

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**ESKİ VE ORTA TÜRKÇE HAYVAN İSİMLERİNİN
ETİMOLOJİSİ**

ERTAN BESLİ
2502050062

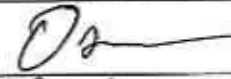
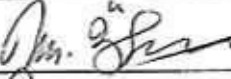
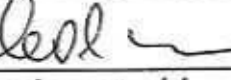
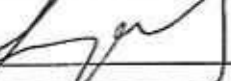
Tez Danışmanı
Prof.Dr. Osman Fikri Sertkaya

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI DOKTORA programında 2502050062 numaralı ERTAN BESLİ'nin hazırladığı "ESKİ VE ORTA TÜRKÇE HAYVAN İSİMLERİNİN ETİMOLOJİLERİ" konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca 12.08.2010 PERŞEMBE günü yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin Kabulü.....'ne* OYBİRLİĞİ -OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.OSMAN FİKRİ SERTKAYA	Kabul	
PROF.DR.MUSTAFA ÖZKAN	Kabul	
PROF.DR.CEVAL KAYA	Kabul	
YRD.DOÇ.DR.ÖZCAN TABAKLAR	Kabul	
YRD.DOÇ.DR.FERYAL KORKMAZ	Kabul	

ÖZ

ESKİ VE ORTA TÜRKÇE HAYVAN İSİMLERİNİN ETİMOLOJİSİ

Ertan BESLİ

“Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi” isimli çalışmanın kapsamı Eski ve Orta Türkçe metinleri ile sınırlı olup 8.-13. yüzyıllar arası yazılan Türkçe metinlerin malzemesine dayanacaktır.

Bu konu ile ilgili üç sözlük *Leksika* (Moskova, 1997), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara, 1999) ve bir makale *Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurskih Yazıkah* (Moskova, 1961) taranarak çalışmanın malzemesi elde edilmiştir.

Araştırmamızın sonucunda 155 maddeden oluşan “Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojik Sözlüğü” yapılmıştır. Ayrıca, “Leksika, 1997”nin “Hayvan İsimleri” bölümü Türkiye Türkçesi’ne çevirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Etimoloji, Etimolojik Sözlük, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Hayvan İsimleri, Sözlük.*

ABSTRACT

THE ETYMOLOGY OF OLD AND MEDIEVAL TURKISH ANİMAL NAMES

Ertan BESLİ

The scope of the thesis which is called as “The Etymology of Old and Medieval Turkish Animal Names” is limited to the Old and Medieval Turkish texts between the 8th-13th century and it will be based on the written material of Turkish texts between the 8th-13th century.

The material of work was recieved by scanning three dictionaries *Leksika* (Moskow, 1997), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972), *The Etymological Dictionary of Turkish Language* (Ankara, 1999) and an article on this subject *Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurskih Yazıkah* (Moskow, 1961).

As a result of our research was performed "An Etymological Dictionary of Old and Medieval Turkish Animal Names" which consists of 155 substances. Also, the part of the book “Leksika, 1997” which is called as “Animal Names” was translated into Turkish.

Key Words: *Etymology, Etymological Dictionary, Old Turkish, Medieval Turkish, Animal Names, Dictionary.*

ÖN SÖZ

Türkçe hayvan isimleri bakımından zengin bir dildir. Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde çok sayıda hayvan ismi kullanılmıştır ve kullanılmaktadır. Bu yüzden bu güne kadar çeşitli araştırmacıların Türkçenin çeşitli metinleri üzerinde yaptıkları araştırmalarda bir çok hayvan ismi tespit edilmiş, fakat bu malzemenin etimolojik açıklamaları ve yorumları yapılmamıştır. Eski ve Orta Türkçedeki hayvan isimlerini etimolojik olarak incelemenin sonucunda ortaya çıkacak bir çalışmadan araştırmacıların ve konuya ilgi duyanların yararlanacağını öngörerek doktora tezimin konusu “Eski ve Orta Türkçedeki hayvan isimlerinin incelenmesi” olarak belirlendi.

Çalışmamın plânı şöyledir :

I. “Leksika, 1997” isimli Rusça eserdeki hayvan isimleri ile ilgili bölümün Türkiye Türkçesi’ne çevrilerek kazandırılması.

II. Söz konusu eserdeki hayvan isimlerinin Tarihî Türk lehçelerindeki ve Çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarının araştırmamızda gösterilmesi.

III. Rusça “Leksika, 1997” ile, İngilizce “EDPT, 1972” ve yine Rusça “İRLTYA, 1961”de ortak olarak bulunan hayvan isimlerinin tespiti ve etimolojilerinin karşılaştırılması.

IV. Yapılan karşılaştırma sonucunda üç eserdeki farklı etimolojilerin tespiti ve bu farklardan hareketle yeni etimolojik tespitlerin yapılarak sözlük oluşturulması.

Doktora tezinin konusunun belirlenmesi, kaynakların tespiti, temin edilmesi ve hazırlanması sürecinde yardımlarını, desteklerini ve eleştirilerini esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya’ya yürekten teşekkür ederim.

Ertan BESLİ

İstanbul - Temmuz 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
ESER İSMİ KISALTMALARI.....	IX
DİZİN.....	X
GİRİŞ.....	1
1. ESKİ VE ORTA TÜRKÇE HAYVAN İSİMLERİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ.....	3
2. LEKSİKA: HAYVANLAR ÂLEMİ.....	121
2.1. GENEL İSİMLER.....	121
2.2. YABANI HAYVAN İSİMLERİ.....	130
2.3. MEMELİLER.....	132
2.4. KUŞLAR.....	158
2.5. BALIKLAR.....	173
2.6. İKİ AYAKLI SÜRÜNGENLER.....	177
2.7. BÖCEKLER.....	181
2.8. EVCİL HAYVANLAR.....	192
2.8.1. Besiye Çekilmiş Hayvanlar.....	200
2.9. ANTROPONOMİ.....	231
2.9.1. Vahşi Hayvanlar.....	231
2.9.2. Evcil Hayvan İsimleri.....	238
2.9.3. Kuş ve Balık İsimleri.....	246

3. MALZEME.....	252
SONUÇ.....	343
BİBLİYOGRAFYA.....	344
ÖZGEÇMİŞ.....	350

KISALTMALAR

bk.	: bakınız
c.	: cilt
krş.	: karşılaştırınız
örn.	: örneğin
s.	: sayfa
t.y.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
yy.	: yüzyıl

ESER İSMİ KISALTMALARI

BRS	Başkirsko-Russkiy Slovar'
CCUM	Codex Comanicus
DLT ~ MK	Divanü Lûgat-it-Türk ~ Kâşgarlı Mahmud Sözlüğü
DTS	Drevnetyurskiy Slovar'
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ESTYA	Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov
İRLTYA	İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tjurskih Yazıkov
KBRs	Karaçayevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'
KKB	Köken Bilgisi Sözlüğü
KWb	Kalmückisches Wörterbuch
MA	Mongol'ckiy Slovar' Mukkadimat al-adab.
OSNYA	Opit Sravneniya Nostratiçeskih Yazıkov
SH	Worterbuch zu Manghol un Niuça Tobçaan
SM	Dictionnaire Mongour-Français
SSTMYA	Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çjurskih Yazıkov
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
VEWT	Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen

DİZİN

A

Adgır	3, 222, 254
Adıg	4, 143, 256
Alabuga	5, 175, 256
Andık	5, 143, 257
Añ	131, 257
Añıt	6, 165, 258
Änik	196, 258
A:pa	6, 144, 258
A:rıg	7, 189, 259
Ärkäç	7, 203, 259
Arkar	8, 137, 260
Arslan	8, 142, 231, 260
At	9, 220, 261

B

Baka	10, 177, 262
Ba:lık	10, 173, 250, 262
Bars	11, 140, 233, 263
Baytal	12, 224, 263
Be:çin	12, 158, 264
Begä	13, 223, 264
Bel	15, 177, 266
Bıñıt	15, 174, 266
Bıyt	15, 181, 266
Bok-agu	129, 266
Borsmık	16, 151, 267
Botu	17, 230, 267
Bögen	17, 186, 268

Bökä	18, 179, 268
Bökel	19, 187, 269
Bö:ri	20, 144, 235, 269
Budur	21, 167, 270
Bugra	22, 228, 238, 270
Bugu	23, 132, 271
Buka	23, 215, 240, 271
Bulan	26, 135, 273
Buńgak	26, 133, 273
Buyıuz	126, 274
Buzagu	26, 217, 274
Bürge	28, 183, 276
Bürküt	29, 160, 276

Ç

Çadan	29, 186, 276
Çapak	30, 173, 276
Çätük	31, 199, 277
Çekürtke	31, 191, 277
Çıb/mçuk	32, 172, 278
Çı:bun	33, 189, 278
Çortan	33, 175, 278
Çümeli	34, 185, 278

D

Degiñ	35, 152, 279
Durıya	36, 166, 280

E

Ebürdek	36, 164, 280
Eçkü	38, 200, 252
Elik	38, 134, 257

G

Ga:z	39, 163, 281
Ge:ne	40, 184, 281
Göykenek	40, 161, 281
Güñä	41, 90, 282

H

(H)ökez	42, 218, 282

I

Ivık	44, 133, 284
Iyt	44, 193, 244, 284

İ

İars	46, 149, 286
İngän	47, 229, 286
İn(i)gäk	48, 213, 287
İrbiş	50, 139, 289

K

Kä:kilik	51, 167, 289
Kam	51, 147, 290
Kamtala	52, 183, 290
Kançık	53, 195, 291
Ka:pan	53, 138, 234, 291
Kaplan	54, 141, 292
Karga	55, 163, 292
Karınçga	55, 185, 292
Karlıgaç	56, 170, 249, 293
Karsak	56, 147, 293
Ka:rtı	57, 159, 293
Kaşkaltag	58, 165, 294
Kaşkır	58, 145
Käyik	59, 130, 295

Kayna-t	127, 294
Kedi	60, 98, 296
Keler	60, 179, 296
Kelesken	61, 180, 297
Keleski	61, 180, 297
Kelez	62, 179, 297
Kepelek	62, 190, 298
Keskeldirik	63, 180, 298
Keslinç	63, 180, 298
Kirpi	64, 155, 298
Ki:ş	65, 149, 299
Koçnar	65, 208, 299
Koğan	66, 152, 300
Kogu	67, 164, 301
Koñuz	68, 192, 303
Koni (koñ)	69, 206, 302
Korday	70, 166, 303
Kozı	71, 209, 303
Kö:kegün	72, 188, 304
Kö:kerçgen	72, 169, 305
Köpäk	73, 194, 305
Köskü	74, 156, 306
Kösürtke	74, 156, 306
Köstebek	74, 156, 306
Kuğru-k	121, 307
Kulan	75, 137, 238, 307
Kulun	242
Kumırska	76, 185, 308
Kunduz	76, 148, 308
Kurbaka	77, 178, 308
Ku:r-t	78, 181, 309
Ku:rt	78, 146, 236, 309
Kuş	79, 158, 246
Külmüz	79, 134, 309

Küzen 79, 150, 309

L

La:çın 80, 161, 248, 310

M

Maçı 81, 199, 311

O

Og(ı)lak 82, 205, 311

Ö

Öyek 122, 312

P

Pırış 83, 198, 312

Pişik; miş; 83, 196, 313

pisi; mişkiç

S

Sagısğan 85, 170, 314

Sakırtka 86, 184, 314

Sandığaç 86, 171, 315

Saṇak 130

Saṇıt 130

Saṇk 129, 315

Sar(ı) 87, 161, 315

Sarınçga 87, 191, 315

Sa:zgan 88, 176, 316

Sebrük 89, 176, 316

Serçe 89, 173, 316

Sıçgan 90, 157, 317

Sıgır 91, 212, 317

Sıgun 91, 132, 318

Sıṇr(g)ak 124, 318

Sırtlan 92, 142, 319

Sialık 93, 153, 319

Siṇek 93, 188, 320

Sirkä 94, 182, 320

Sukak 95, 133, 320

Sülük 95, 187, 320

T

Tay 241

Täkä 96, 243, 324

Täkä 97, 136, 202, 243, 325

Tawışgan 98, 151, 321

Teg^we 99, 226, 322

Tilkü 102, 146, 237, 326

Togça 102, 206, 326

Togrıl 247

Toklı 103, 210, 327

Toṇır-tka 105, 169, 328

Torıgay 105, 171, 328

Toy(g) 106, 168, 329

Toygan 107, 160, 329

Turumtay 248

Tuynak 124, 330

U

Ud 108, 212, 330

Ulhar 109, 166, 331

Ü

Üdpig 109, 168, 331

Ügi 110, 162, 332

Ü:ş-ek 111, 143, 332

Y

Ya:l	122, 333
Yaŋgan	111, 39, 333
Yapalak	112, 162, 333
Yarı(sa)	113, 157, 334
Yavl / l'çak	114, 182, 334
Yavru	159, 335
Ya:yın	114, 174, 335
Yegeren	115, 135, 335
Ye:l(e)	123, 336
Yelin	125, 336
Yılan	115, 178, 336
Yılkı	116, 225, 337
Yımga	117, 136, 338
(Y)inçgek	130, 339
Yiŋ	126, 339
Yo:lbars	118, 140, 340
Yumran	118, 154, 340
Yumur-tka	127, 341
Yuŋ	121, 341
Yuŋgak	163, 342
Yüg	128, 342

GİRİŞ

Etimoloji dil biliminin en önemli çalışma alanlarından biridir. Eski ve Orta Türkçe ile ilgili etimoloji çalışmaları ise uzun zamandır devam ediyor. Özellikle 19., 20. ve 21. yüzyıllarda yurt dışında Eski ve Orta Türkçe'nin, yurt içinde ise Türkiye Türkçesi ve civarında kullanılan kelimelerin etimolojik sözlükleri yayımlanmıştır. Türkçenin etimolojisi ile ilgili yurt dışında yayımlanan eserler çoğunlukla Rusça, Almanca, Fransızca, Macarca ve İngilizcedir. Yabancı dilde yayımlanan bu eserleri iyi değerlendirebilmek için birden fazla dil bilmek gereklidir. Bu yüzden ülkemizdeki araştırmacıların önemli bir bölümü söz konusu eserlerden yeterince yararlanamamaktadır.

Çalışmamda Rusça iki eser ile İngilizce bir eserdeki hayvan isimleri taranmış, Rusça eserlerden “Leksika, 1997”deki hayvan isimleri bölümü de çevrilerek elde edilen malzeme araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Bu çalışmada ana hedefim; Eski ve Orta Türkçede kullanılmış olan hayvan isimlerini inceleyerek etimoloji sözlüğünü oluşturmaktır. Türkiye Türkçesi'nde yayımlanmış olan etimolojik sözlüklerde ve konuyla ilgili bilimsel araştırmalarda Eski ve Orta Türkçede kullanılmış olan hayvan isimleri yeterince ve ayrıntılı olarak yer almadığından söz konusu hedefi seçtik. Bu hedefi gerçekleştirmek için çalışmamızda incelenecek sözlük maddelerini tespit ettikten sonra, ana kaynaklar olarak belirlediğimiz “Leksika, 1997; EDPT, 1972; TDES, 1999 ve İRLTYA, 1961” isimli eserleri taradık ve konu ile ilgili malzeme topladık.

Çalışmamızın birinci bölümü olan “Eski ve Orta Türkçedeki Hayvan İsimlerinin Etimolojik Sözlüğü” bölümünde kullandığımız yöntem şu şekildedir:

I. Tespit ettiğimiz sözlük maddelerinin tanımlamalarını ve Latince karşılıklarını gösterdik.

II. Söz konusu sözlük maddelerinin “Leksika; EDPT ve TDES” isimli sözlüklerde yer alıp almadığını belirledik. Taranan söz konusu sözlüklerde incelenen kelimeler geçmişse sayfa numaralarını gösterdik.

III. Sözlük maddelerinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını verdik.

IV. Bu maddelerin etimolojik açıklamalarını taranan kaynaklardan elde edilen malzemeden de yararlanarak vermeye çalıştık.

V. Son olarak da incelenen kelime üzerine çalışan araştırmacıları veya yayımlanmış eserleri belirttikten sonra varsa Altayca proto tiplerini veya dış paralellerini gösterdik.

Çalışmamızın ikinci bölümünde “Leksika, 1997” isimli eserin hayvan isimleri bölümünü Türkiye Türkçesi’ne çevirip araştırmacıların kullanımına sunduk.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise “malzeme” bölüm başlığı altında “Leksika, 1997; EDPT, 1972 ve İRLTYA, 1961” isimli eserlerin taranması sonucu elde edilen malzemelerden farklı olanları tespit ettikten sonra araştırmacıların kullanımına sunduk.

1. ESKİ VE ORTA TÜRKÇE HAYVAN İSİMLERİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ

A

adgır > aygır “damızlık erkek at”

Leksika [442], EDPT [47], TDES [27].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve eski Uygur Türkçesi : *adgır*; Karahanlı ve Harezmi Türkçesi : *adgır*; Oğuz, Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *aygır* [EDPT, 47; Leksika, 442].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen, Nogay, Tatar, Başkır, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Özbek, Altay, Teleüt, Aşağı Çulum Türkçesi : *aygır*; Orta Çulum, Tuva, Şor, Soyon, Koybal, Kaça Türkçesi : *askır*; Sagay, Kaça, Tuva, Tofalar Türkçesi : *aksır* (*sk > ks* metatezi ile); Karaçay, Balkar Türkçesi : *acir* (< Moğol); Özbek, Uygur Türkçesi : *aygır*; Yakut, Dolgan Türkçesi : *atur*; Sarı Uygur : *azgır*; Hakas : *ashır*; Çuvaş : *ăyăr*; Tarançı : *k - r > rg* metatezi ile *argi* [Leksika, 442; EDPT, 47].

At, ayı, kaban, porsuk gibi hayvanların erkeği, ama genellikle at cinsinin erkeği (dişisi *kısrak*; yavrusu *tay*) için kullanılır.

Eski Türkçede *adgır* şeklinde geçen kelime *d > y* gelişmesi ile *aygır* şeklinde gelişmiştir.

Çeşitli araştırmacılar tarafından *adı-* ‘ayırmaq, ayrılmaq’tan *adgır* ‘(erkek olarak) ayrılmış (olan)’ anlamında açıklanmıştır.

A. M. Şerbak *adgır* kelimesinin temel anlamının atın erkeği olduğunu söyler. Yakut Türkçesi’nde *atı:r at* ‘erkek at (dişisi *kısrak*)’; *atı:r ogus* ‘erkek sığır, boğa (dişisi *ingek*)’; *atı:r it* ‘erkek köpek (dişisi *kançuk*)’ şekillerinde geçer.

Buna göre “ayırılmış > güçlü, kuvvetli, iktidarlı” anlamından “(erkek) damızlık (hayvan)”.

Türkçe : *dg* > *yg* = Moğol : *d – g* > *c* > *g* ~ *z – g*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. J. Ramstedt, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson, G. Doerfer [Leksika, 442].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğolca : *acirğa* ‘aygır’ < Eski Türkçe : *adgırak* (*adgır-ak*), (İRLTYA, 88).

Moğolca : *adırğa* > *acirğa*; Buryat : *azarga*; Halha : *azraga(n)*.

adığ > azığ > ayığ > ayu > ayı “ayı; memeli hayvanların etobur takımından olmakla birlikte meyve ve bal da yiyen iri gövdeli hayvan (*Ursus arctos*)”

Leksika [159], EDPT [45a-46b], TDES [28].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur Türkçesi : *adığ*; Karahanlı : *adığ*; Harezmi : *adug*; Çağatay ve Kıpçak Türkçesi : *ayığ* ~ *ayık* > *ayu* > *ayı* [EDPT, 45a; Leksika, 159].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *ayı*; Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kumuk Türkçesi : *ayuw*; Kırım Tatar, Karayım Türkçesi : *ayuv*; Tatar, Altay Türkçesi : *ayu*; Salar : *atih*; Başkurt : *ayırw*; Kırgız : *ayu*; Özbek : *ayık*; Uygur : *eyik*; Hakas : *azığ*; Tuva : *adığ* [Leksika, 159].

Türkçedeki en eski şekil *adığ*’dır. Tarihî ses gelişmelerine paralel olarak *adığ* > *azığ*; *adığ* > *ayığ*; Oğuz Türkçesi’nde *ayığ* > *ayı* şeklinde gelişmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde, özellikle Sibiry Türk lehçelerinde, metaforik olarak *apa* (Moğolca : *ötege*) kelimesi kullanılır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 159].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *adugun* ‘hayvan, hayvanlar’ ile açıklanmak istenmiştir.

alabuga “alabalık; alabalıkgillerden, soğuk ve duru sularda yaşayan, eti turuncu ve lezzetli bir tatlı su balığı (Trutta faris)”

Leksika [178], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak : *alabuga* [Leksika, 178].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar, Başkurt, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Altay, Tuva Türkçesi : *ala-buga*; Özbek : *âla-buga* [Leksika, 178].

Eski Türkçe devresi metinlerinde bu güne kadar tespit edilememiştir. Türkçede Codex Cumanicus’taki *alabuga* şeklinde ilk olarak görülür.

Krş. Tatar : *ala balık*; Nogay : *ala şorgay*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen [Leksika, 178].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *bekir* ‘çıra [balığı]’ (KWb, 41); Korece : *pòk* ‘yunus balığı’; Japonca : *púká* ‘köpekbaliğı’.

andık “vaşak; sırtlan”

Leksika [159], EDPT [yok], TDES [12].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi : *anduk*; Çağatay : *andık* [Leksika, 159].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye Türkçesi ağızlarında *andık*, *anduk* ve *angıt* şekilleri vardır [TDES, 12; KBS, 70].

Leksika’ya göre Eski Türkçede *anduk*; Çağatay Türkçesi’nde *andık* şekli geçer.

H. Eren ve T. Gülensoy kelimenin anlamını *sırtlan* olarak vermiştir. İncelenen kelime A. M. Şçerbak ve Leksika’ya göre *vaşak* anlamındadır, bk. (İRLTYA, 153).

Hakas Türkçesi’nde *aday* ‘köpek’ *nd-* > *d-* ses gelişmesi ile *anduk*’tan getirilmektedir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, T. Gülensoy, H. Eren [Leksika, 159; TDES, 12; KBS, 70].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *yande-ku* ‘yırtıcı hayvan’; Proto Mançu-Tunguz : *ianda-ku* ‘rekun suratlı köpek; barsık’ (SSTMYA I, 341).

angıt “kazsılar takımının ördekgiller familyasından bir kuş türü (Anas casarca)”

Leksika [172], EDPT [176], TDES [13].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *añıt*; Çağatay : *ankud* [Leksika, 172].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye ağzı : *ankıt*; Kumuk : *hañkut*; Sarı Uygur : *añıt*, Hakas : *a:t*, Yakut : *andı ~ annı* [Leksika, 172].

Genellikle Moğolca : *añgir*’den alıntılanarak Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 172].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *añir* ‘dalgiç (kuşu)’; Proto Mançu-Tunguz : *andi* (SSTMYA I, 43).

Türkiye Türkçesi : *angut* (argo) kelimenin dış paralelidir.

a:pa “ayı; memelilerin etobur takımından, beş parmaklı, tabanlarına basarak yürüyen, yurdumuzda boz türü bulunan, iri gövdeli hayvan (Ursus arctos)”

Leksika [159], EDPT [5], TDES [28].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *apa* [Leksika, 159].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Hakas : *aba*; Çuvaş : *uba* [Leksika, 159].

Metaforiktir. *a:pa* ‘baba, dede, yaşlı, erkek akraba’dan Sibiry Türk halklarına özgü totem kültü olarak ödünçleme.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 159].

a:riġ “arı; zar kanatlılardan, bal ve bal mumu yapan, iğnesiyle sokan böcek (Apis mellifica)”

Leksika [186], EDPT [196-197], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Uygur, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *arı*; Orta Kıpçak : *aru* [Leksika, 186].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Azeri, Uygur lehçesi, Tuva Türkçesi : *arı*; Gagavuz, Türkmen Türkçesi : *a:rı*; Halaç : *ho:rı*; K. Kalpak : *härre*; Kazak : *ara*; Altay : *aru*., lehçesi: Lebed : *arıġ*; Özbek : *ari*; Uygur : *härä*; Hakas : *a:r*; Tuva lehçesi: Tocin : *harı* [Leksika, 186].

E. Tryjarski’ye göre Hint-Avrupa *ali* ‘arı’ ile birleştirilmek istenmiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan [Leksika, 186].

Altayca proto tipleri : Korece : *pär*; Japonca : *pátí* ‘arı’ bk. (Starostin 1991: 67).

ärkäç “iğdiş edilmiş, üç yaşından büyük erkek keçi”

Leksika [428], EDPT [223], TDES [137].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Orta Oğuz, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *ärkäç* [Leksika, 428].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Azeri lehçesi, Türkmen, Karaçay, Balkar, Kumuk, Kırgız Türkçesi : *ärkäç*, Türkiye ağzı : *ärgäç*, *ürgäç*, *ärgäş* [Leksika, 428].

er “erkek” ve *keç* olarak açıklanır. Yine *er-ke*; *ke-* isimden fiil yapma eki (mübalağa fonksiyonunda) *er+ke-* den *ç-* ile isim açıklanıyor. Hasan Eren bunlara itiraz eder!! E. V. Sevortyan *erke-k* olarak açıklıyor. Buna göre eşitlik veya erkeklik anlamı veren *ç-* eki ile *erke-ç*. Krş. DLT: *ataç*.

A. M. Şçerbak’a göre *erik-* (*serik-*) ‘rahatlamak, hafiflemek’ anlamında teşekkül etmiştir.

Krş. *eş-* (*şes-*) “almak, karmak”.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, G. Clauson; (DTS, 179), [Leksika, 428].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğolca : *serke*; Moğolca : *serh*; Kalmuk : *serhe*; Buryat : *herhe*; Halha : *seriy*.

arkar “yaban koçu; dağ koyunu”

Leksika [155], EDPT [216], TDES [16-17].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *arkar* ~ *alkar* [Leksika, 155].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Altay Türkçesi : *arkar*; Özbek lehçesi : *âlgâr*; Tuva : *argar* [Leksika, 155].

Tarihî Türk lehçelerinde incelenen kelime hayvanın dişisi anlamındadır bk. (İRLTYA, 117).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 155].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *argali* ‘yaban koçu’; Proto Mançu-Tunguz : *urik-şan* ‘bulan, geyik’ (Novikova, 1984 : 128-129).

arslan “aslan; etçiller (Carnivora) takımının kedigiller (Felidae) familyasından bir memeli türü (Felis leo)”

Leksika [158], EDPT [238], TDES [20-21].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Eski Osmanlı Türkçesi : *arslan*; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *arsalan*; Orta Kıpçak : *astlan* Harezmi : *arışlan*; Çağatay : *aslan* [Leksika, 158].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Kumuk, Tatar, Altay, Uygur Türkçesi : *arslan*; Türkiye, Azeri Türkçesi : *aslan*; Başkurt : *arıθlan* (> Çuvaş : *arāslan*); Kazak : *aristan*; Kırgız : *artsan*; Özbek : *arslân*; Sarı Uygur : *arsılan*; Tuva : *arzılan*; Çuvaş : *uslam* [Leksika, 158].

Vecihe Hatipoğlu *ars-lan* şeklinde *lan-* eki ile açıklar. Krş. *sırt-lan*, *tar-lan*, *kes-lan*, *yı-lan*, *kühey-lan* vb.

Başka dillerdeki paralelleri henüz bulunmamıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 158].

at “at; tek-parmaklılar (Perissodactyla) takımının atgiller (Equidae) takımından bir memeli türü (Equus caballus)”

Leksika [441], EDPT [33], TDES [24].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Yenisey, Uygur (runik), Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezm, Çağatay Türkçesi : *at* [Leksika, 441].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Salar, Uygur, Hakas, Çulum, Yakut, Dolgan Türkçesi : *at* (Güney-Batı; Kuzey-Batı; Merkez-Doğu Çağdaş Türk Lehçeleri : *at*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *a't*; Halaç, Sarı Uygur Türkçesi : *hat*; Salar : *as*; Özbek : *ât*; Sarı Uygur : *a't*; Çuvaş : *ut* [Leksika, 441].

G. Clauson ve K. M. Musayev, ‘şu semantik nüansa dikkat çektiler: *at* her zaman ‘binek at, binek beygiri’ anlamındadır; türetilmiş bir fiil olan *atla-* ‘ata binmek’ şeklinin anlamı bu durumu doğrular.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Doerfer, G. Clauson, E. V. Sevortyan, K. M. Musayev, A. M. Şçerbak; (DTS 65), [Leksika, 441].

Altayca proto tipleri : Kalmuk, Halha, Buryat Moğolcası : *akt*; Buryat : *agta*; Halha : *agt(an)*.

B

baka “kurbağa; iki yaşamlılar (Amphibia) sınıfından, kuyrukları kaybolmuş, bacakları iyi gelişmiş, art bacakları sıçramaya elverişli, kara, su ve ağaçlarda yaşayan türleri olan küçük bir hayvan (Rana)”

Leksika [179], EDPT [311], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Eski Osmanlı Türkçesi : *baka* [EDPT, 311].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Altay, Özbek, Uygur Türkçesi : *baka*; Türkiye, Azeri, Yakut, Tofalar Türkçesi : *baga*; Hakas : *paga*; Uygur: *paka* [Leksika, 179].

Oğuz lehçelerinde iki ünlü arasındaki ünsüzün yumuşaması eskiden var olan uzun ünlüye kanıttır. Kıpçak Türkçesi’nde sedalılaştırmanın olmayışı yüzünden ünsüz çiftleşmesi meydana gelmiştir. Eski zamanlardan beri ‘kaplumbağa’ anlamına gelen birleşik kelimeler ile karşılaşılır: Eski Uygur : *müyüz baka*, Karahanlı : *münüz baka* kelimesi kelimesine ‘boynuzlu bağa’; Orta Kıpçak : *kabırçaklı baka*, kelimesi kelimesine ‘kutulu bağa’; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *taş-baka*, kelimesi kelimesine ‘taş bağa’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 179].

Altayca proto tipleri : Korece : *mākūri* ‘karakurbağası’ (SKE, 144); Moğolca : *mekelei* ‘kurbağa’ (KWb, 260).

balık “suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel ismi (Pisces)”

Leksika [177], EDPT [335a], TDES [36].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *balık*; Çağatay : *balıg*; Koman : *baluk*; Kıpçak : *ba:lık*, *balık* [EDPT, 335a].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Balkar, Başkurt, Kırgız, Tofalar, Yakut Türkçesi : *balık*; Türkmen : *ba:lık*; Özbek : *balık*; Uygur : *belik*; Çuvaş : *pulă*, *polă* [Leksika, 177].

Eski Türkçeden bugüne kadar genel olarak *balık* ~ *balıg* şekillerinde kullanılmıştır. Kökenini bilmiyoruz.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, G. J. Ramstedt, M. Räsänen, V. G. Egorov [Leksika, 177; TDES, 36].

Altayca proto tipleri : Korece : *palgaŋi* ‘sazan’; Japonca : *piramai* ‘kalkan’; Proto Altay: *pīālu* ‘balık’; Proto Tunguz-Mançu: *falū* (> Mançu : *falū* ‘balık ‘çapak balığına benzer’), (SSTMYA II, 298);

Proto Moğol : *bilagu* ‘tatlı su kefali sazan’; Moğol lehçeleri : Halha : *bulū*, Buryat : *bulūshai* [Leksika, 177].

bars “pars, kaplan, leopar, panter; kedigiller (Felidae) familyasından Panthera cinsinin dört büyük kedi türünden biri (Panthera pardus)”

Leksika [157], EDPT [368], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Eski Osmanlı Türkçesi : *bars* [EDPT, 368; Leksika, 157].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen, Kumuk, Tatar, Kırgız, Uygur Türkçesi: *bars*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *barıs*; Salar : *bas*; Karayim : *bars*, *barst*, *pars*; Altay : *pars*, *mars*; Sarı Uygur : *parsı*; Türkiye : *pars* [Leksika, 157].

Bu kelime alıntı olarak birçok dilde kullanılmıştır bk. (İvanov, 1976). Eski Türkçeye ise Farsçadan geçtiği ileri sürülmüştür.

Tuva, Hakas Türkçesi : *par*, aynı etimolojiye sahiptir (özellikle Çince kökenli; fakat Çincedeki kelime, söz konusu alıntı kökün yansımasıdır).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 157].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *bars*.

baytal “(küçük) kısarak”

Leksika [443], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay Türkçesi’nde geçmez. Eski Osmanlı Türkçesi : *baytal* [Leksika, 443].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Gagavuz, Kumuk, Karayim, Karaçay, Balkar, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur Türkçesi : *baytal*; Altay : *paytal* [Leksika, 443].

baytal kelimesi tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde bulunmadığından Türkçede yabancı bir kelime olarak kabul edilmektedir.

Türkçede kullanılan *baytal* kelimesi *ise*, *bayta-* fiilinden oluşmuş özel bir şekil ya da Moğolca uzun bir şekil olan *baytals*’ın kısaltılmış şekli olarak açıklanır; ama bu açıklama da kesin değildir .

Moğolca şekillerin semantik görünümü şöyledir: Buryat : *baytaha(n)* ‘birkaç yıllık süre için kısırlaştırılmış kısarak veya inek’, ‘kesim için beslenen’, ‘kurbanlık at’ (yazılı Moğol: *bayitasun* vb.), ve ayrıca Yakut : *baytahın* (Moğolcadan) ‘semrilmiş (evcil havyan için)’, hayvan türü (inek, at) ve cinsiyeti fark etmez (beslenmiş evcil hayvan). Yukarıdaki söz konusu anlamlar Türkçe için de aynıdır. Moğol : *baytas(un)*’u, *bay-* ‘olmak’ fiilinden isim yapan ek *s-* ve sebep bildiren geçişli fiil *t-* şeklinde açıklayarak anlamlandırmak mümkündür: ‘kısırlaştırılmış veya kendisinin yavrusu olmayan’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. Doerfer, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 443].

Altayca proto tipi : Moğolca: *baytasun*.

be:çin “maymun; küçük veya orta cüsseli, genellikle uzun kuyruklu, çoğunluğu ağaçta ve tropik ormanlarda yaşayan primat (Simianus);

Leksika [168], EDPT [295 - 296], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak Türkçesi : *biçin* ~ *beçin* [Leksika, 168].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *meşin*; Kırgız, Altay Türkçesi : *meçin*; Sarı Uygur : *piçin*; Türkmen : *bi:cin* [Leksika, 168].

Tuna Bulgarçası “*behti*” kelimesi ile maymun yılının ilişkili olması mümkündür. Kelime göçebe kökenlidir krş. (Sami ve Hint Avrupa maymun isimleri); kelimenin Moğolca paraleli vardır: *meçin* ‘maymun’ (Moğolcadan eski dönemde Türkçeye alıntı kelime olarak geçmiş olması mümkündür; kelimenin daha sonraları tekrar Türkçeden Moğolcaya geçme ihtimali azdır. Çünkü Moğolca : *m-* açıklanamaz).

Japonca : *masi* ‘maymun’; herhalde Japonca ve Moğolca şekiller Eski Altay Türkçesi’nden gelmektedir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. Clauson, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak’ın çalışmaları için bk. [Leksika, 443].

Altayca proto tipleri : Japonca : *masi*; Moğolca : *meçin*.

begä “kısırak; dişi at”

Leksika [443], EDPT [291], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *bé*, Çağatay: *biye*; Koman: *bey*; Kıpçak: *be*: [EDPT, 291].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Altay, Lebed, Teleüt Türkçesi : *pe*; ; Hakas, Tuva Türkçesi : *be*; Kazak ve Kuzey-Batı lehçeleri : *biye* [EDPT, 291].

E. Sevortyan'ın analizi sonucunda açık olarak verilen listede kısa ve tam şekillerin kıyaslanmasını ve Türk lehçelerindeki durumunu açıklamak güçtür. Mümkün olan açıklamalardan birisini G. Clauson vermektedir: O çıkış şekli olarak yarı dar uzun *é:*'yi sayar. Buradan da iki heceli şekil çıkar: *bé:* > *bee* ~ *be¹e* > *beye* > *biye* (yani uzun ses iki heceye ayrıldıktan sonra iki ünlü arasına y yardımcı ünsüzü girmiştir ve iki ünlü daralmıştır vb.); ancak kelimenin verilen bu analizinin tam tersini de ortaya koymak kolaydır (*beye*'den başlayarak). G. J. Ramstedt ve M. Räsänen'in analizlerini kıyaslamak mümkündür:

a) *bägi-m, bägi-miz* 'bayan, hanım' (benim, bizim)¹, (*bäg* 'prens, bey' bağımsız şeklinden ayrılır), krş. (ESTYA, 97-101);

b) *bike* ~ *pike* / *biyke* / *biyçe* / *bikäch* ~ *biykäch* 'evli olmayan kadın, hanımefendi, gelin', 'genç kadın', 'genç dişi', incelenen kelimelerdir;

c) *be* ~ *biye* 'kısarak, dişi', Karaçay : *begecen* '(dişi) domuz', yan anlam 'şişman' da buraya dahildir (KBRS, 127). Üç çeşit gelişme gösteren *begä* bu durumda çıkış noktasıdır:

a) Üzerinde tekrar düşünülen sahiplik -*ä* dar kök ünlüsüyle: *begä* > *begä-m(iz)* > *begi-m(iz)*;

b) *begä* > *begä* + -*kä* > *beg(ä)kä* > *beykä* > *biykä* ~ *bikä* vb. ;

c) *begä* > *beä* > *be:* ; *begä* > *beyä* > *biyä* ~ *biye* > *biy*. Hem Karaçayca kelime hem de Kuzey-Doğu grubu şekilleri birinci hecedeki yarı geniş kök ünlüsünü gösterir. Bu sebeple Tuva, Tofalar ve Yakut Türkçesi'ndeki şekiller özellikle *begä*'dir; ama *beyä* değildir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 443].

¹ *bägimiz* şekli M. Räsänen (Martti Räsänen, Versuch Eines Etymologisches Wörterbuchs der Türk Sprachen, Helsinki, 1969, s. 67) ve E. Sevortyan'ın listelerinde yoktur (E. Sevortyan, ESTYA, Moskova, 1978, s. 99-100). "Altınkök I, (E-28)" anıtının üçüncü satırının başının yeniden okunmasının sonucu şudur: *ukımız umay bägimiz* 'bizim ilk anamız efendimiz *umay*' bk. (İ. V. Kormuşın, Tyurskiye Yeniseyskiye epitafiyi. Teksty i issledovaniya. Moskva, 1997, s. 80-81, 84). Bu bilgiler, kelimenin kökünde bulunan dişi cinsini ifade eden anlamın değerlendirilmesi sonucunda, dişi cinsini gösteren *t-* ile ilgili versiyonu zayıflatmaktadır.

bel “somon (Salmonidae)”

Leksika [179], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : yok.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tuva, Altay Türkçesi : *bel*; Tatar, Hakas Türkçesi : *bıl*; Yakut : *bil* [Leksika, 179].

Sibirya’da kullanılan yerel bir kelimedir; dış paralelleri ile henüz karşılaşılmamıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışan : M. Räsänen [Leksika, 179].

bıñıt “bingit”

Leksika [177], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : yok.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Hakas : *mindır*; Tuva : *mıyt*; Yakut : *buyıt* [Leksika, 177].

Kelimeye kaynaklarda az rastlanmıştır. Altayca proto tipleri mevcuttur.

Etimolojisi üzerinde çalışan : M. Räsänen [Leksika, 177].

Altayca proto tipleri : Korece : *piñút* ‘uskumru’; Japonca : *pura* ‘izmarit’; Proto Altay : *püñtu* ‘balık çeşidi’; Proto Mançu-Tunguz: *foñti-* ‘gölge balığı’ (SSTMYA I, 43, 46).

Moğolca : *bongçiliki* ‘uskumru’ (> Mançu : *boñçilihi* ‘kalkan’ SSTMYA I, 95).

biyt “bit, kene, sirke; yarım kanatlılar alt takımına giren, insan ve memeli hayvanların vücudunda asalak olarak yaşayan böcek, kehle (Pediculus)”

Leksika [182], EDPT [296], TDES [55].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Koman, Kıpçak Türkçesi : *bit* [EDPT, 296].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Azeri, Kırgız, Altay, Sagay, Küerik, Koybal, Şor, Teleüt Türkçesi : *bit*; Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *biyt*; Tuva, Yakut Türkçesi : *bit*; Soyot : *pıt*; Çuvaş : *pıytă* [TDES, 55].

Bit ‘orijinal olarak “bit” anlamındadır; ama diğer parazitler için de kullanılır’ [EDPT, 296].

Eski ve Orta Türkçede *bit* şeklinde kullanılır. Eski Kıpçak Türkçesi’nde de *bit* şekli göze çarpar.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, M. Räsänen, H. Eren, G. Clauson, E. V. Sevortyan, V. G. Egorov [TDES, 55].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *fanta* ‘pire’ (SSTMYA I, 47, 315); Korece : *pántó*; Japonca : *pətaru* ‘ateş böceği’.

borsmık “porsuk; su kıyılarında kazdıkları deliklerde yaşayan, ot ve etle beslenen, pis kokulu, memeli bir hayvan (Meles meles)”

Leksika [164], EDPT [369], TDES [337].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay, Kıpçak Türkçesi : *borsuk*; Eski Osmanlı : *porsuk* [EDPT, 369].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Hakas : *porsıx*; K. Kalpak : *porsık*; Kumuk : *porsuk*; Azeri : *porsug*; Türkmen : *torsık* [EDPT, 369].

Metaforik anlamı ‘şişman’dır. “MK” hariç *m-* ile başlayan şekiller Sibirya kökenlidir. *b/porsu-* ‘korkmak’ fiilinden kelimenin türediği şeklinde geleneksel bir varsayım da bulunmaktadır.

G. Clauson’a göre kelimenin şekli Türkçe değil, alıntıdır. Kelime Toharcadan gelmiş olabilir. Toharcada bu kelime için baş harf *p-* olmalıdır. Çağdaş şekiller de *p-* ile başlar [EDPT, 369].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, G. Clauson [Leksika, 164].

Altayca proto tipi: Orta Korece : *usırk* ‘porsuk’.

botu “potuk; deve yavrusu”

Leksika [448], EDPT [299], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *botu*; Çağatay : *bota*; Harezmi : *boda*; Kıpçak : *bota* : ~ *bota* ; Eski Osmanlı *puduk* ~ *poduk* [EDPT, 299].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Uygur Türkçesi : *bota*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *buta*; Güney-Batı Türkçesi : *potuk* ~ *putuk*; Türkmen : *pota*; Kırgız : *bodo*; Özbek : *būta*; Tuva : *bodagan* (< Moğol), [Leksika, 444].

M. Kâşgarî'nin şekli *botuk*'tur bk. (DTS, 115). Kâşgarlı Mahmud “Divan”ının eski basımlarında *botuk* şekli geçer. Bu şekil müstensih hatasıdır bk. (MK, 541₂). Bir sonraki kelimede de benzer bir hata yapılmıştır. Bu durum G. Klauson tarafından belirtilmiştir bk. [EDPT, 299; D-K. II, 262]. Ancak daha sonra yer alan *k*-li şekli de vardır ve A. M. Şçerbak tarafından en eski şekil sayılır. Buna rağmen birçok araştırmacı kısa şekli ilk şekil olarak kabul eder. Bu durumda Moğolca şekilleri göz önüne almak zorunludur: Yazılı Moğolca : *botugan*, *botugun*, Buryat : *botogo(n)*, Halha : *botgo*, Kalmuk : *botun* ‘deve yavrusu (bir yaş); bu şekiller Proto Türkçeden alıntı olarak incelenebilir. Alıntı olan gövde tek anlama sahip değildir. *gan*- eki Moğolcaya geçmiş olabilir (*kurigan* gibi). Bu durumda *bota* şekli gövdeyi oluşturmuş olur (ikinci ünlünün değişmesiyle); ama *botuk* gövdesi Moğolcaya girmiş olabilir, sonra da *n*- gövdesi olarak adlandırılan şekil oluşmuş olabilir. Bu sebeple şu ana dek açıklanamayan Eski Moğolca şekillerden biri olan ve eke sahip *botugun*'un meydana gelmesi mümkündür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Doerfer, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, G. Clauson; (DTS, 115), (SSTMYA I-II), [Leksika, 164].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *botugan* ~ *botugun*.

bögen > böye, böy-çek “zehirli örümcek; büve”

Leksika [184], EDPT [323], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *bö:g ~ bö:y*; Çağatay : *bew ~ baw*; Oğuz : *biy*; Koman : *böv*; Kıpçak : *bö:y ~ bew*, Eski Osmanlı : *böv ~ böy* [EDPT, 323].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk : *miya*; Nogay : *biy*; Kazak : *büyö ~ büyü*; Türkmen : *mö:y* [EDPT, 323].

Kelimenin anlamı ‘zehirli örümcek, büve’ dir. Kelimenin ‘haşere’ anlamı tüm kaynaklarda ekli, ‘büve’ anlamıysa Türkçe ve Çuvaş Türkçesi’nde eksizdir. Ekli şekil tabu isim olarak ‘kurt’ anlamındadır.

Anlaşılan “*böy-çek*” şekli diminutivdir. Çuvaşça şekil fonetik sebepler yüzünden “*bükel*” ‘sinek’ ile ilişkilendirilemez, söz konusu şekli “*böy-çek*” şekli ile ilişkilendirmek daha doğru olur; (VEWT’e rağmen). Türk Dili’nin lehçelerinde farklı şekiller görülür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson; (DTS, 115), (SSTMYA I-II), [Leksika, 184].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *bogutu* ‘sivrisinek, büve’ (SSTMYA I, 102, 123).

Moğolca : *bögesün* ‘bit’ (KWb, 57), bk. (Starostin, 1991: 294).

bökä “büyük yılan; pullular (Squamata) takımının yılanlar (Serpentes) alt takımını oluşturan, yerde sürünerek hareket eden, pullu, uzun hayvanların ortak adı (Ophiomorus)”

Leksika [180], EDPT [324], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede ve Eski Uygurcada geçmez. Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *böke* [EDPT, 324].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kuzey-Doğu lehçeleri : *pökö*; Tarançı : *böke*; Kırgız : *bökö* [EDPT, 324].

Kelimenin ‘büyük yılan’ anlamında olduğunu M. Kâşgarî söylemiştir; fakat kelime metaforik olarak ‘savaşçı, dövüşçü’ anlamındadır. Moğolcada erken bir

dönemde bu kelimenin *bökö* ‘savaşçı, dövüşçü’ olarak yer alması kanıttır. Ayrıca Kuzey-Doğu lehçelerinde de söz konusu kelime *pökö* olarak aynı anlamda kullanılmıştır [EDPT, 324].

Babur’un Vakayii’sinde “*böke misin? böke isen gel güreşelim*” cümlesinden kelimenin Çağatay Türkçesi’nde “güreşçi, pehlivan” anlamında kullanıldığı anlaşıyor.

G. Clauson kelimeyi bir makalesinde kullanır: *bökä* ‘destan kahramanı’; E. V. Sevortyan kelimeyi *bökelek* ‘at sineği’ ile ilişkilendirir (ESTYA, 213).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 180].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *mükü* ‘yılan’ (SSTMYA I, 537-538); Korece : *mak-kuri* ‘büyük karayılan’; Japonca : *mükatai* ‘çok ayaklı’ (Starostin, 1991: 36, 293).

Orta Moğolca : *mogai* ‘yılan’ (KWb, 263).

böke-l, böke-lek “at sineği, büve; çift kanatlılardan, uzunluğu sekiz milimetre kadar olan, kanatları büyük ve küt; at, sığır ve domuzların bacak ve kuyruk aralarında yaşayan, eklem bacaklı bir sinek türü (*Hippobosca equina*)”

Leksika [185], EDPT [324], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *böke* [EDPT, 324].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri : *böyäläk*; Türkmen : *bökelek*; Tatar : *bügäçän*; Başkurt : *bügäläk*; Nogay : *büklesin*; Kazak : *bügelek ~ bögelik*; Kırgız : *böyönök*; Altay : *bökönök*; Özbek lehçesi : *bokalag*; Yakut : *bügüleh ~ bügüye* [Leksika, 185].

G. Clauson’da kelime *böke*: olarak yer almıştır bk. (hemen yukarıdaki **bökä* maddesi).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, G. Clauson, M. Räsänen [Leksika, 185].

Altayca proto tipi : Moğolca : *bökügene* ‘sivrisinek’ (KWb, 55).

bö:ri “kurt; köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (*Canis lupus*)”

Leksika [159], EDPT [356], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *böri*; Harezmi : *böri~böyük*; Orta Kıpçak : *börü*, *böri*, *börü* [Leksika, 159].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Kumuk, Kırgız, Altay, Tuva, Tofalar : *börü*; Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Uygur Türkçesi : *böri*; Özbek : *böri*; Türkmen : *bö:ri*; Yakut : *börö*; Salar : *pura*, *pur*, *purə*; Hakas : *pü:r*; S. Uygur : *böyi~per*; Çuvaş : *pěř* [Leksika, 159].

H. Vamberi *börü* kelimesini *bör ~ bor* şeklini köken göstererek açıklar. Bu açıklama fonetik ve semantik bağlamda büyük itirazlara yol açmaz. Bu duruma rağmen, Eski Türkçeye çok yakın olan *kurt* için kullanılan Sogdça ismi göstermek gerekebilir: krş. : Sogdça : *wyrk*, Sanskritçe : *vikah*; Avestçe : *wəhrko*: [İRLTYA, 131].

Kelimenin Doğu Fars kökenli olduğu varsayımını “*k-*”li şekil tespit edilemediğinden kabul etmek güçtür (Saka : *birgga* veya Osetçe : *biraeg*). Sadece Tuva Türkçesi’nde ve Bulgarca olduğu varsayılan kaynakta “*k-*”li şekil vardır: Rusça : *biryuk* ‘yalnız kurt’. “*k-*”li şekil ikincil sufiks yapısı olabilir. Doğu Farsça Kelime, Eski Türkçe kökenli değil midir? Bk. (Ab I, 263).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, H. Vamberi, M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 159].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *birin* ‘ayı, (dişi) kaplan ’, (SSTMYA I, 84-85).

Moğolca : *beltereg* < *berte-leg*, *berte çinua* ‘kurt yavrusu’ bk. (KWb, 42). Türkiye Türkçesi’nde *börteçine* şekli soyadı olarak kullanılmaktadır.

budur, bildur “bildircin; tavukgillerden, boz renkli, benekli, yurdumuzda en çok sonbaharda eti için avlanan, etinden ve yumurtasından yararlanılan göçebe kuş (Coturnix)”

Leksika [173], EDPT [309], TDES [51].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *budursın*; Çağatay : *bildurçın*; Orta Kıpçak : *buyurçun*, *buyurçın*; Orta Oğuz : *bıldırçın*, *buldurçun* [Leksika, 173].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri : *bildircin*; Kazak: *bulduruk*; Hakas : *pudurçın*, *püdürçün*; Yakut : *bilcırıt*, *billırt* [Leksika, 173].

G. Clauson’ da kelime *budursı:n* ‘bildircin’ şeklindedir. M. Kâşgarî altı ünsüz ve uzun bir ünlüye sahip olan Türkçe bir kelimenin varlığını kabul etmez. Orijinal formun daha sonraki dönemdeki şekiller arasında bağlantı kuran ve Karahanlı Türkçesi’nde nadiren bulunan ünlüler arasındaki “*d-*”yi belki de açıklayan *buldursı:n* olması mümkündür, “*sı:n-*” eki ise çok nadir kullanılan “*çın-*” ekiyle ilişkili olabilir. “*çın-*” eki kuş isimlerinde işlek bir yapım eki olarak “*sıl-*” ve “*çıl-*” şeklinde yer alır. Azeri : *bildircin*; Osmanlı : *bıldırçın* şekilleri dışında tüm çağdaş lehçelerde “*büdüne*” kelimesinin türevleri kullanılır [EDPT, 309]. Buna göre eski şekil *buldur* Türkiye Türkçesine ünlülerin düzleşmesi ile *bıldır* şeklinde girmiş olmalıdır, *bıldırçın* < *bıldır-cın*.

Türkçe > Moğolca *bulduragun* (KWb, 59). Bu kelimenin, iki kökün birleşmesinden birleşik isim olarak meydana gelmesi mümkündür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, M. Räsänen, G. J. Ramstedt, G. Clauson [Leksika, 173].

Altayca proto tipleri : iki grup Altayca proto tipi kıyaslayınız : “*budur-*” için: Mongol : *bödene* ‘keklik’; Evenk : *budara* ‘dalğış (kuşu)’; Korece : *pîtûri* ‘güvercin’; Japonca : *patun* ‘güvercin’;

bıldur- içinse: Mongol : *bolcur* ‘çayır kuşu, toygır’; Mançu : *baldargan* ‘küçük kuş’; Japonca : *(b)untura* ‘keklik’.

Moğolca : *bulduragun*.

bugra ~ bugur “damızlık erkek deve”

Leksika [446], EDPT [317], TDES [62].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *bugra* [Leksika, 446].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Özbek Türkçesi : *bugra*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *buwra*, Kırgız, Tuva Türkçesi : *buura*; Nogay : *bora*; Gagavuz : *bura*; Uygur : *bogra*; S.Uygur : *pırğa* [Leksika, 446].

bugurçı, hayvan besiciliği terminolojisinde kullanılan yaşla ilgili *ça-* / *çı-* küçültme ekine sahiptir (Türkmen : *öküzçä* ‘iki yaşındaki ufak boğa’). O halde bu kelimenin semantiği ‘üç yaşındaki erkek deve’ (Kırgız Türkçesi’nde kullanılan şeklinin ışığında) ve de henüz “damızlık deve” olacak kadar büyümemiş anlamında yorumlanabilir. Bu şekilde ayrılabilen *bugur* ‘(büyümüş) damızlık deve’ (bu şekil Azeri lehçesinde metaforik anlamında kullanılır) şeklinin gövdesi daha yaygın bir şekil olan *bugra* ile ilişkilidir. *bugur* ve *bugra* arasındaki morfolojik ilişkide ilk şeklin daha eski olduğu açıktır. Çünkü ilk şekil vahşi hayvanlarla da semantik açıdan ilişkilidir. O halde *bugur* şekli *bugu* ile yani “erkek Avrupa musu, Sibiry geyiği, geyik isimleri”yle ilişkilendirilebilir ve *bugu*, *bugur*, *bugra* ve *buka* şekilleri (belirli varsayımlarda) aynı kökten kabul edilir bk. (aşağıdaki “boğa” maddesine). Söz konusu ortak kök *bug* olup büyük ihtimalle av esnasında kovalanan çift toynaklı yabani erkek hayvanların çıkarttığı yansıma sestir. *r-* / *ra-* partisip şekilleri ile gövdelerin oluşturulması şüphesiz *bugu* şeklinden daha geç zamanları işaret edip, vahşi hayvan türlerinden evcil hayvan türlerine semantik açıdan geçişi gösterir.

bugur, *çocuk*, *sıp* gibi hayvan isimleri isimden isim yapan *+a* eki ile genişler, ancak üç heceli kelimelerde vurgusuz orta hecesi düşer. *bugur-a* > *bugra* “deve yavrusu”; *çocuk-a* > *çokça* “domuz yavrusu”; *sıp-a* > *sıpa* “eşek yavrusu”, bk. [TDES, 62] ve Osman F. Sertkaya.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, S. Tezcan, G. Doerfer, G. J. Ramstedt, G. Clauson; (DTS, 120), [Leksika, 446].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *bu’ura* ~ *buğura* [EDPT, 317].

bugu “geyik; geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan (Cervus elaphus)”

Leksika [446], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *bugu* [Leksika, 446].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi *bugı*; Kırgız, Özbek, Uygur Türkçesi : *bugu*; Karaçay, Balkar Türkçesi : *bu*: [Leksika, 446].

A. M. Şçerbak’a göre incelenen kelimenin *buka* şekliyle bağlantısı vardır. İlk olarak “erkek geyik” için *buka* kelimesinin kullanıldığını varsaymak mümkündür. Daha sonra da *buka* kelimesinin farklı söylenişlerinden biri sadece “boğa” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

Daha geç dönemlerdeki kaynaklar ve kelimenin sınırlı yayılma alanı göz önüne alındığında kelime eski Moğolca kökenlidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, M. Räsänen, A. M. Şçerbak [Leksika, 446].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *fegu-len* ‘Avrupa musu yavrusu’, Proto Türkçe : *buka* ‘boğa’.

Moğolca : *bugu* ‘erkek geyik’.

buka “boğa; damızlık erkek sığır (Bos taurus)”

Leksika [437], EDPT [312], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *buka*; Orta Kıpçak : *buga*; Çağatay : *buga*, *buka* [Leksika, 437].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri, Türkmen, Karayim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Tatar lehçesi, Başkurt, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *buga*; Kırgız, Tuva, Özbek, Uygur Türkçesi : *buka*; Altay, Hakas, Çulum Türkçesi : *puga*, Altay :

puka; Türkmen : *boga*; Gagavuz : *buga, bua, buwa*, Sarı Uygur : *boka* [Leksika, 437].

Erkek büyükbaş hayvanların isimlerinin fonetik şekillerinin ve anlamlarının oluşturduğu sistemlerin tespit edilmiş olduğunu varsaymak mümkündür : (*buka*), Avrupa musu, sukak, külmüz bk. (daha yukarıya **bugu*) ve *buğra* gibi, bk. (daha yukarıya *bugra ~ bugur*). Bu sayede araştırmacılar *bug* kökünü tespit etmiştir (bu kök büyük ihtimalle şairsel yansıma niteliğine sahiptir: Avrupa musu ve geyik avı esnasında bu hayvanların çıkardığı böğürtüdür). Bu kökün eskiliği Hint-Avrupa dilleri zemininde Slavca *bikъ* şeklinin mümkün olan etimolojileri ile kuvvetlenir (Trubaçev, 1960: 41-42). Tabii ki bu durum, bu kelimenin Türk lehçelerinden alıntı olduğuyla ilgili daha önce ifade edilen fikirlere aykırıdır. ‘Erkek geyik ve erkek Avrupa musu’ ve ‘erkek büyükbaş hayvan’ anlamları söz konusu kelime için eskiden kullanılırken, hayvan besiciliğiyle birlikte bu kelime “evcil boğa” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Hemen yukarıdaki sonuç Altayca proto tiplerle sağlam şekilde doğrulanır. Eğer Moğol lehçelerinde de Türk lehçelerinde olduğu gibi *bugu* ve *buka* leksem çiftleri yer alıyorsa, *bugu* şekli Curcenceden başlayarak Mançu-Tunguz dillerinin tüm lehçelerinde yer alır. Bu durumdaysa ikinci şekil *buka* için karar verirken bu şeklin öncelikle Evenkicenin, Baykal civarındaki ağızlarında, Mançucada ve Soloncada kullanıldığını göz önüne almak gerekir. Söz konusu şeklin Moğolcadan alıntı olduğu açıktır : *bugu* ‘geyik’ (Yazılı Moğolca : *bugu*; Halha, Buryat : *buga*; Kalmuk : *buh*) ve *buka* ‘damızlık boğa’ (Yazılı Moğolca : *buka*; Buryat : *buha*; Halha : *buh*; Kalmuk : *buh*).

Türkçe (Moğolca) şekiller için *k-* ve *g-* leksemlerinin değişimi üzerine olan sorun aydınlatılmamış olarak durmaktadır. *g-* ile oluşturulan Kıpçak ve Oğuz Türkçesi şekilleri ikincil olarak değerlendirilir. Bu gelişimin kaynağı en çok Oğuz lehçesidir. Birleştirilmiş olan iki şekil mantıki şekilde hemen hemen her yerde görülür. Günümüzde *bugu* şekli kullanılmaz; (g)’nin Gagavuz Türkçesi’ndeki Avrupa musu veya geyik avlarken çıkartılan ıslık sesiyle ilgili anlamını tespit etmek gereklidir. Eski Doğu edebi dilinde yazılmış olan eski yazıtlar ve çağdaş Doğu lehçeleri (söz konusu yazıtlardan sonra gelir) *k-*’yi muhafaza eder. O halde *buka* şekli dilin karanlık dönemlerine ait olup onunla kıyaslanabilecek bir şekil başlangıçta

yoktur. Buradan şu varsayımı yapmak mümkündür: Belirli şartlarda Eski Türkçe konuşulan (Doğu) bölgelerinden birinde erkek geyiğin ismi evcil olan bir tür hayvan ismi olarak kullanılmaya başlandı. Fakat açık olarak bu kelimenin içsesi olan ünsüz yumuşamıştır. Sonradan *buka* kelimeyi eski lehçelere geçti (özellikle de Eski Oğuz lehçelerine). Tonyukuk’da yer alan *buka* (8. yy. başı) kaydı ve M. Kâşgarî’nin özel bir Oğuz Türkçesi şekline yer vermemesi Oğuz Türkçesi’ndeki ünsüz yumuşamasının XI. asırdan sonra gerçekleştiğini gösterir. XII. ve XIII. asırlarda, Türk dünyasında Oğuz Türkçesi’nin güçlenmesinin hissedildiği dönemde *buga* şekli Kıpçak lehçelerinde eski orijinal şekil olan *buka* olarak değişmiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Clauson, E. V. Sevortyan, M. Räsänen, A. M. Şçerbak; (DTS, 125), (ESTYA, 230-232), [Leksika, 437].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğolca : *buka*; Moğol lehçeleri : Buryat : *buha*; Halha : *buh*; Kalmuk : *buh*.

bulan “Avrupa musu; çift parmaklılar (Artiodactyla) takımının, geyikgiller (Cervidae) familyasından, 280 cm kadar uzunlukta, 250 cm kadar yükseklikte, koyu kestane renkli, boynuzları çok dallı ve yalnız erkeklerde bulunan, Avrupa ve Asya’da yaşayan, Kıpçak illerinde avlanan, en büyük geyik (*Alces alces*)”

Leksika [154], EDPT [343], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *bulan*; Orta Kıpçak : *bulan* ~ *bulnak* [Leksika, 154].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, Kazak, Kırgız, Altay, Hakas, Tuva Türkçesi : *bulan*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *bolan*; Özbek : *bulon*; Çuvaş : *pălan* [Leksika, 154].

A. M. Şçerbak’a göre *bulan* (*bolan*) kelimesinin etimolojik açıklaması için birkaç varyant vardır. Bunlardan en yaygın ve olası olanı bu kelimedeki Çince öğelerin bölünmesi üzerine temellendirilmiştir: Çince : *p’au* ‘tek boynuzlu geyik’ ve

Eski Çinice : *liên* ‘tek boynuz’, krş. Uygur : *kälän, kilän* ‘tek boynuz’ (*b'au-liên* > *baulän* > *bolän*).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Clauson, A. M. Şçerbak; (ESTYA, 260), [Leksika, 154].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *mul-han*; Proto Mançu-Tunguz: *mul-kan* ‘vahşi erkek geyik, yaklaşık üç yaşındaki bulan’;

Moğolca : *maral* (standart *r / l* metatezi ile), (SSTMYA I, 555).

buŋgak “dişi maral”

Leksika [153], EDPT [772], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *muygak*; Karahanlı : *muygak* ~ *mungak* [Leksika, 153].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tuva, Tofalar, Altay Türkçesi : *muygak*; Hakas : *muygah* [Leksika, 153].

A. M. Şçerbak’a göre morfolojik olarak fiilden türemiş isim / sıfat olan orijinal şekil (yapılması alışkanlık haline gelmiş eylemi ifade eden), belki de *muygak* şekli sayesinde bulunabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Clauson; (ESTYA, VI), [Leksika, 153].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *muŋka-*; Proto Mançu-Tunguz: *moŋka* ‘vahşi geyik’.

Moğolca : *mindī* ‘dişi maral; dişi kunduz’ (SSTMYA I, 543).

buzagı ~ buzagu “buzagı; yeni doğmuş veya altı aylığa kadar olan, anne sütüyle beslenen sığır yavrusu (Vitellus)”

Leksika [438], EDPT [391], TDES [65].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *buzagu*; Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *buzagı* ~ *buzag* ~ *buzaw*; Eski Osmanlı : *buzagu* ~ *buzagı* [Leksika, 438].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri, Türkmen Türkçesi : *buzaw*; Teleüt, Altay Türkçesi : *pozū*; Altay : *bozū*; Şor, Sagay Türkçesi : *puzā*; Sagay : *pizā* ~ *pizō* ~ *puzū*; Kazan Tatar : *bızau*; Ufa Tatar : *bızāu*; Başkurt : *bıḍau*; Kazak : *buzau*; K. Kalpak : *bızav* ~ *buzav*; Kırgız : *muzō*; Nogay : *buzav*; Soyot : *piza*; Hakas : *pizo*; Tuva : *bizā*; Çuvaş : *pāru* [TDES, 65].

buza-gu şeklinin görünen yapısı (bu yapının benzerleri : *buqa-gu* ‘paranga; zincirler’, *bosa-ga* ‘eşik’ vb.) kelimenin etimolojisini Türkçe olarak değerlendirmemize olanak tanır. W. Bang kelimeyi *buzla-* ~ *bozla-* ‘böğürmek, bağırarak (hayvanlar için) fiiliyle ilişkilendirmiştir. E. V. Sevortyan birçok evcil hayvanın bağırıldığını, böğürdüğünü ve de bu niteliğin “buzağının” anlamı için ayırt edici olabileceğini fark ettikten sonra *buzagu* şeklini, Türk lehçelerinde kullanılan *buza-* ‘doğurmak’ fiilinden gelen, sonuç bildiren isim olarak görmek gerektiğini ileri sürdü (ESTYA, 241). Doğan her yavrunun bağırıldığı düşünülürse bunun ayırt edici bir yönü yoktur. Söz konusu böğürmenin sebebi Merkez Asya’nın hayvan yetiştiricilerinin sürüyü besleme tarzıyla ilişkilidir: Süt inekleri otlatmak için serbest bırakılır, ama onlar kendi kendine ağıllarda tutulan ve devamlı annelerine gitmek için böğüren yavrularına geri döner. O halde, süt ineklerinden oluşan sürüde bir yaşındaki danaların ‘böğürtölmeleri’ özel olarak planlanmış ver gerçekleştirilmiştir. Fiil gövdesi *buza-* olup, ikincil şekli *la-* → *buz(a)la-* (bir eylemin tekrar tekrar yapıldığı anlamına sahiptir ve Başkurt Türkçesi’nde *buḍla-* ‘sesli olarak uzunca ağlamak’ (yan anlam) kötü sesle uzunca şarkı söylemek’ şeklinde görülür) fiilidir (BRS, 116). E. V. Sevortyan bu durumu fark etmeyip *boz(u)la-* şeklini isimden türeyen fiil olarak incelemiştir ve varsayımsal bir kelime olan *bozu* ~ *bozo* (dana kelimeyi anlamında) şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu şekli reddetmek gerekir. *bz-* yansıma sesinde keskin ‘şangırdayan’ bir nitelik vardır (Baskurt Türkçesi’nde “kötü ses” nüansıylada bu ses ayırt edilmiştir) ve bu ses *bug* şeklinde erkeğin çıkardığı böğürtü sesinden ayırt edicidir.

Açık hece yapısına sahip, arkaik nitelikli, kelime yapan ek *gı-* / *gu-* dışında; *buzagu* şeklinin çok eski zamanlardan olduğuna Moğol lehçelerinde kökleşmiş Eski Bulgar Türkçesi şekli de tanıklık eder: Yazılı Moğolca : *biragu*; Halha : *byaruu*; Buryat : *buruu* ‘bir yaşındaki dana’, ayrıca Buryatçada ‘bir yaşa kadar (ayı, vaşak, Avrupa musu, geyik)’ anlamı da vardır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, G. J. Ramstedt, W. Bang, E. V. Sevortyan, K. A. Novikova, G. Clauson, M. Räsänen; (DTS, 130), (SSTMYA, 101-104), [Leksika, 438].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğolca : *biragu*; Moğol lehçeleri : Halha : *byaruu*; Buryat : *buruu* ‘bir yaşındaki dana’.

bürge “pire; pireler takımından, insanın ve bazı hayvanların kanını emerek yaşayan, iyi sıçradığı için kolay yakalanamayan, küçük, asalak böcek (Pulex)”

Leksika [182], EDPT [362], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahan, Çağatay Türkçesi : *bürge*; Eski Osmanlı, Orta Oğuz Türkçesi : *büre*; Orta Kıpçak : *bürçe* [Leksika, 182].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayım, K. Balkar, Kumuk Türkçesi : *bürçe*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *bürge*; Özbek, Uygur Türkçesi : *bürgä*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *pire*; Azeri : *pirä*; Türkmen : *büre*; Tatar : *bürçä*; Başkurt : *bürsä*; Nogay : *bürşe*; Kırgız : *bürgö*; Çuvaş : *pärza* [Leksika, 182].

G. Clauson’a göre kelime eski bir yapım eki olan *ge-* ile biterek *bürge*: şeklini oluşturur. Ayrıca Moğolcada alıntı kelime olarak yer alır.

Kelimedeki artdamak ünsüzü Oğuz lehçelerinde düşmüştür. Kıpçak Türkçesi’ndeki *ç-* anlaşılan küçültme ekidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, G. Clauson, G. J. Ramstedt, M. Räsänen [Leksika, 182].

Altayca proto tipleri : Korece : *pyàrók*.

Moğolca : *bürge* ‘pire, bit’ (KWb, 71).

bürküt “altın kartal, kartal; kartalgillerden, genellikle kızıl siyah tüylü, çok güçlü, yuvasını yüksek kayalıklar üzerinde kuran, iri, yırtıcı bir tür kuş (Aquila)”

Leksika [169], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Çağatay : *bürküt* [Leksika, 169].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Başkurt, Uygur, Kırgız, Altay, Tuba Türkçesi : *bürküt*; Tatar, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *bürkit*; Türkmen, Tuva Türkçesi : *bürgüt*; Altay : *mürküt*; Çuvaş : *pěrkět* [Leksika, 169].

Moğolca *bürgüt* kelimesinin Türkçeden alıntı olduğu açıktır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, M. Räsänen [Leksika, 169].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *muri* ‘kartal’ (SSTMYA, 558).

Moğolca : *bürgüt*, *merkit* ‘doğan’.

Ç

çağan “akrep; akreplerden, sıcak ve nemli yerlerde yaşayan, kıvrık ve kalkık kuyruğunda zehirli iğnesi olan bir tür böcek (Scorpio)”

Leksika [184], EDPT [403], TDES [91].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *çağan* ~ *çayan*; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *çayan* ~ *çıyan*; Harezmi, Eski Osmanlı Türkçesi : *çayan* [Leksika, 184].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *sayan*; Tatar, Kırgız, Uygur, Türkiye Türkçesi : *çayan*; Türkiye : *çıyan*; Türkmen : *çaya:n*; Başkurt : *sayan* [Leksika, 184].

Orta Türkçe *ç*-’nin Çağdaş Türk lehçelerinde *y*-’ye çevrilmesi kuraldır.

Geleneksel kıyaslama şu şekildedir : Moğolca : *çaya* ‘haşere’ (KWb, 420), O.A. Mudrak tarafından önerilen Altayca Kelimeye karşılık olarak gelmektedir : Türkçe *d*, Moğolcada *y-*’ ye dönüşür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, P. Pelliot, O. A. Mudrakom, G. Clauson, M. Räsänen [Leksika, 184].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz: *çeye-ne* ‘karides’ (SSTMYA I, 419); Korece : *çyàn-kár* ‘akrep’.

Moğolca : *çaya* ~ *çayan* ~ *çiyan*.

çapak “sazan familyasından, vücudu yandan basık, 50 santimetre uzunluğunda, 4-5 kilogram ağırlığında, sarı pullu, eti tatsız, kılçıklı bir tatlı su balığı (Abramis brama)”

Leksika [177], EDPT [395], TDES [79].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *çabak* [Leksika, 177].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Kırım Tatar Türkçesi : *çapak*; Karayim, Tatar, Kırgız, Altay Türkçesi : *çabak*; Başkurt : *sabak*; Kazak : *şabak*; Özbek : *çāvāk* (?); Uygur : *çapaka*; Şor : *şavaga*; Çuvaş : *şupax* [Leksika, 177].

H. Eren’e göre *çapak* kelimeyi Türkçe *çap-* kökünden gelir : *çap-* + *(a)k-* eki.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. Doerfer, V. G. Egorov, H. Eren, G. Clauson, M. Räsänen [Leksika, 177; TDES, 79].

Altayca proto tipleri : Japonca : *saba* ‘uskumru’; Proto Mançu-Tunguz : *sifa*::; Tunguz lehçeleri : Evenk : *ceve* ‘tatlısu balığı’; Ulç : *siva* ‘süzgeç’; Nanya : *sinergin* ‘yüzgeç’; Mançu : *sifa* ‘yayın’ (SSTMYA I, 74, 103, 990).

çätük “kedi; kedigillerden, köpek dişleri iyi gelişmiş, kasları çevik ve kuvvetli evcil, küçük memeli hayvan, pisik (*Felis domesticus*)”

Leksika [193], EDPT [402], TDES [88].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Oğuz, Harezm, Orta Kıpçak Türkçesi : *çätük*; Orta Kıpçak : *şätük* [Leksika, 193].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türk lehçeleri : *çätük*; Türkiye Türkçesi : *çetik* ~ *çetük* [Leksika, 193].

çät-ük şeklinin *piş-ik* şekliyle benzer olması yüksek muhtemeldir. *çät* gövdesi yansıtma niteliği taşıyabilir; ancak yansıma kelimelerin sonunda olan patlayıcı ünsüzler daha fazla belirgin ve keskin ses verirler: *çat* darbe, çarpma ile ilgili yansıma bir kelimedir, bu yüzden *kedi* ismi için somut gerekçeler bulmak zordur. L. S. Levitskaya Türkçe kelimeler ile, Laksça : *ççitu* gibi Nahçıvan-Dağıstan kökenli kelimeleri, ve diğerlerini kıyaslamıştır (ESTYA, el yazması).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, L. S. Levitskaya, E. V. Sevortyan, G. Clauson, M. Räsänen; (DTS, 145), [Leksika, 193].

çekürtke “çayır çekirgesi; düz kanatlılardan, uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen, birçok türü olan bir böcek (*Acridium*)”

Leksika [187], EDPT [416], TDES [83].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Oğuz, Orta Uygur, Orta Oğuz Türkçesi : *çekürge*; Orta Kıpçak : *çekertge*; Çağatay : *çekürtke* ~ *çewürtke* [Leksika, 187].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri, Türkmen Türkçesi : *çekirtge*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *şegirtke*; Karayim, Kırgız Türkçesi : *çegirtke*; Türkiye : *çekirge*; Tatar : *çikirtkä*; Başkurt : *sinjirtkä*; Nogay : *şeyertki*; Özbek : *çiyirtka*; Uygur : *çekätkä*; Hakas : *sagirthı*; Tuva : *şergi* [Leksika, 187].

M. Räsänen’e göre Tatarca : *sikärtkä* gibi şekiller, fiil kökü *sek-* ‘sıçramak’ ile birleşerek birleşik kelime oluşturmuştur. Dış paralellerle henüz karşılaşılmamıştır.

çekürgē, *ge:-* eki ile biten birkaç eski hayvan ve böcek isminden biridir. Çağdaş lehçelerde kelime yaşar; ayrıca büyük miktarda fonetik değişiklikler meydana gelmiştir: *k-* / *g-* / *w-*, vb... Söz konusu değişiklikler Güney-Batı lehçelerinde Osmanlı (Azeri ve Türkmen Türkçesi hariç) *rg-* yerine *rtk-* kullanılarak meydana gelmiştir ve bu durum en eski kayıtlarda olmamasına rağmen orijinal telaffuz olabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : H. Eren, G. Clauson, M. Räsänen [Leksika, 187].

Kırş. Moğolca : *saranca*.

çib/mçuk “serçe; serçegillerden, insanlara yakın yerlerde yaşayan, kışın göçmeyen, koyu boz renkli, ötücü küçük bir kuş (*Passer domesticus*)”

Leksika [176], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçakça : *çipçuk*; Çağatay : *çupçuk* [Leksika, 176].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar : *çipçık*; Başkurt : *sıpsık*; Kazak : *şıbışık*; Kırgız : *çımçık*; Özbek : *çumçuk* [Leksika, 176].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen [Leksika, 176].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *şıbz* ‘ufak kuş’; Proto Mançu-Tunguz : *şibi* – ‘serçe, kırlangıç’ (SSTMYA I, 398); Korece : *çyāpi* ‘kırlangıç’; Japonca : *tupa-mai* ‘kırlangıç’.

Tunguz lehçeleri : Evenk : *çivuk-çak*, *çivka-çan*, *çirka-çan*, *çipi-ça*; Solon : *şikka*; Even : *çivkaçan*, *çukaçan*; Negidal : *çıvıtkan*, *çıptıya*; Oroç : *çikçi*; Nanya : *çiooko*, *çıpiako*; Mançu : *sibir an*.

Eski Moğolca : *siba-gun* ‘kuş’: Orta Moğolca : *śibao’un* (SH, 139), Yazılı Moğolca : *siba un*; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *şowūn* (KWb, 366); Halha : *şuvuu*; Monguor : *şū* (SM, 383).

çı:bun “eşek arısı, arı; sinek, sivri sinek”

Leksika [186], EDPT [397, 838], TDES [71].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *çibin* ~ *çı:bun* [Leksika, 186].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Kumuk Türkçesi : *cibin*; Azeri, Özbek Türkçesi : *çibin* > *cibin*; Türkmen : *çı:bın*; Tatar : *çibîn, sibîn, sibîn*; Kazak : *şibin*; Kırgız, Altay Türkçesi : *çımın*; Uygur : *çivin*; Tuva : *şımıl* [Leksika, 186].

İncelenen kelime birçok Türk lehçesinde ve ağızlarda *sinek* ve *sivri sinek* anlamındadır. Eski ve yeni lehçelerde *cibin* < *çibin* yanında sinek ismi de kullanılır. *sivri sineğe* verilen *cibin* adı Türkiye Türkçesi’nde *cibinlik* “sineklik” türevinde saklanmıştır [TDES, 71].

Kelimenin başındaki sedasızlaşma belirsizdir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, L. Ligeti, P. Pelliot, C. Brockelmann [Leksika, 186; TDES, 71].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *cebu-* ‘yabanarısı; arı’: Proto Mançu-Tunguz: *ceβu* ‘yabanarısı’ (SSTMYA I, 268).

Eski Moğolca : *cöyei* > *cögei* ‘arı’ (B. Vladimirtsov’un kuralına göre, ikinci hecedeki *g*-’nin düşmemesi diftong varlığıyla açıklanır); Yazılı Moğolca : *cögei*; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *zög^ö* ~ *zöge* (KWb, 477); Halha : *zogyi*; Buryat : *zugiy*.

çortan “turna balığı; tatlı sularda yaşayan yırtıcı bir balık (*Esox lucius*)”

Leksika [178], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Kelime tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Başkurt, Nogay, Kazak, K. Kalpak, Tuva Türkçesi : *şortan*; Kırgız, Altay Türkçesi : *çorton*; Türkiye, Türkmen Türkçesi : *çortan*; Tatar : *çörtan*; Özbek : *çürtan*; Hakas : *sortan*; Yakut : *sordon*; Çuvaş : *şärtan* [Leksika, 178].

Mümkün olan dış paraleller birçok Türk lehçesinde alıntı kelime olarak bulunmaktadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen [Leksika, 178].

Altayca proto tipi : Moğolca : *çurkay* ‘turna balığı’.

çümeli “karınca; zar kanatlılardan, toplu olarak yaşayan, yuvaları toprağın altında olan ve birçok türü bulunan böceklerin genel adı (Formica)”

Leksika [184], EDPT [423], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *çümeli* [Leksika, 184].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar lehçesi (Baraba) : *çümöldü*; Altay : *çımalı*; Lebed, Tuba Türkçesi : *çıbalı*; Uygur : *çümüle*; Tuva : *şımıl* [Leksika, 184].

Sibirya lehçelerindeki kalın ünlüler, fonetik dışı gelişmeler yüzünden meydana gelmiş olabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 184].

Altayca proto tipleri : Korece : *çòm* ‘bir tür haşere’; Japonca : *simi*.

D

degiñ “sincap; sincapgillerden, ağaçlarda yaşayan, genellikle meyveyle beslenen, çok tüylü, uzun kuyruklu, ince gövdeli bir hayvan (Sciurus vulgaris)”

Leksika [164], EDPT [569], TDES [107].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Karahanlı Türkçesi : *teyiñ*; Karahanlı : *tegiñ*; Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *teyin* [Leksika, 164].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek, Uygur Türkçesi : *tiyin*; Kazak, Kırgız Türkçesi : *tyın*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *di:ŋ*; Karayım : *diyin*; Altay : *tiyiñ*; Yakut : *ti:ŋ* [Leksika, 164].

İncelenen kelimenin Fin-Ugor dillerinden alıntı olduğu hakkındaki varsayım şüphelidir (VEWT, 470). Kelime açıkça genel Türkçe nitelik taşır. Bu yüzden kelimenin çok erken bir dönemden olduğu söylenilebilir. Fakat K. Rédei’ye göre Ugorca şekiller (Kantice : *läñk*, *ŋaŋki*, *täñkə*; Mansice : *läñın*, *l’əgən*) *läñke* kelimesinden gelir. *läñke* şeklindeki ilk ünsüzün *d-* olarak değiştirilmesiyle yapılan alıntının Güney Hant dilinden olması mümkündür, krş. (anlaşılan Evenkice : *diñkē* ‘samur’ kelimesi de bu şekil bir alıntıdır). Kelimenin başındaki ilk ünsüz harf yüzünden, incelenen şeklin Fin-Ugor dillerinde kullanılan alıntı bir kelime olduğu da şüphelidir. Ayrıca aşağıdaki şu sebepler de bu şüpheyi destekler: Fin-Ugor : *läñke* ‘sincap’ ile Marice : *lum-şo* ‘samur’ şekillerini kıyaslamak mümkündür, bu kıyaslamanın sonucunda Fin-Ugor : *loŋa/ä* proto şekli elde edilir (Altay : *l/noŋ-*; Proto Mançu-Tunguz : *noŋso* ‘kutup tilkisi, vaşak, samur’ ile kıyaslanabilir), (SSTMYA I, 605). Mançu : *ninuri* ‘kedi’, Korece : *nàŋuri* ‘kedi’ şeklinden alıntılanmıştır (SSTMYA I, 598); Hint-Avrupa : *lunk-* ‘vaşak’ şeklini de dikkate almak gerekir, krş. (OSNYA II, 34-35).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, K. Rédei [Leksika, 164].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *cegun* ‘tüylü hayvan; Proto Mançu- Tunguz : *cukun* ‘su samuru’ (SSTMYA I, 271).

Proto Moğol (Kuzey-Batı) : *cegeken* ‘obur’ (< *cigeken* daha önceleri meydana gelmiş bir değişimle mi?); Yazılı Moğol : *cegeken*; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *zēkn* (KWb, 474), Halha : *zeeh(en)*.

durŋya “turna; turnagillerden, Avrupa ve Kuzey Afrika’da toplu olarak yaşayan, göçebe, iri bir kuş (Grus grus)”

Leksika [173], EDPT [551], TDES [418].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *turŋya*; Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *turna* [Leksika, 173].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Kumuk Türkçesi : *turna*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *torna*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *duruya*; Azeri : *durna*; Türkmen : *durŋa*; Özbek lehçesi : Harezmi : *tunna*; Kazak : *turna*; Kırgız : *turuna*; Yakut : *turyuya*; Çuvaş : *tārna* [Leksika, 173].

H. Eren’e göre turna ismi, kuşun çıkardığı sestten gelir ve de bu sebeple yabancı dillerde turna’ya benzer birtakım isimler kullanılmaktadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, H. Eren [Leksika, 164; TDES, 418].

Altayca proto tipleri : Korece : *turum*; Japonca : *turû* ‘turna’.

Moğolca : *togurigun*.

E

ebürdek “ördek; perde ayaklılardan, evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu (Anas)”

Leksika [172], EDPT [205], TDES [316].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *ödirek*; Karahanlı : *ördek*; Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *ördek*, *öwrek*, *ewrek*, *ewek* [Leksika, 172].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Azeri, Türkmen, Kara Kalpak Türkçesi : *ördek*; Başkurt, Kazak, Kara Kalpak : *üyrek*; Özbek, Uygur Türkçesi : *ördäk*; Kırgız : *ördök*; Altay : *örtök*; Hakas : *örtek*; Tuva : *ödürek* ~ *edirek*; Tatar : *ürdäk* [Leksika, 172].

G. Clauson’a göre *ördek*, sıfat ve isim olarak kullanılır. Farklı olarak Kâşgarlı Mahmud *ördek* kelimesini ‘kaz’, *ka:z* kelimesini ise ‘ördek’ şeklinde çevirir. Fakat bu bir hata olmalıdır. Morfolojik olarak kelime belki de fiilden gelen isim şeklindedir: *ö:r-* ‘(sudan) yükselen (kuş)’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan [Leksika, 172].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *awu-ŋga* ‘deniz ördeği’ (SSTMYA I, 10); Japonca : *û* ‘karabatak’.

eçkü > ečki ~ keçi “keçi; geniş getirenlerden, eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, memeli dişi hayvan (*Capra hircus*)”

Leksika [426-427], EDPT [24b], TDES [225-226].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi Türkçesi : *eçkü*; Çağatay : *üçkü*; Koman : *ečki*; Eski Oğuz, Kıpçak-Türkmen Türkçesi : *keçi* [EDPT, 24b].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kırgız, Balkar Türkçesi : *ečki*; Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *eški*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *öşkü*; Altay, Teleüt Türkçesi : *eçke*; Halaç : *äççü* ~ *äçgü*; Uygur : *öçkä* ~ *äçkü*; Hakas : *öski*; Şor : *öške*; Sagay : *üske* [EDPT, 24b; Leksika, 426].

Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *käçi*; Özbek: Horezm, Horasan, Türkmen Türkçesi : *gäçi* (< Oğuz); Halaç : *göçü*; Tatar : *käcä*; Başkurt : *käzä*; Uygur: Kaşgar : *käçgi*; Çuvaş : *kaçaka* [Leksika, 426].

Eski metinlerden itibaren *eçkü* ve çağdaş Türk lehçelerinde de *eçkü* ve ondan gelişen türevler: *eçki*; *eşki*; *öşkü*, *öski*; *eçke*; *öşke*; *üske* vb;

Karahanlı Türkçesi'nden itibaren Oğuz ve Bulgar Türkçesinde geçen *keçi* şekli ise araştırmacılar tarafından *eçkü*'den *çk* > *kç* metatezi ile açıklanmıştır.

T. V. Gamkrelidze ve Vyaç. Vs. İvanov kelimenin kökenini *eç-* ve *keç-* fiillerinden getirmektedirler. Buna karşılık bir çok araştırmacı kelimenin kökenini Hint-Avrupa dillerinde aramış, ancak bulamamıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, O. N. Trubaçev, T. V. Gamkrelidze, Vyaç. Vs. İvanov, L. S. Levitskaya, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 426].

G. Clauson, H. Eren, L. Bazin, L. Ligeti, Gy. Nemeth, T. Halasi-Kun; B. Munkaşı, C. Brockellman, P. Pelliot; M. Räsänen, L. Clark, V. G. Egorov [TDES, 225-226].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *esigen*, *isige*; Kalmuk : *işke* ‘oğlak’; Moğolca : *işig* > *işeg* ‘bir yaşındaki keçi ve koyun’.

elik “dağ keçisi; karaca”

Leksika [153], EDPT [142a], TDES [132].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *elik*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Eski Osmanlı Türkçesi : *älik* [Leksika, 153; EDPT, 142a].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye ağızı, Kazak, K. Kalpak, Kırgız, Altay, Tuva, Yakut Türkçesi : *elik*; Başkurt : *ilik*, Hakas : *ilik* [Leksika, 153].

Söz konusu kelime eski çağlardan beri kullanılır. G. J. Ramstedt'e göre Moğolca : *ili* ‘yavru geyik’ *elñe-ken* ‘geyik yavrusu’ndan ortak isim “ufak, yavru geyik’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. J. Ramstedt, H. Eren, G. Clauson, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan [Leksika, 153; TDES, 132].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *ili* ‘yavru geyik’; Proto Mançu-Tunguz : *elje-ken* ‘yavru geyik’ (SSTMYA II, 457-458).

G

ga:z “kaz; perde ayaklılardan, uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan, yabani veya evcil kuş (Anser)”

Leksika [171], EDPT [679], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *kaz*; Hakaniye : *ka:z* ~ *kaz* [EDPT, 679].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Kumuk, Tatar Türkçesi : *kaz*; Türkmen : *ga:z*; Uygur : *gaz*; Hakas : *has*; Yakut : *ha:s*; Çuvaş : *hur* [Leksika, 171].

Kâşgarlı Mahmud *ka:z* ismini *al-batt* ‘ördek’ ve *ördek* ismini de *al-iwazz* ‘kaz’ şeklinde çevirir. Fakat bu bir hata olmalıdır. Kelime bir türe aittir, önde gelen niteleyici isimler belirli türlerin ismini belirlemek amacıyla kullanılır.

G. Doerfer’e göre söz konusu kelime erken dönemde Hint-Avrupa dillerinin birinden alıntılanmış olan, muhtemelen Toharca bir kelimedir, krş. (Sanskritçe : *hamsa*; Eski İngilizce : *gös*; Almanca : *gans*). İncelenen kelime Farsçada alıntı olarak yer alır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, G. Doerfer [Leksika, 171].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *garʼz* ‘kaz, kuğu’; Proto Mançu-Tunguz : *gāru*; Korece : *kirəki* ‘kaz’; Japonca : *kari* ‘kuğu, yaban kazı’ (SSTMYA I, 142-143).

Tunguz lehçeleri : Even : *gār*; Mançu : *garu*.

Moğolca : *galagu(n)*.

ge:ne “kene; koyun, köpek, at vb. hayvanların veya insanların derisinde asalak olarak yaşayan, bulaşıcı hastalıklara neden olan böceklerin genel adı, sakırğa (İxodes ricinus)”

Leksika [183], EDPT [yok], TDES [230].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak : *kene* [Leksika, 183].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, K. Kalpak, Kırgız, Türkiye Türkçesi : *kene*; Halaç, Özbek, Uygur Türkçesi : *kana*; Türkiye : *gene*; Azeri : *gänä*; Türkmen : *gä:nä* [Leksika, 183].

Farsçadan alıntı bir kelime olduğu varsayılır; fakat *känä* şekli Farsça kökenli değildir. Bu yüzden kelime Türkçe kökenli olabilir. Halaç Türkçesi’ndeki şekil, Farsçaya geçmiş sonra tekrar Halaç Türkçesine alıntılanmıştır.

H. Eren’e göre *kene* < Farsça : *kanah* olup, *kanah* şeklinin etimolojisi bilinmemektedir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, H. Eren, E. V. Sevortyan, G. Doerfer, L. Ligeti, P. Pelliot [Leksika, 183; TDES, 230].

Altayca proto tipleri : Korece : *kāi*; Japonca : *kání* ‘yengeç’.

göykenek “kerkenez; kartalgillerden, leşle beslenen, otuz beş santimetre uzunluğunda, kıvılcımsı tüyleri olan bir kuş (Falco tinnunculus)”

Leksika [170], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Çağatay : *küykenek* [Leksika, 170].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen : *göwenek*; Başkurt : *küygänäk*; Kazak : *küykentay*; Kırgız : *küykö*; Özbek : *küykä*; Uygur : *kökenäk*; Altay : *küygenek*; Hakas : *köykenek* [Leksika, 170].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 170].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *giahoy*n ‘atmaca’; Proto Mançu-Tunguz : *giahuy*-n (SSTMYA 1, 146).

Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi : *kekük* ‘bir çeşit doğan’ şeklinin de incelenen kelime ile ilgili olması ve Altayca proto tip olarak kabul edilmesi mümkündür [EDPT, 710].

güñä / guña “güve; kurtçuğu yapağı, yünlü kumaş ve dokuma yiyen pul kanatlılardan bir böcek (Tine pellionella)”

Leksika [186], EDPT [754], TDES [167].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçe ve Eski Uygurcada geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *küye* [Leksika, 186].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Kazak, Nogay, K. Kalpak, Altay Türkçesi : *küye*; Altay, Şor, Özbek Türkçesi : *kuya*; Türkmen, Kumuk Türkçesi : *güye*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *küyä*; Türkiye : *güve*; Azeri : *güvä*; Kırgız : *kübö*; Hakas : *kü*; Yakut : *köyür*; Çuvaş : *këve* [Leksika, 186].

Ortada yer alan *n*- rekonstruksiyonu sadece Yakut Türkçesi’ne dayandırılabilir (belki de incelenen kelime Moğolca kökenlidir). Anlaşılan Kırgız Türkçesi’ndeki şekil, Moğolcadan alıntı bir şekil olan *kibe* ‘güve’ ile birleştirilerek oluşturulmuştur.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 186].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *kuni-hta* ‘at sineğindeki kurtçuklar’; Korece : *kəñui* ‘solcan, kurt’.

Moğolca : *kigursın* ‘sirke’.

H

(h)ökez “öküz; çift sürmekte, kağıt çekmekte kullanılan, etinden yararlanan, iğdiş edilmiş erkek sığır”

Leksika [439], EDPT [120], TDES [314].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *öküz* [Leksika, 439].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Karaçay, Balkar, Kırgız, Kumuk Türkçesi : *ögüz*; Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *öküz*; Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *ögiz*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *ükiz*; Kırım Karayim Türkçesi : *ägiz*; Özbek : *hekiz*; Uygur : *höküz*; Sarı Uygur : *kus*; Yakut : *ogus*; Çuvaş : *vākār* [Leksika, 439].

Türk lehçelerinde ve daha geniş planda Altay dillerinde incelenen kelimenin birkaç versiyonu yer alır:

a) Söz konusu kelimenin özellikle Eski Türkçe (Altayca) kökenli olduğu hakkındaki versiyon;

b) Hint-Avrupa dillerinden söz konusu kelimenin alıntılandığı hakkındaki versiyon.

Baştaki *h~y*’nin yorumu birçok bakımdan çok önemlidir. Söz konusu fonemler protez midir; yoksa orijinal (kök) *p^h*’yi mi yansıtır. Prof. V. Vinter’in araştırmasından elde ettiği bulguya atıfta bulunan G. Clauson’a göre Türkçe *öküz* veya *ököz* “hemen hemen büyük olasılıkla Toharcadan alıntıdır”, hem de özellikle Toharca B. şekli *okso* şeklinden değil, Toharca A. *ökeş* şeklinden alıntılanmıştır. A şekli *ökeş* eski şekil olarak tespit edilip, Türkçe *ökez* ~ *ököz* şekilleri söz konusu şekilden türemiştir (EDPT, 120). V. Vinter’e göre, Toharca ve Türkçe dillerinin karşılıklı etkileşimleri mademki Orta Asya’nın veya Merkez Asya’nın doğusunda ya da Kuzey-Dogusunda başlamıştır o halde kayıtları VI-VIII yüzyıla kadar dayanan Tohar lehçelerinden birine söz konusu kelimeyi dayandırmak yanıltıcı olmamalıdır

(tahminen söz konusu ilişkilerin başlangıç tarihî Proto Türkçe devrine kadar gider M.Ö. 1000 yılı).

G. J. Ramstedt de “birleştirici” bir varsayımda bulundu. Bu varsayıma göre söz konusu kelime Genel Altayca olarak kabul edilir; Eski Altaycaya bu kelime Hint-Avrupa dillerinden alıntı olarak geçmiştir. Hint-Avrupa : *peku* ‘hayvan’, ‘mal’ > Altayca : *pökü-r* > Moğolca : *hüker*, Çuvaşça : *văkăr* > Türkçe : *öküz*. Bu fikir T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanoviy tarafından desteklenir. Söz konusu kişiler, Altay dillerine uygun şekillerle açıklanan fonetik kaidelere uygun olan fonetik ilişkilerin Hint-Avrupa *p[h]ek[h]u-* şeklinin alıntılanmasının çok eski dönemlerde “Altay Dil Birliği”nde gerçekleştiğini gösterdiğini varsayar. Hemen yukarıdaki araştırmacıların gösterdiği rotasyona uğramış veya uğramamış şekiller arasındaki ilişkiler, G. J. Ramstedt’in açıklamalarıyla karşıttır. Öncelikle Türkçe *z-* şekilleri, sonra da Moğolca *r-* şekilleri adlandırılır (aynı yerde). Bu yapıda Mançu-Tunguz şekillerin Altayca statüsü için belirli şüpheler bulunur: *r-* akıcı ünsüzünün Evenk ve Even lehçelerinde düşmesiyle gövdesinin değiştiği göz önüne alınmasına rağmen bu şekillerin Moğolca alıntı olduğu düşünülür. Bu durumda Türkçe ve Moğolca dillerinin çok eskiden ayrı birer dil olduğunu ve birbirleriyle karşılıklı ilişkileri olduğunu açıklayan genel şema daha fazla yerine oturmuş olur: İncelenen kelime Proto Türkçeye *z-* şeklinde başta *h* veya *h*’siz alıntı olarak geçmiştir: (*h*)*ökez*; Eski Bulgar lehçelerinde ise *r-* şekli yayılmıştır: (*h*)*öker*. *r-* şekilleri Moğol lehçeleri tarafından alıntılanmıştır. Sonra da Mançu-Tunguz dilleri bu şekilleri Moğolcadan alıntılanmıştır. Türkçe ve Moğolca ekseninde söz konusu kelimenin yayılmasının ve hareketinin her yorumu şu sonucu çıkarır: söz konusu kelimenin varlığı Proto Türkçe ve Proto Moğolcaya kadar uzanır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, A. M. Şçerbak, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson, T. V. Gamkrelidze, V. V. İvanoviy, K. A. Novikova; (DTS, 382-383), (SSTMYA I, 341), [Leksika, 439].

Altayca proto tipleri : Orta Moğolca : *hüker*; Moğol lehçeleri : Monguor : *fuguor*; Duns : *fugier*; Yazılı Moğol, Kalmuk : *üker*; Buryat, Halha : *her* ‘büyük baş hayvan’ (Halha), ‘öküz’ (Buryat), ‘inek’ (Kalmuk) ‘boğa (yılı).

Tunguz lehçeleri : Evenk : *hukur* ~ *ukur*; Solon : *uhur*; Even : *h'ken* ‘inek’, ‘büyük baş hayvan’, ‘boğa’.

I

ıvık “dağ keçisi, (dişi) ceylan; kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik”

Leksika [153], EDPT [8], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi : *ıvık*; Orta Uygur : *ıvuk*; Orta Kıpçak : *ıvıg*; Orta Oğuz, Çağatay Türkçesi : *ıwuk*; Harezmi : *ıwı/uk* [Leksika, 153].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tuva : *ivi* [Leksika, 153].

Altayca paraleli, Moğolca : *ivi* ‘kuzey geyiği’ olabilir, Tuva Türkçesine *ivi* olarak geçmiştir, krş. (fakat Samoyedçede de *ivi* olarak kelime geçer).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 153].

Altayca proto tipi : Moğolca : *ivi*.

ıyt “köpek; köpekgillerden, boy ve şekil bakımından pek çok cinsi olan, çok iyi koku alan, sadık, bekçilik ve avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan (*Canis familiaris*)”

Leksika [188], EDPT [34], TDES [196].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *ıt*; Eski Bulgar : *yetxă*; Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *it* [Leksika, 188].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Halaç, Türkmen, Karaçay, Balkar, Kumuk, Kırgız, Altay, Özbek Türkçesi : *it*; Salar, Uygur, Sarı Uygur Türkçesi : *işt*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *it*; Nogay, K. Kalpak, Kazak

Türkçesi : *iyt*; Çulim, Yakut, Dolgan Türkçesi : *it*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *ı't*; Karayim : *it ~ yit*; Çuvaş : *yıt ~ yıtă* [Leksika, 188].

E. V. Sevortyan, *g ~ i* vokalizm değişimini eski dönemde meydana gelmiş olan lehçeler arasındaki alternasyonun bir yansıması olarak değerlendirir (ESTYA, 385); bu durumu başka türlü değerlendirmek de mümkündür: Özellikle ön *i* ünlüsü kendisinden sonra gelen *y* sesi etkisiyle oluşmuştur (ayrıca kısaltma da meydana gelmiştir): *ıyt > iyt > it*. Karayimce dubletlerde aynı şeklin birbirinden farklı evrelerinde Oğuz Türkçesi *it* ve Kıpçak Türkçesi (Karayimce şekil buradan gelir) *yit < iyt* metatezi bulunmaktadır. Uygur Türkçesi'ndeki *ş-*, *ıch* sesinin (Çağdaş Almanca ile benzer durum) fonetik gerçekliğini gösterir. Salar ve Sarı Uygur Türkçesi şekilleri Uygur Türkçesi'nden, Özbek Türkçesi'ndeki şekil ise Oğuz Türkçesi'nden alıntıdır.

Kelime tüm Türk lehçeleri gruplarında ve en eski yazıtlarda tespit edilmiş olmasına rağmen (Orhon yazıtları 'Bilge Kağan'da VIII yy. ve Eski Bulgar isimleri listesinde (VEWT, 174) Türkçe gibi görünmemektedir. *ıyt* şekli proto dil devresine aittir ve olasılıkla kökeni tarihî Doğu lehçelerine kadar uzanır. Bu lehçelerin mirasçıları *ı* artdamak ünlüsünü muhafaza eder; kelime Doğu'dan takvim işaretlemesi yolu ile Batı lehçelerine geçmiştir. Verilen kelimenin çok eski döneme ait olduğu *y-* metatezli (Karayimcedeki gibi) ve küçültme ekli (iki heceli çağdaş Çuvaş Türkçesi'ndeki *yıta* da böyledir) Eski Bulgar Türkçesi'ndeki şekil *yethă (< yıth)* ile onaylanır.

Önce A. M. Şçerbak tarafından önerilen *ıyt* şekli (en eski şekil) anadil evresine ait olarak kabul edilirse (SF, 194), söz konusu şeklin anadil konuşulan topraklarda tamamen yayılmış olmasına veya kullanımının belirli bir bölgeyle sınırlı kalmış olmasına bağlı olmaksızın, kelimenin pek genel olmayan fonetik yapısı mümkün olan imitativ şekle işaret eder. Türkmen : *yit* 'köpek ve insanı kovmak için söylenen haykırış', *ıyt* kelimesinde şu anlamın bulunmasına sebep olur: insanın hayvana karşı seslenişi (sonuncunun yani hayvanın nitelikleriyle değil). Bu bağlamda özellikle hayvanı ürkütmek için değil, çağırmak için kullanılır. Fonetik olarak *ıyt-ıyt-ıyt* tamamıyla köpeğe çalınan ısığın imitasyonuna benzer.

M. Räsänen, Eski Bulgar Türkçesi'ndeki şekiller ve *it ~ it ~ išt* ile yapılan Yakut Türkçesi samur ismi *itiä*, *ıtı*'yı göz önüne alarak Eski Türkçe *itehi*'yi buldu. Bu kelimeyi Mançu-Tunguz *indahun* şekli ile kıyasladı (VEWT, 174). K. A. Novikova her yönden bu kıyaslamayı temellendirmeyi denedi. Kendisine göre, eskiden var olan ön ünsüzü içeren Çuvaş Türkçesi'ndeki şekle dayanarak Eski Türkçe *yıta* kelimesini açıkladı. Köpeğin Mançu-Tunguz dillerindeki ismi için Evenkice : *һинакун*; Oroç : *унаку*; Mançu : *ундаһун* kelimeleri bulunmaktadır. İmitativ gövdeden ('çığlık atmak, çenilemek' anlamında) fiilden isim yapan ekle türemiş *giη-* + *da-* + *kiη-* şekline ulaşıldı (bir önceki cümledeki lehçeleri göz önüne alarak). Daha sonra K. A. Novikova, Eski Türkçe *y-* sesinde Altayca *g-*'nin yansımasını, Eski Türkçe *ta-*'da ise fiil yapan *da-/la-* eklerini görüp zorlukla her iki sırayı birbirine yaklaştırdı. Bu yüzden Eski Türkçe kök morfemi *giη*'deki ikinci ünsüzün ve *kiη-* morfeminin tümünün kaderleri hiçbir zaman açıklanamamıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson, K. A. Novikova [Leksika, 188].

Altayca proto tipleri : Mançu-Tunguz : *indahun*; Tunguz lehçeleri : Evenk : *һинакун*; Oroç : *унаку*; Mançu : *ундаһун*.

İ

iars “kakım; sansargillerden, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli kürkü değerli, etçil hayvan, as, ermin (*Mustela erminea*)”

Leksika [163], EDPT [240], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *as*; Karahanlı : *az* [Leksika, 163].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Karayim, Kumuk, Tatar, Hakas Türkçesi : *as*; Karaçay, Balkar, Altay Türkçesi : *agas*; Başkurt : *aə*; Kırgız : *ars, arıs, arısı*; Çuvaş : *yus* [Leksika, 163].

E. V. Sevortyan’a göre kelime Arapça kökenlidir. Başlangıç diftonglu rekonstrüksiyon Çuvaşça şekilden gelir; kelimenin sonu *rs-* şeklinde farklı bir şekilde bitmiştir. Kelimenin dış paralelleri ile henüz karşılaşılmamıştır.

A. M. Şçerbak’a göre, Çuvaş ve Yakut lehçelerinin materyalleri *kakım* kelimesinin Eski Türkçedeki ilk ismi olan uzun ünlüye sahip *ās* şeklini bulmamıza olanak tanır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 163].

ingän “dişi deve; geniş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (Camelus)”

Leksika [447], EDPT [184], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *ingän*; Çağatay : *inän* [Leksika, 447].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : K. Kalpak, Kırgız Türkçesi : *ingän*; Türkmen : *inen*; Kazak : *ingän*; Kırgız : *ingen*; Uygur : *ijen*; Tuva : *ängin ~ iŋgin*; Tofalar : *iŋgen* [Leksika, 447].

Yukarıda gösterilen kelimenin, semantik çizgideki anlamı *yabani hayvanların dişisidir*, söz konusu anlam şu varsayımı doğrular: *dişi deve* ve *inek* isimleri yabani çift toynaklıların dişisi anlamındaki tek bir gövdeden gelir: *inig* veya farklı versiyonu *in(i)*. *inek* ve *dişi deve* anlamındaki şekiller farklı eklerin yardımıyla farklı zamanlarda oluşmuştur: *ingäk* şekli Moğolca şekil ile karşılıklı ilişkilerin uzun bir sürecinin gösterdiği verilere göre *ingän* şeklinden daha önce ortaya çıkmıştır. Bu durum dişi devenin Moğolca isimleriyle de doğrulanır: Yazılı Moğol : *iŋgen*; Halha : *inge(n)*; Kalmuk : *iŋgn*; Buryat : *eŋgi(n)* vb., her yerde ‘*dişi deve*’ anlamındadır.

Daha eski anlamların yokluğu (yabani hayvanlarla bağlantılı) ve hemen yukarıdaki Moğolca şekillerin fonetik görünüşlerinin Türkçe şekillere olan özdeşliği sebebiyle söz konusu şekiller Türkçeden alıntı gibi gözükür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, G. J. Ramstedt, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson; (DTS, 211), [Leksika, 447].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğol : *ingen*; Moğol lehçeleri : Halha : *inge(n)*; Kalmuk : *ingn*; Buryat : *engi(n)*.

in(i)gäk “inek; dişi sığır”

Leksika [436], EDPT [184], TDES [191].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Eski Oğuz Türkçesi : *ingäk*; Orta Kıpçak, Ermeni Kıpçak Türkçesi : *inyäk*; Ermeni Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *inäk* [Leksika, 436].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Balkar, Kırgız, Tatar, Şor, Tuva Türkçesi : *inek*; Kırgız : *uy ~ iynek*; Şor : *nek*; Sarı Uygur : *enek*; Yakut : *inah*; Çuvaş : *ëne* [TDES, 191].

E. V. Sevortyan’ın Karayim Türkçesi : *yinäk* şeklinin ilk olduğu hükmü (ve bu hükmün üzerine yapılmış etimoloji: *yeni-* ‘doğurmak’ fiilinden *yinäk*) yanlıştır. Bu yanlışlığı tespit etmek için Karayim Türkçesi : *yinäk* ile Karayim Türkçesi : *yinä* ‘iğne’ şekillerini karşılaştırmak yeterlidir (sonuncu şekil şu şekilde açıklanabilir: *yinä* < *inyä* < *ignä*), ineği isimlendirmede kullanılan *y-* ile oluşan Kıpçak Türkçesi şekillerinin öyküsü böylece anlaşılmış olur: *yinäk* < *inyäk* < *ignäk* < *ingäk*. *ng-* (*η-* değil) sesinin gerçekliği runik el yazmalarıyla onaylanır. Çünkü runik yazıda *η* için özel işaret bulunur.

Eski şekillerde *ng-* sesinin *η-* sesi içindeki bağdaşmazlığı varlığı mümkün olan bir ünlüyü bildirmektedir: *in¹gäk* ~ *inigäk*; *n-* ile kurulan Oğuz Türkçesi şekilleri şu gelişimi açıklamayı gerektirir: *ng-* > *η-* > *n-*. Birkaç etimolojik versiyon vardır bk. (daha ayrıntılı bilgi için: ESTYA, 359-360). Ortak nokta kelimenin morfolojik olarak yapısındadır. Bazı yapılar göre kelimedeki *gak-* / *gäk-* ekleri fiil, nadiren isim

köklerine gelir, bu da en eski kelime yapımı metodunun kullanıldığının işaretidir (DTS, 652- 653); ancak fonetik ve semantik olarak kabul edilen fiil veya isim kökü *in* veya yukarıdaki söylendiği gibi, *ini*'yi bulmak mümkün değildir. Kelimenin baş ünlüsünün *e ~ i* şeklinde değişimi dikkate alındığında V. Şotta'nın varsayımına dönmek mümkündür. Bu varsayıma göre *inek* ismi *enä* 'ana' ile ilişkilendirilir (E. V. Sevortyan'da bu varsayıma meyillidir: ESTYA, 360). Morfolojik olarak bu durum *ärkäk* 'erkek' şekline paralel olabilir (< *är* 'erkek' + *käk-* / *gäk-*); *e-* > *i-* geçişi benzeşmeyi etkileyebilmiştir (halk etimolojisi): *indä-* şeklindeki *in* 'ses' ve *ihlä-* ~ *ihrä* 'inlemek, ıhlamak, nefes almak, böğürmek, hüngür hüngür ağlamak vb.' şekillerindeki *ih* bk. (daha fazla ayrıntı için: ESTYA, 356, 366), burada düzenli aralıklarla ineklerin yaptığı soluk alıp vermeyi de dikkate almak gerekir. Tuva, Tofalar Türkçesi : *inig* 'Avrupa musunun dişisi' gibi kelimeler kıyaslanırsa, bu durumda *äk-* ek olabilirdi (ilk kök ünlüsüne ilişkin problemlerle). Bu kökün *ingen* 'dişi deve' isminde de bulunduğu varsayılır.

Birçok kez Türkçe *ingäk* ile ineğin Moğolca isimlerinin kıyaslanması teklif edilmiştir: Yazılı Moğolca : *ünigen*; Buryat : *uneä(n)*; Halha : *unää(n)*; Monguor : *uniē*; Bonan : *unaŋ* vb. Moğolcada *inig* şeklinden *n-* gövdesinin oluşması morfolojik açıdan belki de özel bir durum olarak açıklanabilir. Büyük ihtimalle Buryat : *unägä(n)*; Halha : *unäg(än)* 'tilki' kelimeleri vahşi hayvanların dişileri anlamını taşıyan bir kelimenin iki şeklidir. Kalmukça şekil her iki şekli birleştirir ve açıklar: Kalmuk : *ungn* [*ungen*] 'dişi (vahşi hayvanlar için)', 'arkaik anlam: bir yaşındaki dana', 'tilki'. Türkçe (*inig-äk* > *ingäk*) ve Moğolca (*inig-än* > *ünigän*) şekillerindeki kullanılan ekler arasındaki fark gösterilen türeyici gövdenin (her iki dil grubu için) çok eskiden beri kullanılmakta olduğunu ve incelenen şekillerin oluşumunun çok eski bir zamanda gerçekleşmiş olduğunu ifade eder. Açıklanan şekil hemen yukarıdaki şekillerden çok daha önce ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü Eski Türkçede ve Eski Moğolcada aynı gövdeden tek ismin türetilmiş olması için, söz konusu orijinal gövdenin eski bir zamanda kelime olarak kullanılması gerekirdi; bu şu anlama gelir: *inig* kelimesi (veya başka bir birincil gövde), çift toynaklı yabani hayvanın dişisi anlamında kullanılırken evcil hayvan türü için kullanılmaya başlandı ve daha sonra da çok daha fazla sınırlı olan erken temasın kopması zamanında

(genetik veya bölgesel temas olması kelimenin tarihî için önemli değil) her dil ailesinde özel bir ikincil gövde meydana geldi.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, V. Şotta, K. A. Novikova, G. Clauson; (DTS, 211), [Leksika, 436].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğolca : *ünigen*; Moğol lehçeleri : Buryat : *uneä(n)*; Halha : *unää(n)*; Monguor : *uniē*; Bonan : *unaŋ*.

irbiş “kedigillerden, genellikle Asya ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaşayan, postu benekli, bazen de düz siyah, çevik, yırtıcı, etçil, memeli hayvan, leopar, panter, pelenk (Felis irbis)”

Leksika [156], EDPT [199], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *irbiş* ~ *irbiç* [Leksika, 156].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Lebed, Teleüt Türkçesi : *irbis*; Tuva : *irbiş* [EDPT, 199].

G. Clauson'un yorumu daha ikna edici gözükmemektedir. Ona göre çağdaş lehçelerdeki *irbiz*, *irbis* şekilleri önce Moğolcaya sonra tekrar çağdaş lehçelere alıntılanmıştır. Tuva Türkçesi : *irbiş* büyük ihtimalle orijinal telaffuza sahiptir, fakat *irpiş* de olabilir. Erken zamandaki tüm şekiller Uygur Türkçesi'dir, fakat bu lehçedeki şekillerde alfabe açık değildir; çünkü son ses kesin değildir: s- olmadığı kesin, ç- ve z- sesleri de olamaz.

ESTYA'da yer almış *ilbirs* gibi modern şekiller özellikle incelenen kelime ve “yo:l-bars”ın birleştirilmesi sonucunda oluşturulmuş şekillerdir. E. V. Sevortyan'ın yukarıda bahsedilen eserindeki Kumuk Türkçesi : *ilbis* ‘iblis, şeytan’ şeklinin incelenen kelime ile ilişkisi yoktur, bu kelime Arapça : *iblis* ‘şeytan’ kelimesinin metatezidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 156].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *irväs ~ irbis*.

K

kä:kilik “keklik; sülüngillerden, güvercin büyüklüğünde, eti için avlanan, tüyü boz, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir kuş (Perdrix)”

Leksika [173], EDPT [710], TDES [227].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *keklik* [Leksika, 173].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, Kırgız, Kazak Türkçesi : *kekilik*; Tarançi : *keklik*; Özbek : *kaklik* [TDES, 227].

Halaç Türkçesi’nden Farsçaya, Farsçadan tekrar Halaç Türkçesine alıntılanmış bir şekildir. Geleneksel olarak kelime yansıma isim olarak kabul edilir. Henüz Altayca proto tipleriyle karşılaşılmamıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 173].

kama, kam-la/ug “su samuru; sansargillerden, tüyleri koyu kahverengi, iyi yüzen, kürkü beğenilen, küçük bir tür hayvan, lutr (Lutra lutra)”

Leksika [161], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Kelime tarihî Türk lehçelerinde tespit edilememiştir [Leksika, 161].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar, Başkurt, K. Kalpak, Kazak, Uygur Türkçesi : *kama*; Çuvaş : *kăma*; Baraba : *kamnau*; Şor : *kamnagi, kamnugu, kamna*; Hakas : *hamno* [Leksika, 161].

Daha sonraları tespit edilen bu kelimenin Altayca proto tipleri de olduğu kesindir.

Sibirya Türk lehçelerindeki Hakas : *hamnos*; Kaçın : *kamnu*; Şor : *kandus*; Çulim : *kamnots* şekillerinin kökenlerinin *kamduz* şeklinden geldikleri, *kama* ‘su samuru’ ve *kunduz* ‘kunduz’ kelimelerinin birleşmesiyle oluştukları veya *kunduz* şeklinden çıkan değişmeyen tabu şekiller vasıtası ile meydana geldikleri yorumu yapılır bk. (Doerfer, 1967: 1534); Altayca sözlüğün yorumunu da karşılaştırınız: “*kam-tuŕ*, < *kama* + *utir*” ‘su samuru’ şeklinden oluşan birleşik bir isimdir. İkinci bölümdeki *utuŕ*, Çuvaş Türkçesi’nde : *ṭʷdṭʷr* ‘su samuru’; Yakut Türkçesi’nde : *itii* ‘şeklindedir, karşılaştırınız : Japoncada : *itati* ‘samur’. Ancak anlaşılan, gerçekte bu şekiller *kamluç* şeklinden gelir, söz konusu şekil *kam-lug* şeklindeki *lug-* yapım ekinin atılıp *ç-* diminutivinin gövdeye eklenmesiyle oluşmuştur.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şerbak, M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Doerfer [Leksika, 161].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *kuama* ‘sudaki yabancı hayvan’; Proto Mançu-Tunguz : *kuma* ‘fok’; Korece : *kōm* ‘ay’; Japonca : *kuma* ‘ay’.

kamtala “tahta kurusu; yarım kanatlılardan, uzunluğu 3-5 milimetre, vücudu oval ve yassı, kanatları körelmiş, oturan, yatılan yerlerde üreyen, kan emerek beslenen, pis kokulu böcek, tahta biti (*Cimex lectularius*)”

Leksika [183], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak : *kene* [Leksika, 183].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, K. Kalpak, Kırgız, Türkiye Türkçesi : *kene*; Halaç, Özbek, Uygur Türkçesi : *kana*; Türkiye : *gene*; Azeri : *gänä*; Türkmen : *gä:nä* [Leksika, 183].

Kelime *kan* ile benzeşmeye girerek fonetik kurallarına aykırı olarak değişime uğradı; Yakut lehçesi şekli *hapta-* ‘düz’ < Moğolca ile benzeşti.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 183].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *kiamfi-* ‘kerevit, kene’.

kançık “dişi köpek; etçiller (Carnivora) takımının köpekgiller (Canidae) familyasından bir memeli türü (Canis familiaris)”

Leksika [190], EDPT [634], TDES [206].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *kançık* [Leksika, 190].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karaçay, Balkar, Kumuk, Tatar Türkçesi : *kançık*; Türkiye : *kancık*; Türkmen : *gancık*; Başkurt : *kansay*; Kazak : *kanşık*; Özbek : *kancik* [Leksika, 190].

G. Clauson’un belirttiği gibi kelimenin Kuzey-Doğu lehçelerinde bulunmayışı göze batmaktadır (EDPT, 634): Diğer Türk lehçelerindeyse kelime ‘dişi köpek’ anlamında yer alır. G. J. Ramstedt ve M. Räsänen *kan-çık* gövdesini Hint-Avrupa *kan* (Latince : *canis*) ile kıyasladılar, kıyaslanan kelime *kan* Doğu Hint-Avrupa dillerinde diş sessizleri vasıtası ile eski şekil *kuon*’dan gelmiştir: Eski Hintçe : *śuva*; Avest : *span*; Farsça : *sag* ve de Toharca : *ku* (Gamkrelidze, İvanov, 1984: 101, 590). Bu durumda da eğer Hint-Avrupa lehçeleri Türkçe *kan-* şeklinin kökeniyse, o zaman bu lehçeler çok eskiden beri gırtlaksıl sesi muhafaza etmiştir. Dişi köpeğin Türkçe isminin *kaŋ* ~ *goeŋ* / *gieŋ* ‘çenileme, ciyak ciyak bağırma’ imitativ kökünden gelmesi mümkündür. Söz konusu kök Mançu-Tunguz ve Moğol dillerinde sıkça yer almaktadır (SSTMYA I, 146), ayrıca Türk lehçelerinde de sıkça muhafaza edilmektedir: Kırgız : *kaŋk* ‘keskin çınlama, keskin köpek havlaması’; *kaŋkşıla-* ‘çenilemek, keskin çığlıklar atmak’; Hakas : *haŋ* ‘cıvıltı, ciyak ciyak bağırma’, *haŋıla-* ‘ciyak ciyak bağırma, çenilemek’; *qan-çiq* ~ *kan-çık*’daki *ŋ-* > *n-* geçişini pozisyonel olarak açıklamak gereklidir: *ŋ-’ç-* > *n-’ç-*, yani verilen morfolojik türev, özellikle bölgesel olarak sınırlandırılmıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson, G. J. Ramstedt, T. V. Gamkrelidze, V. V. İvanov [Leksika, 190].

ka:pan “erkek yaban domuzu (Sus barbatus)”

Leksika [156], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı

Türkçesi'nde geçmez. Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *kaban*; Çağatay : *kapan* [Leksika, 156].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kaban*; Azeri, Türkmen Türkçesi : *gaban*; Kırgız, Altay Türkçesi : *kaman*; Özbek : *kābān*; Uygur : *kawan*; Sarı Uygur Türkçesi : *kawan*; Tuva : *hawan* [Leksika, 156].

Moğolcada kelime geç dönemde yer aldığından büyük ihtimalle kökeni eski Türkçedir. Kelimedeki ses değerinin uzunluğunun sonradan kısaltılmış olduğunu Güney-Batı Türk lehçelerinde ortada yer alan sedalı *b*- sesi göstermektedir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, K. M. Musaev [Leksika, 156].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *k'iapa*; Proto Mançu-Tunguz : *hiafu* 'geyik yavrusu'; Eski Türkçe : *ka:pan*.

Moğolca : *kabtaga* 'yabani deve'.

kaplan "kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu sarı postu olan, Asya'da yaşayan çevik ve yırtıcı hayvan (Felis tigris)"

Leksika [157], EDPT [584], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *kaplan*; Orta Kıpçak : *kablan* ~ *koplan* [Leksika, 157].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Uygur, Türkiye, Karayim, Balkar, Tatar, Başkurt, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *kaplan*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kablan*; Azeri : *gaplan*; Türkmen : *gaplaŋ*; Kırgız : *kabılan*; Özbek : *ka°pla°n* [Leksika, 157].

İncelenen kelimenin *la*- kuvvetlendirme ekiyle *kap*- 'kapmak' fiilinden türemiş olması en yüksek ihtimaldir. Türkmen Türkçesi : *kaplaŋ*'daki son *ŋ*-, Türkmen : *peleŋ* 'kaplan' etkisinde oluşmuş olabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson [Leksika, 157].

karga “kargagillerden, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş (Corvus)”

Leksika [171], EDPT [653], TDES [212].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *karga* [Leksika, 171].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Kumuk, Tatar, Altay, Uygur Türkçesi : *karga*; Azeri, Türkmen Türkçesi : *garga*; Hakas : *harga*; Tofalar : *kargan*; Çuvaş : *korak* [Leksika, 171].

Türkçe *karga* ismi, W. Bang, C. Brockelmann ve H. Eren’e göre karganın çıkardığı sestten gelmiştir. Kelime *ga-* ekiyle biten eski hayvan isimlerinden biridir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, W. Bang, C. Brockelmann, H. Eren, G. Clauson [Leksika, 171; TDES, 212].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *kari ~ kori* ‘karga, kuzgun’; Proto Mançu-Tunguz : *kori* ‘mitolojik bir kuş’ (SSTMYA I, 415).

Eski Moğolca : *keriyen < keri-gen* ‘kuzgun’; Orta Moğolca : *kere’e ~ keri’e* ‘kuzgun, karga’ (SH, 99); Yazılı Moğol : *keriyen*.

Moğol lehçeleri : Kalmuk : *keré*; Halha : *heree(n)*; Buryat : *huree*; Monguor : *k’eriēy*.

karınçga “karınca; zar kanatlılardan, toplu olarak yaşayan, yuvaları toprağın altında olan ve birçok türü bulunan böceklerin genel adı (Formica)”

Leksika [184], EDPT [662], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Oğuz : *karınça, karınçak*; Orta Oğuz : *karınca, karınçak*; Harezmi : *karınçka*; Çağatay : *karınçga* [Leksika, 184].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye : *karınca*; Gagavuz : *karımcä*; Azeri : *garışga*; Türkmen : *garınca* [Leksika, 184].

Kelimenin yayılma şekli göz önüne alındığında, bölgesel olarak Oğuz Türkçesiyle sınırlı olduğu görülür. Kelime *ga-* ekiyle biten eski hayvan isimlerinden biridir.

C. Brockelmann’a göre *karın* kelimesinden türemiş olması mümkündür. G. Clauson ise incelenen kelimenin Batı kökenli olduğunu söyler.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, C. Brockelmann, G. Clauson [Leksika, 184; TDES, 212].

karlıg-aç “kırlangıç; kırlangıçgillerden, geniş gagalı, çatal kuyruklu, ince uzun kanatlı, küçük göçebe kuş (Hirundo)”

Leksika [175], EDPT [657], TDES [238].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *karlıgaç*; Karahanlı : *kargılaç*; Orta Kıpçak : *karlagaç*, *karlawuç* ~ *karlagaş*; Harezmi, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *karlugaç*; Çağatay : *karluwaç* [Leksika, 175].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *karlıgaş*; Kumuk, Tatar Türkçesi : *karlıgaç*; Türkiye : *kırlangıç*; Türkiye lehçeleri : *garlanguç* ~ *kırlık*; Azeri : *garanguş*; Azeri lehçesi : *garagloş*; Türkmen : *karlawaç*; Başkurt : *karlugas*; Kırgız : *kardıgaç*; Altay : *karlagaş* ~ *karılgaş*; Teleüt : *karlık*; Özbek : *kaldırğâç*; Uygur : *karlıgaç*; Sarı Uygur : *kırlagış*; Hakas : *harlagas*; Tofalar : *harlık*; Yakut : *harañaççı* [Leksika, 175].

G. Clauson’a göre diğer kuş isimlerinde de görülen *laç-* son ekinin bulunduğu *kargıla:c* en eski şekildir. Ancak bu görüşü şüphe ile karşılamak gerekiyor. Çünkü Eski Uygur Türkçesi’nde *kuzgaç* şekli vardır. Sir G. Clauson’a göre incelenen kelime Türk lehçelerinde fonetik olarak değişik şekilleri ile yaygın olarak kullanılan bir ek olan *ga:ç-* sebebiyle yakın bir zamanda göçüşmeyle *karlıga:ç* olmuştur.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 175; EDPT, 657].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *karagaçai* ‘kırlangıç’.

karsak “dişi bozkır tilkisi; köpekgillerden, soluk kahverengi, karnı beyaz tüylü, kısa kulaklı, postundan kürk yapılan bir memeli türü (Vulpes corsac)”

Leksika [161], EDPT [663], TDES [215].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *karsak* [Leksika, 161].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar, Çuvaş, Kazak, K. Kalpak, Nogay, Kırgız : *karsak*; Başkurt : *karθak*; Türkmen : *garsak*; Özbek : *karsāk*

[Leksika, 161].

Sibirya Türk lehçelerinde alıntı olan Eski Türkçe kelimenin, Moğolca : *kirsa* ‘dişi iri bozkır tilkisi’ şeklinden gelmesi mümkündür. Buradan da Mançu-Tunguz dillerine geçmiştir.

C. Brockelmann’a göre ise, söz konusu hayvanın ismi karsağın çıkardığı sestene gelir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson [Leksika, 161].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *kirsa*.

ka:rt-ı “kartal; kartalgillerden, genellikle kızıl siyah tüylü, çok güçlü, yuvasını yüksek kayalıklar üzerinde kuran, iri, yırtıcı bir tür kuş (Aquila)”

Leksika [169], EDPT [648], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *kartal* [Leksika, 169].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Karayim Türkçesi : *kartal*; Hakas, Tuva, Tofalar Türkçesi : *hartıga*; Karaçay, Balkar Türkçesi : *kartciga*; Türkmen : *gartal*; Kırgız : *kartıga*; Altay : *katrak* ~ *karta:çak*; Sarı Uygur : *kaltar*; Yakut : *kı:rt* ~ *harda:çı* [Leksika, 169].

Karahanlı Türkçesi : *kartal* şeklinin ‘benekli koç; parçalara ayrılmış et’ incelenen kelime ile olan ilişkisi açık değildir. Kelime farklı eklerle oluşmuştur; bu eklerden biri vasıtası ile söz konusu kelime Moğolcaya *karçigai* şeklinde alıntılanmıştır. Daha sonra da incelenen kelime tekrar Türk lehçelerine geçmiştir. O halde Moğolcadaki kelime Eski Türkçedeki şeklin eski paraleli olmuş olabilir.

G. Clauson’a göre, *karta:l* şekli ilk bakışta edilgen çatılı fiil kökenli olup hem isim hem de sıfat fonksiyonundadır ve *karta:-* fiilinden gelir. Bu doğruysa belki de orijinal olarak ‘lekeli, çizgili’ ve benzeri anlamındadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson, G. J. Ramstedt [Leksika, 169].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *ke:rtu* > Japonca : *kútí* ‘doğan’.

Moğolca : *karçigai* ‘atmaca’.

kaşkal-tag “pufla, su tavuğu; su tavuğugillerden, gri, kızıl karışımı tonda, benekli veya çizgili tüyleri olan bir kuş, kalinis (*Fulica atra*)”

Leksika [172], EDPT [657], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *kaşgalak*; Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçesi : *kaşgaldak* [Leksika, 172].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen, Kırgız, Uygur Türkçesi : *kaşgaldak*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kaskaldak*; Başkurt : *kaşkalak* ~ *kaşkaltay*; Nogay : *kaskalak*; Özbek : *kaşkaldâk* [Leksika, 172].

Kelime kıyaslama, benzetme veya yoğunluk anlamı veren *lak-* ekiyle yapılmış bir isimdir ve *kaşka* ‘kellik, alındaki beyaz leke’ şeklinden meydana gelmiştir. Başkurt lehçesi : *kaşkabaş* ‘(kel) ördek ve *kaşkabaş* ‘dazlak’; *tazbaş* ‘(kel) ördek’ < *taz* ‘kel’ + *baş* ‘baş’ şekilleri ile karşılaştırınız.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 172].

kaşkır ~ karışkır “kurt; köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika’da yaşayan, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (*Canis lupus*)

Leksika [160], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Tarihî Türk lehçelerinde geçmez [Leksika, 160].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, K. Kalpak, Nogay Türkçesi : *kaskır*; Türkiye Türkçesi ağzı, Karayım Türkçesi : *kaşkır*; Türkiye Türkçesi ağzı : *kaşgır*; Tatar : *kaçkır*; Baraba : *karşkur*; Nogay : *kariskır*; Kırgız : *karışkır*; Özbek : *kaşkir*; Özbek lehçesi : *karşıku*; Çuvaş : *kaşkâr* [Leksika, 160].

Etimolojisi açık değildir. Kelime bölgeseldir (Kıpçak Türkçesi), avcılarının kullandığı örtmece isimlerden biridir. Özellikle de *kaşka-* ‘dişleri göstermek’ ve *karış-* ‘sıkamak, yakalamak, kapmak’ fiillerinden partisip ekleriyle yapılan halk etimolojisi benzetmesidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şerbak [Leksika, 160].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *çono*; Mançuca : *niohe*; Tunguzca : *yengur* ~

irgiçi: (İRLTYA, 132).

käyik “toynaklı büyükbaş av hayvanları; geyik”

Leksika [151], EDPT [755], TDES [155].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur Türkçesi : *keyik* [Leksika, 151].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, Kırgız, Altay, Özbek, Uygur Türkçesi : *kiyik*; Türkiye, Kumuk Türkçesi : *geyik*; Türkmen, Sarı Uygur Türkçesi : *keyik*; Tatar : *kiyik*; Hakas : *ki:k*; Çuvaş : *kayăk* [Leksika, 151].

Çağdaş lehçelerde kelime ‘yabani büyükbaş av hayvanı’ anlamında belirli kelime öbeklerinde yer alır: Meselâ : Karayim : *kiyik at* ‘yabani aygır’; *kiyik kiçi* ‘ceylan’ (kelimesi kelimesine ‘yabani keçi’); Nogay : *kiyik biyday* ‘yabani buğday’; Tatar lehçesi : *kik kaz* ‘yaban kazı’ vb. Niteleyiciden sonra *kiyik* kelimesinin gelebilmesi ilgi çekicidir, meselâ : Kırgız : *to kiyik* ‘yabani deve’, *sagır käyik* ‘yabani inek’. *yabani* (evcil değil) anlamı temelinde anlam genişlemesi olmuştur: ‘katı yürekli, amansız’ (Karayim); ‘ıssız’ (Nogay) vb.

Çift toynaklı büyükbaş hayvanların ismi olarak *keyik* bazen renk anlamındaki niteleyicilerle kullanılır, meselâ : Kırgız : *kızıl kiyik* ‘erkek ve dişi karacalar’; *boz kiyik* ‘yabani iri boynuzlu dağ keçisi, dağ keçisi; (erkek ve dişi) saygalar ve antiloplar; *ak kiyik* ‘erkek ve dişi yaban koyunu, Kumuk : *kuba giyik* ‘geyik; *ak kiyik* ‘sayga’; Şor : ‘geyik’, *sar kiyik* ‘sayga’.

Çuvaş ve Hakas Türkçesi şekillerinde *y-* iç sesi bulunur; *d-*’li şekiller (Kutadgu Bilig’in Namangan nüshasında ve “Hüsrev ve Şirin” [Kutub’un] çok fazla miktarda düzeltilmiştir.

G. Clauson’a göre çağdaş lehçelerde *e-* ve *i-* arasında ilk hecede olan aliterasyon orijinal *é-* sesinin varlığını onaylar. Bu *é-* sesi Eski Kırgız yazıtlarında bulunur.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson; (DST, 245), [Leksika, 151].

Altayca proto tipi : Proto Mançu-Tunguz : *giw-çen* ‘karaca’.

Moğolca : *görügesün*.

kedi “kedi; kedigillerden, köpek dişleri iyi gelişmiş, kasları çevik ve kuvvetli evcil, küçük memeli hayvan, pisik (*Felis domesticus*)”

Leksika [192], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : İncelenen kelime tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Karayım Türkçesi : *kedi* [Leksika, 192].

A. M. Şçerbak incelenen şeklin Hint-Avrupa dil ailesindeki kelimeler ile ilişkisini belirtmiştir: Latince : *catte*; Almanca : *katze*... T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanov, *kedi* için kullanılan Hint-Avrupa dillerine ait kelimelerin *kadis* ‘kedi’ (Kuzey Afrika’dan) şeklinden geldiğini, Yakındoğu’dan yayıldıklarını ve Kuzey Afrika’nın kedi türlerinin başlangıcı olduğunu kabul etmektedirler. Türkçe kelime için en yakın proto tiplerin Kuzey-Kafkas dillerinden olması ilginçtir. M. Räsänen, Fin-Ugor dillerinden kökeni Türkçe olmayan paraleller göstermiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, T. V. Gamkrelidze, V. V. İvanov, A. M. Şçerbak [Leksika, 192].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *miguy*; Mançuca : *ninuri*, *uyuri*, *kesike*; Tunguzca : *kerke* (İRLTYA, 129).

keler “kertenkele; kertenkelelerden, uzun vücutlu, sivri kuyruklu, çevik, böcekçil, küçük sürüngen hayvan (*Lacertus*)”

Leksika [180-181], EDPT [719], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Osmanlı Türkçesi : *keler*; Karahanlı : *kelär*, *kälär*; Kıpçak : *kele:r*, *kele:z* [Leksika, 181; EDPT, 719].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye lehçeleri : *keler*, *geler*, *kelā*, *kener*; Uygur lehçesi : *kelär* ~ *kile* [Leksika, 181].

G. Clauson’a göre iki kök mümkündür: *kes-* ve *kel-*. Birçok kez bu köklerle birleşik kelimeler elde edilmiş ya da tabu etkisi altında söz konusu şekiller oluşmuştur: Orta Kırgız : *kelemiş*, *keler*, *keles* ‘tarla faresi’, buradaki kelemiş kelimesindeki *miş-* Farsça : *muş* ‘fare’ kelimesi ile aynıdır. *kele* ise *kelāgü* ‘tarla faresinin farklı bir türü’ ve Türkmen lehçesi : *kelengi*, *keleni* ‘iri fare’ kelimeleriyle

kıyaslanabilir. Yakut Türkçesi : *kulyeri* ‘kertenkele’ Moğolcadan alıntıdır.

Ayrıca *keler* kelimesi, Azeri Türkçesi : *kärtänkälä* ve K. Kalpak Türkçesi : *kälti käläs* kelimelerinin ikinci ögesiyle ortak kökene sahiptir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson; (DTS, 296), [Leksika, 181].

Altayca proto tipleri : Mançuca : *ksergen*; Tunguzca : *iselen, isel*.

Moğolca : *gurvel* (İRLTYA, 152).

kelesken “kertenkele”

Leksika [180-181], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesi’nde geçmez. Harezmi : *käslän* [Leksika, 181].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Altay, Şor, Lebeüd Türkçesi : *käläskän*; Sagay, Koybal Türkçesi : *keläskän*; Türkiye lehçesi : *kesten*; Gagavuz : *kistenkile*; Altay : *kelesken*; Altay lehçesi : *kölöskön*; Hakas : *kleksen* [Leksika, 181].

keler maddesinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır. Ayrıca *kelesken* kelimesi, Azeri Türkçesi : *kärtänkälä* ve K. Kalpak Türkçesi : *kälti käläs* kelimelerinin ikinci ögesiyle ortak kökene sahiptir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 181].

Altayca proto tipleri : Mançuca : *ksergen*; Tunguzca : *iselen, isel*.

Moğolca : *gurvel* (İRLTYA, 152).

keleski “kertenkele”

Leksika [180-181], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak : *käsältäki, käsältki, keseltki* [Leksika, 181].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Altay, Teleüt Türkçesi : *keleski*; Türkiye lehçesi : *keselekke, keselekge*; Baraba : *käsältkö*; Sarı Uygur : *kesikli*; Hakas : *kileske*; Tuva : *heleske* [Leksika, 181].

keler ve *kelesken* kelimelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile

aynıdır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 181].

Altayca proto tipleri : Mançuca : *ksergen*; Tunguzca : *iselen, isel*.

Moğolca : *gurvel* (İRLTYA, 152).

kelez “kertenkele”

Leksika [181], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak : *käläz*; Çağatay : *keles ~ käläs* [Leksika, 181].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye ve Azeri lehçeleri : *kelez*; Özbek lehçeleri : *kälas, käläs, käläs* [Leksika, 181].

keler, kelesken ve *keleski* kelimelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 181].

Altayca proto tipleri : Mançuca : *ksergen*; Tunguzca : *iselen, isel*.

Moğolca : *gurvel* (İRLTYA, 152).

kepelek “kelebek; pul kanatlılardan, vücudu, kanatları ince pullarla ve türlü renklerle örtülü, dört kanatlı, çok sayıda türleri olan böceklere verilen genel ad”

Leksika [187], EDPT [689], TDES [227].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *kepelı, kebelek, kelebek*; Orta Kıpçak : *köbelek*; Çağatay : *köpelek* [Leksika, 187].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen, Karayım Türkçesi : *kebelek*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *kübäläk*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *kelebek*; Hakas, Şor Türkçesi : *honah*; Azeri : *käpänäk*; Kumuk : *gümelek*; Nogay : *küpelek*; K. Kalpak : *göbelek*; Kırgız : *köpölök*; Altay : *köbölök*; Özbek : *käpäläk*; Uygur : *kepäläk*; Sagay : *hubanah*; Tuva : *howagan* [Leksika, 187].

Halk etimolojisi ve farklı toplumsal (tabusal) yasaklar yüzünden, incelenen kelimenin fonetik değişimlere uğradığına ihtimal verilmektedir.

H. Eren'e göre, incelenen kelimenin eski ve yeni birçok şekli olduğundan, kelebeğin kanatlarıyla çıkardığı sesi yansıtan bir isim olduğu düşünülebilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Doerfer, G. Clauson, H. Eren [Leksika, 187; TDES, 227].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *kibe* 'güve'; Japonca : *kàpàránkí* 'ocak çekirgesi, cırlak'.

keskeldirik “kertenkele”

Leksika [181], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : İncelenen kelime tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kırğız : *keskeldirik*; Özbek lehçeleri : *keç- kältürük* ~ *käskältirik* [Leksika, 181].

keler, kelesken, keleski, kelez maddelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 181].

Altayca proto tipleri : Mançuca : *ksergen*; Tunguzca : *iselen, isel*.

Moğolca : *gurvel* (İRLTYA, 152).

keslinç “kertenkele”

Leksika [181], EDPT [750], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı : *keslinç* [Leksika, 181].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Uygur lehçesi : *käslänçük, ketlänçök* [Leksika, 181].

G. Clauson'a göre, incelenen kelime morfolojik olarak *keslin-* fiilinden türeyen isim olmasına rağmen bu durum aldatıcıdır. Çünkü burada *keskinçü* 'kertenkele' şeklinde olduğu gibi (*çü-* ekiyle isim, *keslin-* fiilinden), yabancı bir kelimeye Türkçe şekil verme çabası mevcuttur.

Ayrıca *keler, kelesken, keleski, kelez, keskeldirik* maddelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime için de geçerlidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 181].

Altayca proto tipleri : Mançuca : *ksergen*; Tunguzca : *iselen, isel*.

Moğolca : *gurvel* (İRLTYA, 152).

kirpi / tirpi “kirpigillerden, uzunluğu 25-30 santimetre olan, sırtı dikenlerle kaplı memeli hayvan (*Erinaceus europaeus*)”

Leksika [166], EDPT [737], TDES [246].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *kirpi* [Leksika, 166].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Halaç, Türkmen, Karayim, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek Türkçesi : *kirpi* [Leksika, 166].

Başkurt ve Çuvaş Türkçesi şekilleri baş harf olarak *t*’yi gösterir; ayrıca Özbek : *tipratikân* (İRLTYA’da *tipra-tikân* < *tippa tikân* ‘her tarafta iğne ve diken var’ olarak halk etimolojisi yorumu yapılmıştır; fakat Özbek ve K. Kalpak Türkçesi’nde *kirpi*, *kirpitikân* ~ *kirpitiken* şekilleri ile adlandırılır), Tatar lehçesi : *tırpä* ‘iğneli sözler söyleyen kişi’ şekilleri de vardır; *k-*’lı şekiller, *kirpik* ‘kirpik, dikenler’ veya *kirpiş-* ‘tüyleri diken diken olmak, kabarmak’, *kirpilän-* ‘yüzünü buruşturmak, büzülmek’ fiilleri etkisiyle meydana gelir. Eğer hemen yukarıdaki fiiller *kirpi* isminden türemediyseler, o halde Proto Türkçe : *tirpi* şeklini kabul etmek ve bu şekli Moğolca : *caraga* ‘kirpi’ ile bağdaştırmak mümkündür (O. A. Mudrak’ın etimolojisi *caraga* < *dirβa* şeklindedir).

Kırgız Türkçesi : *kirpiçeçen* (*kirpi* + *çeçen* ‘çenesi düşük, geveze’); Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kirpişeşen*; Tuva : *çara:çeçen* (*çara*: ‘kirpi’ < Moğolca : *cara*: < *caraga* ‘kirpi’ + *çeçen* ‘iyi konuşan kişi’) birleşik isimleri, *kirpi-tiken* şeklinden kafiye olarak yapılır ve Türk masallarında kirpinin oynadığı standart rollerin çerçevesinde anlamları saptanır. *kirpi* nitelenen öge olarak sıfat tamlamalarına *oklu* (*kirpi*) şeklinde girer: Türkiye Türkçesi : *oklu kirpi*; Azeri : *ohlu kirpi*; Türkmen : *oklı kirpi*; Karahanlı Türkçesi : *oklug kirpi* kelimesi kelimesine ‘oklu kirpi’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson [Leksika, 166].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *caraga*.

ki:ş “samur; kuzey Avrupa'da yaşayan, çok yumuşak ve ince tüyleri olan, postu için avlanan küçük hayvan (*Martes zibelilina*)”

Leksika [162], EDPT [752], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Harezmi, Eski Osmanlı Türkçesi : *kiş* [Leksika, 162].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay, Kırgız, Altay, Özbek, Tuva Türkçesi : *kiş*; Yakut : *ki:s*; Nogay : *kis* [Leksika, 162].

Türk ve Samoyed lehçelerinin hangisinde kelimenin önce yer aldığı belirlenememiştir (Kamas : *şili*; Koybal : *ssile* ‘samur’). Metinlerde farklı yorumlar yapılmıştır. Türkçe kelime kesin Altayca paralellere sahiptir; bu yüzden Türkçe → Samoyedçe lehine karar vermek gerekir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson [Leksika, 162].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *kil'u* ‘ufak tüylü yabancı hayvan’; Mançu-Tunguz : *hulu-kî* ‘sincap’.

Moğolca : *kulgana* ‘fare’.

koçnar ~ koç “koç; damızlık erkek koyun”

Leksika [432], EDPT [592], TDES [247].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *koçkar*; Eski Uygur : *koçunar*; Karahanlı : *koçnar*; Eski Oğuz, Orta Oğuz Türkçesi : *koç* [Leksika, 432].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Karayim, Kumuk, Uygur Türkçesi : *koçkar*; K. Kalpak, Kazak, Tuva Türkçesi : *koşkar*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *koç*; Kırgız, Altay Türkçesi : *koçkor*, *kuça*; Azeri, Türkmen Türkçesi : *goç*; Karaçay, Balkar Türkçesi : *koçhar*, Karayim : *koçkır*, Türkmen : *goçgar*; Tatar : *kuçkar*, Başkurt : *kuşkar*, Özbek : *küşkâr*; Hakas : *huça* [Leksika, 432].

koç kısa şekli için, *ɲar-* / *gar-* / *kar-*’lı iki heceli şekil genelde çıkış noktası sayılır, ancak A. M. Şçerbak’ın da haklı olarak belirttiği gibi “*koç*, en son oluşmuş bir yapı değildir”. Eğer söz konusu kelime Türkçe fiilden geliyorsa (Türkçe : *koç-* ‘sarılmak, kucaklamak, sarmak’, ‘koyunla çiftleşmek (*koç* için)’), bu durumda *koçɲar* “doğru” fiilden teşkil şekil olarak gözüktür (tahsis edilmiş, uygun semantik). *koç* ise “konuşma şekli” olarak fiilden oluşmuş bir şekildir. Özellikle Kâşgarlı Mahmud’u hemen yukarıdaki açıklamalara göre anlamak gerekir: O, *koçɲar* şeklinin Oğuz Türkçesi : *koç* için çıkış noktası olduğunu belirtir. *koçɲar* şekli Kâşgarlı Mahmud tarafından Türkçe (Karahana Türkçesi) olarak betimlenmiştir. Ancak Karahanlı Türkçesi için verilen örneklerden birinde o *qoç*’u işaret eder, bu şekil sadece Oğuz Türkçesi’nde olmamış fakat stilistik olarak kullanımının bu lehçeye indirgendliği hissedilmiştir.

Kısa şeklin Doğu-Türk lehçelerindeki varlığının delili Moğol lehçeleridir. Moğolcada kısa şeklin Oğuz lehçeleriyle kurulan temas sonucu meydana geldiği şüphelidir. Moğollar, diğer tek heceli gövdelerde olduğu gibi ünlü harf eklemeli olarak “konuşma” şeklini alıntılardılar: Yazılı Moğolca : *kuça*; Buryat : *husa*, Halha, Kalmuk : *huts*. Hakas, Altay ve Kırgız Türkçesi *i-a* telaffuz şekilleri dikkate alındığında Moğolcadan bu lehçelere tekrar alıntı yoluyla söz konusu kısa şeklin girdiği tespit edilir; Kırgız Türkçesi’ndeki semantik hareketi şu varsayım ile açıklamak mümkündür: *kuça* kelimesi ile iğdiş edilmemiş yeni doğan kuzular adlandırıldı (damızlık olarak ayrılanlar); sözlükteki “*erkek*” notu sanki bu durumdan bahsetmektedir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Doerfer, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, G. Clauson; (DTS, 451), (SSTMYA, 440-441), [Leksika, 432].

Altayca proto tipleri : Yazılı Moğolca : *kuça*; Moğol lehçeleri: Buryat : *husa*, Halha, Kalmuk : *huts*.

koɖan “tavşan; tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, postundan yararlanan bir memeli türü ”

Leksika [164], EDPT [678], TDES [397].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *koyan* [Leksika, 164].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : *Nogay, K. Kalpak, Kazak, Karayim, Kumuk Türkçesi : koyan; Tatar, Başkurt Türkçesi : kuyan; Kırgız, Altay Türkçesi : koyon; Hakas : hozan; Tuva : kodan ~ koygun; lehçesi : hotonoh, hotunah, hotun; Çuvaş : huran* [Leksika, 164].

G. Clauson’a göre, *koyan (koğan)* ‘tavşan’ şekli ile orta dönemden önce karşılaşılmamıştır; fakat çok daha eski bir kelime olması için iki sebep vardır:

(1) Bazı Kuzey-Doğu şekilleri *koğan*’a kadar gider (bu kelime eski olmalıdır);

(2) Çuvaş Türkçesi’nde *kuyan* son zamanlarda kullanılan bir kelimedir, bu lehçede çok eski bir kelime olan *horan* (*d*-‘den *r*- ile) şeklinin varlığına, *kuyan* kelimeyi bir kanıttır; bu kelime *koyun ~ köyön* olarak Kuzey-Doğu lehçeleri Altay, Lebed ve Teleüd Türkçesi’nde de yaşar.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson, V. G. Egorov [Leksika, 164; EDPT, 678].

Altayca proto tipi : Moğolca : *küderi*.

kogu “kuğu; perde ayaklılardan, yaban ve evcil türleri bulunan, çok uzun ve kıvrık boyunlu, geniş gagalı, geniş kanatlı bir su kuşu (Cygnus olor)”

Leksika [171], EDPT [609], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Uygur : *kugu* [Leksika, 171].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Kazak, Kumuk, Nogay, Özbek Türkçesi : *kuw*; Tuva, Altay, Kırgız Türkçesi : *kū*; Karayim, K. Kalpak Türkçesi : *akkuw*; Hakas, Yakut Türkçesi : *kuba*; Türkiye Türkçesi : *kuğu*; Türkmen : *guw*; Kırgız : *akkū* [Leksika, 171].

Yakut Türkçesi : *kuba*, farklı bir kökle *kuğu* isminin değiştirilmesi sonucu oluşmuştur: *kuba* ‘solgun, açık’. Tatar, Başkurt Türkçesi : *akkūş*, Kıpçak Türkçesi :

ak kuw şeklinden oluşmuş ikincil bir adlandırmadır; *akāş* ve *hurakāş* şekilleri (*hur* ‘kaz’ ile yapılmıştır) Tatar Türkçesi’nden Çuvaş Türkçesi’ne geçmiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 171].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *k'ogu* ‘kuğu’; Proto Mançu-Tunguz : *hūkuy*(ksi-).

Tunguz lehçeleri : Oroç, Orok : *kūkku*; Evenk : *üksi*, *ekşi*, *ūkçe*; Solon : *otçēl*; Even : *hūsı*; Negidal : *hūksi*; Udege : *kūhi hor* (küksiden mi?); Ulç : *kuku*, Orok : *kūku*, Nanya : *kūkunh* ~ *hos'a*.

Proto Moğolca : *kogi-laß*; Halha : *hoylog*; Yazılı Moğolca : *koyiluß* ‘kaplan’.

koñuz “böcek; eklem bacaklıların, altı bacaklı, çoğu kanatlı ve vücutları baş, göğüs, karın olarak eklemlerden oluşmuş hayvan sınıfı, haşere.”

Leksika [187], EDPT [641], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *koñuz* [Leksika, 187].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk : *koñuzak*; Tatar : *kuñuz*; Kazak, Uygur : *koñuz*; Altay : *koñus*; Özbek : *kūñiz*; Hakas : *ho:s*; Yakut : *homur-duos* (ikinci bölüm, anlaşılan *böcek* kelimesinin diğer ismidir) Çuvaş : *hāmār* [Leksika, 187].

İki Altayca proto tipten oluşan yansıma kelime olabilir, bk. (hemen aşağıdaki Altayca proto tipleri bölümüne).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 187].

Altayca proto tipleri : a) Proto Altay : (?) *goñu-r* ‘at sineği’; Proto Mançu-Tunguz : *guñu*; ‘büyük sinek, cırlak’; Proto Moğol : *gugur* ‘at sineği kurtçuğu’; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *βūr*; Halha : *guur*; Buryat : *guur*; Urdu : *gūr*;

b) Proto Altay : (?) *k'oñu-r* ‘haşere, parazit (kurtçuk)’; Proto Mançu-Tunguz : *huñu-li* ‘sinek kurtçuğu’; Proto Moğol : *kugur-sun* ‘sirke’; Yazılı Moğolca : *kaßursun*; Kalmuk : *hūrsn*; Halha : *huurs*.

koni > **koñ** “koyun; geviş getirenlerden, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan (*Ovis aries*)”

Leksika [431], EDPT [631], TDES [254].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, (runik) Eski Uygur Türkçesi : *koñ*; Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Orta Oğuz, Harezmi Türkçesi : *koy*; Orta Kıpçak, Orta Oğuz, Harezmi Türkçesi : *koyun*; Eski Uygur : *koñ*; *koyın*; Karahanlı : *koyn*, Argu : *kon* [Leksika, 431].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Altay, Uygur, Çulum Türkçesi : *koy*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *koyun*; Azeri, Türkmen Türkçesi : *goyun*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *kuy*; Hakas, Tuva Türkçesi : *hoy*; Özbek : *kūy* [Leksika, 431].

İncelenen kelimenin çok eski olduğu şüphe götürmez. Çünkü içses olarak herhangi bir nazal, patlayıcı veya sızıcı ses dikkati çeker. Genelde erken dönemde Moğolcaya buradan da Mançu-Tunguz dillerine geçen Türkçe şekiller köken olarak değerlendirilir. Türk lehçeleri için sorun şudur: Oğuz lehçesinde ikinci hece *in-*, köken gövdesi olan *koñ* şeklini karmaşık hale getiren bir morfem midir (meselâ : A. M. Şerbak *in-*’i küçültme anlamında bir ek olarak almaktadır), yoksa söz konusu hece *ñ-*’in parçalanması sonucunda fonetik olarak yayılmış mıdır: *ñ-* > *yn-* > *yın-* ~ *yun-*. Bu bağlamda ikinci hecenin Moğol-Tunguz ve Türkçe şekillerde tek bir kökene mi sahip olduğu kesin değildir. Bu hece parçalandıktan sonra fonetik olarak Oğuz lehçelerinde geç bir zamanda yayılmışa benzemektedir, bu durumda Moğol-Tunguz-Mançu (*i*)*n-*’de *n-* gövdesi oluşumu unsuru bulunmaktadır (yani semantik-dilbilgisel planda morfem).

Hemen yukarıdaki açıklamaların tatmin etmemesi durumunda daha zor kabul edilebilecek olan açıklamalara yer vermek gerekecektir. Bunların başında Moğolca iki heceli gövdeyi, Mançu-Tunguz ve Türkçe şekiller için köken olarak almak gerekir. Bu durumdan kaçınmak için G. Doerfer Eski Türkçe *koñān* şeklini köken olarak ifade etmiştir, bu şekil Eski Moğolcaya Eski Türkçeden alıntılanmıştır; Türk lehçelerinde Eski Türkçe devrinde bu şekil *qoñ* şekline indirgenmiş ve tüm Türkçe şekiller *ñ-*’nin gelişimiyle açıklanmıştır: Türk lehçelerinin çoğunda *koy-*, Argu

Türkçesi'nde *kon-*, Oğuz Türkçesi'nde : *koyn* ve takip eden vokalizasyonla *koyın*, *koyun*. Çıkış kısmı hariç bu şema geleneksel bakış açısıyla yakınlık gösterir, söz konusu şema alternatif yapı olarak eski şekli düzeltmek şartıyla kabul edilebilir: G. Doerfer'in önerdiği gibi *qoñān* değil *koni* şekli doğrudur. Bu şekilden kabul edilen Türkçe şekiller *koni* > *koñ*; *koñ* > *kon*; *koñ* > *koyn* > *koyın*, *koyun*; *koñ* > *koy* ve de Mançu-Tunguz ile Moğolca *koni* > *koni+n* şekilleri gelişmiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Doerfer, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, G. Clauson, E. V. Sevortyan; (DTS, 453), (SSTMYA, 409-410), [Leksika, 431].

Altayca proto tipleri : Tunguz lehçeleri : Evenk : *konin*, Ulç, Orok, Nanya : *honi(n)*, Mançu : *honin*.

Yazılı Moğolca : *konin*; Moğol lehçeleri : Buryat : *honi*; Halha : *hon*; Kalmuk : *hñn*.

korday (korm-day?) “pelikan, balıkçıl; pelikangillerden, pembeye çalan beyaz tüylü, kanatları gri renkli, alt gagasında deriden bir kesesi olan iri kuş, kaşıkçı kuşu (*Pelecanus onocrotalus*)”

Leksika [173], EDPT [649], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı : *korday* [Leksika, 173].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Altay, Teleüt Türkçesi : *kordoy*; Uygur : *koday*; Şor : *hordı* [Leksika, 173].

Eski Türkçe > Moğolca : *korda* ‘pelikan’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 173].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *kompari* ‘balıkçıl’; Korece : *kǎrmyáki*; Japonca : *kāmámái* ‘martı’.

Moğolca : *korda*.

kozi “kuzu; koyun yavrusu”

Leksika [433], EDPT [681], TDES [272].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *kozi*; Orta Kıpçak; Orta Oğuz, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *kuzı*; Orta Kıpçak : *kozi* ~ *kuzu* [Leksika, 433].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Kırgız Türkçesi : *kozu*; Salar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Altay Türkçesi : *kozi*; Hakas, Tuva, Tofalar Türkçesi : *huragan* (< Moğolca); Tatar, Salar Türkçesi : *kuzı*; Gagavuz, Azeri Türkçesi : *guzu*; Türkiye : *kuzu*; Türkmen : *guzı*; Özbek : *kuzı*; Uygur : *koza*; Salar : *ko^uzı*, *ku:zı* [Leksika, 433].

Moğol lehçelerinde kelimenin uzun tarihîne tanıklık yapan morfolojik eklemeli rotatif şekiller yer alır: Yazılı Moğolca : *kurigan*; Buryat : *hurga(n)*; Halha : *hurga(n)*; Kalmuk : *hurhn*; ‘kuzu’; ‘müştik’. Gerçek şuki Çuvaş Türkçesi’nde, Bulgar Türkçesi *r-* şekli muhafaza edilmemiştir; söz konusu şekil Kuzey-Doğu lehçelerinde daha sonraları Moğolca alıntı olarak yer almıştır (Mançu-Tunguz dillerindeki gibi Evenk : *kurken*). Lehçelerde karşılaşılan fiil *kuzla-* ~ *kozla-* ‘kuzulamak’, *koz*’dan ikincil şekil olarak yorumlanabilir. Özellikle bu isimden teşkil yapıdır, ama dikkat çekecek kadar geniş bir semantiğe sahiptir; meselâ : Karaçay, Balkar Türkçesi’nde *kozla-* ‘doğurmak (kısırak, inek, koyun için)’, ‘yuva yapmak (kuşlar için)’. Bu durum daha da geniş başlangıç semantiğine *kozi* ‘birkaç evcil hayvanın yavrusu’ şekli için tanıklık etmektedir. Söz konusu şekil daha sonra anlam daralmasıyla *kuzu* anlamını ifade etmiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. M. Şçerbak, G. Doerfer, M. Räsänen, G. Clauson; (DTS, 462), (SSTMYA I, 437), [Leksika, 433].

Altayca proto tipi : Yazılı Moğolca : *kurigan*.

kö:kegün “at sineği; çift kanatlılardan, uzunluğu 8 milimetre kadar olan, kanatları büyük ve küt, at, sığır ve domuzların bacak ve kuyruk aralarında yaşayan, eklem bacaklı bir sinek türü (Hippobosca equina)”

Leksika [185], EDPT [710], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *kökegün*; Orta Kıpçak : *kökewün ~ kökün*; Çağatay : *gögeyin* [Leksika, 185].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye ağızları : *gögegen, gögen*; Azeri lehçesi : *gögü:ün* (Salyan); Türkmen : *gö:geyin*; Tatar : *kigäwîn*; Başkurt : *kügäwîn*; Kırgız : *kögö:n*; Altay : *kögön*; Uygur lehçesi : *köküyün* [Leksika, 185].

Kelime, *kö:k* ‘koyu mavi’ kelimesinden türemiştir; bu yüzden ilk anlamı ‘at sineği, büve’ olmayıp ‘koyu mavi et sineği’dir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan [Leksika, 185].

kö:kerç-gen “güvercin; güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuş (Columba)”

Leksika [174], EDPT [713], TDES [168].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *kögürçgen*; Karahanlı Türkçesi : *kögürçgün*; Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *kögerçin*; Orta Kıpçak : *köwerçin* [Leksika, 174].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kögerşin*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *güvercin*; Azeri : *göyerçin*; Türkmen : *gö:gerçin*; Salar : *gurgunç*; Kumuk : *gögürçün*; Tatar : *kügerçin*; Başkurt : *kügärsin*; Kırgız : *kögüçkön*; Uygur : *kögen*; S. Uygur : *k’ükışkın*; Tuva : *köge:zin*; Çuvaş : *kävakarçan* [Leksika, 174].

Kelime *kö:k* ‘mavi’den türemiş veya *kö:k* şeklinden Halk Etimolojisi benzeşmesi yoluyla oluşmuştur, (Eski Romence bir alıntı olan Slavca : *golob* ile krş. Latince : *columbus*).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan [Leksika, 174].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *kögürçigene*; Proto Mançu-Tunguz : *kukeki* ‘alakarga’.

köpäk “köpek; köpekgillerden, boy ve şekil bakımından pek çok cinsi olan, çok iyi koku alan, sadık, bekçilik ve avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan (*Canis familiaris*)”

Leksika [189], EDPT [yok], TDES [257].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *köpäk* [Leksika, 189].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen, K. Kalpak, Karayim Türkçesi : *köpäk*; Karayim : *köpä*; Özbek : *küppäk* [Leksika, 189].

Kırgız Türkçesi’ndeki *köpök* şekli (köpok) ‘zayıf, güçsüz’ (insan için) ve K. Kalpak Türkçesi’ndeki şeklin semantiği ışığında *köpäk* kelimesi, *köpä*- ‘bölünmek, birçok parçaya ayrılmak’ (*köp* ~ *köp*- ‘çok’ ~ ‘çoğalmak’ isim ve fiil kökünden) fiil gövdesinden türeyerek isimleşmiştir diye yorumlanabilir. Bu yüzden eyleme bağlı her nesne/sonuç, anlam minimizasyonuna uğrar. Eğer ‘zayıf, güçlü değil’ anlamı ‘büyük olmayan köpek’ için birincil değil, yan anlamsa, türemiş gövde *gav-gav* şeklinde yansıma olarak yorumlanabilir. Bu durumda kökün imitativ yapısına açıklama olarak artdamaksıl telaffuz edilen varyantın varlığı gösterilebilir: Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *kopay* ~ *kopoy* ‘iz, av köpeği’. *köp* kelimesindeki damaksıl telaffuz *kop* şeklinden daha düşük tonda bir havlama anlamına gelir. *köpäk* (*kopay* gibi) şekli tarihî ve çağdaş lehçelerde sınırlı olarak yer almış olmasına rağmen, kelimenin imitativ yapısı söz konusu leksemin *ıyt* şekli kadar eski olduğunun tespit edilmesine olanak sağlar. Muhtemelen incelenen kelime Karayim-Uygur bölgesinden eski bir lehçeye ait olup anlam kaymasıyla Oğuz lehçelerine geçmiştir: büyük olmayan *köpek* > *köpäk*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, H. Eren, A. M. Şçerbak [Leksika, 189].

kös-kü “fare, sıçan; küçük vücutlu, kemirgen, memeli hayvan (Mus)”

Leksika [167], EDPT [750], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Uygur : *küskü* [Leksika, 167].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye Türkçesi ağızı : *köksü*; Tatar : *küsi*; Altay : *küskücük, küskecek* [Leksika, 167].

köskü, kösürtke kelimeleri farklı sufiks şekilleri ile meydana gelmiş aynı köke sahip kelimelerdir. İncelenen kelime Eski Türkçeden Macarcaya alıntı olarak girmiştir (→ *güzü* ‘tarla faresi’). Kelimenin Altayca proto tipleri henüz tespit edilememiştir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. J. Joki, M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 167].

kös-ürtke “fare, sıçan”

Leksika [167], EDPT [752], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *kösürge(n)* [Leksika, 167].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Uygur : *küsötkä*; Yakut : *kütär* [Leksika, 167].

Hemen yukarıdaki etimolojik açıklama *kösürtke* şekli için de geçerlidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : A. J. Joki, M. Räsänen, T. Tekin, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 167].

kös-tebek “köstebek; köstebekgillerden, toprak altında oyduğu yuvalarda yaşayan, gözleri hemen hiç görmeyen, derisinden kürk yapılan küçük bir hayvan, sokur, yer sıçanı, kör sıçan (Talpa)”

Leksika [167], EDPT [762], TDES [261].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı

Türkçesi'nde geçmez. Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçesi : *köstebek* [Leksika, 167].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye Türkçesi ağzı : *köstebek*; Azeri : *köstäbäk*; Gagavuz : *körköstebek ~ köstemek* [Leksika, 167].

Özellikle birleşik kelimedir. Kelimenin ilk kısmının *kös-kü* ve *kös-ürtke* kelimelerinin köküyle aynı olduğu açıktır; ikinci kısım açık değildir. *köstebek* kelimesinin Orta Kıpçak ve Eski Osmanlı Türkçesi eserlerindeki anlamlarını karşılaştırınız: *közsiz sebek*, *kössüz tāmāk* (Bulgarca), *gössüz tebek* (EDPT, 762). Farsçadan alıntı *kör* kelimesinin etkisiyle gelişen, Halk Etimolojisi yoluyla yayılan birçok varyantı karşılaştırınız, bk. (ESTYA).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, A. Caferoğlu [Leksika, 167].

kulan “yaban eşeği; tek parmaklılar (Perissodactyla) takımının, atgiller (Equidae) familyasından, eti ve postu için avlanan, Kırgız steplerinde yaşayan yaban bir tür”

Leksika [155], EDPT [622], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *kulan*; Eski Osmanlı : *kolan* [Leksika, 155].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Kazak, Kırgız, Yakut, Uygur Türkçesi : *kulan*; Türkiye Türkçesi : *kulan* [Leksika, 155].

Türkiye ve Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *yaban eşeği* anlamındadır; Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *yaban atı*; Türkiye : *yeni doğmuş sığa*; Yakut : *canlı, yabani* [Leksika, 155].

A. M. Şçerbak’a göre, etimolojik olarak *kulan*, *kula* ‘sarımsı gri’; ‘açık sarı’, ‘doru’ sıfatıyla bağlantılıdır.

Anlaşıyor ki *kulan* ‘yaban eşeği’ şekli Moğolcadan daha önceleri alıntılanmıştır (Kutsal Hikayelerden).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 155].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *gulu-ke-çen* ‘yaban geyiğinin ve Avrupa musunun dişisi, üreme yaşındaki bulan’; Proto Türkçe : *kulun*.

Moğolca : *kulan*.

kumır-ska “karınca; zar kanatlılardan, toplu olarak yaşayan, yuvaları toprağın altında olan ve birçok türü bulunan böceklerin genel adı (Formica)”

Leksika [183], EDPT [628], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, *kumursga* [Leksika, 183].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kırgız, Altay, Özbek Türkçesi : *kumurska*; Türkmen : *gumursga*; Kumuk : *homursga*; Tatar : *kırmıska*; Hakas : *humursha ~ hımışa*; Tuva : *kımıskayak*; Yakut : *kımır-da-gas* [Leksika, 183].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 183].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *kumi-* ‘haşere türü’; Proto Mançu-Tunguz : *kumi-r-* ‘haşere, karınca’ (SSTMYA I, 430-431).

Tunguz lehçeleri : Evenk : *kumikēn, kumirkēn, kumir* ‘haşere, küçük böcek’; Solon : *humıhe* ‘karınca’; Even : *kumnilen* ‘ateş böceği’; burayla *kumke* ‘bit’ kelimesinin de ilgili olması mümkündür (SSTMYA I, 430).

kunduz “kunduz; kemirgenlerden, kuyruğu geniş ve yassı, art ayak parmaklarının arası perdeli, ağaçları kemirerek beslenen, su kıyılarında yaşayan, yuvalar ve su setleri kuran, postu değerli bir hayvan, kastor (Castor fiber)”

Leksika [162], EDPT [635], TDES [267].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *kunduz* [Leksika, 162].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Karaçay, Balkar, Kırgız,

Özbek, Uygur Türkçesi : *kunduz*; Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kundız*; Türkmen : *gunduz*; Tatar : *kondız*; Başkurt : *kondođ*; Altay : *kumduş*; Tuva : *kundus*; Çuvaş : *hăntăr* [Leksika, 162].

kunu + *utır* ‘susamuru’ birleşimi mümkündür (*kama* şeklinin yorumuyla karşılaştırınız); birinci kısım, Şor Türkçesi : *kunu* ~ *kunuçak*; Hakas : *hunu*; Tatar : *kunu* ‘obur’; Başkurt : *kono*; Karayım : *kuna* ‘sansar’dan gelir (eğer bu son şekiller Hint-Avrupa’dan (Slavca?) alıntı değillerse). Ugor dillerinden de alıntı olması olanak dışı değildir bk. (VEWT, 301).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 162].

kur-baka “kurbağa; kurbağalardan, yumurta ile üreyen, yavruları gelişimlerini durgun sularda tamamladıktan sonra kuyruğu ve solungacı körelerek karada yaşayabilen, sıçrayarak yürüyen ve suda iyi yüzen küçük hayvan”

Leksika [180], EDPT [646], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Karahanlı, Eski Oğuz Türkçesi : *kurbaka*; Karahanlı : *kırbaka*; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *kurbaga* [Leksika, 180].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, K. Kalpak, Kırgız, Özbek Türkçesi : *kurbaka*; Türkiye : *kurbaga*; Türkmen : *gurbaga*; Tatar : *kırbaka* [Leksika, 180].

Kâşgarlı Mahmud incelenen kelimenin *kur* ‘kuru’ (*kurug* kelimesinin kısaltılmışı) ile *baka*: kelimelerinden oluşan birleşik bir kelime olduğunu söyler. Fakat G. Clauson’a göre *kur* şeklinin yukarıda verilen anlamı açıklaması incelenen kelime için şüphelidir. Büyük ihtimalle *kur* bu birleşik isimde ‘kemer’ anlamındadır, böylece *kurbaka* ‘kemerli kurbağa’ anlamına gelir. Söz konusu *kur* şekli başka bir kök de olabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 180; EDPT, 646].

Altayca proto tipleri : Orta Korece : *kòrò'ay* ‘salyangoz’.

ku:r-t “kurt; yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan”

Leksika [181], EDPT [648], TDES [269].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *kurt* [Leksika, 181].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Kırgız, Özbek, Tuva Türkçesi : *kurt*; Azeri : *gurd*; Türkmen : *gu:rt*; Tatar : *kürt*; Uygur : *kurut*; Yakut : *kurcaga*; Çuvaş : *hort* [Leksika, 181].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 181].

Altayca proto tipler : Proto Altay : *kur* ‘kurt’; Proto Kuzey Mançu-Tunguz : *(h)ure*.

Proto Moğol : *kor-kai*.

ku:rt “kurt (yırtıcı hayvan); köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika’da yaşayan, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (*Canis lupus*)”

Leksika [160], EDPT [670], TDES [269].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Oğuz, Orta Oğuz, Çağatay Türkçesi : *kurt*; Harezmi : *kurd* [Leksika, 160].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye : *kurt*; Azeri : *gurd*; Türkmen : *gu:rt* [Leksika, 160].

Kelimenin kullanımı bölgeseldir (Oğuz Türkçesi); önceleri *kurt* ‘kurt (parazit), böcek’ anlamında kullanılırken, tabuya bağlı olarak anlam değişikliğine uğramıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan [Leksika, 160].

kuş “kuş; yumurtlayan omurgalılarından, akciğerli, sıcakkanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı”

Leksika [168], EDPT [670], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *kuş* [Leksika, 168].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Kumuk, Özbek Türkçesi : *kuş*; Türkmen : *guş*; Tatar : *koş*; Hakas : *huş*; Tuva : *ku*’ş; Yakut : *kus* [Leksika, 168].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 168].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *k’ul*- ‘kuş’; Proto Mançu-Tunguz : *hōlī* ‘kuzgun’.

Moğolca : *kuladu* ‘atmaca’.

külmüz “erkek yaban keçisi; çift-parmaklılar (Artiodactyla) takımının boynuzlular (Bovidae) familyadan bir memeli türü (Capra aegagrus)”

Leksika [153], EDPT [718], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *külmüz* [Leksika, 153].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tuva, Tofalar Türkçesi : *hülbüs*; Altay : *külmüs*; Hakas : *külbüs* [Leksika, 153].

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. Clauson [Leksika, 153].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *gulu-ke-çen* ‘vahşi geyiğin dişisi, doğurgan çağdaki Avrupa musu’.

küzen “kokarca; etoburlardan, orta boyda, kendini korumak için düşmanına kötü kokulu sıvı fişkırtan, ince uzun bir kürk hayvanı (Mustela putorius)”

Leksika [163], EDPT [761], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde

geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezm Türkçesi : *küzen* [Leksika, 163].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, Kazak, Altay, Hakas, Tuva, Tofalar Türkçesi : *küzen*; Türkmen, Kumuk Türkçesi : *gözen*; Özbek, Uygur Türkçesi : *küzän*; Tatar : *közän*; Başkurt : *ködän*; K. Kalpak : *güzen*; Kırgız : *küzön* [Leksika, 163].

küzän ‘kokarca’ incelenen kelimeye görülen fonetik farklar çağdaş Türk lehçeleri çerçevesinde önemli değildir. Bu şeklin Macarcadaki varlığı *görény*, aynı şeklin Eski Çuvaş Türkçesi’nde de bulunduğu hakkında varsayımda bulunmak için gerekli temeli sağlar (Çuvaş Türkçesi’nden Macarcaya önemli miktarda kelime alıntılanmıştır).

G. J. Ramstedt’in genel Altay Türkçesi’nde eski bir şeklin yansıması olarak incelediği Yazılı Moğolca : *küreŋ* ‘koyu kahverengi’ şekli de anlaşılan Eski Çuvaş Türkçesi’nden gelir. Eski Türkçe : *kızıl* ‘kızıl’ burayla ilgili değildir bk. (Starostin, 1991: 283). Bu yüzden hayvan isminin renk anlamına gelen bir kelimeden türediği kabul edilmez.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. J. Ramstedt, A. M. Şçerbak, G. Clauson, G. Doerfer, S. Starostin, Z. Gombocz [Leksika, 163; EDPT, 761].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *hurgu-li* ‘ayı’, *huri-ke* ‘dağ sıçanı, fok’.

Moğolca : *kürene* ~ *küreŋ*.

L

la:çın “şahin; kartalgillerden, Avrupa ve Asya’nın dağ, orman ve çalılıklarında yaşayan, 50-55 santimetre uzunluğunda yırtıcı bir kuş (Falco peregrinus)”

Leksika [170], EDPT [763], TDES [277].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur,

Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *laçın* [Leksika, 170].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk, Tatar, Başkurt, Altay, Türkiye, Azeri, Tuva, Şor Türkçesi : *laçın*; Kazak, K. Kalpak, Nogay Türkçesi : *laşın, ılaşın*; Türkmen : *la:çın*; Başkurt : *ılaşın*; Uygur : *laçın*; Hakas : *Ilaçın* [Leksika, 170].

Kelimenin baş harfi olan *l-* alıntı kelime olduğunu gösterir. Eski Türkçe : *laçın*, Moğolca : *naçın* ile Korece : *naçen* ‘şahin’ ile karşılaştırılır. Korece kelime açıkça Moğolca kökenlidir; Türkçe ve Moğolca kelimelerin birbirine oranı açık değildir. İncelenen şekil kökeni belli olmayan göçebe kelime niteliği gösterir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 170].

M

maçı “kedi”

Leksika [192], EDPT [765], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *maçı*; Orta Kıpçak : *mäçi* [Leksika, 192].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar, Karayim Türkçesi : *maçı*; Tatar : *mäçi*; Karayim : *mäçi ~ maci* [Leksika, 192].

Güney ve Batı Slav dillerinde bu kelime için paralel kelime bulunur: Slovence, Sırpça, Hırvatça, Bulgarca, Slovakça : *mačka* şekli morfolojik olarak Almanca : *matz*; Fransızca : *matou* kelimelerine göre karmaşıktır (Trubaçev, 1960: 98) ve Türkçe *maçı* için de aynı durum geçerlidir. Şu halde Slav lehçeleri bu kelimeyi güney Hazar-Bulgar yoluyla almış olabilir. Söz konusu kelimenin bir önceki cümlede bahsedilen yönde alıntı kelime olması, açıkça Bulgarcadan Macarcaya geçmiş olan *macska* şeklinin varlığıyla kanıtlanabilir. Ancak Bulgar ve Hazarlar da bu kelimeyi Doğu Avrupa’nın güneyinden veya yakın Kafkas’tan bir yerden almış olmalı; çünkü Türk dünyasının Asya bölümünde bu leksem görülmez.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, G. Clauson, O. N. Trubaçev [Leksika, 192].

O

og(ı)lak “oğlak; keçi yavrusu”

Leksika [429], EDPT [84], TDES [304].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahan, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *oglak*; Orta Kıpçak : *ogalak*, *ogulak*, *ulah* [Leksika, 429].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, Balkar, Kırgız, Özbek, Altay, Teleüt Türkçesi : *ulak*; K. Kalpak, Başkurt, Kazak Türkçesi : *ılak*; Kazak : *lak*; Tarançı : *oğulak*; Türkmen : *ovlak* ‘keçi yavrusu’; Sagay : *ōlak* ‘çocuk’; Şor : *oğlak* ‘çocuk’ [TDES, 304].

Bazı lehçelerde 6 aydan-1 yaşa kadar *çäbiç* ~ *çäbiş* vb. kelimesi muhafaza edildiğine göre *oglak* için semantik olarak çıkış noktası doğumdan altı aylık süreye kadar olan zamandır. Kelimenin önsesiyle ilgili indirgenmiş süreçler, özellikle Kıpçak Türkçesi şekilleri, kelimenin eskiliğini gösterir. Hemen yukarıdaki açıklama için Bulgar Türkçesi : *oglag*’dan gelen Macarca : *olló* ‘oğlak’ kanıttır bk. (ESTYA, 405). Söz konusu Bulgar Türkçesi şekil Çuvaş Türkçesi’nde yer almaz.

Etimologlar *oglak* ile *ogul* ve *oglan* arasındaki farka dikkat ettiler. Bu bağlamda *n-* ve *k-* seslerini ilişkilendiren her iki şeklin gövdesinde *ogul* bulunur. *ogul* ve *oglan* şekillerinin anlamlarının yaklaşık aynı olması *ogul* ‘oğul’ (çoğu hallerde), *oglan* ‘çocuk’ anlamlarını örter. Bu yüzden belki, söz konusu kelimeleri şu şekilde geliştirmek doğru olacaktır: *ogul* < *og* ‘soy’. *oglan* ve *oglak* şekilleri ise Hakas Türkçesi : *ogla-* ‘bağırarak, çığırarak (çocuklar için), *ogur-*, *okla-*, *okra-* ‘bağırarak, (acıklı) ses çıkarmak, böğürmek, anırmak’ vb. fiilleri ile bağlantılıdır; bu şekillerin tümü *okı-* ‘bağırarak, çağırmak’ fiilinden gelir. *og(ı)la-* fiilindeki *la-*, fiil yapan ek

olarak yorumlanmaz, bu ek bir şeyin çok defalar (yoğunlukla) gerçekleştiğini gösterir. *og(ı)lak* ise ‘belemek’, ‘melemek’ anlamındadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson, A. M. Şçerbak; (DTS, 363), [Leksika, 429].

P

pırış “kedi”

Leksika [192], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : İncelenen kelime tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Sarı Uygur : *mırş* ~ *mırıt*; Hakas, Sagay : *pırıs* [Leksika, 192].

pırıs ve *mırş* şekilleri, hemen aşağıda *pişik* şeklinde yapılan açıklamalara uymaktadır. Bu şekillerde *p-* ~ *m-* ve *s-* ~ *ş-* ses değişiklikleri görülüp Rusçada *brıys* ‘pışt!’ olarak yer almış olan yansıma köküdürler. Aynı kök karşıt anlamlara sahiptir: *kis* ‘kış’ ve *brıys* ‘pışt’ hayvanı çağırmak ~ kovmak. *mırıt* şeklinin verilen kelime isimleri ile özdeş olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. J. Ramstedt [Leksika, 192].

pişik; miş; pisi; mişkiç “kedi”

Leksika [191], EDPT [772], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *mişkiç*; Karahanlı : *müş*; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *pişik* [Leksika, 191].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk, Sarı Uygur Türkçesi : *mişik*; Nogay, Kazak Türkçesi : *mısıık*; Tatar lehçesi, Çulum Türkçesi : *mijik*; K. Kalpak, Özbek ve Türkiye ağzı : *pışık*; Türkiye ağzı, Sarı Uygur, Kırgız Türkçesi : *mışık*;

Azeri, Türkmen Türkçesi : *pişik*; Türkiye ağızları : *pisik*, *pusuk*, çocuklar *pisi* de der; Halaç : *puşuk*; Salar : *mişih*, *müşük*, *meş'uh*; Başkurt : *bışäy*; Özbek : *muşuk*; Özbek lehçeleri : *pişäk* ~ *pişak*; Uygur : *möşük*; Uygur lehçesi : *püşük*; Sarı Uygur : *miş* ~ *mış*; Çulum : *mızık* [Leksika, 191].

Hemen yukarıda gösterilen kelimelerin bir kısmının veya tümünün aynı olması ve kökeninde kedi çağırma anlamına gelen yansıma kelime bulunması mümkündür. Burada yansımaların difüzyonu ses geçişlerini önceden belirlemiştir veya verilen durum için *p-* ~ *b-* ~ *m-* ve *s-* ~ *ş-* ses değişimleri görülmüştür; görülen şu ki bu şekildeki morfolojik kökler (dudak + sibilant 'ıslık ünsüzü') ünlü harf içermemişlerdir: *ps* gibi. Bu yüzden kökün ortasında sesli çeşitliliği meydana gelmektedir: *i*, *g*, *ü*, *u*. Hemen yukarıda yer almış olan şekiller *p* (+ sesli harf) *s* kökünü ve onu izleyen eki içermektedir:

a) *müş*;

b) *pisi* daha çok çocuklar tarafından kullanılır. Söz konusu kelime yansıma kelime ve isim arasındaki sınırdadır. Bu kelimedeki *i-* gramer olarak somut bir anlama sahipmiş gibi durmamaktadır. Genel nominativ kategorisinde *i-*'yi değerlendirmek mümkündür;

c) *pişik* temel şekil olarak nesneyi oluşturur. *k-* ekini *pisi* gövdesinde veya *ik-* ekini *pis* gövdesinde, en eski şekil veren *k-* partisip eki veya küçültme eki olarak yorumlamak mümkündür;

d) *mişkiç* şekline *mişik* gibi bakmak mümkündür. Söz konusu şekilde benzetme veya küçültme eki (*i*)ç- bulunur. Gösterilen yansıma kökü yayılmış olup Türk lehçelerinden başka dillerde de kullanılmaktadır. Bu kökün alıntı sayılmasının nedeni aynı kategoride yer alan kelimelerden oldukça farklı olmasıdır. Söz konusu kelime birçok dil ailesinde ortaktır ve temel kelime varlığında yer alır. Bu kelimenin eskiden beri yapılan semantiği için karşılaştırınız: K. Kalpak : *miş-mış* ~ *mis-mis* 'lakırdı, dedikodu'. Buradan da söz konusu kelimenin ilk anlamının hayvanlar için kullanılmadığı ve 'sessiz konuşma, fısıltı' anlamına geldiği tespit edilir. Kırgız Türkçesi : *pist* yalnızca bir çağrı ifade etmez, bu yüzden bir örnek olarak kabul edilir.

G. Clauson Türkler «kedilerle» karşılaşmadığından hemen hemen tüm kedi isimlerini ‘*müş*, *mişkiç*, *maçı* ve de *çätük* alıntı saymaktadır ve *kedi* kavramını karşılayan bir isme sahip olmak için henüz erken olduğunu söylemektedir. Yalnızca bir şekil için G. Clauson alıntının kaynağını söylemektedir: *mışkiç* < Soğudça : *mwşkişç* ‘vahşi kedi’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. J. Ramstedt; (DTS, 352), [Leksika, 191].

S

sagısgan “saksağan; kargagillerden, karnı beyaz, kanatları ve kuyruğu kül rengi diğer yerleri parlak, kara, uzun kuyruklu kuş, alacakarga, alakarga (Pica pica)”

Leksika [175], EDPT [818], TDES [352].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Çağatay Türkçesi : *sagızkan*; Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *sagızgan*; Orta Kıpçak : *sagasgan* ~ *sagsagan*; Orta Oğuz : *sakasgan* [Leksika, 175].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye : *saksağan*; Türkiye ağzı : *saksak*; Azeri : *sagsagan*; Kumuk : *saushan*; Tatar : *sayıskan*; Kazak : *sauskan*; Özbek : *zagizgân*; Uygur : *segizgan*; Sarı Uygur : *sakıskan*; Hakas : *sa:shan*; Tuva : *sa:ksan* [Leksika, 175].

Yansıma kökenli kelime olabilir (genel Altayca seviyesinde mi?), *sakra-* ‘cırıldamak’ (AbûH), Moğolca : *şagşih* kelimeleri ile karşılaştırınız.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 175].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *sakis/c-* ‘saksağan’; Proto Mançu-Tunguz : *saksa-ki* ‘saksağan; ördek’.

Proto Moğolca : *sigaca-gai* ‘saksağan’; Orta Moğolca : *sayigai*; Yazılı Moğolca : *sißacaßai*; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *şāz^agā*; Halha, Buryat : *şaaazgay*; Monguor : *sad’ziägē*.

sakırtka “kene; koyun, köpek, at vb. hayvanların veya insanların derisinde asalak olarak yaşayan, bulaşıcı hastalıklara neden olan böceklerin genel adı”

Leksika [183], EDPT [816], TDES [351].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *sakırku*; Orta Kıpçak : *sakurga*; Eski Osmanlı : *sakırğa* [Leksika, 183].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *sakurga*; Türkmen : *sakırtka*; Sarı Uygur : *sakırtkı* ~ *sakartkı*; Hakas : *sagarthı*; Şor : *sartka*; Tuva : *sargı*; Tofalar : *sa”hargı*; Yakut : *sahsırğa* [Leksika, 183].

Kıpçak lehçelerinde yer alan *kısır-* ‘sıkıştırmak’ fiil gövdesinin etkisiyle, Tatar lehçesi : *kızartkı*; Kumuk, Nogay Türkçesi : *kasartkı* şekilleri oluşmuştur.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 183].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *şaku-* ‘iki kanatlı küçük bir böcek’; Eski Japonca : *sugaru* ‘yaban arısı’.

Moğolca : *sag* ‘haşere yumurtaları’.

sandığaç “bülbül; karatavukgillerden, sesinin güzelliği ile tanınmış olan ötücü kuş (*Luscinia megarhynchos*)”

Leksika [176], EDPT [837], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Harezmi Türkçesi : *sanduwaç*; Karahanlı : *sondılaç*, *sanwaç*, *sanduwaç*, *sandılaç*; Harezmi : *zandawaç*; Çağatay : *sandalaç* ~ *sandulaç* [Leksika, 176].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, Altay Türkçesi : *sandugaş*; Karayim : *sandugaç*; Başkurt : *handugas*; Teleüt : *sandık* [Leksika, 176].

İncelenen kelime kaynakların çoğunda *bülbül*, Altay Türkçesi’nde *tarla kuşu*, Karahanlı ve Çağatay Türkçesi’nde ise herhangi *küçük bir kuş* anlamında olup *l-*’li şekillere de sahiptir.

Kelime Soğutçadan eski alıntıdır : *znt'wç*, kelimesi kelimesine anlamı ‘melodik bir sese sahip olan’dır. Soğudça : *znt'wçh'mrı* ‘şarkı söyleyen kuş’ şekli de vardır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 176].

sar(ı) “bir atmaca türü”

Leksika [170], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Orta Kıpçak : *sar*; Çağatay : *sarıça* [Leksika, 170].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri, Kırgız, Sarı Uygur, Hakas, Yakut Türkçesi : *sar*; Kırgız, Tuva Türkçesi : *sarı*; Tatar : *sarıça*; Başkurt : *har*; Özbek : *sâr*; Uygur : *sa(r)*; Yakut : *sa:rt ~ sart* [Leksika, 170].

Yakut Türkçesi’ndeki şekil Tuva Türkçesi’nden alıntıdır: *rt-* < *rk-*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 170].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *sar* ‘yırtıcı kuş’; Korece : *sāy* ‘kuş’.

sarınçga “çekirge; düz kanatlılardan, uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen, birçok türü olan bir böcek (Acridium)”

Leksika [187], EDPT [845], TDES [83].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı : *sarıçga*; Orta Kıpçak : *sarınçka ~ sarınçkan* [Leksika, 187].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Hakas : *sagışa* [Leksika, 187].

Hakas Türkçesi *yusuşçuk*; *çayır çekirgesi* anlamına gelirken geri kalan tüm kaynaklarda *çekirge* anlamındadır.

Orta çağdaki Kıpçak lehçelerinden birinden Rusçaya : *sarança* kelimesi alıntılanmıştır, kelime (Tatar, Başkurt, Çuvaş lehçelerine de girmiştir). M. Räsänen’in *sarig* ‘sarı’ kelimesinin türevleri hakkındaki varsayımı, C.

Brockelmann'ın Karahanlı Türkçesi şekli yanlış okuması üzerine temellendirilmiştir bk. (ESTYA).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 187].

Altayca proto tipleri : Mançu : *çaçaraku* 'çekirge'; Korece : *çānçári* 'yusufçuk'; Japonca : *sunsu-musi* 'ocak çekirgesi, cırlak'.

Moğolca : *çarçaga* 'çekirge, ocak çekirgesi'. Halha Moğolcası'nda *saranca* şekli kullanılmaktadır.

sa:zgan "sazan; sazangillerden, Avrupa, Asya ve Amerika'nın tatlı sularında yaşayan, sırt yüzgeci uzun, eti beğenilen kılçıklı bir balık (Cyprinus carpio)"

Leksika [179], EDPT [yok], TDES [358].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *sazgan*; Çağatay : *sazar* [Leksika, 179].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Hakas, Tuva, K. Kalpak, Kazak, Kırgız Türkçesi : *sazan*; Türkmen : *sa:zan*; Başkurt lehçesi : *hazan*; Çuvaş : *şaran* [Leksika, 179].

Tarihi ve tüm modern kaynaklarda *sazan* anlamındadır. Amu Derya'da yaşayan *turna* balığına benzer bir balıktır; *sazgan* şekli ise tarihî kaynaklarda *ejderha* anlamındadır.

Anlaşılan incelenen kelime *ejderha* anlamında, Karahanlı Türkçesi kaynaklarında yer almaktadır; ayrıca Macarcada da *sárkáni* 'ejderha' şeklinde alıntı kelimedir (Almanca etimolojiye sahip olmayan İngilizce : *shark* 'köpek balığı' kelimesi ile Macarca şeklin benzerliği dikkat çekmektedir). Anlaşılan öncelikle kılçıklı bir balık anlamındadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 179].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *sarga* ‘perki, gölge balığı, alabalık’; Japonca : *sakai* ‘somon’.

Moğolca : *sirüge* ‘hani balığı’.

sebrük “yıldızlı mersin balığı; mersin balığıgillerden, ılık denizlerde, göllerde yaşayan, tatlı sularda yumurtlayan, yumurtalarından havyar yapılan bir balık, kolan balığı (Acipenser sturio)”

Leksika [178], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : yok.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen, Nogay Türkçesi : *süyrik*; Kumuk : *süyrük*; Tatar : *söyrök*; Uygur : *sü:rük* [Leksika, 178]

yıldızlı mersin balığı anlamında Türkmen Türkçesi’nde yer alır. Kumuk Türkçesi’nde *mersin balığı* anlamındadır. Tatar ve Uygur Türkçesi’nde *çığa* [balığı]; Nogay Türkçesi’nde ise *bıyıklı balık* anlamındadır.

severyuga ‘mersin balığı’ olarak Rusçaya, Macarcaya da *söreg* şeklinde geçmiştir. Geleneksel olarak *sibri-* ‘keskin olmak’ fiilinden türediği kabul edilmektedir (Çuvaş Türkçesi’nde mersin balığının ismi olan *şevër sãmsa* ile söz konusu fiil gövdesi karşılaştırılabilir, kelimesi kelimesine ‘sivri burun’ anlamındadır); ama ikincil bir benzeşme de mümkündür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 178].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *sawu* ‘alabalık’; Japonca : *sibi* ‘ton balığı’.

serçe “serçe; serçegillerden, insanlara yakın yerlerde yaşayan, kışın göçmeyen, koyu boz renkli, ötücü küçük bir kuş (Passer domesticus)”

Leksika [177], EDPT [795], TDES [362].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Oğuz : *seçe*; Orta Oğuz, Eski Osmanlı Türkçesi : *serçe*

[Leksika, 177].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen Türkçesi : *serçe*; Azeri : *särçä*; Salar : *siça ~ sece*; Özbek lehçesi : *seçä*; Çuvaş : *şerşi* [Leksika, 177].

EDPT’de yer alan kelimenin *seç-* ‘seçmek’ fiilinden türediği varsayımı halk etimolojisidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 177].

Altayca proto tipi : Japonca : *süzumé* ‘serçe’.

sıçgan “sıçan; fare; sıçangillerden, fareden iri, zararlı birçok türü bulunan kemirgen, memeli hayvan (Rattus)”

Leksika [167], EDPT [796], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *sıçgan*; Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *sıçkan*; Orta Kıpçak : *şışkan*; Çağatay : *çıçkan*; Orta Oğuz, Harezmi, Eski Osmanlı Türkçesi : *sıçan* [Leksika, 167].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen, Karayim Türkçesi : *sıçan*; Kumuk, Kırgız, Altay Türkçesi : *çıçkan*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tışkan*; Halaç : *çıçgan*; Karayim : *sıçkan*; Tatar : *tıçkan*; Başkurt : *sıskan*; Nogay : *şışkan*; Özbek : *siçkan*; Uygur : *çaçkan, saçkan, çaşkan*; Yakut : *çıs ~ çus*; Çuvaş : *şăşi* [Leksika, 167].

Kelime *sıç-* ‘sıçmak’ fiilinden türemiş olabilir; ancak Altay Türkçesi’nden gelen bir hayvan ismi de olabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 167].

Altayca proto tipi : Proto Mançu-Tunguz : *şolçihi* ‘kokarca’; Korece : *sàskì*.

sıgır “sığır; geniş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı”

Leksika [435], EDPT [814], TDES [363].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezm, Çağatay Türkçesi : *sıgır*; Eski Bulgar : *şegor* [Leksika, 435].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Halaç, Türkmen Türkçesi : *sıgır* ~ *sur*; Karaçay, Balkar, Kumuk, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Karayim, Kırgız, Altay Türkçesi : *sıyır*; Karayim : *sıgır*; Başkurt : *hıyır*; Özbek : *sigir*; Uygur : *siyir* [Leksika, 435].

Farklı hayvan kategorilerinin cinsiyete göre oluşmuş anlamları arasındaki ilişki, Oğuz lehçelerinde görülen *ud* kelimesinde olduğu gibi kökende bulunan genel anlamı gösterir. *y-* iç- sesinin yer aldığı Kıpçak Türkçesi şekli anlam darlaşması sonucunda *inek* anlamına gelmiştir. Bu özelliklerden dolayı diğer lehçelerden alıntı bir şekildir, özellikle de Oğuz lehçesinden alıntı olabilir. Diğer taraftan da *sıgır* kelimesinde Oğuz Türkçesi özellikleri bulmak mümkün değildir. Çünkü kelime Kâşgarlı Mahmud’un kullandığı Türk lehçesine aittir.

A. M. Şçerbak tarafından desteklenen H. Vamberi *sağ-* ‘sağmak’ fiilinden *sıgır* şeklinin meydana geldiğini varsaydı. Belki de ikincil şekillerde yer alan gövdeyi dikkate almak gerekir: Tuva Türkçesi : *sur-* ‘yutmak; çok aç halde yemek’; Türkmen : *signa-* ‘yemek, tıkmak’; genel olarak hareket ifade eden *ır-* partisipi ‘genellikle devamlı olarak yiyen’ anlamına gelen *sıgır* şeklini oluşturur. Bu bağlamda, anlaşılan, incelenen türün biyolojik bir özelliğinden bahsedilmektedir: yani ineklerin geniş getirmesinden. Verilen her gövdede *sıgır* orijinal Türkçe kelime olarak görünür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, H. Vamberi, G. Clauson, A. M. Şçerbak, K. M. Musayev; (DTS, 502), [Leksika, 435].

sıgun “bir tür iri geyik; yaban sığırı; dağ keçisi tekesi”

Leksika [152], EDPT [811], TDES [363].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Harezm Türkçesi : *sıgun*; Orta Kıpçak : *suwun* ~ *sıyın*; Çağatay : *sugun* ~ *suygun*; Eski Osmanlı : *sıgın*

[Leksika, 152].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Azeri, Altay Türkçesi : *sıgın*; Hakas, Tuva Türkçesi : *sı:n*; Türkiye : *sıgın*; Türkmen : *su:gun*; Karayim : *suvun*; K. Kalpak : *suwin*; Sarı Uygur : *sugu/in* [Leksika, 152].

Eski çağlardan başlayarak kullanılır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 152].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *segi* ‘geyik, antilop’; Proto Mançu-Tunguz : *seg-cen* ‘geyik, büyük Sibiry geyiği’.

Moğolca : *seyinek* < *segi-nek* ‘iki yaşındaki keçi’; Yazılı Moğolca : *segeneg*; Kalmukça : *sinag* : Geleneksel olarak Moğolcayla kıyaslanır: Moğolca : *sogug*.

sırt-lan “sırtlan; sırtlangillerden, genellikle leşle beslenen, etçil, postu benekli bir hayvan, yeleli kurt (Hyaena)”

Leksika [158], EDPT [yok], TDES [366].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *sırtlan* [Leksika, 158].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Tatar Türkçesi : *sırtlan*; Başkurt : *hırtlan*; Kırgız : *sırttan* [Leksika, 158].

Türemiş olan gövdenin semantiği için yapılan hipotezlerden daha fazla kabul edilebileni şudur: *sırt-* ‘sırttaki kalın tüy’ + *lan-* isim yapma eki. İncelenen kelime bölgesel nitelik taşıır (Kıpçak Türkçesi).

A. M. Şçerbak’a göre ise, *sırtlan* kelimesini etimolojik olarak açıklamak için *arслан* ve *kaplan* kelimeleriyle kıyaslamak gereklidir. Bu kıyaslamanın sonucu olarak her üç kelimedede de bulunan *an* (< *aŋ*) ‘vahşi hayvan’ ögesini ayırmak mümkün olabilir. *an* ayrıldığında *sırtlı* kalır, kalan şeklin mümkün olan anlamlarından biri ‘yeleğe (tüye) sahip olan’dır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 158].

Altayca proto tipi : Moğolca : *deltü çina*.

sialık “bir sincap türü”

Leksika [165], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Lebeüd : *salık*; Şor : *sagıl*; Çuvaş : *şolkan* > Tatar : *şu:lıgan* ‘tarla sincabı’; Mari : *şulgan* ‘ufak sincap’ [Leksika, 165].

Kelime sıklıkla tesbit edilmemiştir; fakat Türkçe kökenli olabilir. Söz konusu kelime ile Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesi’nde de karşılaşmıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışan : M. Räsänen [Leksika, 165].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *şiol-k-* ‘ufak kürklü hayvan’; Proto Mançu-Tunguz : *şolçi-ki* ‘yanağı keseli hayvan, (bir tür) kokarca, Sibiry vizonu’.

Tunguz lehçeleri : Negidal : *şolçihı*; Oroç : *şokçoi*; Udege : *şokçi*; Ulç : *şölçı*, Nanya : *şölçoy*; Mançu : *şosiki*.

Proto Moğol : *silegü-sün* ‘vaşak’; Yazılı Moğolca : *silegüsün*; Kalmuk : *şülüs*; Halha : *şiluus(en)*; Mongour : *sēlie*; Dagur : *şulūs*.

sinek “sinek; çift kanatlılardan, birtakım uçucu böceklerin genel adı”

Leksika [185], EDPT [838], TDES [368].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Oğuz, Harezmi, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *siyek* [Leksika, 185].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Hakas, Tuva, Altay Türkçesi : *se:k*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *sinek*; Uygur lehçesi, Türkmen Türkçesi : *siṇek*; Azeri : *sinäk*; Sarı Uygur : *sıṇek*; Tofalar : *sä:k*; Çuvaş : *şăna* [Leksika, 185].

Eski Uygur Türkçesi'nde *sırnaşık*, *bezdiren böcekler*, Orta Uygur, Orta Oğuz, Eski Osmanlı, Türkiye, Gagavuz, Türkmen, Hakas, Tuva, Tofalar, Çuvaş Türkçesi'nde *sinek*, Orta Oğuz, Harezmi, Çağatay, Azeri (tatarcık), Altay Türkçesi'nde *sivrisinek*; Sarı Uygur ve Altay Türkçesi'nde *at sineği* anlamındadır.

Yansıma yoluyla oluşması mümkündür: *siṇ* 'yansıma (vızıltı)'.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 185].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *sünke* 'böcek'.

Moğolca : *simagul* 'sivrisinek'.

sirkä "sirke; bit, tahtakurusu vb. asalak böceklerin yumurtası"

Leksika [182], EDPT [850], TDES [370].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı : *sirke* [Leksika, 182].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Karayım, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Altay Türkçesi : *sirke*; Gagavuz, Azeri Türkçesi : *sirkä*; Tatar : *sirkä*; Başkurt : *hürkä*; Özbek : *sirka*; Uygur : *si(r)kä*; Hakas : *sırge*; Tuva : *sirge*; Tofalar : *sırhe*; Çuvaş : *şärga* [Leksika, 182].

Tüm kaynaklarda *sirke*, Çuvaş Türkçesi'nde *kurtçuklar* ve *sıvı üzerindeki küf*, Tatar, Başkurt, Çuvaş Türkçesi'nde *çiçek tozu*; Kırgız Türkçesi'nde *noktalardan oluşan bezek* (metaforik) anlamındadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 182].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *su:ra* 'pire'; Korece : *hya* 'sirke'; Japonca : *sírámuì* 'bit'.

Moğolca : *sirke* ‘büyükbaş hayvandaki bit’.

sukak “erkek ceylan; sığın; geyik; beyaz geyik”

Leksika [153], EDPT [808], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Eski Oğuz, Harezmi Türkçesi : *sukak*; Çağatay : *sukag* [Leksika, 153].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : İncelenen kelime çağdaş Türk lehçelerinde geçmez.

Tüm kaynaklarda *erkek ceylan*, *erkek dağ keçisi* anlamındadır. Eski Oğuzlar tarafından incelenen kelime aynı zamanda argo olarak kullanılmış ve de Farslar bu isimle adlandırılmıştır.

Vokalizasyon kesin değil, *suk* ~ *sok* ‘vurmak, itmek (boynuzlarla)’ fiilinden türemiş isim olarak etimolojik açıklaması yapılır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 153; EDPT, 808].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *sogu* ‘büyük Sibiry geyiği’.

sülük “sülük; sülüklerden, tatlı sularda yaşayan, vücudunda yirmi iki sindirim kesesi olduğu için bir kezde ağırlığının sekiz katı kan emebilen, halk arasında bazı kan hastalıklarının tedavisinde yararlanılan hayvan (*Hirudo medicinalis*)”

Leksika [185], EDPT [827], TDES [379].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez, Eski Uygur : *çaluk* < Sanskritçe : *jaluka*’dan; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *sülük* [Leksika, 185].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Türkmen, Karayim, Kumuk, Kırgız Türkçesi : *sülük*; Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *sülik*; Tatar : *sülük*; Başkurt : *hülük*; Kırgız : *zülük*, Altay : *şülük*; Özbek : *zuluk*; Uygur : *zülük*; Çuvaş : *sělĕh* [Leksika, 185].

Tüm kaynaklarda *sülük*, Gagavuz Türkçesi’nde *salyangoz* anlamındadır.

Bazı lehçelerde bulunan baştaki ünsüz harf kelimedeki yansıma gelişmelerini belli eder.

G. Clauson' a göre, incelenen kelimenin yazımı doğruysa söz konusu şekil soyut isim olabilir (sü: 'ordu atları' şeklinden).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 185; EDPT, 827].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *silu-* 'kurt'.

T

tākā “yabani teke”

Leksika [154], EDPT [477], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *teke* [Leksika, 154].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Altay Türkçesi : *teke*; Gagavuz, Kazak Türkçesi : *tekä*; Azeri : *tākä*; Özbek : *taka*; Horezm : *teke*; Tuva : *d'ege* ~ *te(dhe)*; Tofalar : *dehe*; Çuvaş : *taga* [Leksika, 154].

Tüm kaynaklarda *erkek keçi*, Türkmen, Altay, Tuva, Tofalar Türkçesi'nde *erkek yaban keçisi* anlamındadır. *evcil keçi* Türk lehçelerinde *erkeç* sinonimiyle de adlandırılır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 154].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *t'ak'ui* 'bulan, geyik'; Proto Mançu-Tunguz : *to:hui* 'bulan'.

Proto Moğol : *taki* 'at'; Yazılı Moğolca : *taki*; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *tak^a*; Halha : *tah*.

tākā “(iğdiş edilmemiş) erkek keçi”

Leksika [428], EDPT [477], TDES [400].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Orta Oğuz Türkçesi : *tākā*; Çağatay : *tākkā* [Leksika, 428].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim: Kırım lehçesi, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Tatar, Başkurt, Kazak, Azeri Türkçesi : *tākā*; Türkiye, Türkmen, Kırgız Türkçesi : *teke*; Özbek, Çuvaş Türkçesi : *taka*; Gagavuz : *tekä*; Karayim: Galit ve Trakay lehçeleri : *t'eg'a ~ tāge*; Altay : *tik*; Tofalar : *tä''hä* [Leksika, 428].

Altay, Tofalar, Çuvaş Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *iğdiş edilmemiş teke*, Altay ve Tofalar Türkçesi'nde *yabani dağ keçisi*; Çuvaş Türkçesi'nde *koç* ve *erkek* anlamlarındadır.

Türk lehçe gruplarının hepsinde ve Moğol lehçelerinde (burada semantik uyuşmazlık görülür) incelenen kelime bulunur, bu yüzden de söz konusu kelime eskidir. Eğer Kalmuk : *tāke*; Buryat : *tāhā* ‘(iğdiş edilmemiş) teke’, Türk lehçelerinde olduğu gibi evcil bir hayvan türü anlamına geliyorsa, o zaman Halha : *tāhā* ‘(yabani) teke’ anlamındadır. Mançu-Solon : *tāhā* ‘(yabani) teke’ açıkça Moğolcadan alıntıdır. Kelimenin anlamını Altay Türkçesi'ndeki Moğolca etkisini hesaba katarak hesaplamak gereklidir (ama ses çerçevesinde değil), bu durumda söz konusu kelime Tofalar Türkçesi'ndeki gibi tamamen Moğolca alıntıdır. Eğer Moğolca-Halhaca anlam daha da eski bir zamanı yansıtıyorsa, o zaman Moğollar ve Türklerin (veya bunlardan birinin) bağımsız olarak yabani hayvan türü olan *tākā* ismini *evcil hayvan* anlamında kullanmaya başladıklarını düşünmek mümkündür. Ayrıca şu tipolojik kural da geçerli olur: *yabani tür* ve *evcil tür* anlamları karşılaştırıldığında daha eski olanı ilkidir (eğer herhangi bir şey veya durum tam tersini göstermiyorsa). T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanov Türkçe-Moğolca Hint-Avrupa *t'ig^[h]* ile (Eski Almanca : *ziga*; Norveç lehçesi : *tikka* ‘keçi’) ve genel Kartvelce : *dka* (Gürcüce : *tha* ‘keçi’) ile kıyaslar. Eğer *evcil tür* anlamıyla kelimenin alıntılандığı varsayılırsa, Moğolca-Halhaca anlam, özel bir alanda anlam kayması sonucu oluşmuş olur; söz konusu anlam kayması yüzünden verilen tipolojik kural bozulmuş olur. Ayrıca Eski Türkçe ile Hint-Avrupa : *t'ig^[h]*- veya *digh-* (Germence ve

Ermenice > Kartvelce) şekillerine sahip olan Hint-Avrupa dillerinin yayılma alanlarının temas etmiş olması şüpheli ve problemlidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak, G. J. Ramstedt, G. Clauson, T. V. Gamkrelidze, V. V. İvanov; (DTS 550), (SSTMYA I, 230), [Leksika, 428].

Altayca proto tipleri : Moğol lehçeleri : Kalmuk : *täke*; Buryat : *tähä* ‘(iğdiş edilmemiş) teke’; Halha : *tähä* ‘(yabani) teke’; Mançu-Solon : *tähä* ‘(yabani) teke’.

tavış-gan < tawıl-gan “tavşan; tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, postundan yararlanan bir memeli türü (*Lepus europeus*)”

Leksika [164], EDPT [447], TDES [397].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *tavişgan*; Orta Kıpçak : *davuşgan* ~ *tavşan*; Orta ve Eski Oğuz Türkçesi : *tawşan*; Çağatay : *tawuşkan* [Leksika, 164].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Azeri Türkçesi : *dowşan*; Türkiye : *tavşan*; Halaç : *dovuşgan*; Türkmen : *towşan*; Özbek : *tüşkan*; Yakut : *tabışhan* [Leksika, 164].

G. Klauson’a göre *tavişga:n* ‘tavşan’; *-ga:n* ile biten eski bir hayvan adıdır. Bu kelimenin çok uzun bir tarihî vardır, Çince 8. yy. öncesinden alıntı bir kelime olarak *tadi* (telâffuzu kesin değil) şeklinde bulunur. Çince 8. yy. öncesinden de kelime Moğolcaya *taolai* olarak geçmiştir.

A. M. Şçerbak, W. Bang ve C. Brockelmann’a göreyse incelenen kelime *tabış-* ‘sıçramak’, ‘atlamak’ fiil gövdesinden türemiş ve Türkçeye özgüdür bk. (Eski Özbek : *taviş-* ‘koşmak’, ‘sıçramak’).

tabra- ‘acele etmek’ fiiliyle bağlantısı halk etimolojisi niteliği taşır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, A. M. Şçerbak, W. Bang, C. Brockelmann, V. S. Starikov, V. M. Nedelyaev [Leksika, 164; EDPT, 447].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *t'awl'*; Proto Mançu-Tunguz : *tu-ksa* < *taul-ksa*; Tunguz lehçeleri : Udegey, Orok : *tuksa*; Ulç, Nanya : *toksa*; Evenk : *tutsaki*; Solon : *turçahi*; Negidal : *toksaki*; Oroç : *tuksan*; Mançu : *toksaka*.

Proto Moğolca : *taul-ai*; Orta Moğolca : *ta'ulai*; Yazılı Moğolca : *taulai*; Moğol lehçeleri : Kalmuk : *tülä*; Halha : *tūlay*; Mongour : *t'ūlı*; Dagur : *maul'ä*.

teg^we “deve; geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (Camelus).

Leksika [445], EDPT [447], TDES [110].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Yenisey ve Göktürk Türkçesi : *ägri täbä*; Eski Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *teve*; Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *tewe*; Eski Uygur : *täbä*; Eski Oğuz : *dävä*; Orta Kıpçak : *deve* ~ *töve* [Leksika, 445].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tüye*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *döyä*; Kırgız, Altay Türkçesi : *töö*; Türkiye : *deve*; Gagavuz : *devä*; Azeri : *dävä*; Türkmen : *düyä*; Karayim : *tevä*; Özbek : *tuya*; Uygur : *tögä*; Hakas : *tibe*; Tuva : *teve*; Tofalar : *täbe*; Yakut : *täbien* (< Moğolca) ~ *taba*; Çuvaş : *tëve* [Leksika, 445].

Tüm kaynaklarda birincil olarak *deve*, Nogay ve Kırgız Türkçesi'nde *devasal*, (*uzun*) *boylu*, Gagavuz Türkçesi'nde *doymamış*, *obur*; Yakut Türkçesi'nde *Avrupa musu* anlamındadır.

deve şekli için köken olarak genelde *teve* kabul edilir (söz konusu şekle yakın olan *täve* ~ *tävä* varyantlarıyla), G. J. Ramstedt, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E.V. Sevortyan vb. gibi; G. Doerfer *tebän* şeklini, G. Clauson ise *tevey* şeklini köken olarak önerdiler. Her zamanki gibi, kelimenin kayıtlı şekilleri arasındaki tarihî ilişki araştırmacıların en eski şekle bakış açılarında görülür. Kâşgarlı Mahmud'un kelimeye yer vermesi ve kelimeyi okuması ile son ünsüz harfle oluşturulan eski şekiller oluştu: (MK 544₁₂) (transkripsiyonu *täwäy*)'dir. Buna karşın, söz konusu şekil ünsüz - ünlü - ünsüz - ünlü (*tapa*, *tapı* vb.) şeklinde yer almış olan kelime sınıflamasında bulunur; bu durumu G. Clauson farkettiler; ama sonda yer alan Oğuz Türkçesi'ndeki elifli şeklin

yazımını دوا [deve] ‘gerçeğe aykırı ve tutarsız’ varsaydı. Oysa ki, sondaki elif ve vav, burada daha uygun olan, açık (ä) ve daha kapalı bir (e) sesini destekler. R. Dankoff ve J. Kelly yeni yayınlarında kararlı bir şekilde sahte şekillerden vazgeçti: *tāwāy* ve *tāwi* (son şekil تقي ikinci fethanın kaçırılması sonucunda ortaya çıktı) bk. (D-K II, 267; III, 168).

Kelime içindeki ünsüzün belirlenmesiyle arkaik şekil meselesi daha da karmaşık hale gelmiştir. *-b- ~ -g- ~ -y- ~ -v- ~ -w-* şeklindeki tüm alternatiflerin serisi farklı değişimlerin sonucu olarak görülebilir. Eğer $w > g$ (W. Bang’a göre **ög* ‘ev’ < **äwü*), ve $w > y$ (E. D. Polivanov’a göre **ew* > *öy*) mümkünse, o halde E. V. Sevortyan’ın da yaptığı gibi şeklin her iki zincirini de birleştirici olarak *w*’yu görmek mantıklı olacaktır (ESTYA, 315). Ancak *g- ~ v-* çiftinde birincil olarak *g-*’yi görmek gerekir (*döğ-* ~ *döv-* ‘vurmak, dövmek; kırmak’ ve *tag ~ taw* ‘dağ’ şekillerinde olduğu gibi), *-y-* Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde birçok durumda *-g-* yerine kullanılır (*beg ~ bey* ‘prens, bey’ gibi), *-b-* ise *-g-* ile yer değiştirmez (E. V. Sevortyan’a göre *sub ~ sug* ‘su’); ‘*w*’ yani *-b- < -w- < -g-*. Eğer böyleyse, o halde merkezi konuma gırtlaksıl şekiller sahiptir, bu görüşe yakın olan E. V. Sevortyan, bu bağlamda bir de mümkün olan eski şekil *tege*’yi gösterir; söz konusu bilim adamı *tögö* şeklini “tek şekil” sayıp Kırgız-Altay Türkçesi’ndeki *töö* şeklini kelime içindeki *g-* sesine en büyük tanık olarak incelemek gerektiği varsayımından vazgeçti.

Yukarıda bahsedilen görüşün daha da ileriye götürülmesi şu temele bağlıdır: Önümüzde genel tonlu (zayıf) *g-* değil; çok zayıf bir *g-* durmaktadır. **ag-* / **ag-* (çok zayıf *g-*), **eg-* / **eg-* (çok zayıf *g-*) fiillerinin analizi sonucunda Türk (ve bütünde Altay lehçeleri) üçlü seri olarak patlayıcı ünsüzlere (*t, d, ğ; k, g, γ; p, b, β*) hem ilk ses, V. M. İliç-Svitiç’in ilk tespit ettiği gibi (İliç-Svitiç, 1963), hem de içsele sahip olması mümkündür. Tarafımızca varsayılan içses gırtlaksıl ünsüzü dudaksıllaştırmış olabilir (dudak, gırtlak veya dudak-artdamak ünsüzüne dönüşme) *g^w*. Bu süreç gerçekleşirken ünlüden önce dudaksıl sesin olup olmaması veya yalnızca ünsüzün yer alması da dikkate alındı: **teg^we* ‘deve’ > *töge* // *tewe*, ve sonra *töge* > *töye* > *tüye*; *tewe* > *teve* > *dävä*; *tewe* > *tebe*; benzer olarak da: **eg^w* > *ög* (*öy, üy*) // *ew* (>*eb*; *ev*); veya: *sev-* ~ *süy-* ‘sevmek’ < *seg^w* vb.

Bazen runik kayıtlarda *b-* yerine *w-* kullanıldığına ihtimal verilir. Anlaşılan, bu durum Uygur metinleri için geçerlidir, Yenisey metinleri için geçerli değildir (Eski Kırgız); çünkü Kuzey-Doğu lehçeleri *b-*’li şekli muhafaza etmiştir. Hakas Türkçesi : *tibe* şekli, kendine özgü *i-* sesiyle köken olarak kabul edilir, çünkü Hakasya’daki Yenisey yazıtları açıkça bu duruma tanıklık eder (Yenisey, 46). Tofalar Türkçesi’ndeki *täbe* şekli, ünlülerin arasındaki pozisyonda /b/ foneminin fonetik olarak gerçekleşmiş şekli olan Tuva Türkçesi’ndeki *v-*’li şekil *teve* tarafından desteklenir. Yakut Türkçesi’nde de artdamaksıl telaffuzlu *taba* orijinal şeklinin anlamı ‘Avrupa musu’ olarak değişirken (bazı Yakutça kelimelerde bu durum kaydedilmiştir), Moğolca bir alıntı olan *täbiän* şeklindeyse anlam ‘deve’ olarak değişmiştir (İRLTYA, 104).

deve kelimesinin ortaya çıkarılan karmaşık fonetik tarihî, «ev», «sevmek» vb. gibi Eski Türkçe devrinden beri kullanılan kelimelerin tarihine benzer. Bu bağlamda da *teg^we* lekseminin kökenlerinin Proto Türkçeye kadar uzandığı açıkça kanıtlanmış olur.

Moğolca şekiller: Yazılı Moğolca : *temegen*, Buryat, Halha : *tämää(n)* Kalmuk : *memün*, Monguor : *timie:n*’deki içses *m-*, son *n-* etkisiyle sadece *b-*’den gelişebilmiştir; böylece Moğollar diğer isimlerde de olduğu gibi Moğolca : *gan-* / *gen-* eklerini ekleyerek *deve* ismi olan *tebe* şeklini alıntılادılar (*kurigan* ‘kuzu’, *botogan* ‘deve yavrusu’, daha aşağıya ve daha yukarıya bk.). Yakut Türkçesi’nden alıntılanmış olan şeklin, *b-*’nin gerçekliğine Moğolcada da tanıklık etmiş olması mümkündür. Mançu-Tunguz *m-*’li şekiller daha sonraki bir zamanda Moğolcadan alıntılanmıştır. Söz konusu şekiller daha önceleri yazılmış olan ve anlaşılan içinde *tewä*’nin gizlenmiş olduğu Cürçen lehçesi şekli *t’éh-óh* ile karşılaştığında daha yenidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, G. J. Ramstedt, G. Doerfer, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, R. Dankoff, J. Kelly, V. M. İliç-Svitic; (DTS, 346), (SSTMYA I, 235), [Leksika, 445].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *täbiän*; Moğol lehçeleri : Yazılı Moğolca : *temegen*; Buryat, Halha : *tämää(n)*; Kalmuk : *memün*; Monguor : *timie:n*.

tilkü “tilki; köpekgillerden, uzunluğu 90, kuyruğu 30 santimetre kadar, ırklarına göre çeşitli renklerde olan, ağız ve burnu uzun ve sivri, kümes hayvanlarına zarar veren, kürkü beğenilen bir memeli türü (Vulpes)”

Leksika [161], EDPT [498], TDES [408].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *tilkü*; Orta Oğuz, Eski Osmanlı Türkçesi : *dilkü*; Karahanlı : *tilki*; Orta Kıpçak : *tülki*; Çağatay : *tülkü* [Leksika, 161].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Karayim, Türkiye, Gagavuz, Türkmen Türkçesi : *tilki*; Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tülki*; Azeri, Karayim, Kumuk, Kırgız Türkçesi : *tülkü*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *dilgi*; Horezm : *ti/ülki*; Tatar : *tölkü*; Başkurt : *tölkö*; Özbek : *tulki*; Hakas : *tülgü*; Çuvaş : *tilë* [Leksika, 161].

Tüm kaynaklarda birincil olarak *tilki*, Türkmen, Kumuk, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Çuvaş Türkçesi’nde (metaforik olarak) *kurnaz* anlamındadır.

İncelenen kelime sağlam Altayca paralellere sahiptir, bu yüzden (*tük-lü* metateziyle) *tük* ‘tüy’ şeklinden türediği şüphelidir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 161].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *tül-* ‘kurt, ayı’; Japonca : *tuárá* ‘kaplan’.

togça “(1-2 yaş arasındaki) dişi keçi”

Leksika [430], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Tarihî Türk lehçelerinde incelenen kelime geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen : *dowça*; Başkurt : *tıwsa*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tuwşa*; Kırgız : *tu:ça*; Özbek : *tuwça* [Leksika, 430].

İncelenen kelime K. Kalpak ve Kazak Türkçesi’nde (1-2 yaş arasında) *dişi keçi*, Başkurt Türkçesi’nde *evcil hayvanların henüz yavrulamayan dişisi*, Kırgız

Türkçesi'nde *üç yaşındaki kısır kısırak*, Türkmen Türkçesi'nde *yeşil, ham* (meyve, çilek için) anlamındadır.

Söz konusu kelime Türk lehçelerinde sıkça görülmez ve eski yazıtlarda yer almaz. Bu duruma rağmen bu kelime dar ve özel bir anlamda açıklanabilir. *togça* şeklini Eski Türkçe bağlamında, gerekçeli gövdesinin sahip olduğu arkaik semantiği gözönüne alarak köken açısından incelemek gerekir. A. M. Şçerbak incelenen kelimeyi *tog* 'doğurmak' fiiliyle ilişkili olarak yorumladı, çünkü onun tarafından kelimenin anlamı olarak gösterilen ifadesinin çıkış noktası "*kısır*"dır; burada ayrıca "soyun devamı için ilk yavruyu doğuramamak" anlamı vardır.

Aynı zamanda, gerekçeli gövde *tog*, bize göre, Başkurt : *tuw*, Hakas : *tug*, Kırgız : *tu*: 'kısır', Karaçay, Balkar Türkçesi : *tuw* 'bakir toprak', Kazak : *tuw* 'dişi at, inek ve diğer hayvanların dişisi (bir veya birkaç yıl yavru lamayan hayvanlar)' şeklinde ve anlamında olup *ça-* eki de benzetme (ekvativ) niteliğinde değerlendirilmelidir: *togça* "(kısır olarak nitelenen) yavrusuz kalmış bir yaşındaki genç dişi" anlamındadır. Benzetmenin kaynağı, söz konusu dişilerin yavru lamayı düzenli olarak yapmadığını ve yavru lamak zorunda olmadığını ifade eder. *tog* ile Türk lehçelerinde yer alan *tog-* açıkça benzerdir, 'kısır; bakir toprak; olmamış' anlamlarına gelen *tog* şeklinin anlamını; 'doğmak ~ doğurmak' anlamındaki *tog-* fiilinden çıkarmak mümkün değildir. E. V. Sevortyan'ın listesinde *tog-* fiilinin anlamları arasında 'doğmak, doğurmak' yer almaz. Söz konusu gövdelerin semantik bağları açıkça dilin karanlık dönemine uzanır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 430].

toklı "(altı aylıktan bir yaşına kadar) kuzu"

Leksika [433], EDPT [469], TDES [410].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi : *toklı*; Orta Oğuz : *tohlı* [Leksika, 433].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Karayim, Karaçay, Balkar, Kumuk Türkçesi : *toklu*; Türkmen, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *toklı*; Tatar,

Başkurt Türkçesi : *tuktı*; Sarı Uygur, Kazak Türkçesi : *toktı*; Azeri : *toglu*; Kırgız : *toktu*; Özbek : *tokli*; Tuva : *togdu* [Leksika, 433].

İncelenen kelime Karaçay-Balkar Türkçesi'nde (altı aylıktan bir yaşına kadar) *kuzu*, Karahanlı ve Kumuk Türkçesi'nde (altı aylık) *kuzu*, Türkiye, Türkmen, Karayim, Tatar, Başkurt, Nogay, Tuva Türkçesi'nde (bir yaşındaki) *koyun*, Gagavuz ve Azeri Türkçesi'nde *memedan kesilmiş koyundan ayrılmış kuzu*; K. Kalpak, Kırgız ve Tuva Türkçesi'nde *kuzulamamış genç koyun* anlamındadır.

Söz konusu kelime hemen yukarıda da gösterildiği gibi Türk lehçelerinde çeşitli anlamlara sahiptir: “altı aylık” ve “bir yaş” veya “altı aydan bir yaşa kadar”; söz konusu anlamların kökeni ve farklılıkları “koyundan ayrılmış kuzu” ve “sütten kesilmiş kuzu” şeklindedir.

C. Brockelmann ve A. M. Şçerbak incelenen kelimenin eski partisip şeklin kısıtlanması sonucunda oluştuğunu varsaymıştır: *tog-* ‘doğmak, doğurmak’ fiilinden *togıglı* > *toglı* “henüz yeni doğmuş” anlamındadır. G. J. Ramstedt Moğolca “dana, buzağı” isimlerinin kıyaslamasını genişletti ve Türkçe *tog-* ile aynı köke sahip *tugu-* varsayımsal köküne *l-* eki eklenerek şu şekillerin oluşmuş olduğunu gördü: Yazılı Moğolca : *tugul*; Halha, Buryat : *tugal*; Kalmuk : *tuhl* ‘dana’, ‘buzağı’, ‘sütten kesilmemiş’ (birkaç çift toynaklı için)’. G. Doerfer *toklı* şeklindeki ünsüzün *tog-* fiilinde olduğu gibi sedalı olmadığını sedasız olduğunu, semantik olaraksa *toklı* şeklinin yeni doğmuş kuzuyu değil, iki yaş grubuna ait kuzuyu belirttiğini gösterdikten sonra bu versiyonu ayrıntılı olarak eleştirdi.

İncelenen kelimedeki *l-* ekini zorunluluk anlamında açıklamak ve söz konusu kelimeyi *tok* ‘tok’ ile ilişkilendirmek daha fazla uygun olabilir. *toklı* ‘annesinden alınan ve kendi kendine beslenmek zorunda kalan kuzu’. Bu durumda *l-* semantik olarak gelecek zaman niteliği taşıyan bir dizi formun yerine kullanılmaktadır. Bir semantik eylemin gerundiumu olan *galı-* ve niyet ifade eden gelecek zaman partisipi *glı-* eski şekillerde kullanılırken, Çulum Türkçesi'nde *luk-*, Karaçay ve Balkar Türkçesi'nde *lık-* / *gık-* / *nık-* gelecek zamandaki fiillerde çağdaş şekiller için kullanılır, bk. (Kormuşin, 1984: 26). Mademki *l-* bu bileşik isimlerde açıkça fiil, *tok* ise isim (sıfat) niteliğindedir, o halde benzer şekil teşkilinin çok uzak bir geçmişte

gerçekleştiğini varsaymak gereklidir. Her durumda, kelimenin morfolojik yapısına ve kelimenin öğelerini oluşturan fonetik görünüşüne göre *toklı* şekli orijinal olarak Türkçe leksem olarak görünür.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : G. J. Ramstedt, G. Doerfer, M. Räsänen, İ. Kormuşin, G. Clauson, A. M. Şçerbak; (DTS, 577), (SSTMYA I, 210), [Leksika, 433].

toñır-tka “ağaçkakan; serçegillerden, gagasıyla ağaçları oyabilen ve ağaç kurtlarını yiyerek beslenen, uzun gagalı kuş (Picus)”

Leksika [175], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : İncelenen kelime tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar : *tumurtka*; Başkurt : *tumırtka*; Altay : *tomurtka*; Oyrat : *toñırtka*; Uygur : *toñkaga*; Hakas : *tobırgı*; Tuva : *torga*; Yakut : *toñsogoy* ~ *tonogos* [Leksika, 175].

Uygur Türkçesi’nde *kuzgun*, diğer tüm kaynaklardaysa *ağaçkakan* anlamındadır.

Tatar Türkçesi : *tukran*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *tokıldak* kelimelerin kökünün hemen yukarıda gösterilen fiillerin köküyle aynı olması mümkündür, fakat bu kelimeler *tok-* ‘vurmak, çarpmak’ fiilinden türedikten sonra etimolojik olarak izlenememiştir. Yakut Türkçesi şekli *toñsogoy* Moğolca kökenli olabilir (Moğolca : *tongsi-gul*, *tongsi-* ‘vurmak, çarpmak’ fiilinden türemiştir).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen [Leksika, 175].

torıgay “toygar, tarla kuşu; tarla kuşugillerden, tarlalarda yuva yapan, uzunluğu 20 santimetre, sırtı kahverengi, karnı beyaz olan, küçük, ötücü kuş, çayır kuşu, (*Alauda arvensis*)”

Leksika [176], EDPT [541], TDES [416].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *torıga*; Orta Kıpçak : *torgay* ~ *dorgay*; Eski Osmanlı :

toygar [Leksika, 176].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen, Uygur, Kumuk Türkçesi : *torgay*; Türkiye : *toygar*; Azeri : *toragay*; Tatar : *turgay*; Özbek : *tūrgay*; Hakas : *pos-targay*; Çuvaş : *tōri* [Leksika, 176].

G. Clauson’a göre *torīgā* ‘tarlakuşu’, *gā-* eki ile biten eski bir hayvan ismi olup Farsça, Moğolca ve diğer lisanlarda alıntı bir kelimedir. Bu kelime her zaman ‘tarla kuşu’ anlamında değildir. G. Doerfer *torgay* Farsçadan tekrar alıntı yoluyla Moğolcaya geçmiş Moğolca bir şekildir derken haklı olabilir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, G. Doerfer, G. J. Ramstedt [Leksika, 176; EDPT, 541].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *t’urag* ‘karga’; Proto Mançu-Tunguz : *turakay* ‘küçük karga, karga’.

Proto Moğol : *turagun*; Orta Moğol, Yazılı Moğol : *tura un*.

Tunguz lehçeleri : Evenk : *turākī*; Solon : *turāki*; Even : *turakı*; Negidal : *torāhi*; Oroç : *tuakı*; Udegey : *tua ‘i*; Orok : *tuva*; Nanya : *torākı*; Mançu : *turaki*.

Moğol lehçeleri : Kalmuk : *tor°* ~ *torla* ‘karga’; Halha : *turag* ‘iri kuş’, *turliag* ‘küçük karga’; Buryat : *turlā* ‘karga’; Ordos : *t’urū* ‘karga’.

toy(g) “toy kuşu; toygillerden, böcek ve tane ile beslenen, eti için avlanan, kızıl tüylü bir kuş (Otis tarda)”

Leksika [174], EDPT [449], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *toy*; Orta Kıpçak : *dog* [Leksika, 174].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *toy*; Özbek : *tuvalāk* [Leksika, 174].

yg- ile yapılan yansıma kelimelerdendir; krş. *tuyṇak* ‘toynak’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 174].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *toyta* > Mançu : *toyton* ‘kuş adı’.

Moğolca : *toga-day*;

Sıkça Eski Türkçe kelime ile birleştirilen Moğolca kelime Türk lehçelerine geniş bir oranda alıntılanmıştır, krş. (Özbek Türkçesi : *tuvalâk* ve *tugdâk* kelime çifti, ikinci kelime Moğolcadan alıntılanmıştır).

toygan “doğan, atmaca; kartalgillerden, sırtı kül rengi ve enine çizgili, küçük kuş, fare vb. ile beslenen ve alıştırılarak kuş avında kullanılan yırtıcı bir kuş (*Falco peregrinus*).”

Leksika [169], EDPT [470], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *togan* ~ *toygan* [Leksika, 169].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Nogay, Kazak Türkçesi : *tuygın*; Türkiye : *dogan*; Gagavuz : *duan* ~ *diyan*; Karayim : *tugan*; Uygur : *togan*; Hakas : *ta:n*; Yakut : *toyon* [Leksika, 169].

Hakas ve Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *doğan*, *atmaca*, Hakas ve Yakut Türkçesi’nde *kartal* anlamındadır.

Türk lehçeleri > Kalmukça : *tügan* ‘beyaz doğan’. *togrıl* ‘avcı doğan’ın aynı kökten olması mümkündür. Türk lehçelerinde yer alan *togan*, *toygan* kelimelerinin ayrı fiillerden türediğini kabul etmek şüphelidir; çünkü söz konusu şekiller düzgün diftong yansımalarına sahiptir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan [Leksika, 169].

Altayca proto tipleri : Korece : *tàwàki*; Japonca : *táká* ‘doğan’.

U

ud “büyükbaş hayvan, boğa, sığır, inek”

Leksika [434], EDPT [34], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi Türkçesi : *ud* ~ *ud*; Çağatay : *uy*; Eski Osmanlı : *ot* ~ *oz* [Leksika, 434].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kırgız, Altay, Uygur Türkçesi : *uy*; Sarı Uygur : *uj* [Leksika, 434].

İncelenen kelime Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Harezmi ve Kırgız Türkçesi’nde *büyükbaş hayvan, boğa, inek*, Altay Türkçesi’nde *inek*, Çağatay, Uygur, Sarı Uygur Türkçesi’nde *boğa*; Kırgız ve Uygur Türkçesi’nde ise *boğa* ~ *inek* [yılı] anlamındadır.

Anlaşılan, türle ilişkisi olmayan incelenen hayvanın genel isminin *ud* ~ *uy* olduğu haklıdır, çünkü *boğa* ve *inek* için çeşitli terimler benzer işlev görür. Kelimenin eski metinlerdeki işlevliği ve Eski Doğu lehçelerinin mirasçısı olan çağdaş lehçelerdeki varlığı açıktır: Söz konusu kelime Batı lehçelerinde yer almaz, bu yüzden *ud* şekli dilin eski döneminde belirli bir bölgeye ait olarak değerlendirilebilir.

Özellikle bu kelimenin anlamları (G. Clauson’un da farketmediği gibi) *sığır* şeklinin semantiğiyle sinonimdir. C. Brockelmann ve sonra D. Sinor’da bk. (daha fazla ayrıntı için: ESTYA, 573) *ud* şeklinin kökeninin Türkçe olmadığı (gövde için) varsayımında bulundular. Eğer *sığır* Türkçeye özgü bir kelimeye, o halde yukarıdaki olguları şu şekilde bağlamak mümkündür: *ud* kelimesi (gelişimini koruyan temiz olmayan patlayıcı ünsüz niteliğindeki herhangi bir diş ünsüzüyle birlikte **d*- > *d*- > *z*; *d*- > *y*-; S. Uygur : *uj* < *uz* - ?) Proto Türkçe konuşulan bölgenin *Doğu* kısmından alıntılanmış olabilir; söz konusu kelime, Batı lehçelerinde hızlı bir şekilde *sığır* ile yer değiştirdi. İncelenen kelimenin Türkçe kökene sahip olup olmadığı açık olmadığından, G. J. Ramstedt’in öne sürdüğü ve G. Doerfer’in yapmış

olduğu gibi *ud* kelimesinin şu anda Moğolca : *udu-s* ‘yaban sığırı, yak’ ile kıyaslanmasını kategorik olarak reddetmek gerekmez.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, G. Doerfer, G. Clauson, C. Brockelmann, D. Sinor, G. J. Ramstedt, E. V. Sevortyan; (DTS, 605-606), [Leksika, 434].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *udu-s* ‘yaban sığırı, yak’.

ulhar “findık tavuğu; tavuksular (Galliformes) takımının, orman tavuğugiller (Tetraonidae) familyasından, 45 cm kadar uzunlukta, Avrupa ve Asya’da yaşayan, eti yenen bir tür”

Leksika [173], EDPT [150], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *ular* [Leksika, 173].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kazak, Kırgız, Uygur, Tuva, Yakut Türkçesi : *ular*; Uygur : *ulay* [Leksika, 173].

İncelenen kelime tüm kaynaklarda *findık tavuğu*, ve *yabani hindi* anlamındadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 173].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *ulg3*; Proto Mançu-Tunguz : *ulgu-mi/a* ‘sülün’; Korece : *órhăi* ‘ördek’.

Moğolca : *ularu*.

Ü

üdpik “çavuş kuşu, hüthüt; çavuş kuşugillerden, uzun yay şekilli gagalı, güvercinden küçük, başı sorguçlu, kısa kanatlı bir kuş, ibibik, hüthüt (Upopa epops)”

Leksika [174], EDPT [9], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *üpgük*, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *übük*; Karahanlı, Eski Osmanlı Türkçesi : *ibik*; Eski Osmanlı : *ibük* [Leksika, 174].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye : *ibibik*; Türkmen : *hüypipik*; Kırgız : *üpüp*; Tuva : *itpik* [Leksika, 174].

Kazak Türkçesi’nde yer alan *üdü*, Türkiye Türkçesi’ndeki *hüthüt* şekli gibidir. Her ikisi de VEWT’deki sözlük maddesinde yer almıştır (anlaşılan Arapçadan). Fonem ve morfemlere ayırma yoluyla söz konusu şeklin fonetik gelişimi gerçekleşmiştir. Ayrıca farklı dillerde yer alan şu kökle de krş. (Latince : *upupa* vb.). Ancak incelenen kelimenin çeşitli şekillerini ayırarak Proto Türkçe şekil Altayca paraleli ile tekrar elde edilebilir: Moğolca : *öbüg*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 174].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *öbüg*.

ügi / ükki “puhu kuşu, baykuş”

Leksika [170], EDPT [101], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı, Eski Osmanlı Türkçesi : *ügi*; Karahanlı : *ühi*; Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *ügü* [Leksika, 170].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : K. Kalpak, Kırgız, Altay Türkçesi : *ükü*; Hakas, Tuva Türkçesi : *ügü*; Türkiye : *öğü*; Türkmen : *hüvi*; Tatar : *öke*; Başkurt : *ökö*; Uygur : *ükä*; Çuvaş : *ühě* [Leksika, 170].

Kelime yansıma seslere sahiptir; bu yüzden yansıma kelime olarak açıklanabilir (veya takip eden yansıma sesin etkisiyle), düşmüş olan ön soluklu ünsüzün de etkisi de vardır krş. (Türkmen Türkçesi *hüvi* şekliyle).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson [Leksika, 170].

Altayca proto tipleri : Korece : *púhàŋ*; Japonca : *puku*.

Moğolca : *(h)uguli* ‘puhu kuşu’.

ü:ş-ek “vaşak; kedigillerden, kulakları sivri, dişleri ve tırnakları keskin, kürkünden yararlanılan, yırtıcı bir hayvan (Lynx lynx)”

Leksika [159], EDPT [yok], TDES [434].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Eski Azeri Türkçesi : *üşek* [Leksika, 159].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Hakas, Tuva Türkçesi : *üs*; Türkiye : *üşek*; Yakut : *ü:s* krş. (Türkiye : *vaşak*; Azeri : *vaşag* ‘vaşak’ şekillerinin nasıl meydana geldiği belli değildir) [Leksika, 159].

A. M. Şçerbak’a göre Çuvaş ve Yakut lehçeleri materyalleri Eski Türkçede kakımın ilk ismi olan uzun ünlüye sahip *ās* şekline ulaşmamızı sağlar. Hakas Türkçesi’nde *as* ‘gelincik’; Yakut Türkçesi’nde *üs* ‘samur, sansar, vaşak’ demektir.

İkincil açıklama olarak sufiks yapısı yorumu yapılabilir mi? Tuva Türkçesi’ndeki şeklin Yakut Türkçesi’nden alındığı anlaşılmaktadır krş. (*s < ş*).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak [Leksika, 159].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *ülgek* ‘yabani hayvan kürkü’; Proto Mançu-Tunguz : *ulguki* ‘yanağı keseli sincap’.

Y

yañ-gan “fil; filgillerin hortumlular takımından, Afrika ve Asya’nın sıcak bölgelerinde yaşayan, çok iri, kalın derili hayvan (Elephas)”

Leksika [156], EDPT [904, 943, 952], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur : *yaña*; Karahanlı, Harezmi Türkçesi : *yagan*; Karahanlı : *yañan*; Çağatay : *yenegen* [Leksika, 156].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Altay : *ya:n*; Sarı Uygur : *yagan* ~ *yañan*; Tuva : *ça:n* [Leksika, 156].

İncelenen kelime tüm kaynaklarda *fil*, Çağatay Türkçesi'nde *gergedan* anlamındadır.

A. M. Şçerbak *yagan* 'fil' kelimesinin bilinen tüm farklı fonetik şekillerinin ilk harfi *d-* olan *dagan* şeklini köken olarak kabul etmemize olanak tanıdığını söyler. *dagan* şeklinin Türkçeye özgü mü olduğu yoksa Moğol lehçelerinden mi alıntı olduğu sorununu Türk-Moğol dillerinin karşılıklı ilişkilerini inceleyen araştırmacıların zamanımızda vardığı sonuçlara bakarak çözmek mümkün değildir.

Anlaşılan egzotik hayvan adları Çince'den alıntıdır: *hiang* (Kuzey Çin'de M.Ö. ilk bin yılda vahşi fillerle karşılaşılır. İnskiy yazıtlarındaki fil ve gergedan avı anılarını krş. Kryukov- Şu-un, 56).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 156].

yapalak “baykuş; başında, kulak yerinde iki sorgucu bulunan, yırtıcı gece kuşlarının genel adı”

Leksika [170], EDPT [875], TDES [441].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *yapakulak*; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *yabalak* [Leksika, 170].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kumuk, Tatar, Başkurt Türkçesi : *yabalak*; Türkiye, Nogay Türkçesi : *yapalak*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *japalak*; Azeri : *yapalag*; Kırgız : *capalak*; Özbek : *yapalok*; Uygur : *yapilak*; Hakas : *çabahulah* [Leksika, 170].

Anlaşılan kelime köken olarak *yapaku kulak* 'tüylü kulak' sıfat tamlamasından gelir.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 170].

yarı-(sa) “yarasa; yarasalardan, ön ayakları perdeli kanat şeklinde gelişmiş, vücudu yumuşak sık kıllarla kaplı, iskeletleri hafif yapılı, uçabilen memeli hayvan (Vespertilio)”

Leksika [168], EDPT [972], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi’nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *yersigü*; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *yarkanat*; Orta Oğuz, Çağatay ve Eski Osmanlı Türkçesi : *yarasa*; Orta Kıpçak : *yarsa* ~ *yerkanat*; Çağatay : *yarasık* [Leksika, 168].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *yarasa*; Başkurt, Nogay, Türkmen Türkçesi : *yarganat*; Kumuk, Tatar Türkçesi : *yarkanat*; Salar : *yeresen*; Karayım : *yeri kanatı*; K. Kalpak : *jarganat*; Kazak : *jarkanat*; Kırgız : *carganat*; Altay : *d’arganat*; Özbek : *yârkanât*; Hakas : *çarhanat*; Tuva : *ça:shu* (< *yarıski*); Yakut : *sarı:kanat*; Çuvaş : *śara-śerzi* [Leksika, 168].

yarı ‘ince tabaka, deri, cilt’ ile olan bağlantının halk etimolojisi niteliği taşıdığı görülür.

A. M. Şçerbak’a göre *yarasa* (*yarkanat*) ‘yarasa’ kelimesi Güney lehçelerinde yer alırken, *yarkanat* kelimesi Kuzey-Batı grubunda ve Özbek Türkçesi’nde bulunur. Her iki kelimedede de *yar(ı)* ‘ince tabaka; zar; perde’ şeklinden türeyen ortak öge *yar* bulunur. Bu durumda, *yarkanat* kelimesi kelimesine *perdeli kanat* anlamını taşır. *yarasa* kelimesindeki *asa* ekinin anlamı açıklanamamaktadır.

G. Clauson’a göreyse *yar kanat* şekli, tahminen ‘ayrık durumda iki (*ya:r*) kanat’ anlamında olup kelimeye Türkçe etimoloji kazandırma çabasının sonucudur.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson, A. M. Şçerbak [Leksika, 168].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *curki* ‘yanağı keseli sincap’; Korece : *tǎrǎmǐ* ‘beyaz uçan sincap’; Japonca : (*d*)*itāti* ‘Sibirya vizonu’.

Moğolca : *cirke*.

yavl / l'çak > yavşak “bit yavrusu, sirke”

Leksika [182], EDPT [yok], TDES [444].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi'nde geçmez. Orta Kıpçak : *yavşak* [Leksika, 182].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye : *yavşak*; Türkiye ağızları : *yavsa*, *yavşı*, *yavşu*, *yavışlak*; Azeri lehçesi : *yowşah*; Türkmen : *yapışak*; Tatar : *yabışkak*; Başkurt : *yäbışkāk* [Leksika, 182].

İncelenen kelime tüm kaynaklarda *sirke*, Azeri lehçesinde bit; Türkmen Türkçesi'nde *çok ufak bit* anlamındadır.

p-'li yansıma şekilleri, *yapış-* ‘yapışmak’ fiili ile yapılmış birleşik kelimelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 182].

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *n/ñawl'-c-* ‘sirke’; Proto Mançu-Tunguz : *n'el'ci-ke*.

Tunguz lehçeleri : Evenk : *neyke*; Udesey : *n'ecige*; Ulç : *n'ilekte*; Orok : *nelige*; Nanya : *n'ileke*.

ya:yın “yayın; bir çeşit tatlı su balığı”

Leksika [178], EDPT [yok], TDES [446].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi'nde geçmez. Çağatay : *yayın* [Leksika, 178].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Nogay Türkçesi : *yayın*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *jayın*; Türkmen : *ya:yın*; Tatar : *cäyın*; Başkurt : *yäyın*; Kırgız : *cayın*; Çuvaş : *şuyăn* [Leksika, 178].

İncelenen kelime Türkiye ve Çağatay Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *yayın*, Türkiye Türkçesi'nde *somon*; Çağatay Türkçesi'nde ise *turna balığı* anlamındadır.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan [Leksika, 178].

Altayca proto tipleri : Proto Türkçe : *yayın* ‘yayın’; Proto Moğolca : *ciga-sun* ‘balık’; Proto Mançu-Tunguz : *coyo* ‘bingit’.

yegeren “antilop; antiloplardan, sıcak ülkelerde yaşayan, çok hızlı koşan, boynuzlu bir hayvan (Anthilopus)”

Leksika [154], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Tarihî Türk lehçelerinde geçmez.

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Kırgız : *ceyren*; Altayca : *d’e:ren*; Tuva : *çe:ren* [Leksika, 154].

VEWT, 125; İRLTYA, 133; ESTYA, 24-25 adlı eserlerde geçen şekiller Eski Türkçe *yegeren*’in türevleridir; diğer şekillerse Moğolca : *cegeren* kelimesinden dolaysız veya Farsça üzerinden alıntıdır. Moğolca ve Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler hayvan postunun kıvrıla çalan *ismi* olabilir: Türk lehçeleri : *yegren*; Moğolca : *cegeren*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan [Leksika, 154].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *cegeren*.

yılan

Leksika [180], EDPT [930], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *yılan*; Karahanlı, Çağatay Türkçesi : *ılan* [Leksika, 180].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Gagavuz, Azeri, Karayim, Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçesi : *yılan*; Türkmen : *yıla:n*; Salar : *yilin*; Kazak : *jılan*; Kırgız : *cılan*; Altay : *d’ılan*; Özbek : *ilân*; Uygur : *ilan*; Sarı Uygur : *yılan*; Hakas, Tuva : *çılan*; Çuvaş : *şölen* [Leksika, 180].

Kelime M. Räsänen’in varsaydığı gibi *yıl-* ‘kaymak, sürünmek’ fiilinden türemiş olabilir. Halk etimolojisi yoluyla fiille bir benzeşme meydana gelmiş olabilir, alternatif olarak krş. Proto Mançu-Tunguz : *sulama* ‘yılan’.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, E. V. Sevortyan [Leksika, 180].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *sulama* ‘yılan’.

yılki “at sürüsü, büyük hayvan”

Leksika [444], EDPT [925], TDES [454].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Harezmi, Eski Osmanlı Türkçesi : *yılki*; Çağatay : *ılki* [Leksika, 444].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkiye, Türkmen, Karayim, Kumuk, Başkurt, Nogay, Altay Türkçesi : *yılki*; Karaçay, Balkar, Kırgız Türkçesi : *cılki*; Hakas, Çulum, Tuva Türkçesi : *çılgi*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *jılki*; Azeri : *ilhi*; Altay : *yılgi*; Özbek : *yılki*; Uygur : *jilki*; Yakut : *sılgi* [Leksika, 444].

İncelenen kelime Karahanlı Türkçesi’nde *büyük hayvan* anlamındadır (diğer eski kaynaklarda da bu anlam mümkündür), Orta Kıpçak, Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Yakut Türkçesi’nde *at*, Altay Türkçesi’nde *üzerine henüz binilmemiş at*, *at* sürüsü, Türkiye, Azeri, Karayim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, Hakas, Tuva Türkçesi’nde *sürü*, Türkmen Türkçesi’nde *at* (sürüsü); Türkmen, Karayim, Nogay, K. Kalpak, Kırgız, Hakas Türkçesi’nde *at yılı* anlamındadır.

Kelimenin iki etimolojisi vardır, her ikisine göre de kelime Eski Türkçe kökenlidir. Bu etimolojilerden birine göre, birincil anlam *sürü* olup *yıl-* gövdesinden türeyen *yıgil-* ‘toplamak, yığılmak’ fiili vardır. Söz konusu kelime fonetik olarak şüphelidir ve *kı-* ekini morfolojik olarak açıklamak güçtür. M. Räsänen’in etimolojisine göre *yılki* ‘bir yıllık’ sıfattır, birincil olarak *genç hayvan yavrularından oluşan grup* anlamında kullanılmıştır; V. Verbitskiy de kelimeyi bu şekilde anlamlandırmıştır. Kelime Moğolca-Tunguzca paralellere sahip değildir, bu yüzden de daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır; ancak bu kelimenin gerçekte Bulgar Türkçesi hariç tüm lehçelerde bulunması Eski Türkçenin son dönemlerindeki varlığına işaret sayılabilir (belki, sadece belli bir bölgede).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. Clauson, G. Doerfer, A. M. Şçerbak, E. V. Sevortyan, V. Verbitskiy, H. Vamberi; (DTS, 267), [Leksika, 444].

Altayca proto tipleri : Moğolca : *adu*: (< *adagu* ~ *adugu*) ‘at sürüsü, at; aygır’;
Yazılı Moğolca : *adugusun* ‘hayvan’.

yimga “dişi dağ keçisi”

Leksika [154], EDPT [158], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürkçede geçmez. Eski Uygur, Karahanlı, Orta Oğuz, Çağatay Türkçesi : *imga*; Karahanlı : *yimga*; Eski Osmanlı : *ime* ~ *ıma* [Leksika, 154].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Türkmen : *umga*; Altay : *d’umga*; Tuva : *çuɣma*; Yakut : *ıмага* [Leksika, 154].

İncelenen kelime Karahanlı ve Altay Türkçesi’nde *dişi yaban dağ keçisi*, Karahanlı ve Eski Osmanlı Türkçesi’nde *keçi*, *keçi boynuzu*, Orta Oğuz, Çağatay ve Tuva Türkçesi’nde *yaban dağ keçisi*, Türkmen Türkçesi’nde *sakallı dağ keçisi*; Yakut Türkçesi’nde *dana* anlamındadır.

İncelenen kelimenin başında gerçekleşen *y* ~ *ø* (sıfır) kullanımı dikkat çekicidir, dudak ünsüzü önündeki ilk hecedeki *ı* ~ *u* metatezi ve asimilasyonu Tuva Türkçesi’nde *çuɣma* ~ *çugma* şeklindedir. Yakut Türkçesi *ıмага*, içindeki *a*- sesine ve de semantiğine göre incelendiğinde Evenkiceden alıntı olduğu anlaşılır krş. (Evenk : *imagan* ‘keçi; geyik yavrusu’ ← Moğolca.

Altay lehçelerinde yer alan ve kıyaslanan *teke* ‘erkek dağ keçisi’, *yumga* ve *d’umga* ‘dişi dağ keçisi’ şekilleri söz konusu kelimenin ilk anlamının *dişi dağ keçisi* olduğunu kesinleştirir. Bu kelime, Moğol ve Mançu-Tunguz lehçelerinde paralellere sahiptir.

imga şeklinin yapı olarak Türk lehçelerindeki *ima* ‘büyük, çatallı geyik boynuzu’, ‘ovada yaşayan büyük geyik’; *ime* ‘boynuzları birbirine düz ve paralel olan koç veya geyik’; *imali* ‘büyük boynuzları olan geyik’ şekilleri ile bağlantılı olması mümkündür (Batı Oğuz Türkçesi’nde gerçekleşen *g*- düşmesiyle oluşan Eski Osmanlı Türkçesi şekillerini krş.).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, G. J. Ramstedt, G. Clauson [Leksika, 154].

Altayca proto tipleri : Moğolca ve Evenkice : *imagan*.

yo:l-bars “panter, leopar; kaplan”

Leksika [157], EDPT [368], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Çağatay : *yolbars* [Leksika, 157].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *jolbarıs*; Türkmen : *yo:l-bars*; Tatar : *yulbarıs*; Başkurt : *yulbarıø*; Nogay : *yolbarıs*; Kırgız : *colbars*; Özbek : *yülbars*; Uygur : *yolbars* [Leksika, 157].

Özellikle, Altayca paralellere sahip olan eski kök *yolbar-* şeklinden türeyen birleşik isimdir (söz konusu kelime ilk öge olarak *yo:l*, ikinci öge olarak da *bars* unsurlarından oluşmuş halk etimolojisidir, *bars* maddesine bakınız).

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 157].

Altayca proto tipleri : Proto Mançu-Tunguz : *dolbi* ‘dişi tilki’.

Moğolca : *cilar* ‘yaban kedisi’ .

yumran “tarla sincabı; kemiriciler (Rodentia) takımının, sincapgiller (Sciuridae) familyasından, 21 cm kadar uzunlukta, 6.5 cm kadar kuyruğu olan, sırtı sarı kırçıl, karnı pas sarısı, yanak keseleri olan, Avrupa ve Asya’nın step bölgelerinde yaşayan bir tür (Citellus citellus)”

Leksika [165], EDPT [yok], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi’nde geçmez. Çağatay : *yumran* [Leksika, 165].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : Tatar, Başkurt Türkçesi : *yümran*; Türkmen lehçesi : *yumra:n*; Balkar : *cuburan*; Teleüt : *yumran*; Lebed : *yıbıran*; Özbek : *yumron*; Uygur : *yumran*; Eski Çuvaş : *śumran* ~ *śāmran* [Leksika, 165].

A. M. Şçerbak'a göre Türkçe *yumran*, Moğolca *zuram* ve *zumbarān* şekilleri varsayımsal olarak *d'umbaragan* şeklinden türemiştir. *ba* hecesi hemen hemen tüm Türk lehçelerinde düşmüştür, krş. (Yakut Türkçesi : *d'abarāski*, *d'abara*).

d'umbaragan şeklinin Türk ve Moğol lehçelerinde birincil olarak hangi anlama sahip olduğu günümüzde bilinmemektedir.

İncelenen kelime erken bir dönemde Moğolcaya alıntılanmıştır: *curum*, *curuma* 'tarla sincabı'; Orta Moğolca : *cumuran*; Yazılı Moğolca : *curum*, *curuma*, *cumran*, *curman*; Kalmuk : *zurmin* sü:l 'Archillea Millefolium' (kelimesi kelimesine 'tarla sincabının kuyruğu') isim tamlamasındaki *zurm*, *zurmn*; Halha : *zuram*; Buryat : *zumara*, *zumbara* (son şekil *cabara* ~ *cäbärä* Yakut Türkçesi'nde alıntıdır); Mançu : *cumara* 'köstebek, gelincik'; Solon : *cumbra* 'tarla sincabı', buradan da Dagurcaya *cumbra* 'tarla sincabı' şeklinde alıntılanmıştır; Ordosça : *djurma*.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 165].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *ç'iumr3* 'kemirici'; Proto Mançu-Tunguz : *çuyndu-ki* 'tarla faresi'.

Tunguz lehçeleri : Evenk : *çidaga*; Oroç : *çunduki* 'küçük fare'; Udegey : *çundihe* '(toprağı kazan) fare'.

Kuzey Moğol : *cindaβa*; Yazılı Moğol : *çindaβan*.

Moğol lehçeleri : Halha : *çandaga* 'kışın koyu renkten beyaza dönüşen tavşan'; Buryat : *şandaga(n)* 'iri tavşan'; Kalmuk : *tşind^agan* 'beyaz tavşan, evcil tavşan'; Ordos : *tş'indaβa* 'beyaz tavşan'. Evenk : *çindakān* ve Mançu : *çindahun* 'kutup tavşanı' Moğolcadan alıntıdır. Türk lehçelerindeki *yumran* 'tarla sincabı' kelimesinin başındaki sedalılışma açık değildir, diftongun etkisiyle mi sedalılışma olmuştur?.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, A. M. Şçerbak [Leksika, 165].

yungak «kaz, bir çeşit su kuşu»

Leksika [171], EDPT [901], TDES [yok].

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri : Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı Türkçesi : *yugak* [Leksika, 171].

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri : incelenen kelime çağdaş Türk lehçelerinde geçmez.

G. Clauson'a göre *yuga:k* tekrarlanan eylemleri çağrıştırır, *yu:-* eyleminin birincil anlamı 'devamlı yıkamak'; pratikteki anlamıysa 'su kuşunun bazı çeşitleridir (muhtemelen dalıcı bir kuş)'.

Etimolojisi üzerinde çalışanlar : M. Räsänen, E. V. Sevortyan, G. Clauson [Leksika, 171; EDPT, 901].

Altayca proto tipleri : Proto Altay : *nónɡa-* 'kaz'; Proto Mançu-Tunguz : *ńońŋa-ki*.

Korece : *na:ni* 'büyük toykuşu'.

2. LEKSİKA

HAYVANLAR ÂLEMİ

ÇEVİRİ

2.1. GENEL İSİMLER

***kudru-k**

Eski Uygur : *kudrug*, Karahanlı : *kudruk*, *kuyurçak*; Türkiye : *kuyruk*, Uygur : *kuyruk*, Türkmen : *guyruk*; Tatar : *küyrik*; Hakas : *huzuruh*, Tuva : *kuduruk*, Yakut : *kuturuk*; Çuvaş : *hüre*.

a) Tüm kaynaklarda *kuyruk* anlamındadır; b) Orta Uygur : *kuyruk sokumu* [*kemiği*].

Bk. VEWT 296; EDPT 604, 606.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *k'udur-g-* 'kuyruk': Proto Mançu-Tunguz : *huyrguy-* (SSTMYA I, 325), Proto Moğolca : *kudur-ga-* 'kuyrukaltı kayışı': Orta Moğolca : *hudurha* (SH, 70), *kudurga* (MA, 308; IM (MA, 445), Yazılı Moğolca : *kudurβa*, Kalmuk : *hudrga* ~ *hudsga* (< **kudur-ska*), (KWb, 195), Halha : *hudraga*, Buryat : *hudarga*, Ordos : *hudurβa* (DO, 363), Dagur : *hırdırğa* (Todayeva, 1986: 179).

***yuŋ**

Eski Uygur : *yuŋ*, Karahanlı : *yuŋ*; Türkiye : *yün*, Azeri : *yun*, Türkmen : *yüň*; Kumuk : *yün*, Tatar : *yŋn*, Başkurt : *yön*, Kazak : *jün*; Kırgız : *cün*, Kırgız : *d'uyŋ*; Özbek : *yuŋ*, Uygur : *cuŋ*; Hakas : *nüŋ*, Tuva : *çüŋ*, Yakut : *suŋ*, Çuvaş : *şäm*.

a) Tüm kaynaklarda *yün* anlamındadır, (Altay ve Yakut Türkçesi hariç); b) Hakas : *yüniün altındaki ince tabaka*; *kuş tüyü*; c) Altay : *tüy*; d) Yakut : *dökük yün*, *dökük tüyler*; d) Eski Uygur : *yün ipliği*, Tuva : *yünlü kumaş*.

Bk. VEWT 211, EDPT 941, ESTYA 1989, 267 (özellikle *yüg* ‘tüy’ ile birleşik isim oluşturur).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **nuḡa-* ‘yün’: Proto Mançu-Tunguz : **nuḡa-* ‘tüy’ > Mançu : *nungari* (SSTMYA I, 611); Proto Moğolca : **noḡ/ga(r)-sun* ‘yün’: Orta Moğolca : *nunghasu* (SN, 120). Yazılı Moğolca : *no usun*, Kalmuk : *nōsn* (KWb, 279), Halha : *noos(on)* ‘yün’ *nooroh* (< **nogari-ku* ‘sürtmek (dökülmüş yün için)’, *noors* ‘kuş tüyü’, *nooluur* (< **nogari-gul*) ‘hayvan tüyü’ (MHTTT, 382) [verilen kelimeler, Halhaca kökenli olup gösterilen sözlükte yer almış eski yazılı kayıttır (vokaller arası gırtlak seslerini ifade eden bir anlam yoktur]. Buryat : *nooho(n)* ‘yün’, *nooluur* ‘tüy’, Ordos : *nos* ‘yün’, *nōlūr* ‘tüy’ (DO, 496-497), Dunsyan : *nogosun* (Todayeva, 1961: 130), Bonan : *nogsoḡ* (Todayeva, 1964: 144).

***öyek**

Çağatay : *öyek* (Pavet, 1820: 86); Kırgız : *ö:k*, Altay : *öyök*; Hakas : *ö:k*, Tuva : *öyek*.

hayvan derisinin karın kısmı; boyun altı tüyü.

Bk. VEWT 369-370, ESTYA 1974, 515.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **ḡöye-* ‘boyun altı tüyü’: Proto Mançu-Tunguz : **ḡoye-lte* (SSTMYA I, 129, 551): Evenk : *muyālre*, Even : *ḡöyelre*, *möyelre*, (?) Oroç : *vaya* ‘boynun altındaki beyaz leke’, Orok : *ḡivelte*.

***ya:l**

Karahanlı : *ya:l* (MK; QB, 5801), Orta Kıpçak : *yalı* (CCum, 112), *ya:l* (Houtsma, 1894: 12, 17), *yal* (AbûH., 117), *yal* (At-tuhfa, 33b9), Çağatay : *yal* (Vámbéry, 1867: 348), *yalı* (MqdmAd, 560), Eski Osmanlı : *yal*, *yalı* (TS VI, 4222-4223); Güney-Batı: Türkiye ağzı : *yal*, Azeri : *yal*, Halaç : *ya:l* (Doerfer-Tezcan, 1980: 218), Türkmen : *ya:l*; Kuzey-Batı: Karayim K. : *yal* ‘yelek’, G. : *yala* ‘yelek’, Karaçay-Balkar : *cal*, *calka*, Kumuk : *yal*, Tatar : *yal*, Başkurt : *yal*, Nogay : *yal*,

Kazak : *jal*, K. Kalpak : *cal*; Kırgız : *cal*, Altay : *d'al*; Güney-Doğu: Özbek : *yal*, Uygur : *yal*; Kuzey-Doğu: Şor : *çal*, Tuva : *çal*, Tofalar : *çal*, Yakut : *sa:l*; (?) Çuvaş : *silhě*.

a) Güney-Doğu: Türkmen, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Altay Türkçesi ve MK, QB, M. Houtsma'da : *yeleğin çıktığı yer*; Çağatay (P III, 153 (Kalk.), Kazak, K. Kalpak, Kırgız, Tuva, Yakut Türkçesi : *yelek altındaki yağ*; b) Çağatay, Eski Osmanlı, Güney-Batı, Kuzey-Batı, Güney-Doğu, Şor, Tofalar, Çuvaş Türkçesi ve KW, Id., AbûH., At-tuhfa : *yelek*; c) Azeri, Kazak Türkçesi : *metafor* (manzara): *sıra dağ: dağ geçidi*.

Bk. VEWT 181, EDPT 916, 924, krş. ESTYA 1989, 85-87, A. B. Dybo, 1996. Kuman, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi şekilleri fosilleşmiş aitlik bildiren eklere sahiptir. Çuvaş Türkçesi'ndeki kelimedede yer alan *h* ise arka sırayı gösterir; ancak ünlü harfin yansıması açık değildir; *çilki* (< *yelke*) şeklinin türevi olması mümkündür.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Altay : **dalu*: Proto Türkçe : **ya:l* 'atın yeleği altındaki yağ'; Proto Moğolca : **dalu* 'kürek kemiği, omzun arka kısmı'; **dalu-n* (sıfat şekli) 'atın yeleğinin altındaki yağ' bk. (VGAS, 97, 129).

***ye:l(e)**

Eski Türkçe : *yel* (IB), Orta Uygur : *ye:l* (MK); Türkiye : *yele*, Türkiye ağzı : *yeli* (DSf), Gagavuz : *yelä*; Sarı Uygur : *celi* (SSYUYA, 186), (aitlik bildiren fosilleşmiş şekil), Hakas : *çilîn*, Tuva : *çel*, Yakut : *siäl*.

Tüm kaynaklarda *at yeleği* anlamındadır. Türemiş şekillerin anlamlarını karşılaştırınız: Başkurt lehçesi (Dim) : *yelsa* 'hayvanların omzundaki şiş, ayak tırnağı üzerindeki kıllı kısım' (< **yel+ça* - küçültme eki? Nom. *loci*? 'yelek' veya 'yeleğin olduğu yerdeki yer'); Yakut lehçesi : *selgieh, selgeh* 'yüzgeç', (DSYAYAz., 233; küçültme eki).

EDPT 924, bk. (*yalıg*). *ye:l* geleneksel Altayca kıyaslamada Moğolca : *del* ‘yelek’, Tunguzca : *dēlin* ‘yelek’ ile ilişkilendirilir (sonuncusu gerçekte Moğolcadan alıntıdır, bk. SSTMYA I, 232), VGAS 97, 75.

*Mademki Kuzey-Doğu lehçelerinde semantik olarak *ye:l* ve *ya:l* kıyaslanmıştır, her ikisinin de farklı iki kökten meydana geldiği açıktır. Görüldüğü kadarıyla *ye:l(ä)* ile oluşturulan birleşik isim yüzünden *ya:l* ‘yelek’ anlamında söz konusu bölgede yoğun olarak kullanılır. Kelimenin ilk anlamı ise ‘*cıdav*’ veya daha dar olarak da ‘*atın yeleşinin altındaki yağ*’ olabilir.

***tuyṇak**

Karahanlı : *tuyag* (MK), Orta Uygur : *tuynak* (IbnM), Orta Kıpçak : *tuyak* (AbûH), *tuynak* (Houtsma, 1894; At-tuhfa), Harezmi : *tuynak* (HŞ), *tunyak* (HF), Çağatay : *tuway* (BdLg; Abşk; Sngl); Türkiye : *duynak*, Türkmen : *toynak*, Salar : *s’inag* (Tenişev, SSYA); Karayim, Kumuk, Balkar Türkçesi : *tuyak*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *tüyak*, Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *tuyak*, K. Kalpak : *doynak* (< Türkmen); Kırgız : *tuyak*, Altay : *tuygak*; Özbek : *tuyâk*, Sarı Uygur : *tuyag*, *tuyıg*, Hakas : *tuygah*, Tuva : *duyug*, Yakut : *tuyah*.

Tüm kaynaklarda *toynak* (genel isim) anlamındadır; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *pençeler*, *tırnaklar*.

Bk. VEWT 499-500, EDPT 519, ESTYA VII. Kelimenin ortasında meydana gelmiş olan kombinasyon refleksleri fonetik kurala göredir.

Geleneksel dış kıyaslama: Moğolca : *tugur*- ‘toynak’, bk. VGAS 66.

***sıṇr(g)a-k**

Orta Kıpçak : *sigrak* (AbûH, 90), Çağatay : *saṇrak* (Pavet, 1820: 343); Türkiye ağzı : *sırnak* (DD 3, 1220), Türkmen : *sıṇrak*, *sırnak*; Özbek lehçesi: Horezm : *sıṇırak* (Abdullayev, 1961: 162); Kumuk, Tatar Türkçesi : *sıyrak*, Başkurt : *sırak*, Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *sıyrak*; Kırgız : *sırak* (*sırak-ta*- ‘arka ayakları kaldırmak, tepmek’ şeklinde); Özbek lehçesi : *sıyrak* (İş. KÜŞ, 153); Tuva : *sı:rgak*, Yakut : *ı:ra:h*.

Çağatay, Türkiye ağzı, Türkmen, Yakut Türkçesi : *çift toynaklıkların toynağı*; Türkiye ağzı, Özbek lehçesi, Harezmi, Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay, Kazak, K. Kalpak, Kırgız, Tuva Türkçesi : *hayvan baldırı*; Orta Kıpçak, Türkmen, Yakut Türkçesi : *parmaklar arasındaki aralık*.

Bk. EDPT 803, ESTYA VI. *sıygra*'dan türemiştir bk. (vücut bölümleri *sıygra* 'baldırdaki çift kemik'). Kâşgarlı Mahmud'un şekli *sıdırgak* 'çatal toynak' anlaşılan *sıdñr*- 'tırmalamak, kazımak' fiilinden yapılan halk etimolojisi etkisiyle *sıyırğak* şeklinden türemiştir (G. Clauson'un açıklamasına göre 'toynak' = ('toprağı kazıyan')). Temel anlamdan 'baldırdaki iki kemik (artı çift toynağın iki kemiği)', şu anlam kolayca ortaya çıkar: 'parmaklar arasındaki boşluk' (özellikle, çift toynağın kemikleri ve parmak kemikleri). Bu semantik, fonetik olarak yakın fiil gövdelerinden oluşan şu anlamlarla desteklenebilir: 'parçalanmak, parçalamak, bölmek, bölünmek'. Krş. Yakut : *ıyır*- 'ayırarak, koparmak (genelde iki kısımdan oluşan nesne için)'; Türkiye, Türkmen, Tatar Türkçesi : *sıyn*- 'kırılmak, parçalanmak' (*sıy*- fiilinden dönüşlü fiildir) bk. (VEWT, 413-414).

***yelin**

Karahanlı : *yelin* (MK), Orta Uygur : *yelin* (Tfs.), Orta Kıpçak : *yelin* (CCUM), Harezmi : *yelin* (NF), Eski Osmanlı : *yelin* (TS); Türkiye ağzı, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *yelin*; Kumuk, Karaçay-Balkar Türkçesi : *yelin*, Tatar : *cilñ*, Başkurt : *yilñ*, Nogay : *yelin*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *jelin*; Kırgız : *celin*, Altay : *d'eli*; Uygur : *yelin*, *yilim*, *jilim*; Hakas: Sagay : *çelin*, Yakut : *silin*; Çuvaş : *şilě*.

Tüm kaynaklarda *hayvan memesi* anlamındadır.

Bk. VEWT 196, EDPT 930, ESTYA1989, 180-181.

Geleneksel dış paraleller: Moğolca : *deleñ* 'hayvan memesi'; Proto Mançu-Tunguz : **diliña* 'memebaşı' (SSTMYA II, 234).

***buyɣuz**

Eski Uygur : *müyüz*, Karahanlı : *müñüz*; Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *boynuz*, Azeri, Türkmen Türkçesi : *buynuz*, Salar : *moɣus*; Karayım : *müñüz*, Tatar : *mügüz*, Başkurt : *mügüz*, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *müyüz*, Kazak : *müyiz*, Kırgız : *müyüz*, Altay : *mü:s*; Özbek : *muɣuz*; Uygur : *müñgüz*; Sarı Uygur : *moɣıs*, Hakas : *mü:s*, Tuva : *mıyıs*, Yakut : *muos*; Çuvaş : *măyraga*.

Tüm kaynaklarda *boynuz*, *boynuzlar* anlamındadır.

Bk. VEWT 3476, EDPT 352, ESTYA 1978, 243-245. Ön ses olmayan varyant y-'li gelişime sebep olmuştur.

Kelime kuvvetli Altayca etimolojiye sahiptir: Moğolca : *möger-sun* 'kıkırdak' (KWb, 268; VGAS, 73), Proto Mançu-Tunguz : **muŋi* 'kas kırıışı, kırıış' (SSTMYA I, 557), Korece : *muŋim* 'köpek dişleri' (Starostin, 1991: 282).

***yiŋ**

Eski Uygur : *yiŋ*; Başkurt : *yŋn*, Kazak : *jŋn*, Kırgız : *jŋn*, Altay : *d'in*; Uygur : *cin*; Sarı Uygur : *yiŋ*, *yŋn*, Hakas : *nŋn*, Tuva : *çin*; krş. (Yakut : *sıŋk-* 'sümüğü [içeriye] çekmek).

a) *sıvı dışkı, sümük* - VEWT 203; EDPT 941; b) Eski Uygur : *misk? irin? sümük*; c) Tuva : *gübre yığınları*, Kırgız : *bağırsakların ve midenin içindekiler*, Hakas : *bağırsakların içindekiler*; d) Başkurt : *yemek borusu*; e) Kazak, Altay, Uygur, Sarı Uygur Türkçesi : *geviş getirme*.

Bk. VEWT 203; EDPT 941; ESTYA 1989, 27-28.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **núŋga* 'ters gübre': Proto Mançu-Tunguz : **ñoŋga* (SSTMYA I, 643-644) 'ters gübre, bağırsakların içindekiler': Evenk : *ńōŋa*, Even : *ńōŋa*, *ńōŋŋa*, Udege : *ńoŋo* 'sıvı yapıştırıcı'; Proto Moğolca : **cunga-g* 'genç hayvanların gübresi': Orta Moğolca : (?) *yun-da'ul* 'kuru hayvani gübre' (SH, 94), Yazılı Moğolca : *cunɣaβ*, Kalmuk : *zunɣag* 'kir (elbise veya saç üzerinde)' (KWb, 480), Halha : *zungag* 'genç hayvanların gübresi, sümük; yünden elde edilen yağ',

Buryat : *zungag* ‘genç hayvanların gübresi, sümük; yıkanmamış yündeki kir’, Ordos : *djuŋgaß id* (DO, 219).

***yumur-tka**

Eski Uygur : *yumurga, yumurtga*; Türkiye : *yumurta*, Azeri : *yumurta*, Türkmen : *yumurt-ga*; Karayim T. : *imurtha*, Kumuk : *yumirtka*, Tatar : *yŭmırka*; Kırgız : *cumurtka*, Altay : *d’ımirtka*; Özbek lehçesi : *yumurtka*; Hakas : *nımırha*, Tuva : *çu:rga*, Tofalar : *numurha*, Yakut : *sımı:t*; Çuvaş : *şamarta*.

Tüm kaynaklarda *yumurta* anlamındadır.

Bk. VEWT 211, EDPT 938, ESTYA 1989, 250-251 (*yumur* ‘yuvarlak’ ile oluşturulmuş kelimenin etkisiyle).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **ömur-* ‘yumurta’: Proto Mançu-Tunguz : **umu-hta* < **umur-hta* (SSTMYA II, 269) (kısmen **umu-n* ‘yuva, in, delik’ ile oluşturulmuş); Proto Moğolca : **ömde-gen* < **ömre-*: Orta Moğolca : *omdegen, ondegen* (SH, 124), *ömdügen* (MA, 276), **öndüge* IM (MA, 443), Yazılı Moğolca : *ömdegen, öndegen, ömdögen, öndögen*, Kalmuk : *öndögn, öndöga* (KWb, 296), Halha : *ondog (ondgon)*, Buryat : *undege(n)*, Ordos : *öndögö* (DO, 533), Mongour : *ndige* (SM, 263).

***kayna-t**

Eski Uygur : *kanat* (IB); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *kanat*, Azeri : *ganad*, Salar : *kanat* (Voc., 187; SSYA, 460), Türkmen : *ga:nat*; Karayim K. : *qanat*, T., G. : *kanat*, Balkar, Kumuk, Tatar Türkçesi : *kanat*, Tatar lehçesi : *kanat* (DST, 191), Baraba : *kanat* (YABT, 151), Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kanat*; Kırgız, Altay Türkçesi : *kanat*, Altay lehçesi : *kanat* (Kum., 218; Leb., 157; Tuba, 123); Özbek, Uygur, Uygur lehçeleri : *kanat* (UNS, 121; UYA, 159); Sarı Uygur : *kanat, kıynat* (YAJU, 63), *kana’t* (SSYUYA, 199), Hakas : *hanat*, Yakut : *kınat, kıyat*; Çuvaş : *sun’at*.

Tüm kaynaklarda *kanat* anlamındadır; Türkiye, Nogay, Altay, Altay lehçesi, Hakas, Çuvaş Türkçesi : *yüzgeç*.

Bk. VEWT 230, EDPT 635, ESTYA V, V. G. Egorov, 218. Çuvaş Türkçesi'nde baştaki art damaktan çıkan sesin tamamen damaksıllaşmamasının düşen diftongu göstermesi mümkündür. Kelimenin eski şeklinde yer almış olan diftongla karşılaştırınız : Çuvaş : *uir* 'kar' < *kiar*, *uin* 'kan' < *kian*. G. Doerfer Türk lehçelerinde kullanılan *kanat* şeklini *t-* çoğul ekli şekil olarak yorumlar (Doerfer, 1965: 771). Bu yorum yeterince gerçeği yansıtır, söz konusu şekli Teleüt, Altay Türkçesi : *kana-r* 'balık yüzgeci' şekli ile de karşılaştırınız. KWb 165a'da Eski Türkçe kelime, Kalmuk : *han^a* 'kanattaki büyük tüyler, kanadın düzlüğü' ile kıyaslanır; sadece Kalmukçada bulunan bu şekil özellikle Türkçeden alıntıdır; Moğolca : *kana* 'duvar, bölme; birşeyin yan yüzeyi' şeklinden anlam genişlemesi de mümkündür: Yazılı Moğolca : *han-a(n)* 'yurtanın [bir çeşit göçebe çadırı] duvarlarındaki parmaklıkların bulunduğu bölüm' (Lessing, 1960: 927); Moğol lehçesi : *hana*, *hayä* 'yurtanın parmaklıklı duvarı' (Todayeva, 1981: 229); Buryat : *hana* 'duvar'; Halha : *hana(n)* 'yurtanın parmaklıklı duvarı' (Hakas : *hana* 'duvar'; Abakan : *kana* 'yurtanın parmaklığı; tahta perde; 'duvar' (Verbitskiy, 1884: 125); Tuva : *hana* 'duvar; yurtanın parmaklığı' şekillerinde alıntılanmıştır, bk. (Rassadin, 1980: 35-36). *kaynat* kelimesinin Türk lehçelerindeki yansımalarının anlam gelişimini krş. (Oyratça tipi Moğol lehçeleriyle temas bölgesinde): Kırgız, Kazak, K. Kalpak, Altay, Kuman, Lebed, Tuba, Hakas, Çağatay Türkçesi : 'bez/yurtanın parmaklığının olduğu bölüm' (Pavet, 1820: 420); Türkmen lehçesi : 'çamur harçlı evin bölümü'.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **kayñ-*: Proto Moğolca : **kai* 'hayvanın ön ayağı (kürek kemiğiyle) (Proto Moğolca *y-* < *ñ-*), **kan-çui* 'kol [gömlek, nehir]'.

***yüg**

Karahanlı : *yüg* (MK, KB); Orta Uyğur : *yüg* (IbnM); Orta Kıpçak : *yüg* (Abûh, Houtsma, At-tuhfa); Eski Osmanlı : *yüg* (TS); Türkiye ağızları : *yüg*, *yüv* (DSf); Sarı Uyğur : *yüg*, Hakas, Tuva Türkçesi : *çüg*.

Tüm kaynaklarda *kuş tüyü* anlamındadır.

Bk. EDPT 910, ESTYA 1989, 267-268. M. Räsänen (VEWT, 211b) bu kökü *yun* ‘yün’ ile karıştırmıştır, ama G. Clauson gibi biz de bu iki kökün birbiriyle ilişkili olduğuna ihtimal vermiyoruz (bazen bu kökler ile türetilmiş isimler olmasına rağmen).

Altayca proto tipleri: Moğolca : *cigür* ‘kanat’, Proto Mançu-Tunguz : **dekte* ‘kanat, tüy’ (SSTMYA I, 231); bk. (Starostin, 1991: 44, 287).

***bok-agu**

Karahanlı : *bokak* (MK), Orta Kıpçak : *bokagu*; Türkiye : *boğak*, Azeri : *buhag*, Türkmen : *buqaw*; Kumuk : *bugak*, Başkurt : *büğak*, Kazak : *büğak*; Kırgız : *boyok*, Altay : *bogok*; Özbek : *bukok*, Uygur : *poqaq, pokäk*; Hakas : *pogo*, Yakut : *mogoh*.

a) Türkiye, Azeri, Türkmen Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *kursak* anlamındadır; b) Azeri : *gudık*; c) Türkiye : *anjın, boğak*; d) Türkmen : *boyuna takılan gümüş süs* (bir cisim, zincir).

Bk. VEWT 79, EDPT 313, 314, ESTYA 1978, 202-203. Proto Moğolcaya alıntı kelime olarak girmiştir : *bakagu* ‘guşa, guatr’.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **poku-* ‘kursak’: Proto Mançu-Tunguz : **fukugen* (SSTMYA II, 342); Evenk : *hūkēn*, Negidal : *hūhēn, hūkēn*, Udege : *hugun’ae*, Bik, Ulç : *poko*.

***saŋk**

Karahanlı : *saŋ* (MK); Türkiye : *sagı*; Kazak : *saŋgı-*; Kırgız : *sak, zaŋ*; Yakut : (?) *sāh* (*s, *ç ile yer değiştirmiştir).

Tüm kaynaklarda *kuş gübresi* anlamındadır.

Bk. VEWT 401, EDPT 831; ESTYA VI.

Geleneksel Altayca kıyaslama: Moğolca : *sanga-sun* ‘kuş gübresi’ (KWb, 313), Proto Mançu-Tunguz : **sañan* (SSTMYA II, 61).

***sañak** bk. (vücudun bölümleri, **sañak*, **sañ-it* ‘boynun yanındaki bölüm, çene kemiğinin altı’).

***sañ-it**

***(y)inçgek**

Tatar: Tobol lehçesi : *inci*, *yincä* (P); Yakut : *iskek*.

Tatar lehçesi : *süt*, *yumurta*; Yakut : *balık yumurtası*.

Bk. VEWT 172, 203. Kelime ile sınırlı olarak karşılaşılmamasına rağmen, iki dil grubu var olduğundan, kelime Altayca paralellere sahiptir. Moğolca : **nümcege* ‘koyun yağı’, Proto Mançu-Tunguz : **nümkse* ‘iç yağı’ (SSTMYA I, 594-595), (?) Japonca : **mısá* ‘soya ekşimeği’.

2.2. YABANİ HAYVANLAR

***käyik**

Her yerde kelime yer alır, Göktürkçe : *keyik* (Ton, 8), Yenisey : *keyik* (Malov, 1952: 107), Eski Uygur : *keyik* (IV 15, Uygur II ve diğerleri); Türkiye : *geyik*, Türkmen : *keyik*; Kumuk : *geyik*, Tatar : *kiyik*, Kazak : *kiyik*; Kırgız : *kiyik*, Altay : *kiyik*; Özbek, Uygur Türkçesi : *kiyik*; Sarı Uygur : *keyik*, Hakas : *ki:k*; Çuvaş : *kayăk*.

a) Göktürk, Yenisey, Eski Uygur Türkçesi : *av hayvanları, öncelikle toynaklılar* (kaynakların çoğunda bu anlamda); Çuvaş : *kuş*; Çuvaş lehçesi (Sergeyev) : *tavşan*; Tatar lehçesi : *fare* (DST, 243); Tatar : *bit*; *haşere*, *iki kanatlı küçük böcek*; b) Çuvaş lehçesi (Sergeyev), Türkiye ağızları (DS VII, I), Karayım, Nogay, Başkurt lehçesi

(Bhh II; Yus.; Asin.), Çuvaş Türkçesi ve MK, KW, AF, IbnM, Tryj : *yabani* (hayvanlar ve bitkiler için).

Çağdaş lehçelerde kelime *yabani av hayvanı* anlamında belirli kelime öbeklerinde yer alır: meselâ : Karayim : *kiyik at* ‘yabani aygır’; *kiyik kiçi* ‘ceylan’ (kelimesi kelimesine ‘yabani keçi’); Nogay : *kiyik biyday* ‘yabani buğday’; Tatar lehçesi : *kik kaz* ‘yaban kazı’ (DST, 245) vb. Niteleyiciden sonra *kiyik* kelimesinin gelebilmesi ilgi çekicidir, meselâ: Kırgız : *to kiyik* ‘yabani deve’ Tarj. 110: *sagır kăyik* ‘yabani inek’. *yabani* (evcil değil) anlamı temelinde anlam genişlemesi oluşmuştur: ‘katı yürekli, amansız’ (Karayim), ‘ıssız’ (Nogay) vb.

Çift toynaklı hayvanların ismi olarak *keyik* bazen renk anlamındaki niteleyicilerle kullanılır, meselâ : Kırgız : *kızıl kiyik* ‘erkek ve dişi karacalar’; *boz kiyik* ‘yabani iri boynuzlu dağ keçisi, dağ keçisi; (erkek ve dişi) saygalar ve antiloplar; *ak kiyik* ‘erkek ve dişi yaban koyunu, Kumuk : *kuba giyik* ‘geyik; verb.176; *ak kiyik* ‘sayga’; Şor : ‘geyik’, *sar kiyik* ‘sayga’.

Bk. VEWT 2476, EDPT 755, ESTYA V’de yer alır. Çuvaş ve Hakas Türkçesi şekillerinde y- iç sesi bulunur; *q*-’li şekiller (Kutadgu Bilig’in Namangan nüshasında, Kutub “Hüsrev ve Şirin”) çok fazla miktarda düzeltilmiştir.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Mançu-Tunguz : **giw-çen* ‘karaca’ SSTMYA I 148 (İRLTYA, 120’de A. M. Şçerbak tarafından belirtilmiştir).

***aŋ**

Eski Uygur : [*eŋ* (IB, Suv - bk. Malov, 364)]; Karayim K. : *aŋ*, Tatar lehçesi : *aŋ* (DS I, 26), Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *aŋ*; Kırgız, Altay Türkçesi : *aŋ*; Hakas, Tuva Türkçesi : *aŋ*, Yakut : *uŋ*.

Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *av hayvanları* anlamındadır; Yakut : *avcı kulübesi*.

Bk. VEWT 20, EDPT 166, ESTYA 1974, 152. Eski Uygur Türkçesi’ndeki garip şekiller G. Clauson’un *aŋ* kelimesinin eski metinlerde yer almadığı yorumunu yapmasına neden olmakta ve bu yüzden söz konusu kelimeyi Moğolca kökenli olarak

kabul etmesine yol açmaktadır. Fakat bu görüşüne aykırı olarak Eski Uygur Türkçesi'nde *aŋçı* 'avcı' türemiş şekli, bk. (EDPT, 173) Yakut Türkçesi'nde ise kapalı *a-* yansıma şekli bulunur.

Dış paraleli: Moğolca : *aŋ* (Türkçe kökenli olması mümkündür).

2.3. MEMELİLER

***bugu**

Orta Uygur : *bugu* (LOK, 4), Çağatay : *bugu* (BdLg, 139; Abşk, 153; MkdmAd, 405); Karaçay-Balkar : *bu:*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *bugı*; Kırgız : *bugu*; Özbek, Uygur Türkçesi : *bugu*.

Tüm kaynaklarda *geyik* anlamındadır; Çağatay, Nogay, K. Kalpak, Kırgız Türkçesi : *erkek geyik*.

Bk. VEWT 86, ESTYA 1978, 237. Daha geç dönemlerdeki kaynaklar ve kelimenin sınırlı yayılma alanı göz önüne alındığında kelime eski Moğolca kökenlidir (Proto Moğolca : **bugu* 'erkek geyik' (menkıbeden), Altay Türkçesi'nde de söz konusu kelimenin paraleli var. Proto Mançu-Tunguz : **fegu-len* 'Avrupa musu yavrusu' Proto Türkçe : **buka* 'boğa').

***sigun**

Göktürkçe : *sigun* (KT II), Eski Uygur : *sigun* (IB, 60; Man I, 35; TT VII), Karahanlı : *sigun* (MK; KB), Orta Uygur : *sigun* (IbnM, 098-099), Orta Kıpçak : *suwun* (AbûH, 61), *sıyın* (At-tuhfa, 7b6), Harezmi : *sigun* (HŞ, 154), Çağatay : *sugun* (Sngl, 244v25), *suygun* (249v1), Eski Osmanlı : *sıgın* (TS V, 3405); Türkiye : *sıgın*, Azeri : *sıgın*, Türkmen : *su:gun*; Karayim : *suvun*, K. Kalpak : *suwin*; Altay : *sıgın*; Sarı Uygur : *sugu/in*, Hakas : *sı:n*, Tuva : *sı:n*.

bir tür iri geyik (ortak isim), *erkek maral* (kaynakların çoğunda); IbnM : *dağ keçisi tekesi*; Azeri : *geyik*.

Bk. VEWT 415-416, 425-426, EDPT 811, ESTYA VI (buradan literatüre geçti).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **segi* ‘geyik, antilop’: Proto Mançu-Tunguz : **seg-cen* ‘geyik, büyük Sibiry geyiği’ (SSTMYA II, 136), Proto Moğolca : **seyinek* < *segi-nek* ‘iki yaşındaki keçi’: Yazılı Moğolca : *segeneg*, Kalmuk : *sınag* (KWb, 328); geleneksel olarak Moğolca ile kıyaslanır: Moğolca : **sogug*, aşağıdaki **sukak* maddesiyle karşılaştırınız.

***buŋgak**

Eski Uygur : *muygak* (Man. I, Usp), Karahanlı : *muygak* (MK), *mungak* (KB); Altay : *muygak*, Hakas : *muygah*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *muygak*.

Tüm kaynaklarda *dişi maral* anlamındadır.

Bk. VEWT 344, EDPT 772, ESTYA VI.

Altayca paralelleri: Proto Altay : **muŋka-*; Moğolca : **mindi* ‘dişi maral; dişi kunduz’; Proto Mançu-Tunguz : **moŋka* ‘vahşi geyik’ (SSTMYA I, 543).

***sukak**

Eski Uygur (runik) : *sukak* (MÇ S II), Karahanlı : *sukak* (MK; KB), Eski Oğuz : *sukak* (MK), Harezmi : *sukak* (HŞ, 161), Çağatay : *sukag* (Sngl, 245r16). Günümüz kaynaklarında bu kelimeye rastlanmamıştır.

Tüm kaynaklarda *erkek ceylan, erkek dağ keçisi* anlamındadır; Eski Oğuz Türkçesi’nde Farslar argo terminalojisinde bu kelime ile adlandırıldı.

Bk. VEWT 432, EDPT 808.

Moğolca : **sogu* ‘büyük Sibiry geyiği’ incelenen kelimenin dış paraleli olabilir.

***ıvık**

Karahanlı : *ıvık* (MK I, 67 vb.; KB), Orta Uygur : *ıvuk* (IbnM), Orta Kıpçak : *ıvıg* (Blg, 10, 7), Orta Oğuz : *ıvuk* (Houtsma, 1894: 11, 6: Türkmen), Harezmi :

ıwı/uk (HF; HŞ); Çağatay : *ıwuk* (MA). Günümüz kaynaklarında bu kelimeye rastlanmamaktadır.

MK, KB, IbnM (sadece Rif.: P. M. Melioranskiy AF- ‘dağ koyunu’) ve diğer kaynaklarda : *dağ keçisi*, (dişi) *ceylan*.

Bk. VEWT 168, EDPT 8.

Altayca paraleli: Moğolca : *ivi* ‘kuzey geyiği’ olabilir, Tuva Türkçesi’ne *ivi* olarak geçmiştir, fakat krş. (Samoyedçede de *ivi*).

****alik***

Eski Uygur : *alik* (IB, 63), Karahanlı : *alik* (KB, 79), Orta Uygur : *alik* (Yugnekskiy, 456), Orta Kıpçak : *alik* (Houtsma, 1894: 11,6; AbûH, 21), Eski Osmanlı : *alik* (Korkut, 104); Türkiye ağzı : *elik* (DD 2, 524); Başkurt : *ilik*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *elik*; Kırgız : *elik*, Altay : *elik*; Hakas : *ilik*, Tuva, Yakut Türkçesi : *elik*.

karaca (genel isim ve dişisi) hemen hemen tüm kaynaklarda; Yakut : *alageyik*.

Bk. VEWT 40, EDPT 142, ESTYA 1974, 265.

Altayca paralelleri: Moğolca : **ili* ‘küçük geyik’; Proto Mançu-Tunguz : **elje-ken* ‘geyiğin yavrusu’ (SSTMYA II, 457-458); ortak anlamı ‘yavru geyik, ufak geyik’.

****külmüz***

Karahanlı : *külmüz* (KB); Altay : *külmüs*; Hakas : *külbüs*, Tuva : *hülbüs*, Tofalar : *hülbüs* (Rassadin, 1971: 192).

Tüm kaynaklarda *erkek yaban keçisi* ve *karacası*.

Bk. VEWT 368, EDPT 718, İRLTYA 121, ESTYA V.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Mançu-Tunguz : **gulu-ke-çen* ‘vahşi geyiğin dişisi, doğurgan çağdaki Avrupa mususu’ SSTMYA I (eğer *kulun* ‘tay’ değilse).

***bulan**

Karahanlı : *bulan* (MK I, 413), Orta Kıpçak : *bulan* (At-tuhfa, 39a7), *bulnak* (AbûH, 35); Tatar, Başkurt Türkçesi : *bolan*, Nogay, Kazak Türkçesi : *bulan*; Kırgız : *bulan*, Altay : *bulan*, Özbek : *bulon*; Hakas, Tuva Türkçesi : *bulan*; Çuvaş : *pălan*.

a) Özbek Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *bulan* anlamındadır; Tuva, Çuvaş Türkçesi : *geyik*; Kırgız, Nogay Türkçesi : *ceylan türü*; b) Özbek : *vahşi at*, Orta Kıpçak Türkçesi : *kulan* (Asya yaban eşiği). MK’daki anlamı ‘Kıpçak ülkesinde boynuzunda kar ve yağmur biriken tek boynuzlu hayvan’ bu yüzden tuhaf olarak nitelenir.

Bk. VEWT 87, 88, EDPT 343, ESTYA 1978, 260.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **mul-han*; Moğolca : **maral* (standart r/l metateziyle); Proto Mançu-Tunguz : **mul-kan* ‘vahşi erkek geyik’ yaklaşık üç yaşındaki bulan’ (SSTMYA I, 555).

***yegeren**

Kırgız : *ceyren*, Altay : *d’e:ren*; Lobn. *cegren*, *cegyen*; Tuva : *çe:ren*.

Tüm kaynaklarda *antilop* anlamındadır.

Bk. VEWT 125, İRLTYA 133, ESTYA 1989, 24-25’den alıntılanarak literatürde yer almıştır. Burada geçen şekiller Eski Türkçe *yegeren*’in türevleridir; diğer şekiller ise Moğolca : *cegeren* kelimesinden dolaysız veya Farsça üzerinden alıntıdır. Moğolca ve Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler hayvan postunun kıvrıla çalan *ismi* olabilir: Türk lehçeleri : *yegren*; Moğolca : *cegeren*.

***tākā**

Her yerde Eski Uygur : *teke* olarak geçmektedir. (Usp., 36, 3), Karahanlı : *teke*, Orta Uygur : *teke* (IbnM, 172), Orta Kıpçak : *teke* (Houtsma, 1894: 15, 8; AbûH, 39), Çağatay : *teke* (Sngl, 158r6); Türkiye : *teke*, Gagavuz : *tekä*, Azeri : *tākä*, Türkmen : *teke*; Kazak : *tekä*; Kırgız : *teke*, Özbek : *taka*, Horezm : *teke*; Tuva : *d'ege*, *te(dhe)*, Tofalar : *dehe*; Çuvaş : *taga*.

Tüm kaynaklarda *erkek keçi*; *erkek yaban keçisi*; MK, Türkmen, Altay, Tuva, Tofalar Türkçesi : *evcil keçi*, Türk lehçelerinde *erkeç* (bk.) sinonimiyle de adlandırılır.

Bk. VEWT 470, EDPT 477. (Moğolca : *teke* Türk lehçelerinden alıntıdır).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **t'ak'ui* 'bulan, geyik': Proto Mançu-Tunguz : **to:hui* 'bulan' (SSTMYA II, 191-192); Proto Moğolca : **taki* 'at': Yazılı Moğolca : *taki*, Kalmuk : *tak^a* (KWb, 375), Halha : *tah*.

***yimga**

Eski Uygur : *imga* (IB), Karahanlı : *imga* (DTS, 218; KB), *yimga* (DTS, 267; R III 500; KB), Orta Oğuz : *imga* (Melioranskiy, 1900: 079), Çağatay : *imga* (Sngl, 114v29), Eski Osmanlı : *ime/ıma* (TS, XIV-XVI yy.); Türkmen : *umga*; Altay : *d'umga*; Tuva : *çuŋma*, Yakut : *imaga*.

a) Karahanlı, Altay Türkçesi : *dişi yaban dağ keçisi* (DTS, 267); Karahanlı, Eski Osmanlı Türkçesi : *keçi* (DTS, 218); b) Orta Oğuz, Çağatay, Tuva Türkçesi : *keçi boynuzu*, *yaban dağ keçisi* (genel isim), (Melioranskiy, 1900); Türkmen : *sakallı dağ keçisi*; Yakut : *dana*.

Bk. VEWT 165, EDPT 158. İncelenen kelimenin başında gerçekleşen *y ~ ø* (sıfır) kullanımı dikkat çekicidir, dudak ünsüzü önündeki ilk hecedeki *ı ~ u* metatezi ve asimilasyonu Tuva Türkçesi'nde *çuŋma ~ çugma* şeklindedir. Yakut Türkçesi : *imaga*, içindeki *a-* sesine ve de semantiğine göre incelendiğinde Evenkiceden alıntı olduğu anlaşılır krş. (Evenk : *imagan* 'keçi; geyik yavrusu' ← Moğolca.

Altay lehçelerinde yer alan ve kıyaslanan *teke* ‘erkek dağ keçisi’, *yumga* ve *d’umga* ‘dişi dağ keçisi’ bk. (Meselâ: Verbitskiy, 1884) şekilleri söz konusu kelimenin ilk anlamının *dişi dağ keçisi* olduğunu kesinleştirir. Bu kelime, Moğol ve Mançu-Tunguz lehçelerinde paralellere sahiptir bk. (Meselâ: Ramstedt, 1957: 78, 116, 143; Poppe, 1960: 32; Oruçov, 1976: 115; POAYA 245-246; SSTMYA I, 312; Räsänen, 165 a-b).

imga şeklinin yapı olarak Türk lehçelerindeki *ima* ‘büyük, çatallı geyik boynuzu’ ile bağlantılı olması mümkündür (DS VII, 2533); ‘ovada yaşayan büyük geyik’; *ime* ‘boynuzları birbirine düz ve paralel olan koç veya geyik’ (DS VII, 2534), *imali* ‘büyük boynuzları olan geyik’ (DS VII, 2533), (Batı Oğuz Türkçesi’nde gerçekleşen *g-* düşmesiyle oluşan Eski Osmanlı Türkçesi şekillerini krş.).

***arkar**

Eski Uygur yazıtları: *arkar* (MÇ S I), Karahanlı : *arkar* (MK I, 119), Çağatay : *arkar* (P: Babur), *alkar* (Sngl); K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Altay Türkçesi : *arkar*; Özbek lehçesi : *âlgâr*; Tuva : *argar*.

Eski Uygur, Kazak, K. Kalpak, Tuva Türkçesi : *yaban koçu* (genel isim); Karahanlı, Kırgız, Altay Türkçesi : *yaban koçunun dişisi*.

Bk. VEWT 26, EDPT 216, İRLTYA 117, ESTYA 1974, 176 (literature bu kaynaklardan geçmiştir).

Mümkün olan Altayca paralelleri: Moğolca : *argali* ‘yaban koçu’; Proto Mançu-Tunguz : *urik-şan* ‘bulan, geyik’ (Novikova, 1984 : 128-129).

***kulan**

Her yerde karşılaşılabılır (Kuzey-Doğu lehçelerinde sadece Yakut Türkçesi’nde görülür). [Geç Dönem Eski Uygur : *kulan* (VSOu, 1966)], Karahanlı : *kulan* (MK I, 415; KB, 284), Orta Uygur : *kulan* (Tfs, 217; IbnM), Orta Kıpçak : *kulan* (Houtsma, 1894: 11, 8; AbuH, 74; At-tuhfa, 13a4), Harezmi : *kulan* (HŞ, 143), Çağatay : *kulan*

(Sngl, 289v26), Eski Osmanlı : *kolan* (TS, XIV yy.); Türkiye : *kulan, kolan*; Kazak, Kırgız Türkçesi : *kulan*; Uygur : *kulan*; Yakut : *kulan*.

Türkiye ve Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda yaban eşeği anlamındadır; Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *yabani at*; Türkiye : *yeni doğmuş sipa (kulun ‘aygır’ farklı kelimelerin birleştirilmesinden mi meydana gelmiş?)*; Yakut : *canlı, yabani*.

Bk. VEWT 298, EDPT 622, İRLTYA 95. Anlaşılyorki *kulan* ‘yaban eşeği’ Moğolcadan daha önceleri alınmıştır (Kutsal Hikayelerden).

Söz konusu Moğolca kelimenin Altayca proto tipleri: çağdaş Türk lehçelerinde : **kulun* ‘aygır’ ve Proto Mançu-Tunguz : *‘gulu-ke-çen* ‘yaban geyiğinin ve Avrupa musunun dişisi, üreme yaşındaki bulan’.

***ka:pan**

Orta Kıpçak : *kaban* (CCUM, 188; Ad-Durra I, 71), Çağatay : *kaban* (Vámbéry, 1867: 307; Courteille, 1820: 391; Abşk, 313) *kapan* (P II, 408 - Ş. S.; Budagov, 1869: 2); Türkiye ağız : *kaban* (DD 2, 805; DS VIII, 2581), Azeri, Türkmen Türkçesi : *gaban*; Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kaban*; Kırgız, Altay Türkçesi : *kaman*; Özbek : *kâbân*; Uygur : *kawan*; Sarı Uygur : *kawan*, Tuva : *hawan*.

a) Karayim K., Sarı Uygur, Tuva Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *domuz* anlamındadır (erkek; genel isim); Karayim K., Sarı Uygur, Tuva Türkçesi : *dişi domuz*; b) Kumuk : (yan anlam) *sağlıklı kuvvetli*; P II 439, ĆSpr.: *kahraman, kahraman asker*; L. Budagov II, 36 (Çağatay) : *kahraman*, cesur; Nogay : *kötü huylu*.

Bk. VEWT 216, İRLTYA 125, K. M. Musaev, 96, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). Moğolcada kelime geç dönemde yer aldığından büyük ihtimalle kökeni eski Türkçedir. Kelimedeki ses değerinin uzunluğunun sonradan kısaltılmış olduğunu Güney-Batı Türk lehçelerinde ortada yer alan sedalı *b-* sesi göstermektedir.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Altay : **k'iapa-*: Türk lehçeleri : **ka:pan*; Moğolca : **kabtaga* ‘yabani deve’; Proto Mançu-Tunguz : **hiafu* ‘yavru geyik’.

***yaŋ-gan**

Eski Uygur : *yaŋa* (Man. II, 8; TT VIII; VSOu, 1966), Karahanlı : *yaŋan* (MK III, 376; KB), *yagan* (MK III, 29), Orta Uygur : *yagan* (Yugnekskiy; IbnM, 83; Rbg), Harezmi : *yagan* (HŞ, 64), Çağatay : *yenegen* (Sngl, 339r17); Altay : *ya:n* (Verbitskiy, 1884: 1884: 64); Sarı Uygur : *yagan, yaŋan*, Tuva : *ça:n*.

Çağatay Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *fil* anlamındadır; Çağatay : *gergedan*.

Bk. VEWT 177-178, EDPT 904- 943, 952, ESTYA 1989, 60. Anlaşıldığı üzere egzotik hayvan adları Çince'den alıntıdır: *hiaŋ* (Kuzey Çin’de M.Ö. ilk bin yılda vahşi fillerle karşılaşılır. İnskiy yazıtlarındaki fil ve gergedan avı anılarını krş. Kryukov, Huan Şu-un 56).

***irbiş**

Eski Uygur : *irbiş* (TT VI, 116; Suv, 331 vb.), *irbiç* (Uig IV); Tuva : *irbiş*.

Tüm kaynaklarda *panter, leopar* anlamındadır, Felis irbis; F. W. K. Müller, Uig: *takımyıldız* ismi.

Bk. VEWT 173, EDPT 199, ESTYA 1974, 346 (buradan literature alıntılanmıştır). G. Clauson’un yorumu daha ikna edici gözükmemektedir. Ona göre modern dillerdeki ‘*irbiz, irbis*’ şekilleri Moğolcadan ters alıntıdır: ESTYA’da yer almış ‘*ilbirs*’ gibi modern şekiller özellikle incelenen kelime ve “*yo:l-bars*”ın birleştirilmesiyle oluşturulmuş birleşik isimlerdir bk. (daha aşağıya). E. V. Sevortyan’ın yukarıda bahsedilen sözlük maddesinde yer almış olan, fakat burayla ilgili olmayan NB: Kumuk : *ilbis* ‘iblis, şeytan’, Arapça : *iblis* ‘şeytan’ kelimesinden meydana gelmiş bir metatezdir.

Mümkün olan dış paraleli: Moğolca : **elbeŋkü* ‘rekun’ KWb, 201 (Proto Mançu-Tunguz dilinde alıntı kelimedir).

***bars**

Yenisey : *bars* (Malov, 1952: 104), Eski Uygur : *bars* (IB; TT IX; Uig III; Suv, 609), Karahanlı : *bars* (MK I, 344), Orta Uygur : *bars* (IbnM, 079), Orta Kıpçak : *bars* (AbuH. 15; Houtsma, 1894: 61; Telegdi, 305; Blg I, 11), Çağatay : *bars* (MA, 402; Sngl, 121r18); Türkiye : *pars*; Türkmen : *bars*, Salar : *bas*; Karayim : *bars*, *barst*, *pars*, Kumuk, Tatar Türkçesi : *bars*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *barıs*; Kırgız : *bars*, Altay lehçesi : *pars*, *mars* (Kum., 232, 240); Uygur lehçeleri : *bars* (Jarring, 1964: 48); Sarı Uygur : *parsı*.

Salar, Altay lehçesi, Uygur lehçesi, Eski Uygur Türkçesi : *kaplan* (özellikle Sanskritçeden yapılan çevirilerde bu anlamdadır); Yenisey, Karahanlı, Orta Kıpçak Türkçesi ve tüm modern kaynaklarda : *pars*, *leopar*, *panter* (özellikle, avda); Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Kazak, Kırgız Türkçesi : *hayvan dönemine göre üçüncü yıl*.

Bk. VEWT 63-64, EDPT 368, ESTYA 1978, 68-70 ve (buradan literatüre alıntılanmıştır). Bu terim alıntı olarak birçok dilde kullanılmıştır bk. (İvanov, metal adları). Eski Türkçeye özellikle Farsçadan geçmiştir. NB: Tuva, Hakas Türkçesi : *par*, aynı etimolojiye sahiptir (özellikle Çince kökenli; fakat Çincedeki kelime, söz konusu alıntı kökün yansımasıdır).

***yo:l-bars**

Çağatay : *yolbars* (Couerteille, 1820: 548); Türkmen : *yo:l-bars*; Tatar : *yulbarıs*, Başkurt : *yulbarıø*, Nogay : *yolbarıs*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *jolbarıs*; Kırgız : *colbars*; Özbek : *yülbars*, Uygur : *yolbars*.

panter, *leopar*; *kaplan*.

Bk. VEWT 173, ESTYA 1989, 219 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Özellikle, Altayca paralellere sahip olan eski kök *yolbar-* şeklinden türeyen birleşik isimdir (söz konusu kelime ilk öge olarak *yo:l* ikinci öge olarak da *bars* unsurlarından oluşmuş halk etimolojisidir, *bars* için hemen yukarıya bk.).

Altayca proto tipleri : Moğolca : **cilar* ‘yaban kedisi’; Proto Mançu-Tunguz : **dolbi* ‘dişi tilki’.

***kaplan**

Eski Uygur : *kaplan* (TT VII), Orta Uygur : *kaplan* (IbnM), Orta Kıpçak : *kaplan* (Houtsma, 1894: 87; Izbudak, 27; At-tuhfa, 183; İz.dar, 336; Telegdi, 1937: 317; Zajqczkowski, 1938: 38), *kablan* (Zajqczkowski, 1938: 71), *koplan* (At-tuhfa, 204), Çağatay : *kaplan* (Borovkov, 1961: 209; Courteille, 1820: 392; MA, 542), Eski Osmanlı : *kaplan* (Ergin, Korkut, 1963: 166); Türkiye : *kaplan*, Azeri : *gaplan*, Türkmen : *gaplan*; Karayim G. : *kaplan*, Balkar, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçesi : *kaplan*, K. Kalpak : *kaplan*, *kablan*, Kazak : *kablan*; Kırgız : *kabilan*; Özbek : *ka°pla°n*, Uygur : *kaplan*.

a) Eski Uygur, Orta Uygur (Melioranskiy, 1900), Orta Kıpçak (Izbudak, 1936; At-tuhfa, 1945; İz.dar, 1978; Zajqczkowski, 1938), Çağatay (Courteille, 1820), Eski Osmanlı (Ergin, 1963; Marz.), Türkmen, Türkiye, Karayim G., Karaçay-Balkar, Nogay, K. Kalpak, Kırgız Türkçesi : *kedigiller ailesinden büyük yırtıcı hayvan: kaplan*; Tatar, Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek Türkçesi ve A. K. Borovkov, 1961: *leopard*; Azeri, K. Kalpak, Başkurt, Özbek Türkçesi ve İz.dar, P. M. Melioranskiy, AF, A. K. Borovkov, 1961: *pars*; Teleüt, M. Houtsma, A. Zajqczkowski, ad-Durr., A. Zajqczkowski, Blg., K. Kalpak, Kırgız Türkçesi : *panter*; Uygur : *aslan*; b) Kırgız, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kahraman için kullanılan bir sıfat*.

Bk. VEWT 234, EDPT 584, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). İncelenen kelimenin *la-* kuvvetlendirme ekiyle *kap-* ‘kapmak’ fiilinden türemiş olması en yüksek ihtimaldir. Türkmen : *gaplan* ismindeki son *η-*, Türkmen : *peleη* ‘kaplan’ etkisinde oluşmuş olabilir.

***arslan**

Eski Uygur : *arslan* (Man I, 8; Uig. I, 43 vb.), Karahanlı : *arslan* (MK III, 412; KB, 140), Orta Uygur : *arslan* (Yugnegskiy, t.y.: 52; Tfs, 59; IbnM, 174), Orta Kıpçak : *arslan*, *astlan*, (KW, 40), *arslan* (Houtsma, 1894: 30, 4; Blg, 10, 5; At-tuhfa, 4b6), *arsalan* (AbuH, 11), *aslan* (Houtsma, 1894: 11-12), Harezmi : *arslan*, *arıslan* (HS, 11-12), *arslan* (MN, 64), Çağatay : *arsalan*, *aslan* (Sngl, 37r60, Eski Osmanlı : *arslan* (Ergin, Korkut, 1963: 19); Türkiye : *arslan*, *aslan*, Azeri : *aslan*, Türkmen : *arslan*; Kumuk, Tatar Türkçesi : *arslan*, Başkurt : *arıθlan* (> Çuvaş : *arāslan*), Kazak : *aristan*; Kırgız : *arstan*, Altay : *arslan*; Özbek : *arslān*, Uygur : *arslan*; Sarı Uygur : *arsılan*, Tuva : *arzılan*; Çuvaş : *uslam* (Egorov, 1964: 31).

Tüm kaynaklarda *aslan* anlamındadır; (metaforik) Türkiye, Türkmen, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *iktidar sahibi*, *cesur*, Özbek : *dev*, *muazzam*.

Bk. VEWT 27, EDPT 238, ESTYA 1974 177-178 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Çuvaş Türkçesi'ndeki şekil, eskiden Tatar Türkçesi'nden geçmiş olabilir. Tuba : *arsıl aba*, Teleüt : *arsıl aŋ* 'aslan', Oyrat : *arsıl* 'vahşi', *arslan* kelimesinden türemiş görünüyorlar. *arsal* 'kızıl-sarı' şeklinin (MK); *ars-* 'dişlerini göstermek' fiilinden türediği şüphelidir. Başka dillerdeki paralelleri henüz bulunmamıştır.

***sırt-lan**

Orta Uygur : *sırtlan* (IbnM; Melioranskiy, 1900: 095), Orta Kıpçak : *sırtlan* (AbûH, 91; At-tuhfa, 237 vb.), Çağatay : *sırtlan* (Couerteille, 1820: 365); Türkiye, Türkmen Türkçesi : *sırtlan*; Tatar : *sırtlan*, Başkurt : *hırtlan*; Kırgız : *sırttan*.

Tüm kaynaklarda *sırtlan* anlamındadır.

Bk. VEWT 420, ESTYA VI (buradan literatüre alıntılanmıştır). Türemiş olan gövdenin semantiği için yapılan hipotezlerden daha fazla kabul edilebileni şudur: *sırt-* 'sırttaki kalın tüy'. Bu kelime bölgesel nitelik taşır (Kıpçak Türkçesi).

*Büyük yırtıcı hayvanların üç ismiyle karşılaştık. Bunlar isim yapma eki *lan-* ile meydana gelmiştir. Başka dillerde paralelleri olmayan gövdenin nasıl meydana

geldiği belirsizdir. Söz konusu kelimeler genel olarak Eski Türkçede kullanılır; yani Eski Uygur Türkçesi'nde bu kelimeler mevcuttur, ama Runik yazılardaysa görülmemişlerdir. Yakut ve Çuvaş Türkçesi'ndeki en eski şekillerin yansıma isimleri olarak da söz konusu kelimeler ile karşılaşılmamıştır. Daha sonraki dönemlere ait tabulaşmış isimlerden olmaları mümkündür. Morfolojik oluşumlarıysa belli değildir.

***ü:ş-ek**

Eski Azeri : *üşek* (IM); Türkiye : *üşek*; Hakas : *üs*, Tuva : *üs*, Yakut : *ü:s* krş. (kelimenin nasıl meydana geldiği belli değildir: Türkiye : *vaşak*, Azeri : *vaşag* 'vaşak').

Tüm kaynaklarda *vaşak* anlamındadır.

Bk. VEWT 523 (ikincil açıklama olarak sufiks yapısı yorumu yapılabilir mi?). Tuva Türkçesi'ndeki şeklin Yakut Türkçesi'nden alındığı anlaşılmaktadır krş. (s < ş).

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Altay : *ülgzk* 'yabani hayvan kürkü': Proto Mançu-Tunguz : *ulguki* 'yanağı keseli sincap' (SSTMYA II, 258).

***andık**

Eski Türkçe : *anduk*; Çağatay : *andık*.

Tüm kaynaklarda *vaşak* anlamındadır.

Bk. VEWT 20. Hakas : *adai* 'köpek' söz konusu kökün vokatif formu olarak incelenebilir (*nd-* > *d-* geçişiyle).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **yande-ku* 'yırtıcı hayvan' Proto Mançu-Tunguz : **ianda-ku* 'rekun suratlı köpek; barsık' (SSTMYA I, 341).

***adıg**

Eski Uygur : *adıg* (IB, 6; VSOu, 1966), Karahanlı : *adıg* (MK; KB); Orta Uygur : *ayıg* ~ *ayu* (IbnM), *adug* (LOK), Orta Kıpçak : *ayu* (KW, 33; AbûH, 26; At-tuhfa,

15b3), Çağatay : *ayıg* (Borovkov, 1961: 64), *ayıg* ~ *k* (Abşk, 39-40). Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *ayı*, Salar : *atih* (Kakuk, 1962: 176); Kırım Tatar, Karayim Türkçesi : *ayuv*, Kumuk : *ayuw*, Tatar : *ayu*, Başkurt : *ayıw*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *ayuw*; Kırgız : *ayu*.; Altay : *ayu*; Özbek : *ayik*, Uygur : *eyik*; Hakas : *azıg*, Tuva : *adıg*.

Tüm kaynaklarda *ayı* anlamındadır; Azeri, Özbek Türkçesi : (metaforik) *eğitimsiz insan*.

Bk. VEWT 6, EDPT 45-46; İRLTYA 130, ESTYA 1974, 112-113 (buradan literatüre alıntılanmıştır).

Geleneksel Altayca kıyaslama (VGAS, 130): Moğolca : *adugun* ‘hayvan, hayvanlar’, söz konusu kelime Türkçede tabudur ve anlam daralmasına uğramıştır.

***a:pa**

Karahanlı : *apa* (MK); Hakas : *aba*; Çuvaş : *uba*.

Tüm kaynaklarda *ayı* anlamındadır.

Bk. VEWT 1, EDPT 5, ESTYA 1974, 54-56. Söz konusu *a:pa* ‘baba, dede, yaşlı, erkek akraba’ şekli Türkçede tabudur, krş. Sibirya halklarına özgü totem kültü.

***bö:ri**

Göktürkçe : *böri* (KT); Yenisey : *böri* (E.11, 10); Eski Uygur : *böri* (IB; Man. I; TT VI); Karahanlı : *böri* (MK; QB); Orta Uygur : *böri* (LOK, 141); Orta Kıpçak : *börü* / *böri* (KW, 66), *börü* (Houtsma; AbuH), *böri* (at-tuhfa); Harezmi : *böri* / *börü* (HŞ), *böri* (MH; NF); Çağatay : *böri* (Sngl; Abşk); Türkmen : *bö:ri*, Salar : *pura*, *pur* (Voc., 186); Karayim K. : *börü*, T., G. : *bäri*, Kumuk : *börü*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *böri*; Kırgız : *börü*, Altay : *börü*, Altay lehçesi : (Tuba, Kumand.) *mörü*; Özbek : *bori*; Uygur : *böri*; Sarı Uygur : *böyi*, *peri*, Hakas : *pü:r*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *börü*, lehçe : (Toc.) *börük*, Yakut : *börö*; Çuvaş : **pěř* → Mar. *pira* krş. (Rusça : *biryuk* ‘yalnız kurt’).

Tüm kaynaklarda *kurt* anlamındadır; Türkiye lehçelerinde de *börü* ‘kurt, solucan, böcek, akrep, örümcek’ anlamındadır (DS II, 756). Görülen şudurki, son anlam, *kurt* isminin çok anlamlılığının etkisiyle oluşmuştur. Oğuz lehçesinde *böri* ismi kullanılır.

Bk. VEWT 84, EDPT 356; İRLTYA 131-132, ESTYA 1978, 219-221 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Kelimenin Doğu Farsça kökenli olduğu varsayımını (Sakça : *birgga* veya Osetçe : *biræg*) ‘k-’ şekli tespit edilemediğinden kabul etmek güçtür (sadece Tuva lehçesi ve varsayılan Bulgarca kaynakta, Rusça : *biryuk* ‘yalnız kurt’) ‘k-’ şekli ikincil sufiks yapısı olabilir. Doğu Farsça kelime, Eski Türkçe değil midir? (bu ihtimal için bk. Ab I, 263).

Diğer taraftan, Türkçe kelimeler uygun Altayca paralellere sahipler: Moğolca : *beltereg* < **berte-leg*, *berte çinua* bk. (KWb, 42), ‘kurt yavrusu’, Proto Mançu-Tunguz : **birin* ‘dişi ayı, kaplan’ (SSTMYA I, 84-85).

***kaşkır / karışkır**

Türkiye Türkçesi ağzı : *kaşkır* (DS VIII, 2680), *kaşgır* (DS VIII, 2679); Karayim K. : *kaşkır*, Tatar : *kaçkır* (Bud II, 6 - Kazan), lehçesi : Baraba : *karşkur* (P II, 212), Nogay : *kaskır*, *kariskır*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kaskır*; Kırgız : *karışkır*; Özbek : *kaşkır*, lehçesi : *karşıkul* (ÜHŞL, 157); Çuvaş : *kaşkär* (←Tatar).

Tüm kaynaklarda *kurt* anlamındadır, Türkiye Türkçesi ağzı : *ayı* (kaşgır).

Bk. VEWT 239, İRLTYA 132, ESTYA V (buradan literatüre alıntı yapılmıştır). Etimolojisi açık değildir. Kelime bölgeseldir (Kıpçak), avcılarının kullandığı örtmece isimlerden biridir. Özellikle de *kaşka*- ‘dişleri göstermek’ ve *karış*- ‘sıkmak, yakalamak, kapmak’ fiillerinden partisip ekleriyle yapılan halk etimolojisi benzetmesidir.

***kurt**

Eski Oğuz : *kurt* (MK); Orta Oğuz : *kurt* (Borovkov, 218; IbnM, 174; Houtsma, 1894: 11, 3; AbûH, 70 vb.); Harezmi : *kurd* (G, 42); Çağatay : *kurt* (Sngl, 286r1); Türkiye : *kurt*, Azeri : *gurd*, Türkmen : *gu:rt*.

Tüm kaynaklarda *kurt* anlamındadır.

Bk. VEWT 304, EDPT 648, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). Kelimenin kullanımı bölgeseldir (Oğuz Türkçesi); önceleri *kurt* ‘kurt (parazit), böcek’ anlamında kullanılırken, tabuya bağlı olarak anlam değişikliğine uğramıştır (bk.).

kurt için Oğuz Türkçesi bir örtmece daha: Türkmen : *mö:cek*, Türkiye ağızları : *böcü, böcük* (Aksoy, 1946: 11); bk. *bögen* > *böye, böy-çek* ‘örümcek, akrep, ısırın (sokan) böcek’.

***tilkü**

Eski Uygur : *tilkü* (IB, 46; Uig II, 31); Karahanlı : *tilkü* (MK) *tilki* (KB); Orta Uygur : *tilkü* (Borovkov, 1961; IbnM, 1934); Orta Kıpçak : *tilkü* (Blg), *tülkü* (CCum; AbûH), *tülki* (At-tuhfa); Orta Oğuz : *dilkü* (AbûH); Harezmi : *tilkü* (HŞ); Çağatay : *tülkü* (Sngl); Eski Osmanlı : *dilkü* (TS); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *tilki*, Azeri : *tülkü*, Özbek lehçesi : Horezm : *ti/ülki*, Türkmen : *tilki*; Karayim : *tülkü, tilki*, Kumuk : *tülkü*, Tatar : *tölkı*, Başkurt : *tölkö*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tülki*; Kırgız : *tülkü*, Özbek : *tulki*; Hakas : *tülgü*, Tuva : *dilgi*, Tofalar : *dilgi*, Çuvaş : *tilě*.

Tüm kaynaklarda *tilki* anlamındadır; (metaforik) Türkmen, Kumuk, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Çuvaş Türkçesi : *kurnaz*.

VEWT 480, EDPT 498-499, İRLTYA 135.

İncelenen kelime sağlam Altayca paralellere sahiptir, bu yüzden (*tük-lü* metateziyle): *tük* ‘tüy’ şeklinden türediği şüphelidir: Proto Mançu-Tunguz : **tül-* ‘kurt, ayı’ (SSTMYA II, 181, 210); Japonca : *tuárá* ‘kaplan’ (Starostin, 1991: 70).

***karsak**

Eski Uygur : *karsak* (Suv); Karahanlı : *karsak* (MK); Orta Kıpçak : *karsak* (CCum; At-tuhfa); Çağatay : *karsak* (Sngl); Eski Osmanlı : *karsak* (TS IV, 2319); Türkmen : *garsak*; Tatar : *karsak* (> Çuvaş : *karsak*), Başkurt : *karθak*, Kazak, K. Kalpak, Nogay Türkçesi : *karsak*; Kırgız : *karsak*; Özbek : *karsåk*.

Tüm kaynaklarda *bozkır tilkisi* anlamındadır; Çuvaş : *iri tavşan*; Türkmen, Tatar, Başkurt, Kırgız Türkçesi : (metaforik) *kısa boylu*.

Bk. VEW 238-239, EDPT 663, İRLTYA 135-136, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). Sibiry Türk lehçelerinde alıntı olan Eski Türkçe kelimenin, Moğolca : *kirsa* ‘dişi iri bozkır tilkisi’ şeklinden gelmesi mümkündür. Buradan da Mançu-Tunguz dillerine geçmiştir bk. (Ramstedt, 1935: 232b; Raccidin, 1980: 67; SSTMYA I, 399).

*Çağdaş Türk lehçelerinde toynaklılar için cinsiyet bakımından ayırım oluşturan bir isim listesi olmasına rağmen (gerekçelendirilmiş kelime varlığı), söz konusu cinsiyet ayırımının yırtıcı hayvanlar için yapılmamış olması ilginçtir krş. (Moğolca ve Proto Mançu-Tunguz dillerindeki konuyla ilgili isim listesi varlığı, yukarıda geçen *kurt* ismi paralelleri ile de karşılaştırınız, bk. Novikova, 1984). Verilen kelime varlığının ışığında Eski Türklerin toynaklı hayvanlara baktığını, yırtıcılarıysa birincil olarak yok etmeyi düşündüğünü varsayabiliriz. Türklerin totemik bir kültür yerine, göçebe hayatı benimsemeleri de bu duruma yine delil olarak gösterilebilir.

***kama, *kam-la/ug**

Tatar : *kama*, Başkurt : *kama*, K. Kalpak : *kama*, Kazak : *kama*, Kazak lehçesi : *kama* (Amanjolov, 1959: 427); Uygur : *kama*, Uygur lehçesi : *kama* (Ar., 279; Jarring, 1980 : 237; Le Coq, 1911: 94); Çuvaş : *hăma*. Sibiry lehçelerinde sufiksle teşkil edilen yapı *kam-la/ug*: Tatar lehçesi: Baraba : *kamnau* (P II, 491); Altay : *kamdu*, lehçesi : *kamdu.*, *kamla*: (Baskakov, 1966: 123), *kamdıg* (Baskakov, 1975: 175), Şor: Kondom lehçesi : *kamnagi*, *kamnugu* (Verbitskiy, 1884: 123), *kamna* (Çispiyakova, 1979: 60); Hakas: Kızıl lehçesi : *hamno*.

kunu + utır ‘su samuru’ birleşimi mümkündür, krş. (*kama* yorumu); eğer hemen aşağıdaki son şekiller Hint-Avrupa [Slavca?] alıntı değillerse, birinci kısım şu şekillerden meydana gelir: Şor : *kunu*, *kunuçak*, Hakas : *hunu*, Tatar: Tob lehçesi : *kunu* ‘obur’, Başkurt : *kono*, Karayim G. : *kuna* ‘sansar’ (VEWT, 300). Ugor dillerinden de alıntı olması olanak dışı değildir bk. (VEWT, 301).

***ki:ş**

Göktürkçe : *kiş* (KT); Karahanlı : *kiş* (MK; KB); Orta Uygur : *kiş* (IbnM); Orta Kıpçak : *kiş* (CCum; AbuH; At-tuhfa); Harezmi : *kiş* (HŞ); Çağatay : *kiş* (BdLg; Sngl; MkdmAd); Eski Osmanlı : *kiş* (Rossi, 1952: 342; Ergin, 1963: 205); Kumuk : *kiş*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *kış*, Nogay : *kis*, *kiş*; Kırgız : *kiş*, Altay : *kiş*; Özbek : *kiş*; Tuva : *kiş*, Yakut : *ki:s*.

Tüm kaynaklarda *samur* (hayvan ve kürk) anlamındadır.

Bk. VEWT 272, EDPT 752, İRLTYA 143, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). Türk ve Samoyed lehçelerinin hangisinde kelimenin önce yer aldığı belirlenememiştir (Kamas : *şili*; Koybal : *ssile* ‘samur’). Metinlerde farklı yorumlar yapılmıştır. Türkçe kelime kesin Altayca paralellere sahiptir; bu yüzden Türkçe → Samoyedçe lehine karar vermek gerekir.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **kil’u* ‘ufak tüylü yabani hayvan’: Proto Mançu-Tunguz : **hulu-ka* ‘sincap’ (SSTMYA II, 263-264), Moğolca : **kulgana* ‘fare’.

***iars**

Eski Uygur : *as* (VSOu, 1966); Karahanlı : *as*, *az* (MK; KB); Orta Uygur : *as* (IbnM); Orta Kıpçak : *as* (AbûH, [ak as]; At-tuhfa; Blg); Harezmi : *as* (HŞ); Çağatay : *as* (BdLg; Sngl); Eski Osmanlı : *as* (TS I, 243); Türkiye : *as*, ağzı : *ars* (DS I, 331); Karayim : *as*, Karaçay-Balkar : *agas* (< ak as), Kumuk, Tatar Türkçesi : *as*, Başkurt : *aø*; Kırgız : *ars*, *arıs*, *arsı*, Altay : *agas* (< ak as); Hakas : *as*; Çuvaş : *yus*.

Kaynakların çoğunda *kakım* anlamındadır; Bulgarca, Eski Osmanlı, Türkiye ağzı, Hakas Türkçesi : *okşama*, *şefkat*, Çuvaş : *kurnaz* (metaforik).

Bk. VEWT 28, EDPT 240, İRLTYA 142, ESTYA 1974, 191-192 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Arapça kökenli olduğu varsayımı vardır bk. (ESTYA). Başlangıç diftonglu rekonstrüksiyon Çuvaş Türkçesi'ndeki şekilden gelir; kelimenin sonu *rs-* şeklinde farklı bir şekilde bitmiştir (meselâ daha yukarıdaki *arslan* maddesine bk. Dıybo, 1996: 165; Mudrak, 1993: 83). Kelimenin dış paralelleri ile henüz karşılaşılmamıştır.

***küzen**

Karahanlı : *küzen* (MK); Orta Kıpçak : *küzen* (CCum; Houtsma; Abûh; At-tuhfa; Blg); Harezmi : *küzen* (HŞ); Türkmen : *gözen*; Kumuk : *gözen*, Tatar : *közän*, lehçesi: Baraba : *kösän* (DM.YABT, 162), Başkurt : *ködän*, Nogay, Kazak Türkçesi : *küzen*, K. Kalpak : *güzen*; Kırgız : *küzön*, Altay : *küzen*; Özbek : *küzän*, Uygur : *küzän*; Hakas : *küzen*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *küzen*.

Baraba (DM.YABT), Tuva, M. Houtsma, AbûH, At-tuhfa, HŞ hariç tüm kaynaklarda *kokarca* anlamındadır; At-tuhfa (+ 'firavun faresi') : *sansar*; Kumuk, Tuva Türkçesi ve HŞ : *ağaç sansarı*; M. Houtsma, AbûH, HŞ, Blg : *okşama*, *şefkat*; Baraba (DM.YABT), Tuva, Tofalar Türkçesi : *Sibirya vizonu*.

Bk. VEWT 312, EDPT 761, İRLTYA 146, ESTYA V. Macarca : *görény* 'kokarca' Eski Çuvaş : *kürän* şeklini yansıtmaktadır bk. (Gombocz, t.y.: 103; MNyTESz I, 1089).

Altayca paralelleri: Moğolca : **kürene* 'kokarca'; Proto Mançu-Tunguz : **hurgu-li* 'ay', *huri-ke* 'dağ sıçanı, fok' (SSTMYA II, 251, 285-286). Geleneksel olarak Moğolca ile kıyaslama bk. (VGAS, 82, 112); ancak genelde Moğolca : *küreñ* 'koyu kahverengi' bu kökle ilintilidir. Eski Türkçe : *kızıl* 'kızıl' burayla ilgili değildir bk. (Starostin, 1991: 283). Bu yüzden hayvan isminin renk anlamına gelen bir kelimeden türediği kabul edilmez.

***borsmık**

Karahanlı : *borsmuk* (MK); Eski Oğuz : *borsuk* (MK); Orta Kıpçak : *borsuk* (AbûH; Blg); Çağatay : *porsuk* (Sngl); Türkiye : *porsuk*, Azeri : *porsug*, Salar : *porsuh* (SSYA, 452); Karaçay-Balkar : *borsuk*, Kumuk : *porsuk*, Tatar : *bursık*, Başkurt : *burhık*, Nogay : *borsık*, K. Kalpak : *porsık*; Altay : *morsık*; Özbek : *borsik*, Uygur : *borsuk*; Hakas : *porsih*, *morsih*, Şor : *morsuk*, Çulum : *porsuk* (Biryukoviç, 1979: 55), Tuva : *morzuk*, Tofalar : *borsuk*; Çuvaş : *purăş*.

Tüm kaynaklarda *porsuk* anlamındadır; K. Kalpak, Nogay Türkçesi ve MK : *şişman* (metaforik).

Bk. VEWT 81, EDPT 369, İRLTYA 139, ESTYA VI (buradan literatüre alıntılanmıştır). “MK” hariç *m-* ile başlayan şekiller Sibirya kökenlidir.

Mümkün olan Altayca paraleller: Orta Korece : *usırk* ‘porsuk’. **b/porsı-* ‘korkmak’ filinden kelimenin türediği şeklinde geleneksel bir varsayım da bulunmaktadır.

***taviş-gan < *tawıl-gan**

Göktürkçe : *tavişgan* (Ton); Eski Uygur : *tavişgan* (IB; TT VIII); Karahanlı : *tavişgan* (MK); Orta Uygur : *tavişgan* / *tavşan* (IbnM); Orta Kıpçak : *davuşgan* (Blg), *tavşan* (At-tuhfa); Orta Oğuz : *tawşan* (M. Houtsma); Çağatay : *tawuşkan* (Sngl; Abşk); Eski Oğuz : *tawşan* (Abşk); Türkiye, Azeri Türkçesi : *dowşan*, Halaç : *dovuşgan*, Türkmen : *towşan*; Özbek : *tüşkan*; Yakut : *tabışan*.

Tüm kaynaklarda *tavşan* anlamındadır.

Bk. VEWT 453, EDPT 447, İRLTYA 136.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *t’awl’*; Proto Mançu-Tunguz : **tu-ksa* < **taul-ksa* (SSTMYA II, 208); Evenk : *tutsakı*, Solon : *turçahi*, Negidal : *toksakı*;; Oroç : *tuksan*, Udege : *tuksa*, Ulç : *toksa*, Orok : *tuksa*, Nanya : *toksa*, Mançu : *toksaka*; Proto Moğolca : **taul-ai*; Orta Moğolca : *ta’ulai* (SH, 146), Yazılı Moğolca : *taulai*, Kalmuk : *tülä* (KWb, 413), Halha : *tülay*, Mongour : *t’ülh* (SM, 430), Dagur : *maul’ä*: (Todayeva, 1986: 166). Bk. VGAS 13, 34, 47.

Söz konusu kelimenin *tabra-* ‘acele etmek’ fiiliyle bağlantısı halk etimolojisi niteliği taşır.

kodan

Orta Kıpçak : *koyan* (AbûH; Houtsma); Çağatay : *koyan* (MkdmAd); Karayim, Kumuk Türkçesi : *koyan*; Tatar, Başkurt Türkçesi : *kuyan*; Nogay : *koyan*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *koyan*; Kırgız, Altay Türkçesi : *koyon*; Hakas : *hozan*, Tuva : *kodan* (ve *koygun*, *y-* lehçesinden alıntı mıdır?) Yakut lehçesi : *hotonoh*, *hotunah*, *hotun* (DSYAYA, 293); Çuvaş : **huran* (Mariceden alıntıdır: bk. VEWT).

Tüm kaynaklarda *tavşan* anlamındadır.

Bk. VEWT 274-275, İRLTYA, ESTYA.

Dış paraleli: Moğolca : **küderi* ‘misk geyiği’ olabilir (KWb, 244).

***degiñ**

Göktürkçe : *teyiñ* (KT); Karahanlı : *tegiñ* (MK), *teyiñ* (KB); Orta Uygur : *teyiñ* (IbnM); Orta Kıpçak : *teyin* (CCum; AbûH; Houtsma); Çağatay : *teyin* (Sngl); Eski Osmanlı : *teyin* (TS); Türkiye ağzı : *deyin*, *değin*, Karayim T. : *diyin*, Tatar : *tiyñ*, Başkurt : *tıyñ*, Kazak : *tiyin*, *tıyın*; Kırgız : *tıyın*, Altay : *tiyiñ*; Özbek : *tiyin*, Uygur : *tiyin*; Tuva : Tofalar Türkçesi : *di:ñ*, Yakut : *ti:ñ*.

MK hariç tüm kaynaklarda *sincap* anlamındadır; MK: *samur* (hata olduğu açık, bk. EDPT, 369); Karayim T. : *kertenkele*.

Bk. VEWT 474, EDPT 569, ESTYA 1980, 180-181. Anlaşılan Proto Türkçe : *degiñ*’i, **teyin* ‘bozuk para (madeni)’ şeklinden ayrı tutmak gereklidir (Kıpçak, Karayim, Türkmen Türkçesi), ESTYA’ya da bakınız.

İncelenen kelimenin Fin-Ugor dillerinden alıntı olduğu hakkındaki varsayım şüphelidir (VEWT, 470). Kelime açıkça genel Türkçe nitelik taşır. Demek ki kelimenin çok erken bir dönemden olduğu söylenilebilir: Fakat K. Redei’ye göre Ugorca şekiller (Kantice : *läñk*, *ñañki*, *täñkə*; Mansice : *läñin*, *l’ægən*) *läñke*

kelimesinden gelir. *läŋke* şeklindeki ilk ünsüzün *d-* olarak değiştirilmesiyle yapılan alıntının Güney Hant dilinden olması mümkündür, krş. (anlaşılan Evenkice : *dıŋkē* ‘samur’ kelimesi de bu şekil bir alıntıdır). Kelimenin başındaki ilk ünsüz harf yüzünden, incelenen şeklin Fin-Ugor dillerinde kullanılan alıntı bir kelime olduğu da şüphelidir. Ayrıca aşağıdaki şu sebepler de bu şüpheyi destekler: Fin-Ugor : *läŋke* ‘sincap’ ile Marice : *lum-šo* ‘samur’ şekillerini kıyaslamak mümkündür, bu kıyaslamanın sonucunda Fin-Ugor : *loŋa/ä* proto şekli elde edilir (Altay : *l/noŋ-*; Proto Mançu-Tunguz : *noŋso* ‘kutup tilkisi, vaşak, samur’ ile kıyaslanabilir), (SSTMYA I, 605). Mançu : *ninuri* ‘kedi’, Korece : *nàŋuri* ‘kedi’ şeklinden alıntılanmıştır (SSTMYA II, 598); Hint-Avrupa : *lunk-* ‘vaşak’ şeklini de dikkate almak gerekir, krş. (OSNYA II, 34-35).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **çegun* ‘tüylü hayvan: Proto Mançu-Tunguz : **cukun* ‘susamuru’ (SSTMYA I, 271); Proto Moğol (Kuzey-Batı) : **cegeken* (< *cigeken* daha önceleri meydana gelmiş bir değişimle mi?) ‘obur’: Yazılı Moğolca : *cegeken*, Kalmuk : *zēkŋ* (KWb, 474), Halha : *zeeh(en)*.

Birbiri ile bağlantısı olan Moğolca ve Eski Türkçe şekiller genelde Eski Moğolcadan (Yakut : *siägän*) veya başka bir dilden gelir: **yepke* VEWT 195 (Tuva : *çekpe*, Koybal : *yäkpä* ‘obur’ dağlarda kullanılan Altayca şekillerden alıntı olması mümkündür: Lebed : *yäbäkäi* (P IV, 386), Teleüd : *yimäkkäi* (P IV, 533) ‘obur (sıfat)’ **yemek* > Teleüd : *yimek* ‘yemek’ (orada da).

***sialhk**

Altay: Lebed : *salık*, Şor : *sagıl*; Çuvaş : *şolkan* > Tatar : *şu:lıgan* ‘tarla sincabı’ (P IV, 1102) ve Mari : *şulgan* ‘ufak sincap’, (Räsänen, 1923: 65; Mar.RS *şurgan* ‘köstebek’).

Altay, Lebed Türkçesi : *sincap türü*, Şor : *yanağı keseli sincap*; Çuvaş, Tatar Türkçesi : *tarla sincabı*.

Bk. VEWT 460. Kelime sıklıkla tesbit edilmemiştir; fakat Türkçe kökenli olabilir. Söz konusu kelime ile Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesi’nde de karşılaşılmıştır.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **şiol-k-* ‘ufak kürklü hayvan’: Proto Mançu-Tunguz : **şolçi-ki* ‘yanağı keseli hayvan, (bir tür) kokarca, Sibiryâ vizonu’ (SSTMYA II, 405); Negidal : *çolçihı*, Oroç : *çokçoi*, Udege : *çokçi*, Ulç : *çölçı*, Nanya : *çölçoy*, Mançu : *şosiki*; Proto Moğolca : **silegü-sün* ‘vaşak’: Yazılı Moğolca : *silegüsün*, Kalmuk : *şülüsn* (KWb, 371), Halha : *şiluus(en)*, Mongour : *sēlie* SM 374, Dagur : *şılı:s* (Todayeva, 1986: 184).

***yumran**

Çağatay : *yumran* (MkdmAd); Türkmen lehçesi : *yumra:n*; Balkar : *cuburan*, Tatar, Başkurt lehçesi : *yūmran*; Altay, Teleüt Türkçesi : *yımran*, Lebed : *yıbıran*; Özbek : *yumron*, Uygur : *yumran*; Eski Çuvaş : **şumran*, **şāmran* (> Tatar lehçesi : *şumran*, *şomran*).

Tüm kaynaklarda *tarla sincabı* anlamındadır.

Bk. VEWT 210, İRLTYA 148, ESTYA 1989, 247-248. Erken bir dönemde Moğolcaya alıntılanmıştır: **curum*, **curuma* ‘tarla sincabı’. Orta Moğolca : *cumuran* (Hua-i- i-yu I 7r); Yazılı Moğolca : *curum*, *curuma* (Lessing, 1960: 1080), *cumran*, *curman*, Kalmuk : *zurmin sü:l* ‘Archillea Millefolium’ (kelimesi kelimesine ‘tarla sincabının kuyruğu’) isim tamlamasındaki *zurm* ve de *zurmn* (KWb, 481), Halha : *zuram*, Buryat : *zumara*, *zumbara* (son şekil cabara / cäbärä (Pekarskiy, 1959: 764) Yakut Türkçesi’nde alıntıdır, Mançu : *cumara* ‘köstebek, gelincik’, Solon : *cumbra* ‘tarla sincabı’ (SSTMYA I, 275), buradan da Dagurcaya *cumbra* ‘tarla sincabı’ (Todayeva, 145), Ordos : *djurma* (DO, 220).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **ç’iumr3* ‘kemirici’: Proto Mançu-Tunguz : *çuyndu-ki* ‘tarla faresi’ (SSTMYA II, 390); Even : *çıdaga*, Oroç : *çunduki* ‘küçük fare’, Udege : *çundihe* ‘fare (toprağı kazan)’; Kuzey Moğol : **cindaḅa*: Yazılı Moğolca : *çindaḅan*, Halha : *çandaga* ‘kışın koyu renkten beyaza dönüşen tavşan’, Buryat : *şandaga(n)* ‘iri tavşan’, Kalmuk : *tşin d^ogan* ‘beyaz tavşan, evcil tavşan’ (KWb, 441), Ordos : *tş’indaḅa* ‘beyaz tavşan’ (DO, 706). (Evenk : *çindakān*, Mançu : *çindahun* ‘kutup tavşanı’ Moğolcadan alıntıdır, SSTMYA II, 396). Türk

lehçelerindeki *yumran* ‘tarla sincabı’ kelimesinin başındaki sedalılaşıma açık değildir, diftongun etkisiyle mi sedalılaşıma olmuştur?

***t/kirpi**

Eski Uygur : *kirpi* (Suv); Karahanlı : *kirpi* (MK); Orta Uygur : *kirpi* (IbnM); Orta Kıpçak : *kirpi* (CCum; AbûH; Ad-durra; At-tuhva, Blg); Çağatay : *kirpi* (Sngl, MkdmAd); Türkiye, Gagavuz, Azeri, Halaç, Türkmen Türkçesi : *kirpi*; Karayim, Kumuk Türkçesi : *kirpi*; Tatar : *kîrpî*, Baraba : *kirpâ* (DM.YABT, 160), Başkurt : *tîrpî*, lehçesi : *kîrpî* (Bhh II, 102), Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kirpi*; Kırgız : *kirpi*; Özbek : *kirpi*, Uygur : *kî(r)pi*, *kîžpi*; Çuvaş : *çêrêp*.

Tüm kaynaklarda *kirpi* anlamındadır.

Bk. VEW 272, EDPT 737, İRLTYA 151, ESTYA V. Başkurt ve Çuvaş Türkçesi şekilleri baş harf olarak *t*’yi gösterir; ayrıca Özbek : *tipratikân* (İRLTYA’da *tîpra-tikân* < *tîppa tikân* ‘her yanda iğne ve diken var’ olarak halk etimolojisi yorumu yapılmıştır; fakat Özbek ve K. Kalpak Türkçesi’nde *kirpi*, *kirpitikân* ~ *kirpitiken* şekilleri ile adlandırılır), Tatar lehçesi : (DST, 408) *tîrpä* ‘iğneli sözler söyleyen kişi’ *k*-’lı şekiller, *kirpik* ‘kirpik, dikenler’ veya *kirpiş-* ‘tüyleri diken diken olmak, kabarmak’, *kirpilän-* ‘yüzünü buruşturmak, büzülme’ fiilleri etkisiyle meydana gelir bk. (ESTYA; eğer bu fiiller *kirpi* isminden türemediyseler); o halde Proto Türkçe : *tîrpi* şeklini kabul etmek ve bu şekli Moğolca : *caraga* ‘kirpi’ ile bağdaştırmak mümkündür (< *dirβa*; O. A. Mudrak’ın etimolojisi).

Kırgız : *kirpiçeçen* (*kirpi* + *çeçen* ‘çenesi düşük, geveze’); Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kirpişeşen*; Tuva : *çara:çeçen* (*çara:* ‘kirpi’ < Moğolca : *cara:* < *caraga* ‘kirpi’ + *çeçen* ‘iyi konuşan kişi’) birleşik isimleri, *kirpi-tiken* şeklinden kafiye olarak yapılır ve Türk masallarında kirpinin oynadığı standart rollerin çerçevesinde anlamları saptanır. *kirpi* nitelenen öge olarak sıfat tamlamalarına *oklu* (*kirpi*) şeklinde girer: Türkiye Türkçesi : *oklu kirpi*; Azeri : *ohlu kirpi*; Türkmen : *oklı kirpi*; Karahanlı : (MK) *oklug kirpi* (DTS, 369) kelimesi kelimesine ‘oklu kirpi’.

***kös-kü**

***kös-ürtke**

Eski Uygur : *küskü* (TT VII). Türkiye ağzı : *köskü* (DS VIII, 2973-2974); Tatar : *küsi*; Altay: Kumand : *küskücük, küskecek* (Kum., 229); Hakas : *küske*, Tuva : *küske*.

Karahanlı : *kösürge(n)* (MK); Uygur lehçesi : *küsötkä* (UNS, 133), *küsätkä* (URSl.). [Burayla ayrıca T. Tekin (Tekin, 1978: 112) Yakut : *kütär* ‘su sıçanı, köstebek’ < *küsär* < **küsür* şeklini ilişkilendirmiştir.].

Eski Uygur, Hakas, N. A. Baskakov, Kumuk, V. Verbitskiy, Tuva, P II 1501 (Kumand), L. Budagov : *fare*; Karahanlı, Uygur lehçesi : *köstebek, tarla faresi*; geri kalan kaynaklarda *sıçan* anlamındadır.

Bk. VEWT 312, EDPT 750, 752, İRLTYA 150, ESTYA V’de yer almıştır. Yukarıdaki her iki şekilde farklı sufiks şekilleri ile meydana gelmiş aynı köke sahip kelimelerdir bk. (Joki, 1952: 220). Eski Türkçe kelime Macarcaya alıntı olarak girmiştir (→ *güzü* ‘tarla faresi’) - bk. MNyTESz I 1113. Kelimenin dış paralelleri henüz tespit edilememiştir.

***kös-tebek**

Orta Kıpçak : *köstebek* (AbûH; At-tuhfa); Çağatay : *köstebek* (Courteille, 1820); Türkiye : *köstebek* Azeri : *köstäbäk*, Gagavuz : *körköstebek, köstemek*.

Tüm kaynaklarda *köstebek* anlamındadır.

Bk. VEWT 312, İRLTYA 157, ESTYA V. Özellikle birleşik kelimedir. Kelimenin ilk kısmının bir önceki kelimenin köküyle aynı olduğu açıktır; ikinci kısım ise açık değildir. *köstebek* kelimesinin Orta Kıpçak ve Eski Osmanlı Türkçesi eserlerindeki anlamlarını krş. : *közsiz sebek* (AbûH), *kössüz tāmāk* (Blg), *gössüz tebek* (TTS): EDPT 762. Farsçadan alıntı *kör* kelimesinin etkisiyle gelişen, halk etimolojisi yoluyla yayılan birçok varyantı karşılaştırınız, bk. (ESTYA).

***sıçgan**

Eski Uyğur : *sıçgan* (TT VII, VIII); Karahanlı : *sıçgan* (MK); Orta Uyğur : *sıçgan* (IbnM); Orta Kıpçak : *sıçkan* (CCum; Houtsma; Blg), *sıçgan* (AbûH), *şışkan* (At-tuhfa); Orta Oğuz : *sıçan* (Houtsma; AbûH; At-tuhfa); Harezmi : *sıçkan*, *sıçan* (HŞ); Çağatay : *sıçgan* (Sngl); Eski Osmanlı : *sıçan* (TS V); Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *sıçan*, Halaç : *sıçgan*, Türkmen : *sıçan*; Karayim K. : *sıçkan*, T. : *şıçan*, Kumuk : *çıçkan*, Tatar : *tıçkan*, Başkurt : *sıskan*, Nogay : *şışkan*, K. Kalpak, Kazak : *tışkan*; Kırgız : *çıçkan*, Altay : *çıçkan*; Özbek : *sıçkan*, Uyğur : *çaçkan*, *saçkan*, *çaşkan*; Yakut : *çis*, *çus*; Çuvaş : *şăşi*.

Tüm kaynaklarda *fare*, *sıçan* anlamındadır; Çuvaş : *fare*; Yakut : *bir tür su faresi*.

Bk. VEWT 414, EDPT 796, İRLTYA, ESTYA VI. Tuva : *şınğan*, Sarı Uyğur : *şınğan* (ESTYA'da geçen) kelimelerinin bu maddedeki *sıçgan* şekli ile ilgisi yoktur. Çünkü bu kelimeler ayrı olarak Sayan-Altay Tunguzcası'na aittir (Proto Mançu-Tunguz : **siñere* 'fare' SSTMYA II, 92). Kelime *sıç-* 'sıçmak' fiilinden türemiş olabilir; ancak Altay Türkçesi'nden gelen bir hayvan ismi de olabilir, krş. Proto Mançu-Tunguz : **şolçih* 'kokarca' SSTMYA II 455, Korece : **sàski*.

***yarı-(sa)**

Karahanlı : Çigil : *yersigü* (MK); Orta Kıpçak : *yarsa*, *yerkanat* (Ad-Durra), *yarkanat* (At-tuhfa); Orta Oğuz : *yarasa* (Houtsma, 1894); Çağatay : *yarasa*, *yarası*, *yarkanat* (Sngl); Eski Osmanlı : *yarasa* (TS); Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *yarasa*, Türkmen : *yarganat*, Salar : *yeresen*; Karayim T. : *yeri kanatı*, Kumuk : *yarkanat*, Tatar : *yarkanat*, Başkurt, Nogay Türkçesi : *yarganat*, K. Kalpak : *jarganat*, Kazak : *jarkanat*; Kırgız : *carganat*, Altay : *d'arganat*; Özbek : *yârkanât*; Hakas : *çarhanat*, Tuva : *ça:shu* (< *yarıski*), Yakut : *sarı:kanat*; Çuvaş : *şara-şerzi*.

Tüm kaynaklarda *yarasa* anlamındadır.

Bk. VEWT 189, EDPT 972, İRLTYA 149-150, ESTYA 1989, 140-141. *yarı* 'ince tabaka, deri, cilt' ile olan bağlantının halk etimolojisi niteliği taşıdığı görülür.

Kelime kesin Altayca paralellere sahiptir: Moğolca : **cirke*, Proto Mançu-Tunguz : **curki* ‘yanağı keseli sincap’, Korece : **t̃ar̃ami* ‘beyaz uçan sincap’, Japonca : *(*d*)*it̃ati* ‘Sibirya vizonu’.

*be-çin

Göktürkçe : *beçin* (KT); Eski Uygur : *beçin* (Uig IV); Karahanlı : *beçin* (MK); Orta Uygur : *beçin* (IbnM); Orta Kıpçak : *beçin* (Blg); Harezmi : *beçin* (NF); Çağatay : *beçin* (Sngl); Türkmen : *bi:cin*; Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *meşin*; Kırgız, Altay Türkçesi : *meçin*; Sarı Uygur : *piçin*.

Tüm kaynaklarda *maymun* anlamındadır; *on iki yıllık hayvan döngüsünden birinin adı*.

Bk. VEWT 66, EDPT 295-296, ESTYA 1978, 128-129 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Tuna Bulgar Türkçesi : *behti* ‘maymun yılı’ şeklinin incelenen kelime ile ilişkili olması mümkündür. Kelime göçebe kökenlidir krş. (Sami ve Hint-Avrupa maymun isimleri); kelimenin Moğolca paraleli vardır: *meçin* ‘maymun’ (Moğolcadan eski dönemde Türkçeye alıntı kelime olarak geçmiş olması mümkündür; kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçmesi ihtimali azdır. Çünkü Moğolca : *m-* açıklanamaz) ve Japonca : *masi* ‘maymun’; herhalde Japonca ve Moğolca şekiller Proto Altaycadan gelmektedir, bk. (Japonca ve Moğolcanın kıyaslaması: Ozawa, 1968: 98-99).

2.4. KUŞLAR

*kuş

Eski Uygur : *kuş*; Türkiye : *kuş*, Türkmen : *guş*; Kumuk : *kuş*, Tatar : *koş*; Özbek : *kuş*; Hakas : *hus*, Tuva : *ku’ş*, Yakut : *kus*.

a) Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *kuş* anlamındadır; b) Yakut : *ördek*.

Bk. VEWT 305, EDPT 670.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **k'ul'*- 'kuş': Proto Mançu-Tunguz : **hōlī* 'kuzgun' (SSTMYA II, 13), Moğolca : **kuladu* 'atmaca' (KWb, 195-196); bk. S. A. Starostin 1991: 281.

**yavru*

Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *yavru*; Türkiye : *yavru*; Çuvaş : *şura, şāvār*.

a) Tüm kaynaklarda *yavru*, *kuş yavrusu* anlamındadır; b) Orta Kıpçak : *balık yavrusu*; c) Çuvaş : *yavru (arı)*, *yavru (erkek arı)*.

Bk. VEWT 176 (*yabur*- 'gizlemek' kelimesinin altında), ESTYA 1989, 53.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **dewru* 'kuş yavrusu': Proto Mançu-Tunguz : **deßerun* (SSTMYA I, 239).

**ka:rt-i-*

Orta Uygur : *kartal* (IbnM); Orta Kıpçak : *kartal* (AbûH; Ad-durra; At-tuhfa; Houtsma; Blg); Çağatay : *kartal* (Sngl); Eski Osmanlı : *kartal* (TS); Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *kartal*, Türkmen lehçesi : *gartal* (TDGDS, 53); Karayim K. : *kartal*, Karaçay-Balkar : *kartciga*; Kırgız : *kartıga* (P), Altay lehçesi : *kartak*, *karta:çak* (Baskakov, 1972: 220, Baskakov, 1966: 125); Sarı Uygur : *kaltar*, Hakas, Tuva, Tofalar Türkçesi : *hartıga*, Yakut : *kı:rt*, *harda:çı*.

Orta Uygur, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı, Güney–Batı, Karayim, Sarı Uygur Türkçesi : *kartal*; Orta Kıpçak : *doğan, bürküt*; Yakut : *atmaca, iri baykuş*.

Bk. VEWT 239, EDPT 648, ESTYA VI (buradan literatüre alıntılanmıştır). Karahanlı : *kartal* şeklinin (MK) 'benekli koç; parçalara ayrılmış et' incelenen kelime ile olan ilişkisi açık değildir. Kelime farklı eklerle oluşmuştur; bu eklerden biri vasıtası ile söz konusu kelime Moğolcaya *karçigai* 'atmaca' şeklinde alıntılanmıştır (KWb, 170). Daha sonra da söz konusu kelime tekrar Türk lehçelerine geçmiştir. O halde Moğolcadaki kelime Türk lehçelerindeki şeklin eski paraleli

olmuş olabilir; Japonca ile de karşılaştırınız **kúti* ‘doğan’ (Proto Altay : *ke:rtu* şeklinden gelir).

***bürküt**

Çağatay : *bürküt* (Abşk); Türkmen : *bürgüt*; Tatar : *bürkit*, Başkurt : *bürküt*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *bürkit*; Kırgız, Altay: Tuba Türkçesi : *bürküt*, Altay : *mürküt*; Uygur : *bürküt*; Tuva : *bürgüt*; Çuvaş : *pěrkět*.

Tüm kaynaklarda *bürküt*, *kartal* anlamındadır.

Bk. VEWT 92-93, ESTYA 1978, 300 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Moğolca : *bürgüt* kelimesinin Türk lehçelerinden alıntı olduğu açıktır.

Söz konusu kelimenin Altayca paralelleri vardır: Moğolca : *merkit* ‘doğan’, Proto Mançu-Tunguz : **muri* ‘kartal’ (SSTMYA 558).

***toygan**

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *togan*, *toygan* (IB, MK, M. Th. Houtsma, AbûH, Sngl, Abşk); Türkiye : *doğan*, Gagavuz : *duan*, *dıyan*; Karayim G. : *tugan*, Nogay, Kazak Türkçesi : *tuygın*; Uygur : *togan*; Hakas : *ta:n*, Yakut : *toyon*.

Hakas, Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *doğan*, *atmaca* anlamındadır; Hakas : *küçük karga*, Yakut : *kartal*.

Bk. VEWT 483, 497, EDPT 470-471, 472, ESTYA 1980, 247-248 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Eski Türkçe > Kalmuk : *tügan* ‘beyaz doğan’ (KWb, 413). *togrıl* ‘avcı doğan’ın aynı kökten olması mümkündür (MK; çağdaş lehçelerde özel isim olarak geçer. Türk lehçelerinde yer alan *togan*, *toygan* kelimelerinin ayrı fiillerden türediğini kabul etmek şüphelidir; çünkü söz konusu şekiller düzgün diftong yansımalarına sahiptir.

İncelenen kelime dış paralellere sahiptir: Korece : **tawàki*; Japonca : **táká* ‘doğan’.

***la:çın**

Eski Uygur : *laçın* (Suv); Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Türkiye, Çağatay Türkçesi : *laçın* (MK, IbnM, AbûH, At- tuhfâ, HŞ, Sngl); Türkiye, Azeri Türkçesi : *laçın*, Türkmen : *la:çın*; Kumuk, Tatar, Başkurt Türkçesi : *laçın*, Başkurt : *ılasın*, Kazak, K. Kalpak, Nogay Türkçesi : *laşın*, *ılaşın*; G-Altay : *laçın*; Uygur : *laçın*; Hakas : *ılaçın*, Tuva, Şor Türkçesi : *laçın*.

Tüm kaynaklarda *şahin* anlamındadır; MK, Türkiye, Türkmen, Çuvaş : *babayiğit*, *cesur* (metaforik).

Bk. EDPT 763, VEWT 313, ESTYA VI (buradan literatüre alıntılanmıştır). Kelimenin baş harfi olan *l-* alıntı kelime olduğunu gösterir. SKE 135’de Eski Türkçe *laçın*, Moğolca : *naçın* ile Korece : *naçen* ‘şahin’ ile karşılaştırılır. Korece kelime açıkça Moğolca kökenlidir; Türkçe ve Moğolca kelimelerin birbirine oranı açık değildir. İncelenen şekil kökeni belli olmayan göçebe kelime niteliği gösterir.

sar(ı)

Orta Kıpçak : *sar* (CCum); Çağatay : *sarıça* (Courteille, 1820); Azeri : *sar*; Tatar : *sarıça*, Başkurt : *har*; Kırgız : *sar*, *sarı*; Özbek : *sâr*, Uygur : *sa(r)*; Sarı Uygur, Hakas Türkçesi : *sar*, Tuva : *sarı*, Yakut : *sar*, *sa:rt*, *sart*.

Tüm kaynaklarda *bir çeşit atmaca* anlamındadır..

Bk. VEWT 4026, ESTYA VI. Yakut Türkçesi’ndeki şekil Tuva Türkçesi’nden alıntıdır (*rt-* < *rk-*). Dış benzerleri için bk. KWb 313. S. Starostin 1991, 295: Moğolca : *sar* ‘yırtıcı kuş’ (özellikle Türkçe kökenlidir), Korece : **sāy* ‘kuş’.

***göyke-n-ek**

Çağatay : *küykenek* (Vámbéry, 1867: 333, NAL, 320); Türkmen : *göwenek*; Başkurt : *küygänäk*, Kazak : *küykentay*; Kırgız : *küykö*, Altay : *küygenek*; Özbek : *küykä*, Uygur : *kökenäk*; Hakas : *köykenek*.

Tüm kaynaklarda *kerkenez*, *doğan familyasından yırtıcı bir kuş*, *akdoğan*.

Bk. VEWT 288, ESTYA 5.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **giahoy-n* ‘atmaca’: Proto Mançu-Tunguz : **giahuy-n* (SSTMYA I, 146). Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi : *kekük*’ün ‘bir çeşit doğan’ söz konusu kelime ile ilgisi olabilir (EDPT, 710).

yapalak

Karahanlı : *yapakulak*; Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *yabalak*; Türkiye : *yapalak*, Azeri : *yapalag*; Kumuk : *yabalak*, Tatar : *yabalak*, Başkurt : *yabalak*, Nogay : *yapalak*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *japalak*; Kırgız : *capalak*; Özbek : *yapalok*, Uygur : *yapilak*; Hakas : *çabahulah*.

Tüm kaynaklarda *baykuş* anlamındadır .

Bk. VEWT 187, EDPT 875, ESTYA 1989, 129. Anlaşılan kelime *yapaku kulak* ‘tüylü kulak’ sıfat tamlamasına kadar uzanır.

***ügi / *ükki**

Karahanlı : *ügi, ühi* (MK; KB); Orta Uygur : *ügi* (IbnM); Orta Kıpçak : *ügü* (CCum; At-tuhfa); Çağatay : *ügü* (Sngl); Eski Osmanlı : *ügi, ügü* (TS); Türkiye : *öyü*; Türkmen : *hüvi*; Tatar : *öke*, Başkurt : *ökö*, K. Kalpak : *ükü*; Kırgız, Altay Türkçesi : *ükü*; Uygur : *ükä*, Hakas, Tuva Türkçesi : *ügü*; Çuvaş : *ühě*.

Tüm kaynaklarda *puhu kuşu, baykuş* anlamındadır.

Bk. VEWT 519, EDPT 101. Kelime yansıma seslere sahiptir; bu yüzden yansıma kelime olarak açıklanabilir (veya takip eden yansıma sesin etkisiyle), düşmüş olan ön soluklu ünsüzün de etkisi de vardır krş. (Türkmen).

Dış paralelleri: Moğolca : **(h)uguli* ‘puhu kuşu’ (KWb, 454); Korece : **púhàn*; Japonca : **puku* da.

***karga**

Karahanlı : *karga*; Türkiye : *karga*, Azeri, Türkmen Türkçesi : *garga*; Kumuk, Tatar Türkçesi : *karga*; Altay : *karga*; Uygur : *karga*; Hakas : *harga*, Tofalar : *kargan*; Çuvaş : *korak*.

Tüm kaynaklarda *karga* anlamındadır, Çuvaş : *ekin kargası*.

Bk. VEWT 237, EDPT 653, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). Altayca proto tipleri: Proto Altay : **kari ~ *kori* ‘karga, kuzgun’: Proto Mançu-Tunguz : **kori* ‘mitolojik bir kuş’ (SSTMYA I, 415); Proto Moğolca : **keriyen < *keri-gen* ‘kuzgun’: Orta Moğolca : *kere’e, kerı’e* ‘kuzgun, karga’ (SH, 99), Yazılı Moğolca : *keriyen*, Kalmuk : *keré* (KWb, 226), Halha : *heree(n)*, Buryat : *huree*, Mongour : *k’eriēy*.

***ga:z**

Eski Uygur : *kaz*; Uygur : *gaz*; Türkiye : *kaz*, Türkmen : *ga:z*, Kumuk, Tatar Türkçesi : *kaz*; Hakas : *has*, Yakut : *ha:s*; Çuvaş : *hur*.

Tüm kaynaklarda *kaz* anlamındadır, Sarı Uygur : *kuğu* (MK ‘ördek’- hatalı, bk. EDPT 679).

Bk. VEWT 243, EDPT 679, ESTYA V.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **garʒ* ‘kaz, kuğu’: Proto Mançu-Tunguz : **gāru* (SSTMYA I, 142-143); Even: Ald. : *gāre*, Even : *gār*, Mançu : *garu*, Korece : *kiraki* ‘kaz’, Japonca : *kari* ‘kuğu, yaban kazı’ bk. G. J. Ramstedt, SKE 97, Poppe, 1960: 18, 120, S. A. Starostin 1991, 80 (tabii ki Moğolca : *galagu(n)* ‘kaz’ ile ilgisi yoktur).

yungak

Karahanlı : *yugak* (MK; KB).

Karahanlı : *bir çeşit su kuşu*.

Bk. VEWT 209, EDPT 901.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **nónqa-* ‘kaz’: Proto Mançu-Tunguz : **nónqa-ki* (SSTMYA I, 646-647), Korece : **nāhi* ‘büyük toykuşu’.

***kogu**

Eski Uygur : *kugu*; Türkiye : *kuğu*, Türkmen : *guw*; Karayim K. : *kuw*, *akkuw*, Kumuk, Nogay Türkçesi : *kuw*, K. Kalpak : *akkuw*, Kazak : *kuw*; Kırgız : *ku*., *akku*., Altay : *ku*.; Özbek : *kuw*; Hakas, Tuva Türkçesi : *ku*., Yakut : *kuba*.

Tüm kaynaklarda *kuğu* anlamındadır.

Bk. VEWT 275, EDPT 609. Yakut : *kuba*, farklı bir kökle incelenen ismin değiştirilmesi sonucu oluşmuştur: *kuba* ‘solgun, açık’ (VEWT, 295). Tatar, Başkurt Türkçesi : *akküş*, Kıpçak Türkçesi’nde *ak kuw* şeklinden oluşmuş ikincil bir adlandırmadır; *akāş* ve *hurakāş* şekilleri (*hur* ‘kaz’ ile yapılmıştır) Tatar Türkçesi’nden Çuvaş Türkçesi’ne geçmiştir.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : (?) *k’ogu* ‘kuğu’: Proto Mançu-Tunguz : **hūkuy* (*ksi-*) (Güney **kūkuy*, Kuzey **hūki-ksi* > **hūksi*) **kuğu*’ (SSTMYA I, 426-427, II 336): Evenk : *üksi*, *ekşi*, *ūkçe*, Solon : *otçēl*, Even : *hūsı*, Negidal : *hūksı*, Oroç : *kūkku*, Udege : *kūhi hor* (küksiden mi?) Ulç : *kuku*, Orok : *kūkku*, *kūku*, Nanya : *kūku* Nh, *hos’a* (K-U) krş. (Proto Moğolca : **kogi-laß*: Halha : *hoylog*, Yazılı Moğolca : *koyiluß* ‘kaplan’).

***ebürdek**

Eski Uygur : *ödirek* (Suv): Karahanlı : *ördek* (MK; KB); Orta Uygur : *ördek* (IbnM); Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *ördek*, *öwrek*, *ewrek*, *ewek*; Türkiye : *ördek*, Azeri : *ördek*, Türkmen : *ö:rdek*; Tatar : *ürdäk*, Başkurt : *üyrek*, K. Kalpak : *ördek*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *üyrek*; Kırgız : *ördök*, Altay : *örtök*; Özbek : *ördäk*, Uygur : *ö(r)däk*; Hakas : *örtek*, Tuva : *ödürek*, *edirek*.

Tüm kaynaklarda *ördek* anlamındadır.

Bk. VEWT 374, EDPT 205, ESTYA 1974, 547-548.

Kelime dış paralellere sahiptir: Proto Mançu-Tunguz : **awu-ŋga* ‘deniz ördeği’ (SSTMYA I, 10), Japonca : **û* ‘karabatak’.

***aŋıt**

Eski Uygur : *aŋıt* (Suv); Karahanlı : *aŋıt* (MK); Orta Kıpçak : *aŋıt* (AbûH; At-tuhfa); Çağatay : *ankud* (Sngl); Türkiye ağzı : *ankıt* (DD, 104-105); Kumuk : *haŋkut*; Sarı Uygur : *aŋıt*, Hakas : *a:t*, Yakut : *andı*, *annı*.

farklı yabani ördek türleri: (deniz, siyah, kırmızı) ördek, turpan.

Bk. VEWT 21, EDPT 176. Söz konusu kelime Moğolca : *aŋgir*’den alıntı olarak çağdaş lehçelere geçmiştir.

Kelimenin dış paralelleri vardır: Moğolca : **aŋir* ‘dalgıç (kuşu), Proto Mançu-Tunguz : **andi*, ayrıca (SSTMYA I, 43).

***kaşkal-tak**

Karahanlı : *kaşgalak* (MK); Orta Kıpçak : *kaşgaldak* (At-tuhfa); Çağatay : *kaşkaldag* (Sngl); Türkmen lehçesi : *kaşgaldak* (Arazkulıyev, 1961: 241); Başkurt : *kaşkalak*, *kaşkaltay*, Nogay : *kaskalak*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kaskaldak*; Kırgız : *kaşgaldak*; Özbek : *kaşkaldâk*, Uygur : *kaşgaldak*.

pufıa, su tavuğu, (kel) ördek.

Bk. EDPT 672, VEWT 241, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). Kelime kıyaslama, benzetme veya yoğunluk anlamı veren *lak-* ekiyle yapılmış bir isimdir bk. (Sevortyan, 1966: 220). **kaşka* ‘kellik, alındaki beyaz leke’ kelimesinden meydana gelmiştir. krş. Başkurt lehçesi : *kaşkabaş* ‘ördek (kel) ve kaşkabaş ‘dazlak’ (BYAYA II, 141). Ayrıca Başkurt lehçesi : *tazbaş* ‘ördek (kel)’ < taz ‘kel’ + baş ‘baş’ (BYAYA II, 238).

durŋya

Eski Uygur : *turnya* (IB); Karahanlı : *turna* (MK); Orta Uygur : *turna* (IbnM); Orta Kıpçak : *turna* (CCum; AbûH; At-tuhfa); Çağatay : *turna* (Sngl); Türkiye : *turna*, Gagavuz : *turna*, Azeri : *durna*, Türkmen : *durŋa*, Özbek lehçesi: Harezmi : *tunna*; Kumuk : *turna*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *torna*, Kazak : *turna*, Kırgız : *turuna*; Tuva : *duruya*., Tofalar : *duruya*, Yakut : *turyuya*; Çuvaş : *tärna*.

turna anlamndadır.

Bk. VEWT 501, EDPT 551, ESTYA 1980, 301-302.

Geleneksel Altayca kıyaslamalar: Korece : *turum*, Japonca : **turû* ‘turna’ (Polivanov, 1968: 1203; Starostin 1991: 71). Moğolca : *togurigin* (KWb, 397) kelimesinin söz konusu kelime ile ilişkisi açık değildir (KWb, 397).

***korday (< *korm-day?).**

Karahanlı : *korday* (MK; KB); Altay, Teleüt Türkçesi : *kordoy* (P II, 576); Uygur : *koday* (Jarring, 1964: 250); Şor : *hordı*.

Karahanlı : *pelikan*, *balıkçıl*, Altay, Şor Türkçesi : *balıkçıl*, Uygur : *kuğu*.

Bk. VEWT 282, EDPT 649. Eski Türkçe > Moğolca : *korda* ‘pelikan’ (KWb, 187).

Dış paralelleri: Korece : *kǎrmyáki*, Japonca : *kāmámái* ‘martı’, Proto Mançu-Tunguz : **kompari* ‘balıkçıl’ kelimesi ile karşılaştırınız (SSTMYA I, 413).

***ulhar**

Eski Uygur : *ular* (Arat, 1930); Karahanlı : *ular* (MK); Orta Uygur : *ular* (IbnM); Kazak : *ular*; Kırgız : *ular*; Uygur : *ulay/r*; Tuva : *ular*, Yakut : *ular*.

Tüm kaynaklarda *fındık tavuğu*, *yabani hindi* anlamındadır.

Bk. VEWT 512, EDPT 150. Moğolcada alıntı kelimedir: *ularu*.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **ulg3*: Proto Mançu-Tunguz : **ulgu-mi/a* ‘sülün’ (SSTMYA II, 283), Korece : **órhăi* ‘ördek’.

**kä:kilik*

Eski Uygur : *keklik* (Arat, 1930); Karahanlı : *keklik* (MK; KB); Orta Kıpçak : *keklik* (AbûH; At-tuhfa; Blg); Çağatay : *keklik* (MkdmAd); Eski Osmanlı : *keklik* (Ergin, 1963: 199); Türkiye : *keklik*, Azeri : *käklik*, Halaç : *kakluk* (Doerfer, Tezcan, 1980: 145), Türkmen : *kä:kilik*, Salar : *kekeleh*, *kekelih* (SSYA, 378); K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kekilik*; Kırgız : *kekilik*; Özbek : *käklik*, Uygur : *käklik*.

Tüm kaynaklarda *keklik* anlamındadır, (Uygur Türkçesi hariç; Uygur : *fındık tavuğu*).

Bk. VEWT 248, EDPT 710-711, ESTYA V. Farsçadan ters alıntı olan Halaçça şekil. Geleneksel olarak kelime yansıma isim olarak kabul edilir. Henüz dış paralelleri ile karşılaşılmamıştır.

**budur-*, **bıldur-*

Karahanlı : *budursın* (MK); Orta Kıpçak : *buyurçun*, *buyurçın* (AbûH; At-tuhfa); Orta Oğuz : *bıldırçın*, *buldurçun* (Houtsma, 1894; AbûH); Çağatay : *bıldırçın*; Azeri : *bildircin*; Kazak : *bulduruk*; Hakas : *pudurçın*, *püdürçün*, Yakut : *bilcırıt*, *billırt*.

Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *bıldırçın* anlamındadır, (Yakut : ‘bataklık çulluğu’).

Bk. VEWT 73-74, EDPT 309, ESTYA 1978, 305-306.

Eski Türkçe > Moğolca : *bulduragun* (KWb, 59). Bu kelime iki kökün birleşmesinden birleşik isim meydana gelmesi mümkündür; iki grup Altayca proto tipi kıyaslayınız: **budur-* için: Moğolca : *bödene* ‘keklik’, Evenk : *budara* ‘dalğış (kuşu)’; Korece : **pitùri* ‘güvercin’, Japonca : *patun* ‘güvercin’; **bıldur-* içinse: Moğolca : *bolcur* ‘çayır kuşu, toygır’, Mançu : *baldargan* ‘küçük kuş’, Japonca : *(*b*)*untura* ‘keklik’.

***toy(g)**

Karahanlı : *toy ~ toğ* (MK; KB); Orta Kıpçak : *toy* (Houtsma, 1894; AbûH), *dog* (AbûH; Blg); Çağatay : *toy* (Sngl); Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *toy*; Özbek : *tuvalâk*.

büyük toykuşu.

Bk. VEWT 483, EDPT 449. *yg-* ile yapılan yansıma kelimeler; krş. *tuyňak* ‘toynak’ MK’da düzeltme yapıldığı görülür.

Mümkün olan dış paraleller: Türk lehçeleri : *toy(g)*; Moğolca : *toga-day* (KWb, 404), (?) Proto Mançu-Tunguz : *toyta* > Mançu : *toyton* ‘kuş adı’ SSTMYA II 191 (Proto Altay : **toyga-*). Sıkça Eski Türkçe kelime ile birleştirilen Moğolca kelime Türk lehçelerine geniş bir oranda alıntılanmıştır, krş. (Özbek Türkçesi : *tuvalâk* ve *tugdâk* kelime çifti, ikinci kelime Moğolcadan alıntılanmıştır).

***üdpik**

Eski Uygur : *üpgük* (IB), *üpüp* (TT VII); Karahanlı : *üpüp*, Çiğil : *üpgük* (MK); Orta Uygur : *übük*, *ibik* (IbnM); Orta Kıpçak : *übük* (At-tuhfa); Çağatay : *übük* (Sngl); Eski Osmanlı : *ibük*, *ibik* (Sngl, TS); Türkmen : *hüypipik*; Kırgız : *üpüp*; Tuva : *itpik*.

çavuşkuşu anlamındadır.

Bk. VEWT 518, EDPT 9. Kazak Türkçesi’nde yer alan *üdüt*, Türkiye Türkçesi’ndeki *hüthüt* şekli gibidir. Her ikisi de VEWT’deki sözlük maddesinde yer almıştır (anlaşılan Arapçadan). Fonem ve morfemlere ayırma yoluyla söz konusu şeklin fonetik gelişimi gerçekleşmiştir. Ayrıca farklı dillerde yer alan şu kökle de krş. (Latince : *upupa* vb.). Ancak incelenen kelimenin çeşitli şekillerini ayırarak Proto Türkçe şekil Altayca paraleli ile tekrar elde edilebilir: Moğolca : *öbüg* (KWb, 302).

***kö:kerç-gen**

Eski Uygur : *kögürçgen* (Arat, 1930; Suv); Karahanlı : *kögürçgün* (MK); Orta Kıpçak : *kögerçin* (AbûH), *köwerçin* (Houtsma, 1894); Harezmi : *kögerçin* (HŞ); Çağatay : *kögerçin* (Sngl); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *güvercin*, Azeri : *göyerçin*, Türkmen : *gö:gerçin*, Salar : *gurgunç* (Kakuk, 1962: 181); Kumuk : *gögürçün*, Tatar : *kügerçin*, Başkurt : *kügärsin*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kögerşin*; Kırgız : *kögüçkön*; Uygur: Kaşgar : *kögen* (UNS, 131); Sarı Uygur : *k'ükişkin* (SSYUYA, 189), Tuva : *köge:zin*; Çuvaş : *kāvakarçan*.

Tüm kaynaklarda *güvercin* anlamındadır; Nogay : sevgili (çok sevilen) metaforik anlamına sahiptir.

Bk. VEWT 287, EDPT 713, ESTYA 1980, 57 (buradan literatüre alıntılanmıştır). Kelime *kö:k ‘mavi’den türemiş veya kö:k şeklinden halk etimolojisi benzeşmesi yoluyla oluşmuştur, krş. (Eski Romence bir alıntı olan Latince : *columbus* ile Slavca : *golob*).

Mümkün olan Altayca paraleller: Moğolca : *kögürçigene* (KWb, 236), Proto Mançu-Tunguz : **kukeki* ‘alakarga’ (SSTMYA I, 427).

***toñır-tka**

Tatar: Tobol : *tumurtka* (Budagov, 1869: 407), Başkurt : *tumırtka*; Kırgız : *tomurtka*, Oyrat : *toñırtka*; (?) Uygur : *toñkaga*; Hakas : *tobırgı*, Tuva : *torga*, Yakut : *toñsogoy*, lehçesi : *tonogos* (< **toñıga-ç*; DSYAYA, 242).

Uygur Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *ağaçkakan* anlamındadır, Uygur : ‘*kuzgun*’.

Bk. VEWT 488. Anlam bakımından uyumlu köklerin etkisiyle bazen şekiller fonetik kurallarına aykırı gelişmeler gösterirler: ‘oymak, delmek’ (Yakut Türkçesi : *toñsoy-* ‘vurmak’, Hakas Türkçesi : *tobır-* ‘tamamıyla delinmek ve benzerleri’)... Tatar Türkçesi : *tukran*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *tokıldak* kelimelerin kökünün hemen yukarıda gösterilen fiillerin köküyle aynı olması mümkündür, fakat bu kelimeler *tok-* ‘vurmak, çarpmak’ fiilinden türedikten sonra etimolojik olarak

izlenememiştir. Yakut Türkçesi şekli *toņsogoy* Moğolca kökenli olabilir (Moğolca : *toņsi-gul*, *toņsi-* ‘vurmak, çarpmak’ fiilinden türemiştir).

sagısğan

Eski Uygur : *sagızkan* (TT VI); Karahanlı : *sagızgan* (MK); Orta Uygur : *sagızgan* (IbnM); Orta Kıpçak : *sagızgan* (Houtsma, 1894), *sagasgan* (AbûH), *sagsagan* (At-tuhfa); Orta Oğuz : *sakasgan* (AbûH); Çağatay : *sakızgan* (Abşk); Türkiye : *saksağan*, lehçesi : *saksak*, Azeri : *sagsagan*; Kumuk : *saushan*, Tatar : *sayıskan*, Kazak : *sauskan*; Özbek : *zagizgân*, Uygur : *segizgan*; Sarı Uygur : *sakıskan*, Hakas : *sa:shan*, Tuva : *sa:ksan*.

Tüm kaynaklarda *saksağan* anlamındadır.

Bk. VEWT 396, EDPT 818, ESTYA VI.

Mümkün olan Altayca proto tipleri: Proto Altay : *sakis/c-* ‘saksağan’: Proto Mançu-Tunguz : **saksa-ki* ‘saksağan; ördek-saksağan’ (SSTMYA I, 56); Proto Moğolca : **sigaca-gai* ‘saksağan’: Orta Moğolca : *sayigai* (Hua-i i-iu), Yazılı Moğolca : *sißacaßai*, Kalmuk : *şāz^agä* (KWb, 354), Halha, Buryat : *şaaazgay*; Mongour : *sad’ziäge*: (SM, 317). Yansıma kökenli kelime olması da olasıdır (Genel Altayca seviyesinde mi?) krş. *sakra-* ‘cırıldamak’ (AbûH), Moğolca : *şagşih*.

***karlıg-aç**

Eski Uygur : *karlıgaç* (Arat, 1930); Karahanlı : *karlıgaç*, *kargılaç* (MK); Orta Kıpçak : *karlagaç* (Houtsma, 1894), *karlıgaç* (Blg), *karlawuç* (AbûH), *karlagaş* (At-tuhfa). Harezmi : *karlugaç* (NF); Çağatay : *karlugaç*, *karluwaç* (Sngl), Eski Osmanlı : *karlugaç* (TS IV 2313-2315); Türkiye : *kırlangiç*, lehçesi : *garlanguç* (DS VI, 1902), *kırlık* (DS VIII, 2832), Azeri : *garanguş*, lehçesi : *garagloş*, Türkmen : *karlawaç*; Kumuk : *karlıgaç*, Tatar, *karlıgaç*, Başkurt Türkçesi : *karlugas*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *karlıgaş*; Kırgız : *kardıgaç*, Altay : *karlagaş*, *karılgaş*, Teleüt : *karlık*; Özbek : *kaldirgâç*, Uygur : *karlıgaç*; Sarı Uygur : *kırlagış*, Hakas : *Sagay* : *harlagas*, Tofalar : *harlık*, Yakut : *haraņaççı*.

Tüm kaynaklarda *kırlangıç* anlamındadır.

Bk. VEWT 238, EDPT 657, ESTYA V (buradan literatüre alıntılanmıştır). İki kelimenin birleşmesiyle yapılan oluşum şüphelidir, daha doğrusu ikincil bir kelime ile incelenen şekil meydana gelmiştir.

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : *karagaçai* ‘kırlangıç’ (KWb, 168), Türk lehçelerinde alıntıdır (Kaçın, Kızıl : *hara:şhay*, bk. Rassadin, 1980: 35; Hakas : *haçaçhay*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *hara:çıgay*), bk. VEWT 2356, Rassadin, MBZ 35-36, 67; buraya da bk. A. J. Joki W.163-162.

***torıgay**

Karahanlı : *torıga* (MK); Orta Kıpçak : *torgay*, *dorgay* (AbûH; At-tuhfa; Blg); Çağatay : *torgay* (Sngl; Abşk); Eski Osmanlı : *toygar* (Abşk); Türkiye : *toygar*, Azeri : *toragay*, Türkmen : *torgay*; Kumuk : *torgay*, Tatar : *turgay*; Özbek : *türgay*, Uygur : *torgay*; Hakas : *pos-targay*; Çuvaş : *töri*.

Tüm kaynaklarda *tarlakuşu* anlamındadır.

Bk. VEWT 490, EDPT 541. Türkiye > Kalmuk : *torgä*: (KWb, 401).

Altayca proto tipleri: Proto Altay **t’urag* ‘karga’: Proto Mançu-Tunguz : **turakay* ‘küçük karga, karga’ (SSTMYA II, 218): Evenk : *turākī*; Solon : *turāki*; Even : *turaki*; Negidal : *torāhi*; Oroç : *tuaki*; Udegey : *tua’i*; Orok : *tuva*; Nanya : *torāki*; Mançu : *turaki*; Proto Moğolca : **turagun*: Orta Moğolca, Yazılı Moğolca : *tura un*; Kalmuk : *tor°* ~ *torla* ‘karga’ (KWb, 402-403); Halha : *turag* ‘iri kuş’ (**torug* ‘iri’ ile birleştirilerek yapılmıştır. Yazılı Moğolca : *toru* ; Buryat : *turag* ‘iri hayvan için’; Ordos : *t’uruk* (DO, 682), *turliag* ‘küçük karga’; Buryat : *turlā* ‘karga’; Ordos : *t’urū* ‘karga’ (DO, 682).

***sandıgaç**

Karahanlı : *sanduwaç*, *sondılaç* (MK), *sanwaç* (KB); Orta Uygur : *sanduwaç* (IbnM; Rbg), *sandılaç* (IbnM); Harezmi : *sanduwaç*, *zandawaç* (HŞ); Çağatay :

sandalaç, sandulaç (Sngl); Karayim K., T. : *sandugaç*, Başkurt : *handugas*, Kazak : *sandugaş*; Kırgız : *sandığaş*, Teleüt : *sandık*.

bülbül kaynakların çoğunda; Altay : *tarlakuşu*; Karahanlı, Orta Uygur ve Çağatay Türkçesi : *herhangi küçük bir kuş* (l-‘li seçenekler).

Bk. VEWT 401, 436, EDPT 837, ESTYA VI (buradan literatüre alıntılanmıştır).

Kelime Soğutçadan eski alıntıdır: *znt’wç*, kelimesi kelimesine anlamı ‘melodik bir sese sahip olan’dır. Soğudça : *znt’wçh’mrı* ‘şarkı söyleyen kuş’ şekli ile krş., bk. Meselâ E. Benveniste, Mots vogageurs en Asie Centrale. - JA CCXXXVI 1948, fasc. 2, 184.

***çib/mçuk**

Orta Kıpçak : *çipçuk*; Çağatay : *çupçuk*; Tatar : *çipçık* Başkurt : *sıpsık*, Kazak : *şıbışık*, Kırgız : *çımçık*; Özbek : *çumçuk*.

Tüm kaynaklarda *serçe* anlamındadır.

Bk. VEWT 108.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **şibz* ‘ufak kuş’; Proto Mançu-Tunguz : **şibi-* ‘serçe, kırlangıç’ (SSTMYA II, 398) (*p-*‘li gövdeler, ikinci ünlünün daralmasıyla ve sufiksteki sedasız ünsüzün önündeki *b-*’nin sedasızlaşmasıyla oluşur): Evenk : *çivuk-çak, çivka-çan, çirka-çan, çipi-ça*, Solon : *şikka*, Even : *çivkaçan, çukaçan*, Negidal : *çıvıtkan, çıptıya*, Oroç : *çikçi*, Nanya : *çiooko, çıpiako*, Mançu : *sibir an*: Proto Moğolca : **siba-gun* ‘kuş’: Orta Moğolca : *şibao*’un (SH, 139), Yazılı Moğolca : *siba un*, Kalmuk : *şowūn* (KWb, 366), Halha : *şuvuu*, Mongour : *şū* (SM, 383), Korece : *çyāpi* ‘kırlangıç’, Japonca : **tupa-mai* ‘kırlangıç, bk. (Starostin, 1991: 293).

***serçe**

Eski Oğuz : *seçe* (MK); Orta Oğuz : *serçe* (IbnM; Houtsma; Blg); Eski Osmanlı : *serçe* (Sngl); Türkiye, Türkmen Türkçesi : *serçe*, Azeri : *särçä*, Salar : *siça*, *sece* (SSYA, 476-478); Özbek lehçesi : *seçä*; Çuvaş : *şerşi*.

Tüm kaynaklarda *serçe* anlamındadır.

Bk. VEWT 412, EDPT 795, ESTYA VI. EDPT’de yer alan kelimenin *seç-* ‘seçmek’ fiilinden türediği varsayımı halk etimolojisiidir.

Mümkün olan dış paralel: Japonca : **süzúmé* ‘serçe’.

2.5. BALIKLAR

***ba:lık**

Her yerde yer almıştır. Eski Uygur : *balak*, *balık* (Man I ve diğerleri); Türkiye : *balık*, Türkmen : *ba:lık*; Balkar, Başkurt Türkçesi : *balık*; Kırgız : *balık*; Özbek : *balik*, Uygur : *belik*; Tofalar : *balık*; Yakut : *balık*; Çuvaş : *pulă*.

Tüm kaynaklarda *balık* anlamındadır.

Bk. VEWT 61, EDPT 335, ESTYA 1978, 59-60.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **pıālu* ‘balık’: Proto Mançu-Tunguz : **falu* (> Mançu : *falu* ‘balık (çapak balığına benzer)’ - SSTMYA II 298); Proto Moğolca : **bilagu* ‘tatlı su kefali sazan’: Halha : *bulū*, Buryat : *bulūshai*; Korece : *palgani* ‘sazan’, Japonca : **piramai* ‘kalkan’, bk. (Starostin 1991: 282).

***çapak**

Karahanlı : *çabak* (MK); Çağatay : *çabak* (Sngl); Türkiye : *çapak*, Türkmen : *çapak*; Kırım-Tatar : *çapak*, Karayim : *çabak*, Tatar : *çabak*, Başkurt : *sabak*, Kazak : *şabak*; Kırgız : *çabak*, Altay : *çabak*; Özbek : *çāvāk*, (?) Uygur : *çapaka*; Şor : *şavaga*; Çuvaş : *şupah*.

Tüm kaynaklarda *ufak nehir balığı* anlamındadır; Türkmen : *vobla*; Karayim : *balık*, Tatar, Başkurt, Özbek Türkçesi : *çamcak*; Kazak, Çuvaş Türkçesi : *çapak, dere kıyası*; Uygur : *karakurbağası*.

Bk. VEWT 99, EDPT 395.

Mümkün olan dış paralelleri: Proto Mançu-Tunguz : **sifa*: Evenk : *ceve* ‘tatlısu balığı’, Ulç : *siva* ‘süzgeç’, Nanya : *sipergin* ‘yüzgeç’, Mançu : *sifa* ‘yayın’ (SSTMYA II, 74, 103, 990); Japonca : *saba* ‘uskumru’.

bıyıt

Hakas : *mindir*, Tuva : *mıyıt*, Yakut : *bıyıt*.

a) Tüm kaynaklarda *bingit* anlamındadır; b) Hakas : *lota*.

Bk. VEWT 336. Kelimeye kaynaklarda az rastlanılmıştır.

Altayca proto tipleri mevcuttur: Proto Altay : **püñti*- ‘balık çeşidi’: Moğolca : *bongçiliki* ‘uskumru’ (>Mançu : *boñçilihi* ‘kalkan’ SSTMYA I 95); Proto Mançu-Tunguz : **foñti*- ‘gölge balığı’ (SSTMYA II, 43, 46); Korece : *piñút* ‘uskumru’; Japonca : **puna* ‘izmarit’.

ya:yın

Çağatay : *yayın* (Courteille, 1820) ; Türkiye : *yayın*, Türkmen : *ya:yın*; Tatar : *cäyın*, Başkurt : *yäyın*, Nogay : *yayın*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *jayın*; Kırgız : *cayın*; Çuvaş : *şuyăn*.

Türkiye ve Çağatay Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *yayın*; Türkiye : *somon*, Çağatay : *turna balığı*.

Bk. VEWT 179, ESTYA 1989, 80-81.

Mümkün olan Altayca paraleller: Proto Türkçe : **yayın* ‘yayın’, Proto Moğolca : **ciga-sun* ‘balık’, Proto Mançu-Tunguz : **coyo* ‘bingit’ (SSTMYA I, 262). Proto Altay : **dioyga?* bk. (Dybo, 1996: 46).

***çortan**

Türkiye, Türkmen Türkçesi : *çortan*; Tatar : *çörtan*, Başkurt : *sörtan*, Nogay, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *şortan*; Kırgız, Altay Türkçesi : *çorton*; Özbek : *çürtan*; Hakas : *sortan*, Tuva : *şortan*, Yakut : *sordon*; Çuvaş : *şärtan*.

Türkiye Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *turna balığı*, (Baskurt : *genç*; *yaşlı suragay*); Türkiye : *yılan balığı*.

Bk. VEWT 116.

Mümkün olan dış paraleller birçok Türk lehçesinde alıntı kelime olarak bulunmaktadır. Moğolca : **çurkay* ‘turna balığı’, bk. KWb 434.

***alabuga** ‘tatlı su levreği’

Orta Kıpçak : *ala-buga* (CCum); Tatar, Başkurt, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *ala-buga*; Kırgız, Altay Türkçesi : *ala-buga*; Özbek : *âla-buga*; Tuva : *ala-buga*.

Kırgız Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *tatlı su levreği* anlamındadır; Kırgız : *alabalık*.

Bk. VEWT 15. Geleneksel olarak kelimenin *ala* ‘ala’ ve *buka* ‘boğa’ şekillerinin birleşmesinden meydana geldiği kabul edilir. Birinci öge *ala* dikkate alındığında söz konusu kelimenin birleşik kelime olduğu kesindir, *ala* ile Yakut : *alahır* ‘tatlı su levreği’, Çuvaş : *ulankă* şekillerini karşılaştırınız. Semantik ve fonetik nedenler yüzünden ikinci ögenin yorumu şüphelidir (incelenen kelimenin Tatar Türkçesi’ndeki paraleli ile: *ala-balık* ‘alabalık’: *ala-buga* ‘tatlı su levreği’, Nogay Türkçesi’ndeki paraleli: *alaşorgay* ‘alabalık’ şekillerini karşılaştırınız, *şorgay* ‘turna balığı’ ikincil ögesinin balık ismi olduğu varsayılır), Tatar ve Başkurt Türkçesi’nde y- yerine i- gelirken, Özbek Türkçesi’nde fonetik kurallara aykırı sedahlama vardır krş. (Özbek : *buga* ‘boğa’).

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : **bekir* ‘çıra [balığı]’ (KWb, 41) (birçok Türk lehçesinde alıntı kelime olarak yer almaktadır, bk. (ESTYA, 108), Korece : **pòk* ‘yunus balığı’, Japonca : **púkă* ‘köpekbalığı’.

***sebrük**

Türkmen : *süyrik*; Kumuk : *süyrük*, Tatar : *söyrök* (P IV, 593), Nogay : *süyrik*; Uygur : *sü:rük* (P IV, 816).

Türkmen : *yıldızlı mersin balığı*, Kumuk : *mersin balığı*, Tatar, Uygur Türkçesi : *çığa* [balığı], Nogay : *bıyıklı balık*.

Bk. VEWT 438, ESTYA VI. **severyuga* ‘mersin balığı’ olarak Rusçaya, *söreg* şeklindeyse Macarcaya geçmiştir, (MNYTESz III, 581). Geleneksel olarak **sibri-* ‘keskin olmak’ fiilinden türediği kabul edilmektedir krş. (Çuvaş Türkçesi’nde mersin balığının ismi *şëvër sãmsa*, kelimesi kelimesine ‘sivri burun’ anlamındadır), ama ikincil bir benzeşme de mümkündür.

İncelenen kelimenin varsayılan Altayca paralelleri: Proto Mançu-Tunguz : **sawu* ‘alabalık’ (SSTMYA II, 52), Japonca : **sibi* ‘ton balığı’.

***sa:zgan**

Orta Uygur : *sazgan* (IbnM); Orta Kıpçak : *sazan* (AbûH), *sazgan* (CCum; AbûH; Houtsma); Çağatay : *sazgan* (MkdmAd; *sazgan* Türkçeye alıntı kelime olarak girmiştir), *sazar* (Vámbéry, 1867: 293); Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *sazan*, Türkmen : *sa:zan*; Kumuk : *sazan*, Başkurt lehçesi : *hazan* (Bhh, 286), K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *sazan*; Kırgız : *sazan*; Çuvaş : *şaran* bk. (> Rusça : *şaran*, Fasmer, 1973: 407-408). Hakas, Tuva Türkçesi : *sazan*, büyük olasılıkla Rusçadan alıntıdır.

Tarihî ve tüm modern kaynaklarda *sazan* anlamındadır. H. Vámbéry, *ĆSpr.* : Amu Derya’da *turna* balığına benzer bir balıktır; *sazgan* şekli ise tarihî kaynaklarda ‘ejderha’ anlamındadır.

Bk. VEWT 406, ESTYA VI (buradan literatüre alıntılanmıştır). *ejderha* ismi anlaşılan, Karahanlı Türkçesi’nden alıntı olarak kaynaklarda yer almaktadır; ayrıca Macarcada da *sárkánú* ‘ejderha’ şeklinde alıntı kelimedir krş. (Almanca etimolojiye sahip olmayan İngilizce : *shark* ‘köpek balığı’). Anlaşılan öncelikle kılçıklı bir balık ismidir.

Dış paraleller: Moğolca : **sirüge* ‘hani balığı’ (KWb, 366), Proto Mançu-Tunguz : **sarga* ‘perki; gölge balığı; alabalık’ (SSTMYA II, 65, 67), Japonca : **sakai* ‘somon’.

***bel**

Tatar : *bıl* (P); Altay : *bel*; Hakas : *bıl*, Tuva : *bel*, Yakut : *bil*.

Tüm kaynaklarda *somon* anlamındadır.

Bk. VEWT 68. Sibirya’da kullanılan yerel bir kelimedir; dış paralelleri ile henüz karşılaşılmamıştır.

2.6. İKİ AYAKLI SÜRÜNGENLER

***ba:kka**

Eski Uygur : *baka* (Uig.II); Karahanlı : *baka* (MK); Orta Kıpçak : *baka* (Houtsma, 1894; AbûH, At-tuhfa); Harezmi : *baka* (HŞ); Çağatay : *baka* (Sngl), *bakka* (MkdmAd); Eski Osmanlı : *baka* (Sngl); Türkiye : *ba:*, Türkiye lehçesi, Azeri Türkçesi : *baga*; Karaçay-Balkar : *maka*, Karayim, Kumuk, Tatar Türkçesi : *baka*; Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *baka*; Kırgız, Altay Türkçesi : *baka*; Özbek, Uygur Türkçesi : *baka*, Uygur : *paka*; Hakas : *paga*, Tuva : *p’aga*, Tofalar : *baga*, Yakut : *baga*.

kurbağa.

Bk. VEWT 58, EDPT 311, ESTYA 1978, 40-42. Oğuz lehçelerindeki vokal arası ünsüzün sedalılılaşması eskiden var olan uzun sese kanıttır. Kıpçak Türkçesi’nde sedalılılaşmanın olmayışı yüzünden ünsüz çiftleşmesi meydana gelmiştir. Eski zamanlardan beri ‘kaplumbağa’ anlamına gelen birleşik kelimeler ile karşılaşılır: Eski Uygur : *müyüz baka*, Karahanlı : *müñüz baka*, kelimesi kelimesine ‘boynuzlu kurbağa’; Orta Kıpçak : kabırçaklı baka, kelimesi kelimesine ‘kutulu bağa’; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *taş-baka*, kelimesi kelimesine ‘taş bağa’.

Kelime Altayca etimolojiye sahiptir: Moğolca : *mekelei* ‘kurbağa’ (KWb, 260); Korece : **màkúri* ‘karakurbağası’ (SKE, 144).

***kur-baka**

Eski Oğuz : *kurbaka* (MK); Orta Uygur : *kurbaka* (IbnM), *kırbaka* (Tfs); Orta Kıpçak : *kurbaga* (Houtsma, 1894; AbûH; At-tuhfa); Çağatay : *kurbaga* (Sngl); Türkiye : *kurbağa*, Türkmen : *gurbaga*; Tatar : *kırbaka*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kurbaka*; Kırgız : *kurbaka*; Özbek : *kurbaka*.

Türkiye, Türkmen, Özbek Türkçesi : *kurbağa*; Tatar : *ot kurbağası*; diğer kaynaklar : *kurbağa*. Nogay : *kurmakay* ‘gırtlak çıkıntısı’ dolaylı kullanımının da söz konusu kelime ile ilişkili olması mümkündür.

Bk. VEWT 302, EDPT 646-647. **baka* ‘kurbağa’ ile yapılan birleşik kelime. G. Clauson’a göre ilk öge **kur* ‘kemer’dir; fakat bunun başka bir kök olması da mümkündür, krş. Orta Korece : *kòrò'an* ‘salyangoz’. Tatar Türkçesi’nde *kır* ‘kır’ ile başlayan birleşik kelime olarak yer alır.

***yılan**

Eski Uygur : *yılan* (IB; Uig II, vb.); Karahanlı : *yılan* (MK); Orta Uygur : *yılan* (Yugnekskiy; Tfs; IbnM); Orta Kıpçak : *yılan*, *ılan* (CCum), *yılan* (Houtsma, 1894; Blg); Harezmi : *yılan* (HŞ; NF); Çağatay : *yılan*, *ılan* (Sngl); Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *yılan*, Türkmen : *yıla:n*, Salar : *yılın*; Karayim, Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçesi : *yılan*, Kazak : *jılan*; Kırgız : *cılan*, Altay : *d'ılan*; Özbek : *ilân*, Uygur : *ılan*; Sarı Uygur : *yılan*, Hakas, Tuva : *çılan*; Çuvaş : *şölen*.

Tüm kaynaklarda *yılan* anlamındadır (hayvan devresine göre düzenlenmiş yıl ismi).

Bk. VEWT 200, EDPT 930, 931, ESTYA 1989, 377. Kelime *yıl-* ‘kaymak, sürünmek’ fiilinden türemiş olabilir (M. Räsänen’in varsaydığı gibi, bk. VEWT 200, ESTYA, 40-41). Halk etimolojisi yolu ile fiille bir benzeşme meydana gelmiş

olabilir, alternatif olarak krş. Proto Mançu-Tunguz : **sulama* ‘yılan’ (SSTMYA II, 57), bk. (Starostin, 1991: 285).

***bökä**

Karahanlı : *bökä* (MK).

büyük yılan.

Bk. EDPT 324. G. Clauson kelimeyi bir makalesinde kullanır: *bökä* ‘destan kahramanı’; E. V. Sevortyan kelimesi **bökelek* ‘atsineği’ ile ilişkilendirir (ESTYA 1978, 213); fakat Orta Moğolca : **mogai* ‘yılan’ (KWb, 263); Proto Mançu-Tunguz : **mükü* ‘yılan’ (SSTMYA I, 537-538); Korece : **mak-kuri* ‘büyük karayılan’; Japonca : **mükàtai* ‘çok ayaklı’ (Starostin, 1991: 36, 293).

***keler**

Karahanlı : *keler* (Atalay, 1943: 297), *kelär* (DTS, 296; MK), *kälär* (Brockelmann, 1928: 103, krş. Atalay, 1943), *keler* (TS IV, 2404), Türkiye lehçesi : *keler* (DS VIII, 2729; DSf., Zen. II, 757; Budagov, 1871: 134), *geler* (DS VI, 1976), *kelä* (DS VIII, 2728), *kener* (DS VIII, 2743); Uygur lehçesi : *kelär* (UNS, 130; Menges, 1955: 745), *kile* (Jarring, 1964: 173).

***kelez**

Orta Kıpçak : *käläz* (Tarj., 102; Houtsma, 1894: 98); Çağatay : *keles* (MA, 389), *käläs* (P II, 1114; Budagov, 1871: 132; Courteille, 1820: 459; Vámbéry, 1867: 327), Doğu Türkçesi : *käläs* (Zen. II, 756); Türkiye lehçesi : *kelez* (DS VIII, 2729), Azeri lehçesi : *kelez* (İsl., 302); Özbek ağızları : *kälas*, *käläs*, *käläs* (ÜHŞL, 140, *kältikälas* ‘kertenkele’ maddesi ve diğerleri).

***keleski**

Orta Kıpçak : *käsältäki* (AbûH, 46), *käsältki* (İz.dar, 323; Zajqczkowski, 1938: 30); *keseltki* (At-tuhfa, 196); Türkiye lehçesi : *keselekke*, *keselekge* (DS VIII, 2762), Tatar lehçesi : *käsältkö* (p II, 1174 – Baraba); Altay, Altay lehçesi : *keleski* (Baskakov, 1972: 221; Budagov, 1871: 132 – Altay; P II, 1114 – Teleüt); Sarı Uygur : *kesilki*, Hakas : *kileske*, Tuva : *heleske*.

***kelesken**

Harezmi : *käslän* (Fazılov, 1966: 590); Türkiye lehçesi : *kesten* (DS VIII, 2768 – *kestenkele*, *kestenkece*, *kestenkükeh* ‘kertenkele’ maddesinde); Gagavuz Türkçesi (*kistenkile* ‘kertenkele’ maddesinde); Altay : *kelesken*, Altay lehçesi : *kölöskön* (Baskakov, 1966: 130), *käläskän* (Baskakov, 1972: 221; Budagov, 1871: 132 – Kondom); Hakas lehçesi : *kleksen* (DHYA, 101), *keläskän* (P II, 1114 – Sagay, Koybal), *käläskän* (P II, 1114 – Altay, Şor, Lebed).

***keslinç**

Karahanlı : *keslinç* (DTS, 303; Atalay, 1943: 306); Uygur lehçeleri : *käslänçük* (Aganina, 1954: 280, Menges, 1955: 744; Le Coq, 1911: 96; P II, 1168 – Baraba), *ketlänçök* (UYA, 164).

***keskeldirik**

Kırgız : *keskeldirik*; Özbek lehçeleri : *keçkältürük* (ÜHŞL, 145; Farmonov, 1961: 424), *käskältirik* (ÜHŞL, 145).

Tüm kaynaklarda ve hemen yukarıdaki altı maddede de *kertenkele* anlamındadır.

Bk. VEW 249; ESTYA V. İki kök mümkündür: *kes- ve *kel- bk. (EDPT, 719: *keler* ve 750: *keslinçü*). Birçok kez bu köklerle birleşik kelimeler elde edilmiş ya da tabu etkisi altında söz konusu kelimeler oluşmuştur: Orta Kırgız : *kelemiş*, *keler*, *keles* ‘tarla faresi’, buradaki **kelemiş* kelimesindeki *miş*- Farsça : *muş* ‘fare’ kelimesi

ile aynıdır. *kele* ise *kelāgü* ‘tarla faresinin farklı bir türü’ ve Türkiye lehçesi : *kelengi*, *keleni* ‘iri fare’ (DS VIII, 2729) kelimeleri ile kıyaslanabilir (DTS, 296 - MK). Yakut : *kulyeri* ‘kertenkele’ Moğolcadan alıntıdır bk. (Kaluzýński, 1961: 52).

2.7. BÖCEKLER

*ku:r-t

Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *kurt*; Türkiye : *kurt*, Azeri : *gurd*, Türkmen : *gu:rt*, Tatar : *kürt*; Kırgız : *kurt*; Özbek : *kurt*, Uygur : *kurut*; Tuva : *kurt*, Yakut : *kurcaga*; Çuvaş : *hort*.

Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *kurt*, *böcek* (ortak isim); Yakut : *ufak sürüngenler*. Tabulaşmış isim olarak *kurt* anlamında kullanılır (bk.).

Bk. VEWT 303-304, EDPT 647.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **k'ur-* ‘kurt’: Proto Kuzey Mançu-Tunguz : **(h)ure* (STMYA I 289), Proto Moğolca : **kor-kai* (KWb, 188).

*biyt

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Çağatay Türkçesi : *bit*; Türkiye, Azeri, Türkmen Türkçesi : *bit*, Salar : *bişt*; Karayım, Kumuk Türkçesi : *bit*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *bit*, Nogay : *biyt*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *bit*; Kırgız : *bit*, Altay : *biyt*; Özbek : *bit*, Uygur : *pit*; Sarı Uygur : *bişt*, Hakas : *pît*, Tuva : *bit*, Tofalar : *bi"t*, Yakut : *bit*; Çuvaş : *piydă*.

Tüm kaynaklarda *bit*; Kumuk, Tatar, Çuvaş Türkçesi : *bitki biti*, Gagavuz : *tahta kurusu*.

Bk. VEWT 76, EDPT 296, ESTYA 1978, 151-152, A. M. Şçerbak SF 195.

Altayca paraleller: Proto Mançu-Tunguz : **fanta* ‘pire’ (SSTMYA II, 47, 315); Korece : **pántó*, Japonca : *pətaru* ‘ateş böceği’.

sirkä

Eski Uygur : *sirke* (Chuast.); Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *sirke*; Türkiye, Türkmen Türkçesi : *sirke*, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *sirkä*; Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *sirke*, Tatar : *sirkä*, Başkurt : *hirkä*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *sirke*; Kırgız, Altay Türkçesi : *sirke*; Özbek : *sirka*, Uygur : *si(r)kä*; Hakas : *sirge*, Tuva : *sirge*, Tofalar : *sĩ"rhe*; Çuvaş : *şärga*.

Tüm kaynaklarda *sirkeler*; Çuvaş : *kurtçuklar*, Çuvaş : *sıvı üzerindeki küf*, Tatar, Başkurt, Çuvaş Türkçesi : *çiçek toz*; Kırgız : (metaforik) *noktalardan oluşan bezek*.

Bk. VEWT 423, EDPT 850, ESTYA VI.

Dış paraleller: Moğolca : **sirke* 'büyükbaş hayvandaki bit' (KWb, 360); Proto Mançu-Tunguz : **su:ra* 'pire' (SSTMYA II, 112); Korece : **hya* 'sirke', Japonca : **sírámùi* 'bit', bk. (Starostin 1991: 276).

yavl/l'çak > yavşak

Orta Kıpçak : *yavşak*; Türkiye : *yavşak*; Türkiye ağızları : *yavsa*, *yavşı*, *yavşu*, *yavışlak*; Azeri lehçesi : *yowşah*; Türkmen : *yapışak*; Tatar : *yabışkak*; Başkurt : *yäbişkāk*.

a) Tüm kaynaklarda *sirke*; b) Azeri lehçesi : *bit*, Türkmen : *çok ufak bit*.

Bk. VEWT 193, ESTYA 1989, 53, 134. *p*-'li yansıma şekilleri, *yapış-* 'yapışmak' fiili ile yapılmış birleşik kelimelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **n/hawl'-c-* 'sirke': Proto Mançu-Tunguz : **n'el'ci-ke* (SSTMYA I, 616); Evenk : *neyke*, Udege : *n'ecige*, Ulç : *n'ilekte*, Orok : *nelige*, Nanya : *n'ileke*.

***bürge**

Karahanlı : *bürge* (MK); Orta Uygur : *bürge* (IbnM); Orta Kıpçak : *bürçe* (Houtsma, 1894; AbûH; Blg); Orta Oğuz : *büre* (Houtsma, 1894; Abûh; Blg); Çağatay : *bürge* (Sngl); Eski Osmanlı : *büre* (TS); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *pire*, Azeri : *pirä*, Türkmen : *büre*; Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *bürçe*, Tatar : *bürcä*, Başkurt : *bürsä*, Nogay : *bürşe*, Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *bürge*; Kırgız : *bürgö*; Özbek : *burgä*, Uygur : *bürgä*; Çuvaş : *pärza*.

Tüm kaynaklarda *pire* anlamındadır.

Bk. VEWT 92, EDPT 362, ESTYA 1978, 298-299. Kelimedeki artdamak ünsüzü Oğuz lehçelerinde düşmüştür. Kıpçak Türkçesi'ndeki ç- anlaşılan küçültme ekidir.

Dış paraleller: Moğolca : **bürge* 'pire, bit' (KWb, 71); Korece : **pyârók* (SKE, 198).

***kamtala**

Orta Kıpçak : *kandala* (KW, 192; Houtsma, 1894: 93; At-tuhfa, 183, Ad-Durra I, 71); Türkiye ağzı : *kandalag*, *kandalar*, *kandalagan* (DS VIII, 2620), Türkmen, Türkmen lehçesi : *kandalay* (Nartıyev, 1959: 292; Kurenov, 1959: 245); Karayim K., Kumuk (Mohir, 1893: 75), Tatar, Başkurt, K. Kalpak, Kazak, P II 123 (Bar., Kazan, Kırgız, Tobol, Koman), L. Budagov II 66) (Kazan) *kandala*, Karayim T. : *kandala*, *kındala*, Karayim G. : *kundal*, Karaçay-Balkar : *kandagay*, Kumuk : *kannala*, Nogay : *kandalay*; Kırgız : *kantala*; Özbek : *kandalä*; Hakas : *handala* (RHS); Yakut lehçesi : *haptagay* (DSYAYA, 280); Çuvaş : *hänkälä*, lehçesi : *hämtilä*, *höntälä*, *hantälä* (Aşmarin, 1928-1950: XVI 334).

a) Kaynakların çoğunda *tahtakurusu*; b) Türkmen : *büve*, *atsineği*; M. Houtsma : *bit*.

Bk. VEWT 229, ESTYA V. Kelime **kan* ile benzeşmeye girerek fonetik kurallarına aykırı olarak yeniden düzenlendi; Yakut lehçesi şekli **hapta-* 'düz' < Moğolca ile benzeşti (Kalużyński, 1961: 40).

Mümkün olan dış paralel: Proto Mançu-Tunguz : **kiamfi-* ‘kerevit, kene’ (SSTMYA I, 388).

***ge:ne**

Orta Kıpçak : *kene* (AbûH; At-tuhfa; Houtsma); Türkiye : *gene*, Azeri : *gänä*, Türkmen : *gä:nä*, Halaç : *kana*; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : *kene*; Kırgız : *kene*; Özbek, Uygur Türkçesi : *kana*.

Tüm kaynaklarda *kene*; M. Houtsma : *bit*.

Bk. VEWT 251, ESTYA V. Farsçadan alıntı kelime olduğu varsayılır; fakat Farsça : *känä* şekli İran Etimolojisine sahip değildir. Bu yüzden kelime Türkiye Türkçesi kökenli olabilir. Halaç Türkçesi şekli Farsçadan ters alıntıdır.

Mümkün dış paraleller: Korece : **kăi*, Japonca : **kání* ‘yengeç’.

***sakırtka**

Karahanlı : *sakırku* (MK); Orta Kıpçak : *sakurga* (AbûH; At-tuhfa); Eski Osmanlı : *sakırğa* (TS); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *sakurga*, Türkmen : *sakırtka*; Sarı Uygur : *sakırtkı*, *sakartkı*, Hakas : *sagarthı*, Şor : *sartka*, Tuva : *sargı*, Tofalar : *sa"hargı*, Yakut : *sahsırğa*.

Tüm kaynaklarda *kene*; Yakut : *sinek*.

Bk. VEWT 396, EDPT 816, ESTYA VI. Kıpçak lehçelerinde yer alan **kısır-* ‘sıkıştırmak’ fiil gövdesinin etkisiyle, Tatar lehçesi : *kızartkı*, Kumuk, Nogay Türkçesi : *kasartkı* şekilleri oluşur.

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : **sag* ‘haşere yumurtaları’, Proto Mançu-Tunguz : **şaku-* ‘iki kanatlı küçük bir böcek’, Eski Japonca : **sugaru* ‘yaban arısı’.

***kumır-ska**

Eski Uygur : *kumursga*; Türkmen : *gumursga*; Kumuk : *homursga*, Tatar : *kırmıska*; Kırgız, Altay Türkçesi : *kumurska*; Özbek : *kumurska*; Hakas : *humusha*, *hımışha*, Tuva : *kımıskayak*, *kımır-da-gas*.

Tüm kaynaklarda *karınca* anlamındadır.

Bk. VEWT 300, EDPT 628.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **kumi-* ‘haşere türü’: Proto Mançu-Tunguz : **kumi-r-* haşere, karınca’ (SSTMYA I, 430, 431): Evenk : *kumikēn*, *kumirkēn*, *kumir* ‘haşere, küçük böcek’; Solon : *humine* ‘karınca’, Even : *kumnilen* ‘ateşböceğinin ismi’; burayla **kumke* ‘bit’ kelimesinin de ilgili olması mümkündür (SSTMYA I, 430).

***karınçga**

Eski Oğuz : *karınça*, *karınçak* (MK); Orta Oğuz : *karınca*, *karıncak* (Rbg; Houtsma, Blg, At-tuhfa); Harezmi : *karınçka* (HŞ); Çağatay : *karınçga* (Sngl); Türkiye : *karınca*, Gagavuz : *karımcä*, Azeri : *garışga*, Türkmen : *garınca*.

Tüm kaynaklarda *karınca* anlamındadır.

Bk. VEWT 238, EDPT 662, ESTYA V. Kelimenin yayılma şekli göz önüne alındığında, bölgesel olarak Oğuz Türkçesiyle sınırlı olduğu görülür. *karın* kelimesinden türemiş olması mümkündür (Brockelmann, 1954: 25a).

***çümeli**

Eski Uygur : *çümeli* (Uig II); Karahanlı: Çigil : *çümeli* (MK); Orta Kıpçak : *çümeli* (At-tuhfa); Tatar lehçesi: Baraba : *çümöldü* (P IV, 214); Altay : *çımalı*, Lebed, Tuba Türkçesi : *çıbalı*; Uygur : *çümüle* (P III, 2204); Tuva : *şımıl*.

Tuva Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *karınca* anlamındadır; Tuva : *kurtçuk*.

Bk. VEWT 121, EDPT 423. Sibirya lehçelerindeki artsırasallık fonetik dışı gelişmeler tarafından ortaya çıkarılmış olabilir.

Mümkün olan dış paraleller: Korece : **çóm* ‘bir tür haşere’; Japonca : **simi*.

***bögen > *böye, böy-çek**

Karahanlı : *bög, böy* (MK); Eski Oğuz : *biy* (MK); Orta Kıpçak : *böv* (CCum), *böy* (Houtsma, 1894; AbûH; Blg), *bew* (At-tuhfa); Çağatay : *bew* (Sngl); Türkiye : *böyi, böcek, bügü*, Gagavuz : *böcek*, Azeri : *böv, böcek, böyä*, Türkmen : *mö:y, mö:cek, biy*; Kumuk : *miya, miyama*, Tatar : *büyä, böcek*, Başkurt : *böyö, böcek*, Nogay : *biy, böcek*, Kazak : *büyi*, K. Kalpak : *miy*; Kırgız : *böy, böcök, böcö, bö;*, *böyü*; Özbek : *biy*; Çuvaş : *păvan*.

Tüm kaynaklarda eksizdir ve *zehirli örümcek* anlamındadır, Türkiye ve Çuvaş Türkçesi’nde eksizdir *büve* anlamındadır; *haşere* şekli tüm kaynaklarda eklidir. Ekli şekil tabu isim olarak *kurt* anlamında kullanılır (bk.).

Bk. VEWT 82-83, EDPT 323, ESTYA VI. *böy-çek* anlaşılan diminutivdir. Çuvaş Türkçesi şekli fonetik sebepler yüzünden burayla ilişkilendirmek daha doğrudur, *bükel* ‘sinek’ burayla ilişkilendirilemez (VEWT’e rağmen). Bir dildeki çeşitli şekiller lehçeler yüzünden ortaya çıkmıştır.

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : *bögesün* ‘bit’ (KWb, 57); Proto Mançu-Tunguz : **bogutu-* ‘sivrisinek, büve’ (SSTMYA I, 102, 123); bk. (Starostin, 1991; 294).

***çağan**

Karahanlı : *çağan* (MK; KB); Orta Uygur : *çağan* (Rbg); *çayan* (IbnM); Orta Kıpçak : *çayan, çıyan* (Houtsma, 1894; At-tuhfa); Harezmi Türkçesi : *çayan* (HŞ); Çağatay : *çayan, çıyan* (Abşk; Sngl); Eski Osmanlı : *çayan* (TS); Türkiye : *çayan*, Türkmen : *çaya:n*; Tatar : *çayan*, Başkurt : *sayan*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *şayan*; Kırgız : *çayan*; Uygur : *çayan*.

Tüm kaynaklarda *akrep*; Çağatay, Eski Osmanlı, Türkiye Türkçesi : *çok ayaklı*; Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız Türkçesi : *yengeç*; Kırgız: Тяныш [tyan’ş] : *yaban arısı*.

Bk. VEWT 94, EDPT 403. Moğolca : *çaya* ‘haşere’ (KWb, 420) O. A. Mudrak tarafından önerilen Altay Türkçesi’ndeki kelimeye karşılık olarak gelmektedir (Mudrak, 1993: 102): Türkçe *ç-*, Moğolcada *y-*’ye dönüşür. Karşılaştınız : Proto Mançu-Tunguz : **çeye-ne* ‘karides’ kelimesi de bu kelime ile ilişkilidir (SSTMYA II, 419), Korece : **çyàn-kár* ‘akrep’.

***sülük**

Orta Kıpçak : *sülük* (CCum; AbûH; Houtsma); Çağatay : *sülük* (Sngl); Türkiye, Gagavuz, Türkmen Türkçesi : *sülük*; Karayim, Kumuk Türkçesi : *sülük*, Tatar : *sülük*, Başkurt : *hülük*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *sülik*; Kırgız : *sülük*, *zülük*, Altay : *şülük*; Özbek : *zuluk*, Uygur : *zülük*; Çuvaş : *sělěh*.

Tüm kaynaklarda *sülük*; Gagavuz : *salyangoz*.

Bk. VEWT 436, 425, EDPT 827, ESTYA VI. Bazı lehçelerde bulunan baştaki ünsüz harf kelimedeki yansıma gelişmelerini belli eder.

Mümkün dış paralel: Proto Mançu-Tunguz : **silu-* ‘kurt’ (SSTMYA II, 95).

***böke-l, böke-lek**

Azeri : *böyäläk*, Türkmen : *bökelek*; Tatar : *bügäçän*, Başkurt : *bügäläk*, Nogay : *büklesin*, Kazak : *bügelek*, *bögelik*; Kırgız : *böyönök*, Altay : *bökönök*; Özbek lehçesi : *bokalağ* (UHŞL, 58); Yakut : *bügeleh*, *bügüye*.

Altay Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *atsineği*, *büve*; Altay : *sivrisinek*; Yakut : *yaban arısı*.

Bk. VEWT 91, EDPT 324, ESTYA 1978, 212-213.

Geleneksel dış kıyaslama: Moğolca : **bökügene* ‘sivrisinek’ (KWb, 55).

***kö:kegün**

Karahanlı : *kökegün* (MK); Orta Kıpçak : *kökewün, kökün* (AbûH; Blg); Çağatay : *gögeyin*; Türkiye ağzı : *gögegen, gögen* (DS VI, 2128), Azeri lehçesi: Salyan : *gögö:ün* (DSAz, 282), Türkmen : *gö:geyin*; Tatar : *kigäwın*, Başkurt : *kügäwın*; Kırgız : *kögö:n*, Altay : *kögön*; Uygur lehçeleri : *köküyün* (UNS, 131), Lobn. *kökün*.

(MK), Türkiye ağzı : *koyu mavi sinek; atsineği, büve* diğer kaynaklarda.

Bk. VEWT 287, EDPT 710, ESTYA 1980, 55-57. Kelime, *kö:k* ‘koyu mavi’ kelimesinden türemiştir; bu yüzden ilk anlam *atsineği, büve* olmayıp *koyu mavi et sineğidir* (MK’daki gibi).

***siñek**

Eski Uygur : *siñek* (Uig II), Karahanlı : *siñek* (MK), Orta Uygur : *siñek* (IbnM), Orta Oğuz : *siñek* (At-tuhfa; Houtsma; Blg), Harezmi : *siñek* (MN), Çağatay : *siñek* (Sngl), Eski Osmanlı : *siñek* (Sngl); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *sinek*, Azeri : *sinäk*, Türkmen : *siñek*; Kırgız : *se:k*; Uygur lehçesi: Lobn. *siñek*; Sarı Uygur : *siñek*, Hakas, Tuva Türkçesi : *se:k*, Tofalar : *sä:k*; Çuvaş : *şăna*.

Eski Uygur : *sırnaşık, bezdiren böcekler*; MK (göçebe dilinde), Orta Uygur, Orta Oğuz (Houtsma, 1894; Blg), Eski Osmanlı, Türkiye, Gagavuz, Türkmen, Lobn., Hakas, Tuva, Tofalar, Çuvaş Türkçesi : *sinek*; MK (şehirli dilinde), Orta Oğuz (At-tuhfa), Harezmi, Çağatay, Azeri : (*tatarcık*), Altay Türkçesi : *sivrisinek*; Sarı Uygur, Kırgız Türkçesi : *at sineği*.

Bk. VEWT 422-423, EDPT 838, ESTYA VI. Yansıma yoluyla oluşması mümkündür, krş. *siñ* ‘yansıma (vızıltı)’ (EDPT, 832).

Mümkün olan dış paraleller: krş. Moğolca : **simagul* ‘sivrisinek’, Proto Mançu-Tunguz : **sünke* ‘böcek’ (SSTMYA II, 91).

***a:rig**

Karahanlı : *arı* (MK); Orta Uygur : *arı* (Yugnekskiy, IbnM); Orta Kıpçak : *aru* (Houtsma, 1894; AbûH); Harezmi : *arı* (HŞ, MN); Çağatay : *arı* (Sngl); Türkiye, Azeri Türkçesi : *arı*, Gagavuz, Türkmen Türkçesi : *a:rı*, Halaç : *ho:rı*; K. Kalpak : *härre*, Kazak : *ara*; Altay : *aru*., lehçesi: Lebed : *arig*; Özbek : *ari*, Uygur : *härä*, lehçesi: Lobn. : *arı*; Hakas : *a:r*, Tuva : *arı*, lehçesi: Tocin : *harı*.

Tüm kaynaklarda *arı*, *yaban arısı* anlamındadır.

Bk. VEWT 25, EDPT 196-197, ESTYA 1974, 186-187. Yakut : *ıyırıa* ‘arı’ bu kelime ile ilgili olabilir (eğer birleşik kelime ise ilk öge açık değil).

Mümkün olan dış paralelleri: Korece : **pàr-*, Japonca : **pátí* ‘arı’ bk. (Starostin, 1991: 67).

***çı:bun**

Karahanlı : *çıbın*, *çı:bun*; Türkiye : *cibin*, Azeri : *çıbin*, Türkmen : *çı:bın*; Kumuk : *cibin*, Tatar : *çıbın*, *sıbın*, *sıbın*, Kazak : *şıbın*; Kırgız : *çımın*, Altay, Tuba : *çımın*; Özbek : *çıbin*, Uygur : *çivin*; Tuva : *şımıl*.

a) Karahanlı, Türkiye, Azeri, Türkmen, Tatar, Özbek, Tuva Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *eşek arısı*; *arı* anlamındadır; b) Tuva : *kurtçuk*; c) Karahanlı : *sinek* (+ ‘sivrisinek’), Türkiye, Azeri ve Tatar Türkçesi : (+ ‘kelebek, sivrisinek’); d) Türkmen, Özbek Türkçesi : *sivrisinek*.

Bk. VEWT 110, EDPT 838 (başta belirsiz bir sedasızlaşma ile).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : **cebu-* ‘yaban arısı; arı’: Proto Mançu-Tunguz : **cebu* ‘yaban arısı’ (SSTMYA I, 268); Proto Moğolca : **cöyei > cögei* (B. Vladimirtsov, ikinci hecedeki *g-*’nin düşmemesini diftong varlığıyla açıklar) ‘arı’: Yazılı Moğolca : *cögei*, Kalmuk : *zögö*, *zögé* (KWb, 477), Halha : *zogyi*, Buryat : *zugiy*.

***güñä / *guña**

Karahanlı : *küye* (MK); Orta Kıpçak : *küye* (Houtsma, 1894; At-tuhfa); Türkiye : *güve*, Azeri : *güvä*, Türkmen : *güye*; Karayım : *küye*, Kumuk : *güye*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *küyä*; Kazak, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *küye*; Kırgız : *kübö*, Altay : *küye*, *kuya*; Özbek : *kuya*; Hakas : *kü*., Şor : *kuya*, Yakut : *köyür*; Çuvaş : *këve*.

Tüm kaynaklarda *güve* anlamındadır.

Bk. VEWT 297, EDPT 754, ESTYA 1980, 94. Ortada yer alan *ñ*-rekonstruksiyonu sadece Yakut Türkçesi'ne dayandırılabilir (belki de Moğolca kökenlidir). Anlaşılan Kırgız Türkçesi'ndeki şekil Moğolca : *kibe* 'güve' ile birleştirilerek oluşturulmuştur. Bu rekonstruksiyon doğruysa, o zaman kelime şu dış paralellere sahiptir: Moğolca : **kigursın* 'sirke', Proto Mançu-Tunguz : **kuni-ka* 'atsineğindeki kurtçuklar'; Korece : **kəñui* 'solucan, kurt'. Mamafih, Türk lehçelerinde de söz konusu Altay Türkçesi'ndeki kökün *kepelek* 'kelebek' ile birleşik isim oluşturması mümkündür.

***kepelek**

Karahanlı : *kepli* (MK); Orta Uygur : *kebelek* (Tfs), *kelebek* (İbnM); Orta Kıpçak : *köbelek* (CCum); Çağatay : *köpelek* (Sngl); Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *kelebek*, Azeri : *käpänäk*, Türkmen : *kebelek*; Karayım : *kebelek*, Kumuk : *gümelek*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *kübäläk*, Nogay : *küpelek*, K. Kalpak : *göbelek*; Kırgız : *köpölök*, Altay : *köbölök*; Özbek : *käpäläk*, Uygur : *kepäläk*; Hakas : *honah*, Sagay : *hubanah*, Şor : *honah*, Tuva : *howagan*.

Tüm kaynaklarda *kelebek* anlamındadır.

Bk. VEWT 291, EDPT 689, ESTYA V. Halk etimolojisi ve farklı yasaklar yüzünden, incelenen kelimenin fonetik değişimlere uğradığına ihtimal verilmektedir.

Önerilen dış paraleller: Moğolca : *kibe* 'güve', Japonca : **kàpàránkí* 'ocak çekirgesi, cırlak'.

***çekürtke**

Eski Oğuz : *çekürge* (MK); Orta Uygur : *çekürge* (Tfs), Orta Kıpçak : *çekertge* (At-tuhfa), Orta Oğuz : *çekürge* (Houtsma, 1894; Blg; At-tuhfa); Çağatay : *çekürtke*, *çewürtke* (Sngl); Türkiye : *çekirge*, Azeri, Türkmen Türkçesi : *çekirtge*; Karayim : *çegirtke*, Tatar : *çikürtkä*, Başkurt : *siñürtkä*, Nogay : *şegertki*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *şegirtke*; Kırgız : *çegirtke*; Özbek : *çiyirtka*, Uygur : *çekätkä*; Hakas : *sayırthı*, Tuva : *şergi*.

Hakas Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *çayır çekirgesi* anlamındadır. Tatar, Başkurt, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur Türkçesi : *ocak çekirgesi*; Eski Oğuz, Çağatay, Türkmen, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Özbek, Uygur, Hakas Türkçesi : *çekirge*.

Bk. VEWT 103, EDPT 416-417. Tatar lehçesi : *siikärtkä* gibi şekiller, fiil kökü *sek-* ‘sıçramak’ ile birleşerek birleşik kelime oluşturmuştur, bk. (VEWT, 408). Dış paralellerle henüz karşılaşılmamıştır.

***sarınçga**

Karahanlı : *sarıçga* (MK), Orta Kıpçak : *sarınçka* (Houtsma, 1894), *sarınçkan* (AbûH); Hakas : *sarışa*.

Tüm kaynaklarda *çekirge* anlamındadır; Hakas : *yusufçuk*, *çayır çekirgesi*.

Bk. EDPT 845, VEWT 404, ESTYA VI. Orta çağdaki Kıpçak lehçelerinden birinden Rusça : *sarança* kelimesi alıntılanmıştır, kelime (Tatar, Başkurt, Çuvaş lehçelerine de girmiştir). M. Räsänen’in *sarig* ‘sarı’ kelimesinden, söz konusu kelimenin türemiş olduğu hakkındaki varsayımı, C. Brockelmann’ın Karahanlı Türkçesi’ndeki şekli yanlış okuması üzerine temellendirilmiştir, bk. (ESTYA).

Kelimenin Altayca etimolojisi sağlamdır: Moğolca : **çarçaga* ‘çekirge, ocak çekirgesi’ (KWb, 422). Mançu : **çaçaraku* ‘çekirge’, Korece : **çānçári* ‘yusufçuk’, Japonca : **sunsu-musi* ‘ocak çekirgesi, cırlak’.

***koņuz**

Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *koņuz*; Kumuk : *koņuzak*, Tatar : *kuņuz*, Kazak : *koņuz*, Kırgız : *koņus*; Özbek : *kūñiz*, Uygur : *koņguz*; Hakas : *ho:s*, Yakut : *homur-duos* (ikinci bölüm, anlaşılan böcek kelimesinin diğer ismidir, Tuva : *do:s-kara* ile krş.); Çuvaş : *hāmār*.

Çuvaş Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *böcek* anlamındadır; Çuvaş Türkçesi'nde ise birleşik kelimedir: *hurt-hāmār* 'arılar'.

Bk. VEWT 281, EDPT 641.

İki Altayca proto tipten oluşan yansıma kelime olabilir: a) Proto Altay : (?) **goņu-r* 'atsineği': Proto Mançu-Tunguz : **guņu* 'büyük sinek, cırlak' (SSTMYA I, 172); Proto Moğolca : **gugur* 'at sineği kurtçuğu': Kalmuk : *βūr* (KWb, 157), Halha : *guur*, Buryat : *guur*, Ordos : *gūr* (DO, 315); b) Proto Altay : (?) *k'oņu-r* 'haşere, parazit (kurtçuk)': Proto Mançu-Tunguz : **huņu-li* 'sinek kurtçuğu' (SSTMYA II, 280); Proto Moğolca : **kugur-sun* 'sirke': Yazılı Moğolca : *kaβursun*, Kalmuk : *hūrsn* (KWb, 202), Halha : *huurs*.

2.8. EVCİL HAYVANLAR

Ev hayvanları kategorisine öncelikle insanlar tarafından gıda ve diğer amaçlar için beslenen türler girmektedir: atlar, develer, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, domuzlar, geyikler vb. Hayvan besiciliği bölümünde geçen aşağıda yer alan hayvan türleri bu kategoriyle ilişkilidir. Eski Türklerin ekonomik faaliyetlerinin temel çeşidi olan hayvancılığın doğuşunu ve gelişimini anlatan hayvan türleri hakkındaki bilgiyi linguistik analiz verir. Geriye kalan kedi, köpek ve kısmen de olsa kafes kuşları gibi ev hayvanlarını refakatçiler olarak adlandırmak mümkündür. Bu hayvanların bakılmasıyla ekonomik faaliyetler meydana gelmez. Söz konusu hayvanlar tarım ve hayvan yetiştiriciliğiyle aynı oranda ilintilidir. MÖ. 15. yy.'da ilk avcılar tarafından evcilleştirilen *köpek* ilk evcil hayvanlardandır. *kedi* ile evcilleştirilen ev hayvanlarının listesi biter.

*ıyt

Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *ıt*; Eski Bulgar : *yethă*; Orta Kıpçak, Harezm, Çağatay Türkçesi : *it*; Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz, Azeri, Halaç, Türkmen Türkçesi : *it*, Salar : (< Uygur) *işt*; Kuzey-Batı; Karayim G., K. : *it ~ yit*, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *it*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *it*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *iyt*; Merkez Doğu: Kırgız, Altay Türkçesi : *it*; Güney-Doğu: Özbek : *it*, Uygur : *işt*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *işt*, Aşağı Çulum : *ıt*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *ı''t*, Yakut, Dolg. : *ıt*; Bulgar: Çuvaş : *yıt ~ yıtă*.

a) Tüm kaynaklarda *köpek* anlamındadır; b) Karayim : *yit* ‘vahşi’; c) Eski kaynaklar, Karayim, Karaçay-Balkar, K. Kalpak, Kırgız, Özbek, Uygur Türkçesi : *köpek yılı*.

E. V. Sevortyan *y ~ i* vokalizm değişimini eski dönemde lehçeler arasındaki alternasyonun bir yansıması olarak değerlendirir (ESTYA, 385); bu durumu başka türlü değerlendirmek de mümkündür. Özellikle ön *i*- ünlüsü kendisinden sonra gelen *y*- sesi etkisiyle oluşmuştur (ayrıca kısaltma da meydana gelmiştir): *ıyt > iyt > it*. Karayimce dubletlerde aynı şeklin birbirinden farklı evrelerinde Oğuz Türkçesi *it* ve Kıpçak Türkçesi (Karayimce şekil buradan gelir) *yit < iyt* metatezi bulunmaktadır. Uygur Türkçesi’ndeki *ış*-, *ich* sesinin (Çağdaş Almanca ile benzer durum) fonetik gerçekliğini gösterir. Salar ve Sarı Uygur Türkçesi şekilleri Uygur Türkçesi’nden, Özbek Türkçesi’ndeki şekilse Oğuz Türkçesi’nden alıntıdır.

Kelime tüm Türk lehçeleri gruplarında ve en eski yazıtlarda tespit edilmiş olmasına rağmen (Orhon yazıtları ‘Bilge Kağan’da VIII yy. ve Eski Bulgar isimleri listesinde (VEWT, 174) Türkçe gibi görünmemektedir. *Iyt* şekli proto dil devresine aittir ve olasılıkla kökeni tarihî Doğu lehçelerine kadar uzanır. Bu lehçelerin mirasçıları *ı*- artdamak ünlüsünü muhafaza eder; kelime Doğu’dan takvim işaretlemesi yoluyla Batı lehçelerine geçmiştir. Verilen kelimenin çok eski döneme ait olduğu *y*- metatezli (Karayimcedeki gibi) ve küçültme ekli (iki heceli çağdaş Çuvaş Türkçesi’ndeki *yıta* da böyledir) Eski Bulgarca şekil *yethă* (< *yıtıh*) ile onaylanır.

Önce A. M. Şçerbak tarafından önerilen *ıyt* şekli (en eski şekil) anadil evresine ait olarak kabul edilirse (SF, 194), söz konusu şeklin anadil konuşulan topraklarda tamamen yayılmış olmasına veya kullanımının belirli bir bölgeyle sınırlı kalmış olmasına bağlı olmaksızın, kelimenin pek genel olmayan fonetik yapısı mümkün olan imitativ şekil *e-* işaret eder. Türkmen : *yit* ‘köpek ve insanı kovmak için söylenen haykırış’, *ıyt* kelimesinde şu anlamın bulunmasına sebep olur: insanın hayvana karşı seslenişi (sonuncunun yani hayvanın nitelikleriyle değil). Bu bağlamda özellikle hayvanı ürkütmek için değil, çağırmak için kullanılır. Fonetik olarak *ıyt-ıyt-ıyt* tamamıyla köpeğe çalınan ıslığın imitasyonuna benzer.

M. Räsänen, Eski Bulgar Türkçesi’ndeki şekiller ve *it ~ it ~ išt* ile yapılan Yakut Türkçesi’ndeki samur ismi *itiä*, *ıtı*’yı göz önüne alarak Eski Türkçe *itehi*’yi buldu. Bu kelimesi Mançu-Tunguz *indahun* şekli ile kıyasladı (VEWT, 174). K. A. Novikova her yönden bu kıyaslamayı temellendirmeyi denedi. Kendisine göre, eskiden var olan ön ünsüzü içeren Çuvaş Türkçesi’ndeki şekle dayanarak Eski Türkçe *yıta* sözcüğünü açıkladı. Köpeğin Mançu-Tunguz dillerindeki ismi için Evenkice : *ıınakun*; Oroç : *ınaku*; Mançu : *ındahın* kelimeleri bulunmaktadır. İmitativ gövdeden (‘çığlık atmak, çenilemek’ anlamında) fiilden isim yapan ekle türemiş *giñ-* + *da-* + *kiñ-* şekline ulaşıldı (bir önceki cümledeki lehçeleri göz önüne alarak). Daha sonra K. A. Novikova, Eski Türkçe *y-* sesinde Altay Türkçesi’ndeki *g-*’nin yansımaları, Eski Türkçe *ta-*’da ise fiil yapan *da-/la-* eklerini görüp zorlukla her iki sırayı birbirine yaklaştırdı. Bu yüzden Eski Türkçe kök morfemi *giñ*’deki ikinci ünsüzün ve *kiñ-* morfeminin tümünün kaderleri hiçbir zaman açıklanamamıştır (Novikova 1971: 178-184; 1979: 60-63).

***köpäk**

Orta Uygur (IbnM), Orta Kıpçak : (AbûH; TrcT) *köpäk*; Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen, K. Kalpak Türkçesi : *köpäk*, Karayim K. : *köpäk ~ köpä*, Özbek : *küppäk*.

a) Orta Uygur, Orta Kıpçak, Türkiye, Gagavuz, Karayim Türkçesi : *köpek*, (*erkek*) *köpek*; Türkmen : *erkek köpek*; Orta Kıpçak : (TrcT) : *çoban köpeği*; Özbek :

bekçi köpeği; K. Kalpak : *büyük olmayan köpek*; b) Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *uğursuz (aza) için*; Özbek : *yan anlam: zincirli köpek, sadık köpek*.

Bk. A. M. Şçerbak 127; VEWT 291. Kırgız Türkçesi'ndeki *köpök* şekli (*köp^ok*) 'zayıf, güçsüz' (insan için) ve K. Kalpak Türkçesi'ndeki şeklin semantiği ışığında *köpäk* sözcüğü, *köpä-* 'bölünmek, bir çok parçaya ayrılmak' (isim ve fiil kökünden *köp ~ köp-* 'çok'~'çoğalmak') fiil gövdesinden türeyerek isimleşmiştir diye yorumlanabilir. Bu yüzden eyleme bağlı her nesne/sonuç, anlam minimizasyonuna uğrar. Eğer 'zayıf, güçlü değil' anlamı 'büyük olmayan köpek' için birincil değil, yan anlamsa, türemiş gövde *gav-gav* şeklinde yansıma olarak yorumlanabilir. Bu durumda kökün imitativ yapısına açıklama olarak artdamaksıl telaffuz edilen varyantın varlığı gösterilebilir: Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *kopay ~ kopoy* 'iz, av köpeği'. *köp* kelimesindeki damaksıl telaffuz *kop* şeklinden daha düşük tonda bir havlama anlamına gelir. *köpäk* (*kopay* gibi) şekli tarihî ve çağdaş lehçelerde sınırlı olarak yer almış olmasına rağmen, kelimenin imitativ yapısı söz konusu leksemin *ıyt* şekli kadar eski olduğunun tespit edilmesine olanak sağlar. Muhtemelen incelenen kelime Karluk-Uygur bölgesinden eski bir lehçeye ait olup anlam kaymasıyla Oğuz lehçelerine geçmiştir: *büyük olmayan köpek* > *köpek*.

***kançık**

Karahanlı : *kançık*; Orta Kıpçak : *kançık*; Çağatay : *kançık*; Türkiye : *kancık*, Türkmen : *gancık*; Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar Türkçesi : *kançık*, Başkurt : *kansay*; Kazak : *kanşık*; Özbek : *kancik*.

Tüm kaynaklarda *dişi köpek* anlamındadır.

G. Clauson'un belirttiği gibi kelimenin Kuzey-Doğu lehçelerinde bulunmayışı göze batmaktadır (EDPT, 634): Diğer Türk lehçelerindeyse kelime *dişi köpek* anlamında yer alır. G. Ramstedt ve M. Räsänen *kan-çık* gövdesini Hint-Avrupa *kan* (Latince : *canis*) ile kıyasladılar, kıyaslanan kelime *kan* Doğu Hint-Avrupa dillerinde diş ünsüzleri vasıtası ile eski şekil *kuon*'dan gelmiştir: Eski Hintçe : *śuva*; Avest : *span*; Farsça : *sag* ve de Toharca : *ku* (Gamkrelidze, İvanov 1984: 1041, 590). Bu durumda da eğer Hint-Avrupa lehçeleri Türk lehçelerinde yer alan *kan-* şeklinin

kökeniyse, o zaman bu lehçeler çok eskiden beri gırtlaksıl sesi muhafaza etmiştir. Dişi köpeğin Türkçe isminin *kaŋ* ~ *goeŋ* / *gieŋ* ‘çenileme, ciyak ciyak bağırma’ imitativ kökünden gelmesi mümkündür. Söz konusu kök Mançu-Tunguz ve Moğol dillerinde sıkça yer almaktadır (SSTMYA I, 146), ayrıca Türk lehçelerinde de sıkça muhafaza edilmektedir: Kırgız : *kaŋk* ‘keskin çınlama, keskin köpek havlaması’; *kaŋkşıla-* ‘çenilemek, keskin çığlıklar atmak’; Hakas : *haŋ* ‘cıvıltı, ciyak ciyak bağırma’, haıla- ‘ciyak ciyak bağırma, çenilemek’; *qan-çıq* ~ *kan-çık*’daki *ŋ* > *n*-geçişini pozisyonel olarak açıklamak gereklidir: *ŋ*-’ç- > *n*-’ç-, yani verilen morfolojik türev, özellikle bölgesel olarak sınırlandırılmıştır.

***änik**

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *änük*, (XV. yy.) *änik*; Türkiye : *inik*, *enik* (klişe), *encik*, Gagavuz : *jenik*; Altay : *önögöş*; Tuva, Tofalar Türkçesi : *enik*, Yakut : *ünügäs*.

a) Eski Uygur : *kaplan yavrusu*, Karahanlı : *arслан, sırtlan, kurt, köpek yavrusu*, Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *vahşi hayvan yavrusu*, Eski Osmanlı : *henüz yeterince büyümemiş yılanlar*; b) Türkiye, Altay, Yakut Türkçesi : *enik, kedi yavrusu*.

Bk. A. M. Şerbak 129; DTS 174; VEWT 44; EDPT 183; ESTYA 1974, 281-283. *Yavru* kelimesinin anlamını *doğurmak* fiilinin anlamıyla ilişkilendirmek şüphelidir bk. (daha fazla ayrıntı için: ESTYA 1974, 282, 283). Söz konusu kelime ilkel avcılardan olan tırnaklılar ailesine mensup olan tüm hayvanların *yavrusu* anlamı vardır (çift tırnaklılardan ayrı olarak); ayrıca bu kelime en eski leksik-semantik ilişkilere bir örnek oluşturur. Herhangi bir ihtisaslaşma çeşidine yönelim de daha sonraki bir dönemde gerçekleşmiştir.

***pişik; *miş; *pisi; *mişkiç**

Eski Uygur : *mişkiç* (bir kez: Arat, 1930), Karahanlı : *müş*; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *pişik*; Güney Batı: Türkiye ağızları : *pisik, pışık, pusuk, mışık*, çocuklar *pisi* de der; Halaç : *puşuk*, Azeri, Türkmen Türkçesi : *pişik*, lehçeleri : *mişik*,

Salar : *mişih, müşük, meş'uh*; Kuzey-Batı: Kumuk : *mişik*, çocuklar *bişew* de derler; Tatar : *pisi* (çocuklar söyler), lehçesi : *mijik*; Başkurt : *bışäy*; Nogay, Kazak Türkçesi : *mışık*, K. Kalpak : *pışık*; Merkez-Doğu: Kırgız : *mışık*, Güney-Doğu: Özbek : *muşuk*, Özbek lehçesi : *pışık, pişäk, pişak*, Uygur : *möşük*, lehçesi : *püşük*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *miş, mış, mişik, mışık*, Çulum : *mızık, mijik*.

a) Tüm kaynaklarda *kedi* (tür adı), *erkek kedi ~ kedi*; b) Karahanlı : *dişi kedi*.

Bk. KWb 263; A. M. Şçerbak 129; DTS 352; VEWT 337; EDPT 772. Yukarıda gösterilen kelimelerin bir kısmının veya tümünün aynı olması ve kökeninde *kedi* çağırma anlamına gelen yansıma kelime bulunması mümkündür. Burada yansımaların difüzyonu ses geçişlerini önceden belirlemiştir veya verilen durum için *p- ~ b- ~ m-* ve *s- ~ ş-* ses değişimleri görülmüştür; görülen şu ki bu şekildeki morfolojik kökler (dudak + sibilant 'ıslık ünsüzü') ünlü harf içermemişlerdir: *ps* gibi (/bz gibi, daha yukarıdaki *dana* ile krş.). Bu yüzden kökün ortasında ünlü çeşitliliği meydana gelmektedir: *i, g, ü, u*. Hemen yukarıda yer almış olan şekiller *p* (+ünlü harf) *s* kökünü ve onu izleyen eki içermektedir:

a) *müş*;

b) *pisi* daha çok çocuklar tarafından kullanılır. Söz konusu kelime yansıma kelime ve isim arasındaki sınırda bulunur. Bu kelimedeki *i-* gramer olarak somut bir anlama sahipmiş gibi durmamaktadır. Genel nominativ kategorisinde *i-*'yi değerlendirmek mümkündür;

c) *pişik* temel şekil olarak nesneyi oluşturur. *k-* ekini *pisi* gövdesinde veya *ik-* ekini *pis* gövdesinde, en eski şekil olarak veren *k-* partisip eki veya küçültme eki olarak yorumlamak mümkündür bk. (Doerfer, Tezcan, 1980: 172);

d) *mişkiç* şekline *mişik* gibi bakmak mümkündür. Söz konusu şekilde benzetme veya küçültme eki (*i*)ç- bulunur, bk. (daha aşağıya). Gösterilen yansıma kökü yayılmış olup Türk lehçelerinden başka dillerde de kullanılmaktadır. Bu kökün alıntı sayılmasının nedeni aynı kategoride yer alan kelimelerden oldukça farklı olmasıdır. Söz konusu kelime birçok dil ailesinde ortaktır ve temel kelime varlığında yer alır. Bu kelimenin eskiden beri yapılan semantiği için karşılaştırınız: K. Kalpak : *mış-mış ~ mis-mis* 'lakırdı, dedikodu'. Buradan da söz konusu kelimenin ilk anlamının

hayvanlar için kullanılmadığı ve ‘sessiz konuşma, fısıltı’ anlamına geldiği tespit edilir. Kırgız Türkçesi : *miş* yalnızca bir çağrı ifade etmez, bu yüzden bir örnek olarak kabul edilir.

G. Clauson Türkler *kedilerle* karşılaşmadığından hemen hemen tüm kedi isimlerini ‘*müş*, *mişkiç*, *maçı* ve de *çätük* alıntı saymaktadır ve *kedi* kavramını karşılayan bir kelimeye sahip olmak için henüz erken olduğunu söylemektedir (EDPT, 402). Yalnızca bir şekil için G. Clauson alıntının kaynağını söylemektedir: *mişkiç* < Soğudça : *mwşkışç* ‘vahşi kedi’ (EDPT).

***pırış**

Sarı Uygur : *mırş*, *mırıt*, Hakas: Sagay : *pırıs*.

kedi (ortak isim).

pırıs ve *mırş* şekillerinde *p-* ~ *m-* ve *s-* ~ *ş-* değişiklikleri görülüp Rusçada *brıys* ‘pışt!’ olarak yer almış olan yansıma köküdürler. Aynı kök karşıt anlamlara sahiptir: *kis* ‘kış’ ve *brıys* ‘pışt’ hayvanı çağırmak / kovmak. *mırıt* şeklinin verilen kelime isimleriyle özdeş olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

***kedi**

Türkiye, Gagavuz, Karayim K. Türkçesi : *kedi*.

kedi (genel isim).

A. M. Şçerbak verilen şeklin Hint-Avrupa dil ailesindeki kelimeler ile ilişkisini belirtmiştir: Latince : *catte*, Almanca : *katze* vb. (İRLTYA, 130). T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanov *kedi* için kullanılan Hint-Avrupa dillerine ait kelimelerin Yakındoğu’dan yayılarak *kadis* ‘kedi’ (Kuzey Afrika’da) şeklinden geldiğini ve Kuzey Afrika’nın kedi türlerinin başlangıcı olduğunu kabul etmektedirler. Türkçe kelime için en yakın proto tiplerin Kuzey-Kafkas dillerinden olması ilginçtir. M. Räsänen, Fin-Ugor dillerinden kökeni Türkçe olmayan paraleller göstermiştir (VEWT, 246).

***maçı**

Orta Kıpçak : *maçı* (AbûH; At-tuhfa), *mäçï* (TrcT); Harezmi : *maçı* (G); Tatar : *mäçï*, *maçı*, Karayim T. : *maçı*, *mäçï*, *maci*.

a) Tüm kaynaklarda *kedî* (ortak isim); b) Orta Kıpçak (At-tuhfa) : [*erkek*] *kedî*.

Bk. VEWT 319, ESTYA (el yazısı). Güney ve Batı Slav dillerinde bu kelime için paralel kelime bulunur : Slovence, Sırpça, Hırvatça, Bulgarca, Slovakça : *mačka* şekli morfolojik olarak Almanca : *matz*; Fransızca : *matou* kelimelerine göre karmaşıktır (Trubaçev, 1960: 98) ve Türkçe *maçı* için de aynı durum geçerlidir. Şu halde Slav lehçeleri bu kelimesi güney Hazar-Bulgar yoluyla almış olabilir. Söz konusu kelimenin bir önceki cümlede bahsedilen yönde alıntı kelime olması, açıkça Bulgarcadan Macarcaya geçmiş olan *macska* şeklinin varlığıyla kanıtlanabilir. Ancak Bulgar ve Hazarlar da bu kelimesi Doğu Avrupa'nın güneyinden veya yakın Kafkas'tan bir yerden almış olmalı; çünkü Türk dünyasının Asya bölümünde bu leksem görülmez.

***çätük**

Eski Oğuz : *çätük*, Orta Kıpçak : *çätük* (AbûH; TrcT; At-tuhfa; BlhMş), *şätük* (Ad-durra; At-tuhfa), Harezmi : *çätük*, Türkiye ağzı : *çätük*.

a) Tüm kaynaklarda *kedî* anlamındadır; b) Türkiye ağzı : *kedî yavrusu*; c) Türkiye ağzı : *enik*.

Bk. DTS 145; VEWT 106; EDPT 402; ESTYA (el yazısı). “*çät-ük*” şeklinin “*piş-ik*” şekli ile benzer olması yüksek ihtimaldir. *çät* gövdesi yansıma niteliği taşıyabilir; ancak yansıma kelimelerin sonunda olan patlayıcı ünsüzler daha fazla belirgin ve keskin ses verirler: *çat* darbe, çarpma ile ilgili yansıma bir kelimedir, bu yüzden *kedî* ismi için somut gerekçeler bulmak zordur. L. S. Levitskaya Türkçe kelime ile, Laksça : *ççitu gibi* Nahçıvan-Dağıstan kökenli kelimeleri, ve diğerlerini kıyaslamıştır (ESTYA, el yazması).

2.8.1. Besiye Çekilmiş Hayvanlar

***äcikä** (>**äčki**)

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Harezmi Türkçesi : *äčki*, Çağatay : *üčkü*; Güney-Batı: Halaç : *äççü*, *äçgü*; Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk : *äčki*, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *äški*; Merkez Doğu: Kırgız, Altay Türkçesi : *äčki*; Güney-Doğu: Özbek : *äki*; Uygur : *öçkä*, *äçkü*; Kuzey-Doğu: Hakas : *öski*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *ö''şkü*.

keçi (türün genel ismi), *dişi keçi*.

***käçi**

Eski Oğuz, Orta Oğuz Türkçesi : *käçi*; Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *käçi*, Horasan, Türkmen Türkçesi : *gäçi*, Halaç : *göçü*; Kuzey-Batı: Tatar : *käcä*, Başkurt : *käzä*; Güney-Doğu: Özbek: Horezm : *gäçi* (< Oğuz), Uygur: Kaşgar : *käçgi* (Budagov, 1871: 116); Bulgar: Çuvaş : *kaçaka*.

keçi (türün genel ismi), *dişi keçi*.

Bk. KWb 211; A. M. Şçerbak 117-118; DTS 162, 291; VEWT 35, 246; EDPT 24; ESTYA 1980, 34-36.

keçi anlamında kullanılan yukarıdaki isimler açık bölgesel bir dağılımı meydana çıkarır: İkinci şekil *käçi* Oğuz ve Bulgar lehçe gruplarında kullanılırken, ilk şekil geri kalan lehçelerde de kullanır. Halaç Türkçesi'nde çiftleşmiş ünsüze sahip bir alıntıdır. Tatar, Başkurt Türkçesi'ndeki şekiller *käcä*, *käzä* ikinci hecede yer alan geniş ünlünün ışığında Oğuz : *käçi* şeklinden gelmez. Bu şekiller büyük olasılıkla Bulgar Türkçesi kaynaklıdır. O halde, Çuvaş : *kaçaka* şeklindeki son *ka-* hecesi Çuvaş Türkçesi'nde küçültme gösterir ve bu durum kelimelerin tümü için tespit edilmiştir (Levitskaya, 1976: 143-144). Macar : *kecske* 'keçi' şeklinin bu sufiksin erken dönemden olduğunu söylemesi de bu durumu değiştirmez. A. M. Şçerbak Volga şekli *käçä*'yi Rusça : *koza*'dan alıntı sayar. Eğer F. E. Korşa'nın (eski) Rusça :

koza şeklinin Türkçe kökenli olduğuyla ilgili görüşü doğruysa o zaman bu şekil tekrar alıntıdır bk. (İRLTYA, 118).

Türkçe şekiller *äçki* ve *käçi* arasındaki fonetik benzerlik *käçi* şeklindeki *äçki* şeklinden kaynaklanan fonetik benzerliği görmemize olanak tanır. Metatezin mümkün olmasına kelimenin yansıma niteliği yol açar (keçi çağırma sırasında çıkan ses yüzünden). Keçi çağırma şekilleri edebiyatta birçok kez ele alınmıştır. E. V. Sevortyan Doğu Türkistan şekli olan ve başka lehçe veya dilde görülmeyen *käçki* şekline ilkesel bir önem vermiş ve söz konusu şekil de *käç-i*, *käç-ki* // *äç-ki*, *äç-kü* şekillerinin yapılarının doğruluğunu bulmuştur (ESTYA, 35-36).

E. V. Sevortyan bir sorunu diğeriyle değiştiriyor. T.V. Gamkrelidze ve Vyaç. Vs. İvanov her ikisi de Türkçe şekiller olan *äç-* ve *käç-* gövdelerinin ilişkilerini en eski Hint-Avrupa alıntıları olarak araştırıyor. Bu incelemeyi tek kökün morfolojik yapısının farklı iki şekline göre yaparlar: *q^[h]ok-*: *käçi* şekli ünsüz ses birimi *k-* ile krş. (Alb.Keth, Eski Slavca : *koza* ‘keçi’); baştaki artünlünün sıfır yansımasıyla ve *k^[h]a-* sufiksiyle *äçki* şekli krş. (Eski Hintçe : *ayikā* ‘keçi’, Orta Farsça : *azak*, Litvanca : *ojka* ‘keçi’, ‘oğlak’) (Gamkrelidze, İvanov 1984: 585, 589; 939-940). O. N. Trubaçev iki Hint-Avrupa şeklinin tek kökte kurulmasına daha önceden şiddetle itiraz etti. Söz konusu Hint-Avrupa şekilleri İtalyan-Germen dilleri başta *gh* ile (Batı) ve Hint-İran-Baltık-slav dilleri başta ünlü içerir (Doğu). Ayrıca O. N. Trubaçev *keçi* şeklinin Hint-Avrupa isimlerinden on kadarının aralarında etimolojik ilişki olmadığını tespit etti, bk. (Trubaçev, 1960: 85, 203), bu yüzden ona göre öncelikle Slavca : *koza* orijinal isimlerden hiçbirisi ile ilişkili değildir, bu isim Türk lehçelerinden alıntıdır; ikincil olarak da *keçi* şeklinin (Arice ve Baltıkça) Doğu Hint-Avrupa isimleri de Türkçe kökenlidir (Trubaçev, 1960: 87-88).

Yukarıda verilen yapıların karşılıklı Türkçe < Hint-Avrupa, veya Türkçe > Hint-Avrupa alıntılarının ikili niteliğiyle de görülür (yalnızca kendisinden hemen yukarıda alıntı yapılan yazar nedeniyle değil). Türk-Moğol dillerindeki materyalin analizi, gösterilen leksemelerin ileti sürecinin büyük olasılıkla farklı zamanlarda ve farklı topraklarda gerçekleştiğini ve farklı yönlü olabileceğini gösterir. Slavca : *koza*’nın Bulgar-Slav dillerinin temasının meyvesi olduğu çok açıktır. Söz konusu temas bu şeklin Slav grubunda tek örnek olarak görülmesini sağlayacak kadar erken bir

zamanda gerçekleşmiştir. Kâşgarlı Mahmud'da yer alan Eski Oğuz Türkçesi : *käçi* şekli sanki *käçä ~ käçi* Türkçe kökenlerini doğrular. *äçki* şekli *käçi* şeklinden nispeten daha eskidir; bu durumu, ikincil şeklin ilkinden türemesinden başka şu haller de gösterir: Öncelikle *äçki* şeklinin Hint-İran şekilleri ile olan paralelliği, çünkü Türklerin, Hint-Avrupalılar ile mümkün olan teması bin yıl veya daha da önce gerçekleşmiştir; ikincil olarak ise büyük olasılıkla *äçki* ile benzer olan Moğolca şekil yüzündendir (G. J. Ramstedt'in de varsaydığı gibi), Moğolca şekiller: Yazılı Moğolca : *esigen, isige*, Kalmuk : *işk^e* 'oğlak', Moğolca : *işig* (> Karaçay-Balkar : *işek* 'bir yaşındaki (keçi ve koyun için). Proto Moğolca şekil Arice yapıyı hatırlatır ve de genel Türk-Moğol dilleri proto tipine benzerdir: **äcikä*, buradan Türkçe : *äc(i)ki* > *açki* (bu durumda tüm eski Karluk-Uygur şekillerindeki *ü*- ilk ses değil, son sestir). Eğer İran yüksek yaylalarının keçi evcilleştirme merkezlerinden biri olduğuna dikkat edilirse *äcikä* kelimesinin Hint-İran dillerindeki orijinalliği ile ilgili sorunun çözülmesi mümkündür. Türk lehçelerinden Baltık dillerine söz konusu kelimenin ne kadar zaman önce girdiğini tespit etmek güçtür.

***täkä**

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Orta Oğuz Türkçesi : *täkä*, Çağatay : *täkkä*; Güney-Batı: Türkiye, Türkmen Türkçesi : *teke*, Gagavuz : *tekä*, Azeri : *täkä*; Kuzey-Batı; Karayim T. : *t'eg'a*, G. : *täge*, K. : *täkä*, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Tatar, Başkurt, Kazak Türkçesi : *täkä*; Merkez Doğu: Kırgız : *teke*, Altay : *tik*; Güney-Doğu: Özbek : *taka*; Kuzey-Doğu: Tofalar : *tä'hä*; Bulgar : Çuvaş : *taka*.

a) Altay, Tofalar, Çuvaş Türkçesi hariç tüm kaynaklarda *iğdiş edilmemiş teke* anlamındadır; b) Altay, Tofalar Türkçesi : *yabani dağ keçisi*; c) Çuvaş : *koç*; d) Çuvaş : *erkek*.

Bk. KWb 390; A. M. Şçerbak 118-119; DTS 550; VEWT 470; EDPT 477; SSTMYA II 230. Türk lehçe gruplarının hepsinde ve Moğol lehçelerinde (burada semantik uyumsuzluk görülür) incelenen kelime bulunur, bu yüzden de söz konusu kelime eskidir. Eğer Kalmuk : *täke*; Buryat : *tähä* '(iğdiş edilmemiş) teke', Türk

lehçelerinde olduğu gibi evcil bir hayvan türü anlamına geliyorsa, o zaman Halha : *tähä* ‘(yabani) teke’ anlamındadır. Mançu-Solon : *tähä* ‘(yabani) teke’ açıkça Moğolcadan alıntıdır. Kelimenin anlamını Altay Türkçesi’ndeki Moğolca etkisini hesaba katarak hesaplamak gereklidir (ama ses çerçevesinde değil), bu durumda söz konusu kelime Tofalar Türkçesi’ndeki gibi tamamen Moğolca alıntıdır. Eğer Moğol-Halha dillerinin anlamı daha da eski bir zamanı yansıtıyorsa, o zaman Moğollar ve Türklerin (veya bunlardan birinin) bağımsız olarak yabani hayvan türü olan *tākā* ismini *evcil hayvan* anlamında kullanmaya başladıklarını düşünmek mümkündür. Ayrıca şu tipolojik kural da geçerli olur: *yabani tür* ve *evcil tür* anlamları karşılaştırıldığında daha eski olanı ilkidir (eğer herhangi bir şey veya durum tam tersini göstermiyorsa). T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanov Türk-Moğol dillerindeki kelimesi Hint-Avrupa *t’ig*^[h] ile (Eski Almanca : *ziga*; Norveç lehçesi : *tikka* ‘keçi’) ve genel Kartvelce : *dka* (Gürcüce : *tha* ‘keçi’) ile kıyaslar (Gamkrelidze, İvanov, 1984: 586). Eğer *evcil tür* anlamıyla kelimenin alıntılıandığı varsayılırsa, Moğol-Halha dillerindeki anlam, özel bir alanda anlam kayması sonucu oluşmuş olur; söz konusu anlam kayması yüzünden verilen tipolojik kural bozulmuş olur. Ayrıca Eski Türkçe ile Hint-Avrupa : *t’ig*^[h] veya *digh-* (Germence ve Ermenice > genel Kartvelce) şekillerine sahip olan Hint-Avrupa dillerinin yayılma alanlarının temas etmiş olması şüpheli ve problemlidir.

**ärkäch*

Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *ärkäch*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Orta Oğuz Türkçesi : *ärkäch*; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *ärkäch*; Doğu Türkçesi : *ärkäch*; Güney-Batı: Türkiye, Azeri lehçesi, Türkmen Türkçesi : *ärkäch*, Türkiye ağzı : *ärgäch*, *ürgäch*, *ärgäch*; Kuzey-Batı: Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *ärkäch*; Merkez Doğu: Kırgız : *ärkäch*.

1) Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak (CCum), Eski Osmanlı, Türkiye Türkçesi : *teke*, *erkek keçi*; 2) Orta Kıpçak (AbûH; Blg), Türkiye ağzı, Kırgız Türkçesi : *iğdiş edilmiş teke*; Orta Uygur (IbnM) : *iğdiş edilmiş teke*, *koç*; 3) Çağatay, Karaçay-Balkar Türkçesi : *üç yaşındaki teke*; 4) Türkmen : *iki yaşındaki teke*; 5) Kumuk : *bir*

yaşındaki teke; 6) Karahanlı, Çağatay, Karaçay-Balkar, Kırgız Türkçesi : *lider teke* (koyun sürüsünde).

Bk. A. M. Şçerbak 118; DTS 179; EDPT 223; ESTYA 1974, 300. Kelime farklı yaşlardaki *teke*'yi ifade eder. Fakat bu farklı yaşları belirtmek için kelime herhangi bir ek almaz ve şeklinde bir değişiklik olmaz. Bu kelimeyi *ärık-* 'rahatlamak, hafiflemek' fiiline götürmeyi denersek (İRLTYA, 118) diğer bir işaretle bağlantısını gösteren yönergeyi görmek mümkündür.

Türkologların etimolojik çalışmalarında her zaman yer almış olan Türkçe : *är* 'erkek' *ärkāk* 'hayvanın erkeği' şekillerinin semantik kıyaslamasından kurtulma arzusunu da burada aynı zamanda tespit etmek olanaklıdır bk. (daha fazla ayrıntı için ESTYA 1974, 298-300; buraya da bk. VEWT 46). Eğer E. V. Sevortyan'ın *ärkă-k* kelimesinin türemesi hakkındaki varsayımını geliştirirsek (*ärkă-* fiilinden değil, bu fiilin kökünde *är* 'erkek' bulunur, *är* kökünden abartma şekli *ka-* / *kă-*'den türetmek gerekir). *ärkă-ç* şeklini *ç-* ile türetilmiş (eşitlik ve erkek anlamı veren ek) olarak kabul etmek mümkündür: Bu anlamı da Kâşgarlı Mahmud *ç-* ile yapılan *ataç ogul* 'yetişkin gibi davranan oğlan' kullanımıyla karşılaştırınız (DTS, 66). Koyun sürüsünde tekelerin oynadığı liderlik rolü iğdiş edilmiş teke (*ärkă*) ile kıyaslandı ve *ç-* ekinin semantiği metafora denk gelmiş gibi geldi.

Fark edilebilecek kadar Türk lehçesinde *ärkăç* orijinal şekli Moğolca alıntı tarafından bastırılarak kullanılır. Başkurt : *hırğa*, K. Kalpak, Kazak, Altay, Kırgız (*ärkăç* şeklini de muhafaza ederek), Özbek, Uygur Türkçesi : *särkă*, Tuva : *särgă* 'iğdiş edilmiş teke' (KWb, 325; VEWT, 412). A. M. Şçerbak *ärkăç* ve *särkă* şekillerinin aynı kökten (Şçerbak 118) olmasının fonetik olarak şüpheli olduğunu varsaydı. Yazılı Moğolca : *serke*, Moğolca : *serh*, Kalmuk : *serhe*, Buryat : *herhe* 'iğdiş edilmiş teke' şekilleri Moğolcayı işaret eder (bize göre): Halha : *seriy-* 'yükselmek', Kalmuk : *serke-* 'dimdik olmak (kulaklar için)' çünkü önder tekenin kafası ve boynuzu koyunlardan daha yüksektir. Eğer varsayımsal neden doğruysa Türk ve Moğol lehçelerinde geç bir zamanda (koyun yetiştiriciliğinde) ayrı ayrı orijinal temellerinde *lider teke* içeriğinde temel ortaya çıktı.

***og(ı)lak**

Karahan, Orta Uygur Türkçesi : *oglak*, Orta Kıpçak : *oglak*, *ogalak*, *ogulak*, *ulah*, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *oglak*; Güney-Batı: Türkiye : *oğlak*, Gagavuz : *olak*, Azeri : *oglag*, *ogla:k*, Türkmen : *owlak*, Salar : *oylah*, *olah*; Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay Türkçesi : *ulak*, Başkurt, K. Kalpak Türkçesi : *ılak*, Kazak : *lak*; Merkez Doğu: Kırgız : *ulak*, Altay : *ulak*, *uwlak*; Güney-Doğu: Özbek : *ulâk*, Uygur : *oglak*; Kuzey-Doğu: Hakas : *oglah*.

a) Türkiye, Gagavuz, Türkmen, Salar, Karayim, Kumuk, Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *oğlak* (yaş göstermez); b) Özbek : *oğlak* (0-6 ay arası oğlak); c) Karaçay-Balkar : *oğlak* (0-1 yaş); d) Azeri : *oğlak*, *dişi oğlak* (6 ay 1 yaş arası); e) Kırgız : (yabani veya evcil bir yaşa kadar) *erkek veya dişi keçi yavrusu*; f) Karayim : *evcil hayvanların yavrusu*; g) Hakas : *bir yaşındaki yabani oğlak*.

Bk. A. M. Şçerbak 119; DTS 363; VEWT 358; EDPT 84-85; ESTYA 1974, 404-405. Bazı lehçelerde 6 aydan-1 yaşa kadar *çäbiç* ~ *çäbiş* vb. kelimesi muhafaza edildiğine göre bk. (İRLTYA, 120) *oglak* için semantik olarak çıkış noktası doğumdan altı aylık süreye kadar olan zamandır. Kelimenin önsesiyle ilgili indirgenmiş süreçler, özellikle Kıpçak Türkçesi şekilleri, kelimenin eskiliğini gösterir. Hemen yukarıdaki açıklama için Bulgar Türkçesi : *oglag*’dan gelen Macarca : *olló* ‘oğlak’ kanıttır bk. (daha ayrıntılı bilgi için ESTYA, 405). Söz konusu Bulgar Türkçesi şekil Çuvaşçada yer almaz. Etimologlar *oglak* ile *ogul* ve *oglan* arasındaki farka dikkat ettiler. Bu bağlamda *n-* ve *k-* seslerini ilişkilendiren her iki şeklin gövdesinde *ogul* bulunur (412’de de; M. Rəcənen’in VEWT’deki *ogul* makalesindeki *oglak* sunumunu karşılaştırınız). *ogul* ve *oglan* şekillerinin anlamlarının yaklaşık aynı olması *ogul* ‘oğul’ (çoğu hallerde), *oglan* ‘çocuk’ anlamlarını örter. Bu yüzden belki, söz konusu kelimeleri şu şekilde geliştirmek doğru olacaktır: *ogul* < *og* ‘soy’ (416’da da). *oglan* ve *oglak* şekilleri ise Hakas Türkçesi : *ogla-* ‘bağırarak, çığırarak’ (çocuklar için), *ogur-*, *okla-*, *okra-* ‘bağırarak, (acıklı) ses çıkarmak, böğürmek, anırmak’ vb. fiilleri ile bağlantılıdır; bu şekillerin tümü *okı-* ‘bağırarak, çağırarak’ fiilinden gelir (418’de de). *og(ı)la-* fiilindeki *la-* fiil yapan ek olarak yorumlanmaz, bu ek bir şeyin çok defalar (yoğunlukla) gerçekleştiğini gösterir. *og(ı)lak* ise ‘belemek’, ‘melemek’ anlamındadır.

***togça**

Güney-Batı: Türkmen : *dowça*; Kuzey-Batı: Başkurt : *twsa*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tuwşa*; Merkez Doğu: Kırgız : *tu:ça*; Güney-Doğu: Özbek : *tuwça*.

a) K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *dişi keçi* (1-2 yaş arası); b) Başkurt : *evcil hayvanların henüz yavrulamayan dişisi*; c) Kırgız: Tyanş : *üç yaşındaki kısır kısarak*; d) Türkmen : *yeşil, ham* (meyve, çilek için).

İncelenen kelime Türk lehçelerinde sıkça görülmez ve eski yazıtlarda yer almaz. Bu duruma rağmen bu kelime dar ve özel bir anlamda açıklanabilir. *togça* şeklini Eski Türkçe bağlamında, gerekçeli gövdesinin sahip olduğu arkaik semantiği gözönüne alarak köken açısından incelemek gerekir. A. M. Şçerbak incelenen kelimesi *tog* ‘doğurmak’ fiiliyle ilişkili olarak yorumladı, çünkü onun tarafından kelimenin anlamı olarak gösterilen ifadesinin çıkış noktası *kısır* şeklidir; burada ayrıca “soyun devamı için ilk yavruyu doğuramamak” anlamı vardır (İRLTYA, 103).

Aynı zamanda, gerekçeli gövde *tog*, bize göre, Başkurt : *tw*, Hakas : *tug*, Kırgız : *tu*: ‘kısır’, Karaçay-Balkar : *tuw* ‘bakir toprak’, Kazak : *tuw* ‘dişi at, inek ve diğer hayvanların dişisi (bir veya birkaç yıl yavrulamayan hayvanlar)’ şeklinde ve anlamında olup *ça-* eki de benzetme (ekvativ) niteliğinde değerlendirilmelidir: *togça* yavrusuz kalmış bir yaşındaki genç dişi “kısır olarak nitelenen” krş. (daha yukarıdaki **ärkäç* ile). Benzetmenin kaynağı, söz konusu dişilerin yavrulamayı düzenli olarak yapmadığını ve yavrulamak zorunda olmadığını ifade eder. *tog* ile Türk lehçelerinde yer alan *tog-* açıkça benzerdir, ‘kısır; bakir toprak; olmamış’ anlamlarına gelen *tog* şeklinin anlamını; ‘doğmak ~ doğurmak’ anlamındaki *tog-* fiilinden çıkarmak mümkün değildir. E. V. Sevortyan’ın listesinde *tog-* fiilinin anlamları arasında ‘doğmak, doğurmak’ yer almaz (ESTYA, 246). Söz konusu gövdelerin semantik bağları açıkça dilin karanlık dönemine uzanır.

***koni > *koñ**

Göktürkçe : *koñ*, Eski Uygur (runik) : *koñ*, Eski Uygur : *koñ, koy, koyın*; Karahanlı : *koy, koyın*, Argu : *qon*; Orta Uygur : *koy, koyın*; Orta Kıpçak : *koy, koyun*, Orta Oğuz : *koy, koyun*, Harezmi : *koy, koyun*; Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz

Türkçesi : *koyun*, Azeri, Türkmen Türkçesi : *goyun*; Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *koy*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *kuy*; Merkez Doğu: Kırgız, Altay Türkçesi : *koy*; Güney-Doğu: Özbek : *kūy*, Uygur : *koy*; Kuzey-Doğu: Hakas, Tuva : *hoy*, Çulum : *koy*.

a) Tüm kaynaklarda *koyun* anlamında, Tatar, Başkurt Türkçesi : *kuyruklu koyun*; b) Eski kaynaklar : *koyun* yılı.

Bk. KWb 194; A. M. Şçerbak 110; G. Doerfer III 563-565; VEWT 279; DTS 453; EDPT 631; SSTMYA I 409-410. Tüm Moğol ve Mançu-Tunguz lehçe gruplarında söz konusu leksemin varlığıyla bağlantılı şu şekiller mevcuttur: Yazılı Moğolca : *konin*, Buryat : *honi*, Halha : *hon*, Kalmuk : *hñn*; Evenk : *konin*, Ulç, Orok, Nanya : *honi(n)*, Mançu : *honin*, Çj. : *honi*. Bu kelimenin çok eski olduğu şüphe götürmez. Çünkü içses olarak herhangi bir nazal ses, patlayıcı veya sızıcı ses dikkati çeker. Genelde erken dönemde Moğolcaya buradan da Mançu-Tunguz dillerine geçen Türkçe şekiller köken olarak değerlendirilir. Türk lehçeleri için sorun şudur: Oğuz lehçesinde ikinci hece *in-*, köken gövdesi olan *koñ* şeklini karmaşık hale getiren bir morfem midir (Meselâ: A. M. Şçerbak *in-*'i küçültme anlamında bir ek olarak almaktadır), yoksa söz konusu hece *n-*'nin parçalanması sonucunda fonetik olarak yayılmış mıdır: *n-* > *yn-* > *yin-* ~ *yun-* (Räsänen, 1955: 177-179). Bu bağlamda ikinci hecenin Moğol-Tunguz ve Türkçe şekillerde tek bir kökene mi sahip olduğu kesin değildir. Bu hece parçalandıktan sonra fonetik olarak Oğuz lehçelerinde geç bir zamanda yayılmışa benzetilmektedir, bu durumda Moğol-Tunguz-Mançu (*i)n-*'de *n-* gövdesi oluşumu unsuru bulunmaktadır (yani semantik-dilbilgisel planda morfem). Bu açıklamaların tatmin etmemesi durumunda daha zor kabul edilebilecek olan açıklamalara yer vermek gerekecektir. Bunların başında Moğolca iki heceli gövdeyi, Mançu-Tunguz ve Türkçe şekiller için köken olarak almak gerekir. Bu durumdan kaçınmak için G. Doerfer Eski Türkçe *koññ* şeklini köken olarak ifade etmiştir, bu şekil Proto Moğolcaya Eski Türkçeden alıntılanmıştır; Türk lehçelerinde Eski Türkçe devrinde bu şekil *qoñ* şekline indirgenmiş ve tüm Türkçe şekiller *n'*'nin gelişimiyle açıklanmıştır: Türk lehçelerinin çoğunda *koy*, Argu : *kon*, Oğuz Türkçesi'nde : *koyn* ve takip eden vokalizasyonla *koyın*, *koyun*. Çıkış kısmı hariç bu şema geleneksel bakış açısıyla yakınlık gösterir, söz konusu şema alternatif yapı

olarak eski şekli düzeltmek şartıyla kabul edilebilir: G. Doerfer'in önerdiği gibi *qoñān* değil *koni* şekli doğrudur. Bu şekilden kabul edilen Türkçe şekiller (*koni* > *koñ*; *koñ* > *kon*; *koñ* > *koyn* > *koyın*, *koyun*; *koñ* > *koy*) ve de Mançu-Tunguz ile Moğolca şekiller gelişmiştir (*koni* > *koni+n-*).

Volga lehçelerinde incelenen Türkçe kelime yerine şu şekiller kullanılır: Tatar : *sarık*, Başkurt : *harıky*, Çuvaş : *sırāh*. Bu şekiller fonetik açıdan Tatar Türkçesi'ne, semantik açıdan K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *sarık* 'kuyruksuz koyun türünün ismi' şekline karşılık gelir. A. M. Şçerbak incelenen kelimenin belirtilen varyantlarının Rusça : *yarko* şekli ile olan önemli fonetik benzerliğine işaret etti (İRLTYA, 111; krş. Egorov, 1964: 197). Bu benzerlik Eski Rusçadan alıntı olduğu anlamına gelebilirdi, çünkü Slavca : *yarka* 'bir yaşındaki koyun' sağlam bir Hint-Avrupa açıklamasına sahiptir, özellikle Slavcadaki baş y- ile (Trubaçev, 1960: 77). Hemen yukarıda verilen açıklama şu varsayım ile kabul edilebilir: Eski Rusça > Eski Bulgarca > Kıpçak Türkçesi, eğer Çuvaş Türkçesi şeklindeki s- yerine Türkçedeki y- sesini yansıtan ç- olsaydı; mamafih, Çeremice (Marice) : *şarük*, Çuvaş : *surah* < *çurāh* şemasını göstermeyebilir. *sarık* şeklinin gerekçesinin Türkçe *sar-* 'sarmak' (VEWT, 404) olduğu şüphelidir.

***koçnar ~ *koç**

Eski Uygur : *koçkar*, *koçunjar*, Karahanlı : *koçnar*, Eski Oğuz : *koç* (MK), Orta Kıpçak : *koçkar*, Orta Oğuz : *koç*, Harezmi : *koçkar*, Çağatay : *koçkar*; Güney-Batı: Türkiye : *koç*, *koçkar*, Gagavuz : *koç*, Azeri : *goç*, Türkmen : *goç*, *goçgar*; Kuzey-Batı: Karayim : *koçkar* (*koçkır* 'teke'), Karaçay-Balkar : *koçhar*, Kumuk : *koçkar*, Tatar : *kuçkar*, Başkurt : *kuşkar*, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *koşkar*; Merkez Doğu: Kırgız, Altay Türkçesi : *koçkor*, *kuça*; Güney-Doğu: Özbek : *kūčkār*, Uygur : *koçkar*; Kuzey-Doğu: Hakas : *huça*, Tuva : *koşkar*.

a) Tüm kaynaklarda *koç*, *damızlık koç* anlamındadır (Kırgız : *koçkor*, Altay : *kuça*); b) Türkiye : *koçkar* 'koç savaşçı (azgın koç)'; c) Türkmen : *goçgar* 'nadir: genç damızlık koç; 4) Türkmen, Türkiye Türkçesi : Kafkas dağ tekesi; Karayim : *koçkır* 'teke', Altay : *koçkor* 'yaban koçu'; d) Gagavuz Türkçesi'nde de : kaban; e)

Azeri, Türkmen Türkçesi : *goç* ‘atılğan’, Kırgız : *koçkor* ‘lider, cesur’, Özbek : kavgacı; f) Kırgız : *kuça* ‘sütten kesilmemiş kuzu (erkek)’.

Bk. KWb 200; A. M. Şçerbak 111; G. Doerfer III, 539-541; DTS 451; VEWT 274; EDPT 592; SSTMYA 440-441. *koç* kısa şekli için, *nar-* / *gar-* / *kar-*’lı iki heceli şekil genelde çıkış noktası sayılır, ancak, A. M. Şçerbak ’ın da haklı olarak belirttiği gibi “*koç*, en son oluşmuş bir yapı değildir”. Eğer söz konusu kelime Türkçe fiilden geliyorsa (Türkçe : *koç-* ‘sarılmak, kucaklamak, sarmak’, ‘koyunla çiftleşmek (*koç* için) gibi’, bu durumda *koçnar* “doğru” fiilden teşkil şekil olarak gözüktür (tahsis edilmiş, uygun semantikle). *koç* ise “konuşma şekli” olarak fiilden oluşmuş bir şekildir. Özellikle Kâşgarlı Mahmud’u hemen yukarıdaki açıklamalara göre anlamak gerekir: O *koçnar* şeklinin Oğuz Türkçesi : *koç* için çıkış noktası olduğunu belirtir (D-K I, 257). *koçnar* şekli Kâşgarlı Mahmud tarafından Türk lehçesi (Karahan Uygurcası) olarak betimlenmiştir. Ancak Türkçe için verilen örneklerden birinde o *qoç*’u işaret eder (D-K II, 54), bu şekil sadece Oğuz Türkçesi’nde olmamış fakat stilistik kullanımının bu lehçeye indirgendiği hissedilmiştir. Kısa şeklin Doğu-Türk lehçelerindeki varlığının delili Moğol lehçeleridir. Moğolcada kısa şeklin Oğuz lehçeleriyle kurulan temas sonucu meydana geldiği şüphelidir. Moğollar, diğer tek heceli gövdelerde olduğu gibi ünlü harf eklemeli olarak “konuşma” şeklini alıntılardılar: Yazılı Moğolca : *kuça*, Buryat : *husa*, Halha, Kalmuk : *huts*. Hakas, Altay ve Kırgız Türkçesi *i-a* telaffuz şekilleri dikkate alındığında Moğolcadan bu lehçelere tekrar alıntı yoluyla söz konusu kısa şeklin girdiği tespit edilir; Kırgız Türkçesi’ndeki semantik hareketi şu varsayımla açıklamak mümkündür: *kuça* kelimesi ile iğdiş edilmemiş yeni doğan kuzular adlandırıldı (damızlık olarak ayrılanlar); sözlükteki *erkek* notu sanki bu durumdan bahsetmektedir.

***kozi**

Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *kozi*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Orta Oğuz, Harezm, Türkiye, Çağatay Türkçesi : *kuzi*, Orta Kıpçak : *kozi* (CCum), *kuzu* (AbûH); Güney-Batı: Türkiye : *kuzu*, Gagavuz, Azeri Türkçesi : *guzu*, Türkmen : *guzi*, Salar : *kozi*, *kuzi*, *ko^uzi*, *ku:zi*; Kuzey-Batı: Karayim : *kozu*, Karaçay-Balkar, Kumuk

Türkçesi : *kozu*, Tatar : *kuzı*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *kozi*; Merkez Doğu: Kırgız : *kozu*, Altay : *kozi*; Güney-Doğu: Özbek : *kuzi*; Uygur : *koza*; Kuzey-Doğu: Hakas, Tuva, Tofalar Türkçesi : *huragan* (< Moğol).

a) Tüm kaynaklarda *kuzu*, (6 aya kadar) *kuzu* anlamındadır, Kırgız : (evcil ve yabani) *kuzu*; b) Türkiye : *olgunlaşan meyvelerden ufağı*; c) Karahanlı : *değerli, sevilen*, Türkiye : *irin*, Azeri : *sessiz*.

Bk. KWb 198; A. M. Şçerbak, 113; G. Doerfer III 546; VEWT 285; DTS 462; EDPT 681; SSTMYA I 437. Moğol lehçelerinde kelimenin uzun tarihine tanıklık yapan morfolojik eklemeli rotatif şekiller yer alır: Yazılı Moğolca : *kurigan*; Buryat : *hurga(n)*, Halha : *hurga(n)*, Kalmuk : *hurhn*, ‘kuzu’, ‘müşfik’. Gerçek şuki Çuvaşçada Bulgar : *r-* şekli muhafaza edilmemiştir; Kuzey-Doğu lehçelerinde daha sonraları Moğolca alıntı olarak yer almıştır (Tunguz-Mançu dillerindeki gibi, Evenk : *kurken*, Baykal civarındaki ağız). Lehçelerde karşılaşılan fiil *kuzla-* ~ *kozla-* ‘kuzulamak’, *koz*’dan ikincil şekil olarak yorumlanabilir. Özellikle bu isimden teşkil yapıdır; ama dikkat çekecek kadar geniş bir semantiğe sahiptir, Meselâ Karaçay-Balkar : *kozla-* ‘doğurmak (kısarak, inek, koyun için)’, ‘yuva yapmak (kuşlar için)’. Bu durum daha da geniş başlangıç semantiğine *kozi* ‘birkaç evcil hayvanın yavrusu’ şekli için tanıklık etmektedir. Söz konusu şekil daha sonra anlam daralmasıyla *kuzu* anlamını ifade etmiştir.

***toklı**

Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak Türkçesi : *toklı*, Orta Oğuz : *tohlı* (IbnM); Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *toklu*, Azeri : *toglu*, Türkmen : *toklı*; Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *toklu*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *tuktı*, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *toklı*, Kazak : *toktı*; Merkez Doğu: Kırgız : *toktu*; Güney-Doğu: Özbek : *tokli*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *toktı*, Tuva : *togdu*.

a) Karaçay-Balkar : (altı aydan bir yaşa kadar) *kuzu*, Karahanlı, Kumuk Türkçesi : (altı aylık) *kuzu*, Türkiye, Türkmen, Karayim, Tatar, Başkurt, Nogay, Tuva

Türkçesi : *koyun* (bir yaş); b) Gagavuz, Azeri Türkçesi : *memeden kesilmiş koyundan ayrılmış kuzu*; c) K. Kalpak, Kırgız, Tuva Türkçesi : *genç kuzulamamış koyun*.

Bk. KWb 409; A. M. Şçerbak 115; G. Doerfer II 524-525; VEWT 285; DTS 577; EDPT 469; SSTMYA II 210). İncelenen kelime Türk lehçelerinde çeşitli anlamlara sahiptir: “altı aylık” ve “bir yaş” veya “altı aydan bir yaşa kadar”; söz konusu anlamların kökeni ve farklılıkları “koyundan ayrılmış kuzu” ve “sütten kesilmiş kuzu” şeklindedir.

C. Brockelmann ve A. M. Şçerbak incelenen kelimenin eski partisip şeklin kısaltılması sonucunda oluştuğunu varsaymıştır: *tog-* ‘doğmak, doğurmak’ fiilinden *togıglı* > *toglı* “henüz yeni doğmuş” anlamındadır. G. J. Ramstedt Moğolca “dana, buzağı” isimlerinin kıyaslamasını genişletti ve Türkçe *tog-* ile aynı köke sahip *tugu-* varsayımsal köküne *l-* eki eklenerek şu şekillerin oluşmuş olduğunu gördü: Yazılı Moğolca : *tugul*; Halha, Buryat : *tugal*; Kalmuk : *tuhl* ‘dana’, ‘buzağı’, ‘sütten kesilmemiş’ (birkaç çift toynaklı için). G. Doerfer *toklı* şeklindeki ünsüzün *tog-* fiilinde olduğu gibi sedalı olmadığını sedasız olduğunu, semantik olaraksa *toklı* şeklinin yeni doğmuş kuzuyu değil, iki yaş grubuna ait kuzuyu belirttiğini gösterdikten sonra bu versiyonu ayrıntılı olarak eleştirdi.

İncelenen kelimedeki *l-* ekini zorunluluk anlamında açıklamak ve söz konusu kelimesi *tok* ‘tok’ ile ilişkilendirmek daha fazla uygun olabilir. *toklı* ‘annesinden alınan ve kendi kendine beslenmek zorunda kalan kuzu’. Bu durumda *l-* semantik olarak gelecek zaman niteliği taşıyan bir dizi formun yerine kullanılmaktadır: Bir semantik eylemin gerundiümü olan *galı-* ve niyet ifade eden gelecek zaman partisipi *glı-* eski şekillerde kullanılırken (DTS, 652, 653), Çulum Türkçesi’nde *luk-*, Karaçay-Balkar Türkçesi’nde *lık-* / *gık-* / *nık-* gelecek zamandaki fiillerde çağdaş şekiller için kullanılır (Kormuşin 1984: 26). Mademki *l-* bu birleşik isimlerde açıkça fiil, *tok* ise isim (sıfat) niteliğindedir, o halde benzer şekil teşkilinin çok uzak bir geçmişte gerçekleştiğini varsaymak gereklidir. Her durumda, kelimenin morfolojik yapısına ve kelimenin öğelerini oluşturan fonetik görünüşüne göre *toklı* şekli orijinal olarak Türkçe leksem olarak görünür.

***ud**

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Harezmi Türkçesi : *ud* ~ *uđ*; Çağatay, Tarihi Doğu Türk lehçeleri : *uy*, Eski Osmanlı : *ot* ~ *oz* (kalıntı); Merkez Doğu: Kırgız, Altay Türkçesi : *uy*; Güney-Doğu: Uygur : *uy*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *uj*.

a) Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Harezmi, Kırgız Türkçesi : *büyükbaş hayvan, boğa / inek*; b) Altay : *inek*; c) Çağatay, Uygur, Sarı Uygur Türkçesi : *boğa*; d) Kırgız, Uygur Türkçesi : *boğa / inek* [yılı].

Bk. A. M. Şerbak 96; G. Doerfer II 140-141; VEWT 509; DTS 605-606; EDPT 34; ESTYA 1974, 572-573. Anlaşılan, türle ilişkisi olmayan incelenen hayvanın genel isminin *ud* ~ *uy* olduğu haklıdır, çünkü *boğa* ve *inek* için çeşitli terimler benzer işlev görür. Kelimenin eski metinlerdeki işlevliği ve Eski Doğu lehçelerinin mirasçısı olan çağdaş lehçelerdeki varlığı açıktır: Söz konusu kelime Batı lehçelerinde yer almaz, bu yüzden *ud* şekli dilin eski döneminde belirli bir bölgeye ait olarak değerlendirilebilir.

Özellikle bu kelimenin anlamları (G. Clauson'un da farkettiği gibi) *sığır* şeklinin semantiğiyle sinonimdir bk. (daha aşağıya). C. Brockelmann ve sonra D. Sinor'da bk. (daha fazla ayrıntı için ESTYA, 573) *ud* şeklinin kökeninin Türkçe olmadığı (gövde için) varsayımında bulundular. Eğer *sığır* Türkçeye özgü bir kelime ise, o halde yukarıdaki olguları şu şekilde bağlamak mümkündür: *ud* kelimesi (gelişimini koruyan temiz olmayan patlayıcı ünsüz niteliğindeki herhangi bir diş ünsüzüyle birlikte *d*- > *đ*- > *z*; *đ*- > *y*-; Sarı Uygur : *uj* < *uz* - ?) Proto Türkçe konuşulan bölgenin Doğu kısmından alıntılanmış olabilir; söz konusu kelime, Batı lehçelerinde hızlı bir şekilde *sığır* ile yer değiştirdi. İncelenen kelimenin Türkçe kökene sahip olup olmadığı açık olmadığından, G. Ramstedt'in öne sürdüğü (Ramstedt, 1957: 53) ve G. Doerfer'in yapmış olduğu gibi *ud* kelimesinin şu anda Moğolca : *udu-s* 'yaban sığırı, yak' ile kıyaslanmasını kategorik olarak reddetmek gerekmez.

***sığır**

Karahanlı : *sığır*, Eski Bulgar : *šegor*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *sığır*, Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz, Azeri, Halaç, Türkmen

Türkçesi : *sıgır* ~ *sur*; Kuzey-Batı: Karayim : *sıgır* ~ *sıyır*, Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *sıyır*, Başkurt : *hıyır*; Merkez Doğu: Güney Kırgız, Altay Türkçesi : *sıyır*; Güney-Doğu: Özbek : *sigir*, Uygur : *siyir*.

1) Karahanlı, Orta Uygur, Türkiye, Gagavuz, Azeri, Karayim Türkçesi (*sıgır*) : *iri boynuzlu hayvan, boğa / inek, tür olarak inek*, 2) Gagavuz : *sürü*, 3) Çağatay : *boğa*, 4) Karahanlı, Türkmen, Karayim (*sıyır*), Karaçay-Balkar (arkaik), Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay, Kırgız, Altay Türkçesi : *inek*; 5) Orta Uygur, Halaç, Türkmen, K. Kalpak, Özbek Türkçesi : *inek yılı*.

2.3. Bk. A. M. Şçerbak 96-97; VEWT 414; DTS 502; EDPT 814; K. M. Musayev, 1975, 82-86. Farklı hayvan kategorilerinin cinsiyete göre oluşmuş anlamları arasındaki ilişki, Oğuz lehçelerinde görülen *ud* kelimesinde olduğu gibi kökende bulunan genel anlamı gösterir. *y-* iç sesinin yer aldığı Kıpçak Türkçesi şekli anlam darlaşması sonucunda *inek* anlamına gelmiştir. Bu özelliklerden dolayı diğer lehçelerden alıntı bir şekildir, özellikle de Oğuz lehçesinden alıntı olabilir. Diğer taraftan da *sıgır* kelimesinde Oğuz Türkçesi özellikleri bulmak mümkün değildir. Çünkü kelime Kâşgarlı Mahmud'un kullandığı Türk lehçesine aittir.

A. M. Şçerbak tarafından desteklenen G. Bamberi *sağ-* 'sağmak' fiilinden *sıgır* şeklinin meydana geldiğini varsaydı. Belki de ikincil şekillerde yer alan gövdeyi dikkate almak gerekir: Tuva Türkçesi : *sur-* 'yutmak; çok aç halde yemek'; Türkmen : *signa-* 'yemek, tıkmak'; genel olarak hareket ifade eden *ır-* partisibi 'genellikle devamlı olarak yiyen' anlamına gelen *sıgır* şeklini oluşturur. Bu bağlamda, anlaşılan, incelenen türün biyolojik bir özelliğinden bahsedilmektedir: yani ineklerin geviş getirmesinden. verilen her gövdede *sıgır* orijinal Türkçe kelime olarak görünür.

***in(i)gäk**

Göktürkçe : *ingäk* (Tonyukuk), Eski Uygur : (İB), Karahanlı, Eski Oğuz, Orta Uygur Türkçesi : *ingäk*; Orta Kıpçak : *inyäk // inäk*, Ermeni Kıpçak : *inyäk*; Harezm, Çağatay Türkçesi : *inäk*; Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz Türkçesi : *inek*, Azeri : *inäk*, Salar : *ineh, inih*; Kuzey-Batı: Karayim G. : *yinäk*, Karaçay-Balkar : *inyäk*; Merkez Doğu: Kırgız : *inek* (bazen **uy* temel şeklinin yanısıra kullanılır. Yudahin, 1965:

301), Güney : *inyäk*, Altay : *inek*, *nek*; Güney-Doğu: Uygur : *inäk*, *enäk*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *enek*, Hakas : *inek*, Sagay, Şor Türkçesi : *nek*, Çul, Tuva, Tofalar Türkçesi : *inäk*, Yakut : *upah*; Bulgar: Çuvaş : *ëne*.

a) Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay, Türkiye, Gagavuz, Azeri, Karaçay-Balkar, Kırgız, Altay, Uygur, Sarı Uygur Türkçesi : *inek*, *iri boynuzlu hayvanın dişisi*; b) Eski Oğuz : *dişi kaplumbağa*; c) Orta Uygur : *dişi deve* (Tfs, 1963).

Bk. A. M. Şerbak 97; VEWT 172; DTS 211; EDPT 194; ESTYA 1974, 358-360; K. A. Novikova 1979, 118-122. E. V. Sevortyan'ın Karayim G. : *inyäk* şeklinin ilk olduğu hükmü (ve bu hükmün üzerine yapılmış etimoloji: *yeni-* 'doğurmak' fiilinden *inyäk*) yanlıştır. Bu yanlışlığı tespit etmek için Karayim Türkçesi : *inyäk* ile Karayim Türkçesi : *ynä* 'iğne' şekillerini karşılaştırmak yeterlidir (sonuncu şekil şu şekilde açıklanabilir: *ynä* < *inyä* < *ignä*), ineği isimlendirmede kullanılan *y-* ile oluşan Kıpçak Türkçesi şekillerinin öyküsü böylece anlaşılmış olur: *inyäk* < *inyäk* < *ignäk* < *ingäk*. *ng-* (*ŋ-* değil) sesinin gerçekliği runik el yazmalarıyla onaylanır. Çünkü runik yazıda *ŋ* için özel işaret bulunur. Eski şekillerde *ng-* sesinin *ŋ-* sesi içindeki bağdaşmazlığı varlığı mümkün olan bir ünlüyü bildirmektedir: *in¹gäk* ~ *inigäk*; *n-* ile kurulan Oğuz Türkçesi şekilleri şu gelişimi açıklamayı gerektirir: *ng-* > *ŋ-* > *n-*. Birkaç etimolojik versiyon vardır (daha ayrıntılı bilgi için bk. ESTYA 1974, 359-360). Ortak nokta kelimenin morfolojik olarak yapısındadır. Bazı yapılarla göre kelimedeki *gak-* / *gäk-* ekleri fiil, nadiren isim köklerine gelir, bu da en eski kelime yapımı metodunun kullanıldığının işaretidir (DTS, 652-653); ancak fonetik ve semantik olarak kabul edilen fiil veya isim kökü *in* veya yukarıdaki söylendiği gibi, *ini*'yi bulmak mümkün değildir. Kelimenin baş ünlüsünün *e* ~ *i* şeklinde değişimi dikkate alındığında V. Şotta'nın varsayımına dönmek mümkündür. Bu varsayıma göre *inek* ismi *enä* 'ana' ile ilişkilendirilir (E. V. Sevortyan'da bu varsayıma meyillidir: ESTYA, 360). Morfolojik olarak bu durum *ärkäk* 'erkek' şekline paralel olabilir (<*är* 'erkek' + *käk-* / *gäk-*); *e-* > *i-* geçişi benzeşmeyi etkileyebilmiştir (Halk Etimolojisi): *indä-* şeklindeki *in* 'ses' ve *inlä-* ~ *inrä* 'inlemek, ıhlamak, nefes almak, böğürmek, hünür hünür ağlamak vb.' şekillerindeki *iŋ* bk. (daha fazla ayrıntı için ESTYA, 356, 366), burada düzenli aralıklarla ineklerin yaptığı soluk alıp vermeyi de

dikkate almak gerekir. Tuva, Tofalar Türkçesi : *inig* ‘Avrupa musunun dişisi’ gibi kelimeler kıyaslanırsa, bu durumda *äk-* ek olabilirdi (ilk kök ünlüsüne ilişkin problemlerle). Bu kökün *ingen* ‘dişi deve’ isminde de bulunduğu varsayılır.

Birçok kez Türkçe *ingäk* ile ineğin Moğolca isimlerinin kıyaslanması teklif edilmiştir: Yazılı Moğolca : *ünigen*; Buryat : *uneä(n)*; Halha : *unää(n)*; Monguor : *uniē*; Bonan : *unaŋ* vb. Moğolca : *inig* şeklinden *n-* gövdesinin oluşması morfolojik açıdan belki de özel bir durum olarak açıklanabilir. Büyük ihtimalle Buryat : *unägä(n)*; Halha : *unäg(än)* ‘tilki’ kelimeleri vahşi hayvanların dişileri anlamını taşıyan bir kelimenin iki şeklidir. Kalmukça şekil her iki şekli birleştirir ve açıklar: Kalmuk : *ungn* [*ungen*] ‘dişi (vahşi hayvanlar için)’, ‘arkaik anlam: bir yaşındaki dana’, ‘tilki’. Türkçe (*inig-äk* > *ingäk*) ve Moğolca (*inig-än* > *ünigän*) şekillerindeki kullanılan ekler arasındaki fark gösterilen türeyici gövdenin (her iki dil grubu için) çok eskiden beri kullanılmakta olduğunu ve incelenen şekillerin oluşumunun çok eski bir zamanda gerçekleşmiş olduğunu ifade eder. Açıklanan şekil hemen yukarıdaki şekillerden çok daha önce ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü Eski Türkçede ve Eski Moğolcada aynı gövdeden tek ismin türetilmiş olması için, söz konusu orijinal gövdenin eski bir zamanda kelime olarak kullanılması gerekirdi; bu şu anlama gelir: *inig* kelimesi (veya başka bir birincil gövde), çift toynaklı yabani hayvanın dişisi anlamında kullanılırken evcil hayvan türü için kullanılmaya başlandı ve daha sonra da çok daha fazla sınırlı olan erken temasın kopması zamanında (genetik veya bölgesel temas olması kelimenin tarihî için önemli değil) her dil ailesinde özel bir ikincil gövde meydana geldi.

***buka**

Orhon, Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur Türkçesi : *buka*; Orta Kıpçak : *buga*, Çağatay : *buga*, *buka*; Güney-Batı: Türkiye : *boda*; Gagavuz : *buga*, *bua*, *buwa*, Azeri, Türkmen Türkçesi : *buga*; Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar lehçesi, Başkurt, Nogay, K. Kalpak Türkçesi : *buga*; Merkez Doğu: Kırgız : *buka*, Altay : *puga*, *puka*; Güney-Doğu: Özbek, Uygur Türkçesi : *buka*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *boka*, Hakas, Çulum Türkçesi : *puga*, Tuva : *buka*.

a) Tüm kaynaklarda *boğa*, *iğdiş edilmemiş ineğin erkeği*, *damızlık boğa* anlamındadır; b) Gagavuz : *vahşi boğa*, Hakas : *erkek geyik*; c) Gagavuz : *erkek domuz*, d) Gagavuz : *boğa böğürme sesini çıkaran enstrüman*; e) Türkiye, Azeri, Karayim, Başkurt Türkçesi : *dana takımyıldızı*; f) Kırgız : *düğüm çözümünde kullanılan ince çomak*; g) Kumuk : *devasal, sıhhatli* (insan için).

Bk. KWb 58; A. M. Şçerbak 99; VEWT 87; DTS 125; EDPT 312; SSTMYA I, 101-104; ESTYA 1978, 230-232. Büyükbaş hayvanın (*buka*), Avrupa musunun geyiğin bk. (daha yukarıya, **bugu* ve devenin erkeğinin bk. (daha aşağıya **bugra / bugur*) isimlerinin anlam ve fonetik şekillerinin sisteminin tespit edilmiş olduğunu varsaymak mümkündür. Bu sayede araştırmacılar *bug* kökünü tespit eder (bu kök büyük ihtimalle şairsel yansıma niteliğine sahiptir: Avrupa musu, geyik avı esnasında bu hayvanların çıkardığı böğürtüdür). Bu kökün eskiliği Hint-Avrupa zemininde Slavca : *бѣкъ* şeklinin mümkün olan etimolojisiyle kuvvetlenir (Trubaçev, 1960: 41-42). Tabii ki bu ihtimal bu kelimenin Türk lehçelerinden alıntı olduğuyla ilgili daha önce ifade edilen fikirlere aykırıdır. ‘Geyik ve Avrupa musunun ‘erkeği’ ve ‘büyükbaş hayvanın erkeği’ anlamları söz konusu kelime için eskiden kullanılırken hayvan besiciliğiyle birlikte, bu kelime ‘evcil boğa’ anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu sonuç Kırgız Türkçesi’ndeki paralellerle sağlam şekilde doğrulanır: Eğer Moğol lehçelerinde de Türk lehçelerinde olduğu gibi söz konusu şekil yer alıyorsa *bugu* ‘geyik’ (yazılı Moğolca : *bugu*, Halha, Buryat : *buga*, Kalmuk : *buh*) ve *buka* ‘damızlık boğa’ (yazılı Moğolca : *buka*, Buryat : *buha*, Halha : *buh*, Kalmuk : *buh*) *bugu* Mançu-Tunguz dilinde görülür. Bu şekil, Cürcence’den başlayarak söz konusu grubun tüm lehçelerinde yer alır. İkinci şekil *buka* için karar verirken bu şeklin öncelikle Evenkice’nin Baykal civarındaki ağızlarında, Mançuca’da ve Solonca’da kullanıldığını gözönüne almak gerekir. Söz konusu şeklin Moğolca alıntı olduğu açıktır.

Türkçe (ve Moğolca) şekiller için, *g-* ve *k-* leksemlerinin değişimi üzerine olan sorun aydınlatılmamış olarak durmaktadır. *g-* ile oluşturulan Kıpçak ve Oğuz Türkçesi şekiller ikincil olarak değerlendirilir. Bu gelişimin kaynağı en çok Oğuz lehçeleridir. Birleştirilmiş olan iki şekil hemen hemen her yerde görülür. Şimdi *bugu* şekli kullanılmaz; (*g*)’nin Gagavuz Türkçesi’nde Avrupa musu veya geyik avlarken

çıkartılan ıslık sesiyle ilgili anlamını tespit etmek gerekir. Eski Doğu edebi dilinde yazılmış olan eski yazıtlar ve doğunun çağdaş lehçeleri (söz konusu yazıtlardan sonra gelir) *k-*'yi muhafaza eder. O halde *buka* şekli dilin karanlık dönemlerine ait olup onunla kıyaslanabilecek bir şekil başlangıçta yoktur. Buradan şu varsayımı yapmak mümkündür: Belirli şartlarda Ana Türkçe konuşulan (Doğu) bölgelerinden birinde geyiğin erkeğinin ismi evcil olan bir tür hayvan ismi olarak kullanılmaya başladı. Fakat açık olarak bu kelimenin içsesi sedasızlaşmıştır. Sonradan *buka* kelimesi eski lehçelere geçti, özellikle de Eski Oğuz lehçelerine “Tonyukuk”da yer alan *buka* (8. yy. başı) kaydı ve Kâşgarlı Mahmud'da özel bir Oğuz Türkçesi şeklin yer almaması Oğuz Türkçesi sedalılaşmasının XI. yy.'dan sonra gerçekleştiğini gösterir. XII-XIII. yy.'da Türk dünyasında Oğuz Türkçesinin kuvvetlenmesinin hissedildiği dönemde *buga* şekli Kıpçak lehçelerinde eski orijinal şekil olan *buka* olarak değişmiştir.

buzagı // buzagu

Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *buzagu*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezm, Çağatay Türkçesi : *buzagu* / *buzag* / *buzaw*; Eski Osmanlı : *buzagu*, *buzagi*; Güney-Batı: Türkiye : *buzagu*, Gagavuz : *buzaa*, Azeri : *buzow*, Türkmen : *buzow*, Salar : *puzo*, *puzı*; Kuzey-Batı: Karayim: T., G. : *buzow*, K. : *buzuw*, Karaçay-Balkar : *buzow*, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *buzaw*, Tatar : *bozaw*, Başkurt : *bızaw*; Merkez Doğu: Altay : *pozu*; Güney-Doğu: Özbek : *buzâk*; Kuzey-Doğu: Hakas : *pızo*, Tuva : *bızaa*; Bulgar: Çuvaş : *păru*.

a) Tüm kaynaklarda *bir yaşındaki buzağı* anlamındadır. b) Tatar, Başkurt, Özbek, Çuvaş Türkçesi : (yan anlam) *beceriksiz, uyuşuk, hantal, saf*.

Bk. KWb 58; Şçerbak 100; VEWT 74-75; DTS 130; ESTYA 1978, 239-242; EDPT 391; SSTMYA 101-104. *buzag-u* şeklinin görünen yapısı (bu yapının benzerleri : *buqa-gu* ‘paranga; zincirler’, *bosa-ga* ‘eşik’ vb.) kelimenin etimolojisini Türkçe olarak değerlendirmemize olanak tanır. W. Bang kelimesi *buzla-* ~ *bozla-* ‘böğürmek, bağırarak (hayvanlar için) fiiliyle ilişkilendirmiştir. E. V. Sevortyan birçok evcil hayvanın bağırıldığını, böğürdüğünü ve de bu niteliğin “buzagının” anlamı için ayırt edici olabileceğini fark ettikten sonra *buzagu* şeklini, Türk

lehçelerinde kullanılan *buza-* ‘doğurmak’ fiilinden gelen, sonuç bildiren isim olarak görmek gerektiğini ileri sürdü (ESTYA, 241). Doğan her yavrunun bağırduğu düşünülürse bunun ayırt edici bir yönü yoktur. Söz konusu böğürmenin sebebi Merkez Asya’nın hayvan yetiştiricilerinin sürüyü besleme tarzıyla ilişkilidir : Süt inekleri otlatmak için serbest bırakılır, ama onlar kendi kendine ağıllarda tutulan ve devamlı annelerine gitmek için böğüren yavrularına geri döner. O halde, süt ineklerinden oluşan sürüde bir yaşındaki danaların ‘böğürtölmeleri’ özel olarak planlanmış ver gerçekleştirilmiştir. Fiil gövdesi *buza-* olup, ikincil şekli *la-* → *buz(a)la-* (bir eylemin tekrar tekrar yapıldığı anlamına sahiptir ve Başkurt Türkçesi’nde *buğla-* ‘sesli olarak uzunca ağlamak’ (yan anlam) kötü sesle uzunca şarkı söylemek’ şeklinde görülür) fiilidir (BRS 116). E. V. Sevortyan bu durumu fark etmeyip *boz(u)la-* şeklini isimden türeyen fiil olarak incelemiştir ve varsayımsal bir kelime olan *bozu* ~ *bozo* (dana kelimesi anlamında) şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu şekli reddetmek gerekir. “bz” yansıma sesinde keskin şangırdayan bir nitelik vardır (Baskurt Türkçesi’nde “kötü ses” nüansıylada bu ses ayırt edilmiştir) ve bu ses *bug* şeklinde erkeğin çıkardığı böğürtü sesinden ayırt edicidir.

Açık hece yapısına sahip, arkaik nitelikli, kelime yapan ek *gı-* / *gu-* dışında; *buzagu* şeklinin çok eski zamanlardan olduğuna Moğol lehçelerinde kökleşmiş Eski Bulgarca şekil de tanıklık eder : Yazılı Moğolca : *biraqu*; Halha : *byaruu*; Buryat : *buruu* ‘bir yaşındaki dana’, Ayrıca Buryatçada ‘bir yaşa kadar (ayı, vaşak, Avrupa musu, geyik)’ anlamı da vardır. Şuraya da bk. (Novikova, 1972: 117).

***(h)ökez**

Yenisey, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *öküz*; Orta Uygur : *öküz*, *ökküz*; Orta Kıpçak : *öküz*; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : *öküz*; Güney-Batı: Türkiye, Gagavuz, Azeri, Türkmen Türkçesi : *öküz*, Gagavuz lehçesi : *yöküz* (Guboglo, 1971); Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçesi : *ögüz*, Karayim K. (da) : *ägiz*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *ükiz*, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *ögiz*. Merkez Doğu: Kırgız : *ögüz*; Güney-Doğu: Özbek : *hekiz*, Uygur : *höküz*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *kus*, Yakut : *ogus*; Bulgar: Çuvaş : *văkăr*.

a) Tüm kaynaklarda *öküz*, *ineğin iğdiş edilmiş erkeği boğa* / *öküz*; b) Karayim T., Sarı Uygur Türkçesi : *iri boynuzlu hayvan*; c) Yakut, Çuvaş Türkçesi : *boğa*; d) Türkiye, Nogay Türkçesi : *aptal, saf*, Karaçay-Balkar : *izbandut*, Tatar : *büyük, güçlü adam*.

Bk. KWb 456; A. M. Şçerbak 98; VEWT 370; DTS 382-383; EDPT 120; ESTYA 1974, 521, 523; SSTMYA II 341; K. A. Novikova 1979, 114-117. Bu kelimenin farklı şekilleri Moğol ve Tunguz-Mançu lehçelerinde yer alır: Orta Moğolca : *hüker*, Monguor : *fuguor*, Duns : *fugier*, Yazılı Moğol, Kalmuk : *üker*, Buryat, Halha ≠ *her* ‘büyük baş hayvan’ (Halha) ‘öküz’ (Buryat) ‘inek’ (Kalmuk :) ‘boğa (yılı)’; Evenk : *hıkır* ~ *ıkrır*, Solon : *uhur*, Even : *h(ö)ken* ‘inek’, ‘büyükbaş hayvan’, ‘boğa’. Türk lehçelerinde ve daha geniş planda Altay dillerinde incelenen kelimenin birkaç versiyonu yer alır:

a) söz konusu kelimenin özellikle Eski Türkçe (Altay) kökenli olduğu hakkındaki versiyon;

b) Hint-Avrupa dillerinden söz konusu kelimenin alıntılandığı hakkındaki versiyon.

Baştaki *h~y*’nin yorumu birçok bakımdan çok önemlidir: Söz konusu fonemler protez midir; yoksa orijinal (kök) *p^h*’yi mi yansıtır. Prof. V. Vinter’in araştırmasından elde ettiği bulguya atıfta bulunan G. Clauson’a göre Türkçe *öküz* veya *ököz* “hemen hemen büyük olasılıkla Toharcadan alıntıdır”, hem de özellikle Toharca B. şekli *okso* şeklinden değil, Toharca A. *ökeş* şeklinden alıntılanmıştır. A şekli *ökeş* eski şekil olarak tespit edilip, Türkçe *ökez* ~ *ököz* şekilleri söz konusu şekilden türemiştir (EDPT, 120). Mademki Toharca ve Türkçe dillerinin karşılıklı etkileşimleri Orta Asya’nın veya Merkez Asya’nın doğusunda ya da Kuzey-Doğusunda başlamıştır (V. Vinter’e göre), o halde kayıtları VI-VIII yüzyıla kadar dayanan Tohar lehçelerinden birine söz konusu kelimesi dayandırmak yanıltıcı olmamalıdır (tahminen söz konusu ilişkilerin başlangıç tarihî Proto Türkçe devrine kadar gider M.Ö. 1000 yılı).

G. Ramstedt de “birleştirici” bir varsayımda bulundu. Bu varsayıma göre söz konusu kelime Genel Altay Türkçesi olarak kabul edilir; Proto Altaycaya bu kelime

Hint-Avrupa dillerinden alıntı olarak geçmiştir. Hint-Avrupa : *peku* ‘hayvan’, ‘mal’ > Altay : *pökü-r* > Moğolca : *hüker*, Çuvaşça : *vākār* > Türkçe : *öküz*. Bu fikir T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanoviy tarafından desteklenir. Söz konusu kişiler, Altay dillerine uygun şekillerle açıklanan fonetik kaidelere uygun olan fonetik ilişkilerin Hint-Avrupa *p[h]ek[h]u-* şeklinin alıntılanmasının çok eski dönemlerde “Altay Dil Birliği”nde gerçekleştiğini gösterdiğini varsayar. Hemen yukarıdaki araştırmacıların gösterdiği rotasyona uğramış veya uğramamış şekiller arasındaki ilişkiler, G. Ramstedt’in açıklamalarıyla karşıttır. Öncelikle Türkçe *z-* şekilleri, sonra da Moğolca : *r-* şekilleri adlandırılır (aynı yerde). Bu yapıda Mançu-Tunguz şekillerin proto Altay statüsü için belirli şüpheler bulunur: *r-* akıcı ünsüzünün Evenk ve Even şivelerinde düşmesiyle gövdesinin değiştiği göz önüne alınmasına rağmen bu şekillerin Moğolca alıntı olduğu düşünülür. Bu durumda Türkçe ve Moğolca dillerinin çok eskiden ayrı birer dil olduğunu ve birbirleriyle karşılıklı ilişkileri olduğunu açıklayan genel şema daha fazla yerine oturmuş olur: İncelenen kelime Proto Türkçeye *z-* şeklinde başta *h* veya *h’siz* alıntı olarak geçmiştir: (*h*)*ökez*; Eski Bulgar lehçelerindeyse *r-* şekli yayılmıştır: (*h*)*öker*. *r-* şekilleri Moğol lehçeleri tarafından alıntılanmıştır. Sonra da Mançu-Tunguz dilleri bu şekilleri Moğolcadan alıntılanmıştır. Türkçe ve Moğolca ekseninde söz konusu kelimenin yayılmasının ve hareketinin her yorumu şu sonucu çıkarır: söz konusu kelimenin varlığı Proto Türkçe ve proto Moğolcaya kadar uzanır.

***at**

Göktürk, Eski Uygur (runik), Yenisey, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *at*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *at*; Güney Batı, Kuzey-Batı, Merkez Doğu : *at*, Halaç : *hat*, Salar : *as* ~ *at*; Güney-Doğu: Özbek : *ât*, Uygur Türkçesi : *at*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *a’t* ~ *hat*; Hakas, Çulum, Yakut, Dolgan Türkçesi : *at*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *a’t*; Bulgar: Çuvaş : *ut*.

a) Tüm kaynaklarda *at*, *beygir* (genel isim); b) Altay, Hakas, Tuva Türkçesi : *iğdiş at*, Yakut : *iğdiş edilmiş* (meselâ *öküz*); c) Yakut : *eşek* (Pekarskiy, 1959: I 182).

Bk. A. M. Şçerbak 82-83; G. Doerfer I, 114-117; DTS 65; VEW 30; EDPT 33; ESTYA 1974, 197-198; K. M. Musayev, 1975, 107-108. G. Clauson ve K. M. Musayev, şu semantik nüansa dikkat çektiler: *at* her zaman ‘binek at, binek beygiri’ anlamındadır; türetilmiş bir fiil olan *atla-* ‘ata binmek’ şeklinin anlamı bu durumu doğrular. Türkçe : *at* isminin etimolojik kıyaslamalarının yörüngesine geleneksel olarak şu şekiller girer:

a) *agta* ‘iğdiş at, iğdiş hayvan’ şekli Moğolca vasıtası ile Orta Farsçadan alıntı sayılmaktadır (KWbs; İRLTYA, 86-87; ESTYA, 77; Novikova, 1979: 84-97);

b) *atan* ‘iğdiş deve’ (KW, 17, 18; İRLTYA, 104; ESTYA, 202;) ufak varyant farklarıyla şu şema kabul edilir: Türkçe-Moğolca : *akta* > A. Türkçe : *akt* > *at* II B. Moğolca : *agta*; Türkçe : *agta* ortaçağ döneminde Moğolca alıntıdır. Moğolca : *atan* ise Türkçedir; çünkü *at* gövdesi Türkçede oluşmuştur: ‘ata vb. binmek’ ve ‘iğdiş’ anlamına gelen Moğolca şekiller semantik olarak tamamen Türkçe : *at*’a karşılık gelir: Buryat : *agta*, Halha : *agt(an)*, Kalmuk : *akt* ‘beygir, hızlı at’, ‘iğdiş at, iğdiş beygir’, Halha : ‘sürü’, Buryat : ‘iğdiş (hayvan için [beygir, kaban, erkek köpek, iğdiş horoz, deve ve insan] için de)’, Buryat lehçesi : ‘evcil hayvan’. Bu anlamlardan şunu çıkarmak gerekir: İğdiş edilmiş beygirler binek hayvanı olarak kullanılır (o halde iğdiş edilmemiş beygirler damızlık olarak kullanılır, ama binek hayvanı olarak kullanılmaz). Mademki ilk olarak *ahta* şeklinin Farsçadaki durumu tartışılmaz (Çağdaş Farsça : *ahta* şeklinden geçmiş zamandaki *ahtān* fiili meydana gelir [*ahtan* ‘çıkarmak, almak’, ‘iğdiş etmek’) ve Farsça kelime yukarıda gösterilen anlama sahip değildir. İkincil olarak da söz konusu anlamın Türk-Moğol sahasında meydana geldiği ve alıntı olarak da ‘binek amaçlı iğdiş atlar’ anlamında kullanıldığıdır. At yetiştiriciliği alanındaki Altayca ve Arice linguistik bilgilerin bağları hakkında olağan dışı yeni birşey yoktur: Hint-İranlılar ve Toharlar tanınmış at yetiştiricileridir, özellikle, onlar at besiciliğini Merkez Asya’ya getirmiştir. Tabii bu olay “Orta Fars” döneminde mi olmuştur, şüphelidir; çünkü *ahta* şekline göre karar verilmiştir. Fakat karanlık dönemde söz konusu şekil her grupta alıntı olarak kullanılmış ve ayrı olarak gelişmiştir. Kelimenin eski niteliğini Mançu-Tunguz dillerindeki varlığı da gösterir. Burada hem Ortaçağ’da Moğolcadan alınan Mançu-Solon şekilleri hem de daha erken Tunguzca şekiller yer almaktadır (Evence-Evenkice), (SSTMYA I, 26). Söz

konusu Tunguzca şekiller, Tunguzların Baykal-Amur’a yerleşme dönemlerinde benimsenmiştir.

***adgır**

Orhon, Eski Uygur Türkçesi : *adgır*; Karahanlı : *adgır* ~ *aygır*, Eski Oğuz : *aygır*, Orta Uygur : *adgır* ~ *aygır*; Orta Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçesi : *aygır*; Güney-Batı, Kuzey-Batı: *aygır*, Karaçay-Balkar : *acir* (< Moğol); Orta Asya: Kırgız, Altay Türkçesi : *aygır*; Güney-Doğu: Özbek, Uygur Türkçesi : *aygır*; Kuzey-Doğu: *Sarı Uygur* : *azgır*, Hakas : *ashır*, Orta Çulum : *askır* ~ Aşağı Çulum : *aygır*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *asqır*, Yakut, Dolgan Türkçesi : *atur*; Bulgar: Çuvaş : *ăyăr*.

a) *aygır* - tüm kaynaklarda; b) Türkmen : *birkaç tür hayvanın erkeği* (atın, eşeğin), Tuva, Tofalar Türkçesi : *horoz, erkek kaz, kaban, erkek köpek* (burada da; *kabarga* ‘bir çeşit erkek geyik’), Yakut : *iğdiş edilmemiş erkek hayvan* (kaban, kurt, boğa için), Dolgan: *erkek geyik, Avrupa musu*; c) Yakut : *büyük, güçlü*, d) Türkmen : *azgın, şehvetli*.

Bk. KWb 2; A. M. Şçerbak 87-88; G. Doerfer, II 185-187; DTS 10, 1428; VEWT 6; EDPT 47; ESTYA 1974, 107-108; SSTMYA I 17.

Moğolca şekiller, Yazılı Moğol : *acirga*, Buryat : *azarga*, Halha : *azraga(n)*, Kalmuk : *a’ph* ‘aygır’, birkaç çeşit hayvanın erkeği (ayı, porsuk, horoz, kaban)’ yan anlam ‘büyük, güçlü, kuvvetli’ Halha : ‘iri (yağmur)’, Kalmuk : ‘kuvvetli (ağaç)’, kelimeleri ses yönünden dikkat çekmektedirler. Söz konusu kelimelerin sahip oldukları ses özellikleri Türkçeden farklıdır. Bu durum “erkek” kelimesinin anlamının Kuzey-Doğu lehçelerine Moğolca vasıtası ile girmediğini düşünmemize yol açar. Belki de her iki dil içinde de benzer olan semantik arkaiktir. Arkaik şekil hakkındaki varsayımlar Moğolca *c-* < Türk-Moğol *d-*‘den çıkmaktadır (mademki geriye kalan Mançu-Tunguz şekilleri *c-* ile; Moğolcadaki *d-*‘nin gerçekliğine sanki *adırğa* şekli tanıklık etmektedir). *rg-*, *gr-* metatez problemleri ve kelimenin farklı vokal dizilişleri Moğolca ve Türkçe modeller olarak kabul edilir. Bize göre Türk-Moğol dilleri arkaik şekilleri olarak *adı-gı-ra* > A. Türkçe : *ad(ı)-gı-r(a)* > *adgır*, B. Moğolca : *adıg(ı)-ra* > *acırğa* kabul edilebilir. Türk-Moğol : *burga* ‘deve’ < *bug-ra*

morfolojik olarak benzerdir ve Türkçe modeli sağlamlaştırır. Kelimenin iç yapısının ikna edici açıklaması yoktur; ama Türkçe kelimeye benzemektedir. Bazen varsayıldığı gibi kelimenin gövdesi *adı-* ‘ayırmaq, ayrılmak’ ise *aygır* kelimesini ‘sürüsünde erkek olarak ayrılmış olan’ anlamında açıklamak gerekir. Mademki evcil hayvanların diğer türlerinin damızlık erkekleri ayrı olarak tutulmuyorlar, *aygır* isminin semantik gelişimi yukarıda olduğu gibi kısaca açıklanmalıdır: O halde *aygır* ilk anlam, *erkek damızlık hayvan* ise ikincil anlamdır; bu durumda ‘erkek hayvan’ın anlamı Moğolcadan yayılmış ve Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde, Türkçe şekil yaygın olarak kullanılmıştır (aynı semantik yönden benzer durum aşağıda da yer alır), bk. **tarıg*). Açıklanan Türkmen Türkçesi versiyonunun uygunluğu şöyledir: *ayrılmış* → *aygır* → ‘erkek hayvan’. *adgır* kelimesinin oluşumu, ‘erkek hayvan’ → ‘aygır’dan sonra olmuştur. Ancak Türkçe ve Moğolca fonetik ve semantik gelişimin oluşması için yeterince erkendir (tahminen M.Ö. 1000 yılından daha geç değil).

***begä**

Eski Uygur : *bi* (IB), Karahanlı : *be*, Orta Uygur : *be*; Orta Kıpçak : *bey* (CCum), *be*: (TrcT), Çağatay : *biyä*; Kuzey-Batı: Kırım Tatar, Karayim, Karaçay-Balkar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Tatar Türkçesi : *biye* ~ *biyä*, Başkurt : *bijä*; Merkez Doğu: Kırgız : *bä*.; Altay : *pey*; Güney-Doğu: Özbek, Uygur Türkçesi : *biyä*; Kuzey-Doğu: Hakas : *pi*: (< *päy*), Kız : *päy*, Çulum : *päy*, Tuva, Tofalar Türkçesi : *be*, Yakut : *biä*.

a) Tüm kaynaklarda *kısrak* anlamındadır (K. Kalpak, Kırgız, Altay Türkçesi); b) Karayim : *dişi*.

Bk. A. M. Şerbak 89-90; DTS 97; VEW 75; EDPT 291; ESTYA 1978, 133-134. E. V. Sevortyan’ın analizinden açık olduğu üzere verilen listede kısa ve tam şekillerin kıyaslanmasını ve Türk lehçelerindeki durumunu açıklamak güçtür. Mümkün olan açıklamalardan birini G. Clauson vermektedir: O çıkış şekli olarak yarı dar uzun *é*:’yi sayar. Buradan da iki heceli şekil çıkar: *bé*: > *bee* ~ *bée* > *beye* > *biye* (yani uzun ses iki heceye ayrıldıktan sonra iki ünlü arasına *y*- yardımcı ünsüzü girmiştir ve iki ünlü daralmıştır vb.); ancak kelimenin verilen bu analizinin tam

tersini de ortaya koymak kolaydır (*beye*'den başlayarak). G. Ramstedt ve M. Räsänen'in analizlerini kıyaslamak mümkündür:

a) *bägi-m, bägi-miz* 'bayan, hanım' (benim, bizim), (*bäg* 'prens, bey' bağımsız şeklinden ayrılır, krş. ESTYA, 97-101),

b) *bike ~ pike / biyke / biyçe / bikäç ~ biykäç* 'evli olmayan kadın, hanımefendi, gelin', 'genç kadın', 'genç dişi', incelenen kelimelerdir,

c) *be ~ biyä* 'kısırak, dişi', karaçay : *begecencen* 'domuz (dişi), maya domuz' yan anlam 'şişman' da buraya dahildir. (KBRS, 127). Üç çeşit gelişme gösteren *begä* bu durumda çıkış noktasıdır:

a) üzerinde tekrar düşünülen sahiplik *ä-* dar kök ünlüsüyle: *begä*' > *begä-m(iz)* > *begi-m(iz)*;

b) *begä* > *begä + ke* > *beg(ä)kä* > *beykä* > *biykä ~ bikä* vb.;

c) *begä* > *beä* > *be:*; *begä* > *beyä* > *biyä ~ biye* > *biy*. Hem Karaçay Türkçesi'ndeki kelime hem de Kuzey-Doğu grubu şekilleri birinci hecedeki yarı geniş kök ünlüsünü gösterir. Bu sebeple Tuva, Tofalar ve Yakut Türkçesi'ndeki şekiller özellikle *begä*'dir; ama *beyä* değildir.

***baytal**

Eski Osmanlı : *baytal*, Doğu Türkçesi : *bayçal*; Güney-Batı: Gagavuz, Türkmen Türkçesi : *baytal*; Kuzey-Batı: Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *baytal*; Merkez Doğu: Kırgız : *baytal*, Altay : *paytal*; Güney-Batı: Özbek, Uygur Türkçesi : *baytal*.

a) Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Kırgız Türkçesi : *kısrak, küçük kısrak*, Güney: Kazak : *kısrak* (üç yaş), Tatar, Başkurt, K. Kalpak, Altay, Kırgız Türkçesi : *küçük, henüz kısrak olmamış*; b) Gagavuz : *bakımlı, sağlıklı, büyüyüp güzelleşen kız veya genç kadın*, Karaçay-Balkar : *şişman kadın*; c) Altay : *kurban edilmiş hayvanın ruhu*.

Bk. KW 640; A. M. Şçerbak 89-90; G. Doerfer II 388; VEWT 57; ESTYA 1978, 36-37. Moğolca şekillerin semantik görünüşü şöyledir: Buryat : *baytaha(n)* ‘birkaç yıllığına kısır’ (kısırak (üç yaş) ve inek için’ ‘kesim için beslenen’, ‘kurbanlık at’ (Yazılı Moğolca : *bayitasan* vb.) ayrıca Yakut : *baytahın* (Moğolcadan) ‘semrilmiş (evcil hayvan için)’ hayvan türü (inek, at) ve cinsiyeti fark etmez (beslenmiş evcil hayvan). Yukarıdaki söz konusu anlamlar Türkçe için de aynıdır. Moğolca : *baytas(un)*, *bay-* ‘olmak’ fiilinden isim yapan ek *s-* ve sebep bildiren geçişli fiil şeklinde *t-* mümkündür; yani şu anlamı verir: ‘kısırlaştırılmış veya kendisinin yavrusu olmayan’ Türkçe : *baytal*, *bayta-* fiilinden oluşmuş özel bir şekil ya da Moğolca bir şekil olan *baytals*’ın kısaltılmış şekli olarak açıklanır; ama bu açıklama kesin değildir. *baytal* sözcüğü, eski yazıtlarda, Ortaçağ Kıpçak Türkçesi’nde ve de Kuzey-Doğu ve Güney-Batı lehçelerinde bulunmadığından Türkçede yabancı bir kelimedir.

***yılkı**

Göktürk, Yenisey, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi : *yılkı*; Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *yılkı*; Çağatay : *ilkı*; Eski Osmanlı : *yılkı*; Türkiye, Türkmen, Kırım Karayim, Kumuk, Başkurt, Nogay Türkçesi : *yılkı*, Azeri : *ilhi*; Karaçay-Balkar, Kırgız Türkçesi : *cılkı*; K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *jılkı*; Altay : *yılkı* ~ *yılgı*, Özbek : *yılkı*, Uygur : *jılkı*; Hakas, Çulum, Tuva Türkçesi : *çılgı*, Yakut : *sılgı*.

a) Karahanlı (diğer eski kaynaklarda mümkün) : *büyük hayvan*; b) Orta Kıpçak, Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Yakut Türkçesi : *at* (genel isim); c) Altay : (henüz üzerlerine binilmemiş) *at*, *at sürüsü* (Verbitskiy, 1884: 108); d) Türkiye, Azeri, Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Hakas, Tuva Türkçesi : *sürü*; Türkmen : *at sürüsü*; e) Türkmen, Karayim, Nogay, K. Kalpak, Kırgız, Hakas Türkçesi : *at yılı*.

Bk. A. M. Şçerbak 84; G. Doerfer II 209-210; DTS 267; VEWT 200-201; EDPT 925-926; ESTYA 1989, 281-282. Kelimenin iki etimolojisi vardır, her ikisine göre de kelime Türkçe kökenlidir. Birinciye göre, ilk anlam “sürü”dür ve *yıl-*

gövdesinde *yıgıl-* ‘toplamak, yığılmak’ fiili vardır. Söz konusu kelime fonetik olarak şüphelidir ve *kı-* ekini morfolojik olarak açıklamak güçtür. M. Räsänen’in etimolojisine göre *yılkı* ‘bir yıllık’ sıfattır, birincil olarak genç hayvan yavrularından oluşan grup anlamında kullanılmıştır; V. Verbitskiy de kelimeyi bu şekilde anlamlandırmıştır. Kelime Moğol-Tunguz dillerinde paralellere sahip değildir, bu yüzden de daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır; ancak bu kelimenin gerçekte Bulgar Türkçesi hariç tüm lehçelerde bulunması Eski Türkçenin son dönemlerindeki varlığına işaret sayılabilir (belki, sadece belli bir bölgede).

***teg^we**

Göktürk, Yenisey Türkçesi : *ägritäbä*, Eski Uygur : *täbä* (IB), *teve*, Karahanlı : *tewe*, Eski Oğuz : *dävä*; Orta Uygur, Orta Kıpçak Türkçesi : *teve*, *deve*, *töve* (CCUM), Harezmi, Çağatay Türkçesi : *tewe*, *teve*; Güney-Batı: Türkiye : *deve*, Gagavuz : *devä*, Azeri : *dävä*, Türkmen : *düyä*, Kuzey-Batı: Karayim : *tevä*, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *tüye*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *döyä*; Merkez Doğu: Kırgız, Altay Türkçesi : *töö*, Güney Kırgız : *tüye*; Güney-Doğu: Özbek : *tuya*, Uygur : *tögä*; Kuzey-Doğu: Hakas : *tibe*, Tuva : *teve*, Tofalar : *täbe*, Yakut : *täbien* (< Moğolca), *taba*; Bulgar: Çuvaş : *tëve*.

a) Tüm kaynaklarda *deve* (genel isim); b) Nogay, Kırgız Türkçesi : *devasal*, (uzun) *boylu*, Gagavuz : *doymamış*, *obur*; c) Yakut : *taba* ‘Avrupa musu’.

Bk. KWb 390-391; A. M. Şçerbak 103-104; G. Doerfer II 669-671; DTS 346; VEWT 468; EDPT 447-448; SSTMYA II 235; ESTYA 1980, 313-315. *deve* şekli için köken olarak genelde **teve* kabul edilir (söz konusu şekle yakın olan *täve* ~ *tävä* varyantlarıyla), G. Ramstedt, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E.V. Sevortyan vb. gibi; G. Doerfer *tebän* şeklini, G. Clauson ise *tevey* şeklini köken olarak önerdiler. Her zamanki gibi, kelimenin kayıtlı şekilleri arasındaki tarihî ilişki araştırmacıların en eski şekle bakış açılarında görülür. Kâşgarlı Mahmud’un kelimeye yer vermesi ve kelimesi okuması ile son ünsüz harfle oluşturulan eski şekiller oluştu: (MK, 544₁₂) (transkripsiyonu *täwäy*)’dir. Buna karşın, söz konusu şekil ünsüz - ünlü - ünsüz - ünlü (*tapa*, *tapı* vb.) şeklinde yer almış olan kelime sınıflamasında bulunur; bu

durumu G. Clauson farketti; ama sonda yer alan elifli Oğuz Türkçesi'ndeki şeklin yazımını دوا [deve] 'gerçeğe aykırı ve tutarsız' varsaydı (EDPT, 447). Oysa ki, sondaki elif ve vav, burada daha uygun olan, açık (ä) ve daha kapalı bir (e) sesini destekler. R. Dankoff ve J. Kelly yeni yayınlarında kararlı bir şekil de sahte şekillerden vazgeçti: *tāwāy* ve *tāwi* (son şekil تقي ikinci fethanın kaçırılması sonucunda ortaya çıktı) bk. (D-K II, 267; III, 168).

Kelime içindeki ünsüzün belirlenmesiyle arkaik şekil meselesi daha da karmaşık hale gelmiştir: *-b- ~ -g- ~ -y- ~ -v- ~ -w-* şeklindeki tüm alternatiflerin serisi farklı değişimlerin sonucu olarak görülebilir. Eğer $w > g$ (W. Bang'a göre *ög* 'ev' < *äwü*), ve $w > y$ (E. D. Polivanov'a göre *ew* > *öy*) mümkünse, o halde E. V. Sevortyan'ın da yaptığı gibi şeklin her iki zincirini de birleştirici olarak *w*'yu görmek mantıklı olacaktır (ESTYA, 315). Ancak *g- ~ v-* çiftinde birincil olarak *g-*'yi görmek gerekir (*död-* ~ *döv-* 'vurmak, dövmek; kırmak' ve *tag ~ taw* 'dağ' şekillerinde olduğu gibi), *-y-* Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde birçok durumda *-g-* yerine kullanılır (*beg ~ bey* 'prens, bey' gibi), *-b-* ise *-g-* ile yer değiştirmez (E. V. Sevortyan'a göre *sub ~ sug* 'su'); 'w' yani *-b- < -w- < -g-*. Eğer böyleyse, o halde merkezi konuma gırtlaksıl şekiller sahiptir, bu görüşe yakın olan E. V. Sevortyan, bu bağlamda bir de mümkün olan eski şekil *tege*'yi gösterir (314'de de); söz konusu bilim adamı *tögö* şeklini "tek şekil" sayıp Kırgız-Altay Türkçesi *töö* şeklini kelime içindeki *g-* sesine en büyük tanık olarak incelemek gerektiği varsayımından vazgeçti.

Yukarıda bahsedilen görüşün daha da ileriye götürülmesi şu temele bağlıdır: Önümüzde genel tonlu (zayıf) *g-* değil; çok zayıf bir *g-* durmaktadır. *ag-* / *aɣ-* (çok zayıf *g-*), *eg-* / *eɣ-* (çok zayıf *g-*) fiillerinin analizi sonucunda Türk (ve bütünde Altay lehçeleri) üçlü seri olarak patlayıcı ünsüzlere (*t, d, ɖ; k, g, ɣ; p, b, β*) hem ilk sese, V. M. İliç-Svitiç'in ilk tespit ettiği gibi (İliç-Svitiç, 1963), hem de içsele sahip olması mümkündür bk. (Kormuşin, 1978: 17-19, 76). Tarafımızca varsayılan içses gırtlaksıl ünsüzü dudaksıllaştırmış olabilir (dudak, gırtlak veya dudak-artdamak ünsüzüne dönüşme) *g^w*. Bu süreç gerçekleşirken ünlüden önce dudaksıl sesin olup olmaması veya yalnızca ünsüzün yer alması da dikkate alındı: *teg^we* 'deve' > *töge* // *tewe*, ve sonra *töge* > *töye* > *tüye*; *tewe* > *teve* > *dävä*; *tewe* > *tebe*; benzer olarak da: *eg^w* > *ög* (*öy, üy*) // *ew* (>*eb; ev*); veya: *sev-* ~ *süy-* 'sevmek' < *seg^w* vb.

Bazen runik kayıtlarda *b-* yerine *w-* kullanıldığına ihtimal verilir. Anlaşılan, bu durum Uygur metinleri için geçerlidir, Yenisey metinleri için geçerli değildir (Eski Kırgız); çünkü Kuzey-Doğu lehçeleri *b-*’li şekli muhafaza etmiştir. Hakas Türkçesi : *tibe* şekli, kendine özgü *i-* sesiyle köken olarak kabul edilir, çünkü Hakasya’daki Yenisey yazıtları açıkça bu duruma tanıklık eder (Yenisey, 46). Tofalar : *täbe* şekli, ünlülerin arasındaki pozisyonda /*b*/ foneminin fonetik olarak gerçekleşmiş şekli olan *v-*’li Tuva Türkçesi *teve* tarafından desteklenir. Yakut Türkçesi’nde de artdamaksıl telaffuzlu *taba* orijinal şeklinin anlamı ‘Avrupa musu’ olarak değişirken (bazı Yakutça kelimelerde bu durum kaydedilmiştir), Moğolca bir alıntı olan *täbiän* şeklindeyse anlam ‘deve’ olarak değişmiştir (İRLTYA, 104).

deve kelimesinin ortaya çıkarılan karmaşık fonetik tarihî, «ev», «sevmek» vb. gibi Eski Türkçe devrinden beri kullanılan kelimelerin tarihîne benzer. Bu bağlamda da *teg^we* lekseminin kökenlerinin Proto Türkçeye kadar uzandığı açıkça kanıtlanmış olur.

Moğolca şekiller: Yazılı Moğolca : *temegen*, Buryat, Halha : *tämää(n)* Kalmuk : *memün*, Monguor : *timie:n*’deki içses *m-*, son *n-* etkisiyle sadece *b-*’den gelişebilmiştir; böylece Moğollar diğer isimlerde de olduğu gibi Moğolca : *gan-* / *gen-* eklerini ekleyerek *deve* ismi olan *tebe* şeklini alıntılادılar bk. (*kurigan* ‘kuzu’, *botogan* ‘deve yavrusu’). Yakut Türkçesi’nden alıntılanmış olan şeklin, *b-*’nin gerçekliğine Moğolcada da tanıklık etmiş olması mümkündür. Mançu-Tunguz *m-*’li şekiller daha sonraki bir zamanda Moğolcadan alıntılanmıştır. Söz konusu şekiller daha önceleri yazılmış olan ve anlaşılan içinde *tewä*’nin gizlenmiş olduğu Cürçen lehçesi şekli *t’éh-óh* ile karşılaştığında daha yenidir.

***bugra ~ bugur**

Eski Uygur, Karahanlı, Orta Kıpçak, Çağatay, Doğu Türkçesi : *bugra*; Güney-Batı: Türkiye, Türkmen Türkçesi : *bugra*, Gagavuz : *bura*; Kuzey-Batı: K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *buwra*, Nogay : *bora*; Merkez Doğu: Kırgız : *buura*; Güney-Doğu: Özbek : *bugra*, Uygur : *bogra*, Lobn. : *bugya*; Kuzey-Doğu: Sarı Uygur : *pirga*, Tuva : *buura*.

a) Tüm kaynaklarda *erkek deve*, *damızlık deve* (Kırgız : *beş yaşından daha yaşlı*, K. Kalpak : *iki hörgüçlü*); b) Karahanlı, Türkmen Türkçesi : *özel isim*.

Türkmen : *bugurçı* ‘üç yaşındaki erkek deve’, Azeri : *bugur* ‘çok büyük, sağlıklı’, Tuva, Tofalar Türkçesi : *buur* ‘erkek turupa musu’, Yakut : *buur* ‘erkek Avrupa musu, geyik, yaban koçu’.

Bk. KWb 65; A. M. Şçerbak 104; G. Doerfer II 295-297; DTS 120; VEWT 186; EDPT 317-318; ESTYA 1978, 235-237. Türkmen : *bugurçı*, hayvan besiciliği terminolojisinde kullanılan yaşla ilgili *ça-*, *çı-* küçültme ekine sahiptir (Türkmen : *öküzçä* ‘iki yaşındaki ufak boğa’). O halde bu kelimenin semantiği ‘üç yaşındaki erkek’ (Kırgız Türkçesi’ndeki şeklin notu ışığında) ve de henüz “damızlık deve” olacak kadar büyümemiş anlamında yorumlanabilir. Bu şekilde ayrılabilen *bugur* ‘(büyümüş) damızlık deve’ (bu şekil Azeri lehçesinde metaforik anlamında kullanılır) gövdesi daha yaygın bir şekil olan *bugra* ile ilişkilidir. *bugur* ve *bugra* arasındaki morfolojik ilişki tam olarak açıklanamaz; ama ilk şeklin daha eski olduğu açıktır. Çünkü ilk şekil vahşi hayvanlarla da semantik açıdan ilişkilidir. O halde son olarak da *bugu* ile *bugur*, erkek Avrupa musu, Sibiry geyiği, geyik adlarıyla ilişkilendirilebilir ve *bugu*, *bugur*, *bugra* ve *buka* (belirli varsayımlarda) aynı kökten kabul edilir bk. (yukarıda söylendiği gibi *boğa*). Söz konusu ortak kök *bug* olup büyük ihtimalle av esnasında kovalanan çift tırnaklı yabani erkek hayvanların çıkarttığı yansıma sestir. *rı-/ra-* partisip şekilleri ile gövdelerin oluşturulması şüphesiz *bug-u* şeklinden daha geç zamanları işaret eder ve vahşi hayvan türlerinden evcil hayvan türlerine semantik açıdan gelişimine karşılık gelir.

***ingän**

Eski Uygur : *ingän* (İB), Karahanlı, Orta Uygur, Orta Kıpçak, Harezmi Türkçesi : *ingän*, Çağatay : *ingän*, *inän*; Güney-Batı: Türkmen : *inen*; Kuzey-Batı: K. Kalpak : *ingän*, Kazak : *ıñän*; Merkez-Doğu: Kırgız : *ıñgän*, *ingen*; Güney-Doğu: Uygur : *injen*, lehçesi : *inän*; Kuzey-Doğu: Tuva : *äñgin* // *ıñgin*, Tuva lehçesi : *injen*, Tofalar : *injen*.

a) Türkmen, K. Kalpak, Kazak, Kırgız (yavrulamış olan; Güney : 6 yaşından büyük dişi deve), Tuva Türkçesi : *dişi deve*; b) Tuva lehçesi : *yetişkin dişi geyik, dişi geyik*; Tofalar : *evcil veya yaban geyiğinin, dağ tekesinin yetişkin dişisi*.

Bk. KWb 209; A. M. Şçerbak 97; DTS 211; VEWT 172; EDPT 184; ESTYA 1974, 360-361. Yukarıda gösterilen kelimenin, semantik çizgideki anlamı “yabani hayvanların dişisi”dir, söz konusu anlam şu varsayımı doğrular: *dişi deve* ve *inek* isimleri yabani çift toynaklıların dişisi anlamındaki tek bir gövdeden gelir: *iniğ* veya farklı versiyonu *in(i)*, bk. (hemen aşağıdaki «*inek*» maddesine). *inek* ve *dişi deve* anlamındaki şekiller farklı eklerin yardımıyla farklı zamanlarda oluşmuştur: *ingäk* şekli Moğolca şekil ile karşılıklı ilişkilerin uzun bir sürecinin gösterdiği verilere göre *ingän* şeklinden daha önce ortaya çıkmıştır. Bu durum dişi devenin Moğolca isimleriyle de doğrulanır: Yazılı Moğolca : *iŋgen*; Halha : *inge(n)*; Kalmuk : *iŋgn*, Buryat : *eŋgi(n)* vb., her yerde ‘dişi deve’ anlamındadır. Daha eski anlamların yokluğu (yabani hayvanlarla bağlantılı) ve hemen yukarıdaki Moğolca şekillerin fonetik görünüşlerinin Türkçe şekillere olan özdeşliği sebebiyle söz konusu şekiller Türkçeden alıntı gibi gözükür.

***botu**

Karahanlı : *botu*, Orta Uygur : *bota*, Orta Kıpçak : *bota*, Harazm : *boda*, Çağatay : *bota*; Güney-Batı: Türkiye ağzı : *potuk ~ putuk*, Türkmen : *pota*; Kuzey-Batı: Karayim, Nogay, K. Kalpak, Kazak Türkçesi : *bota*, Tatar, Başkurt Türkçesi : *buta*; Merkez-Doğu: Kırgız : Güney : *bodo*; Güney-Doğu: Özbek : *būta*, Uygur : *bota*; Kuzey-Doğu: Tuva : *bodagan* (< Moğolca).

a) Tüm kaynaklarda *bir yaşındaki deve yavrusu* olarak gösterilir; Kırgız : *henüz süttten kesilmemiş deve yavrusu*; b) Güney Kırgız (*bodo*) : çift tırnaklı vahşi hayvanların bir yaşındaki yavrusu (anasından artık ayrılmış olan); c) Güney-Kırgız (*bodo* < Moğol) : iri evcil hayvan (boynuzlu evcil hayvan, aygır, deve); d) Karahanlı, Kırgız, Özbek Türkçesi : *daha küçük olanlara yapılan yumuşak bir hitap şekli*.

Bk. KWb 53; A. M. Şçerbak 106; G. Doerfer II, 328-329; DTS 115; VEWT 82; EDPT 299; ESTYA 1978, 198-200; SSTMYA I-II 000. Kâşgarlı Mahmud’un

“Divan”ının eski basımlarında *botuk* şekli geçer, bk. (Meselâ: DTS, 115). Bu şekil müstensih hatasıdır (MK, 541₂). Bir sonraki kelimede de benzer bir hata yapılmıştır. Bu durum G. Clauson tarafından belirtilmiştir (EDPT, 299; D.K. II, 262). Ancak en sonda yer alan *k-*’li şekil vardır ve A. M. Şçerbak tarafından en eski şekil sayılır. Buna rağmen bir çok araştırmacı kısa şekli ilk şekil olarak kabul eder. Bu durumda Moğolca şekilleri göz önüne almak zorunludur: Yazılı Moğolca : *botuyan*, *botugun*, Buryat : *botogo(n)*, Halha : *botgo*, Kalmuk : *bothn* ‘deve yavrusu (bir yaş)’; bu şekiller Proto-Türkçeden alıntı olarak incelenebilir. Alıntı olan gövde tek anlama sahip değildir. *gan-* eki Moğolcaya geçmiş olabilir (*kurigan* gibi). Bu durumda *bota* gövdeyi oluşturdu (ikinci ünlünün değişmesiyle); ama *botuk* gövdesi Moğolcaya girmiş olabilir, sonra da *n-* gövdesi olarak adlandırılan şekil oluşmuş olabilir. Bu sebeple şu ana dek açıklanamayan Proto Moğolca şekillerden biri olan ve eke sahip *botugun* şeklinin meydana gelmesi mümkündür.

2.9. ANTROPONOMİ

2.9.1. Vahşi Hayvanlar

***arşlan**

Eski Uygur (runik), Eski Uygur, Karahanlı, Orta Uygur Türkçesi : *arşlan* (DTS, 145, 55, 91: Özel İsim Ögesi); Eski Türkçe : (Selçuklu, XI. yy.) *arşlan* (Rásonyi, 1976: 239: Dişi Cinsi Özel İsim Ögesi); Orta Kıpçak : *arşlan* (Houtsma, 1894: 28, 32-34: Özel İsim, Özel İsim Ögesi); Eski Türkçe : *arşlan* [A. N. Kononov, RT 61, 68 (1110) Özel İsim, Özel İsim Ögesi]; Türkmen : *arşlan* (Türkmen : Özel İsim 102, 140: Özel İsim, Özel İsim Ögesi); Karayim : *arşlan* (KRPS, 674: soyadı); Tatar : *arşlan* (Catt., 35, 114: Özel İsim Ögesi); Nogay : *arşlan* (NRS, 485: Özel İsim, Özel

İsim Ögesi); Özbek : *arslân* (Menaj, 37: Eril Özel İsim); Çuvaş : *arslan* (Petr.DÇİ II, 34: Özel İsim);

Başkurt : *arışlan* (Özel İsim Başkurt 243; Özel İsim); K. Kalpak : *arışlan* (Kk.RS, 772 – Eril Özel İsim Ögesi); Kazak : *aristan* (Eckmann, 1976: 59: Özel İsim, Özel İsim Ögesi); Kırgız : *aristan* (Kırgız: Özel İsim 59), *arstan* (Kırgız Türkçesi Özel İsim 59: Özel İsim, Özel İsim Ögesi);

Uygur : *arsılan* (Nac.Uygur RS, 816: Eril Özel İsim); Altay folkloru : *arsılan* (Kat.AU, 5: Eril Özel İsim); Hakas : *arselan* (HRS, 353: Dişi Özel İsim); Eski Türkçe : *asilan* (Biç.İU, 224 “Asilan: Arslan Tarkan”);

Türkiye : *aslan* (C.T. Gr.A, 40); Gagavuz : *aslan* (Kur.GA, 181: lâkap); Azeri : *aslan* (Azeri.A, 187: Özel İsim, *Aslanov* soyadında da kelime bulunur); Çuvaş : *aslan*, *arsan* (Petr.DÇİŞ, 33, 37: Özel İsim) *arşlan*’ın etimolojisi için bk. ESTYA 1974, 177-178. Adıgey : *aslan* Türk lehçelerinden alıntıdır (Özel İsim 12). Türk halkları arasında bu şahıs ismi geniş ölçüde yayılmış olup, 16. 17. yy. Macar kaynaklarında da sıkça farklı fonetik varyantlarla yer almıştır: *arşla:n*, *arışlan*, *aslan*, *arşlam*, *asla:m* vb. (Kakuk, 1962: 4-5); *arşlan* şahıs ismi Yugoslavya’da yaşayan müslümanlar arasında günümüze dek kullanılmıştır (Kakuk, 1962: 4).

Öncelikle *aslan* isminin anlamı mitoloji ile ilgiliydi. Bu ismin anlamı bağlı dünya görüşünden yayılmış ve kahraman ataların kültü tarafından belirlenmiştir (Gum., 83). Son zamanlarda ismin iki yönlü metaforik anlamı meydana gelmiştir: *aslan* → ‘kudretli’, ‘cesur’ (ESTYA, 17), ‘Aslan takımyıldızı’ → ‘Aslan Takımyıldızı’nın altında doğmuş olan’. Şahıs ismi *arşlan* çağdaş Türk lehçelerinde anlamında taşıdığı üstün nitelikler nedeniyle güzel adlandırmadır.

İsim şu şekilde oluşmaktadır: 1) Şahıs ismi ögesi *arşlan*; 2) Ögelerin yeri bakımından söz konusu şahıs ismi iki model ile kelime öbeği yapılmaktadır: a) *«arşlan + isim (sınıf ünvanı)» b) *«isim (ünvan) + arşlan»; 3) gerçekte yaşamış olan kişinin adı *beg arşlan*. Bk. a) Karahanlı : *arşlan tegin* (DTS, 55), Orta Kıpçak : *arşlan boga*, *arşlan taş* (Houtsma, 1894: 33-34); Kazak : *aristan bek* (~ *bay*) (Jan Eckmann 69); Kırgız : *arstan beg* (Kırgız Türkçesi şahıs ismi 59); b) Orta Uygur : *beg arşlan* (DTS, 103), Eski Türkmen : *kara alp arşlan* (Kon.RT: 61) ve Türkmen :

beg arslan (Türkmen Türkçesi şahıs ismi 140), krş. Orta Kıpçak : *alp arslan* (Houtsma, 1894: 34), Tatar : *alıp arslan* (Satt., 34, *alıp* < *alp*). Görülen şu ki Tatar şahıs ismi : *buga arslan* için büyük bir kronolojik derinlik varsaymak mümkündür (Özel İsim 301), krş. Orta Kıpçak : *arslan boga* (Houtsma, 1894: 33) aynı öge yapısı ile; ama farklı öge dizilişiyile.

**arslan* ögesiyle yapılmış şahıs isimleri (veya onun varyantları) geniş ölçüde Türk lehçelerinin alt gruplarında ve hemen hemen Türkçe konuşulan tüm bölgelerde yer almıştır: Sibiryâ'nın bir bölümü (Hakas Türkçesi), Altay (Altay Türkçesi), Orta Asya ve Kazakistan (Türkmen, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur Türkçesi), Volga ve Ural dolaylarında (Tatar, Başkurt, Çuvaş Türkçesi), Kafkas (Asya, Nogay Türkçesi), Kuzey Batı'da da (Karayim Türkçesi), Gagavuz toprakları (Gagavuz Türkçesi), Küçük Asya (Türkiye Türkçesi), Güney-Batı uçları (Yugoslavya).

Rus Tarihi Onomastiğinde (insan isimlerini araştıran bilim dalı) *arslan* şahıs ismi vardır (Ves. Onomastik 16).

*bars

Göktürk, Eski Uygur, Yenisey, Talas, Orta Uygur Türkçesi : *bars* (Gabain, 1974: 327: Şahıs ismi, DTS, 84: Özel İsim Ögesi, Batm.SDE, 90, 92: Özel İsim Ögesi); Orta Kıpçak : *bars*, *pars* (Houtsma, 1894: 28; 34: Özel İsim; Özel İsim Ögesi); Çağatay : *bars* (BN U, 492: Özel İsim Ögesi); Eski Tatar : *bars* (İEİ, 76: Özel İsim Ögesi); Tatar : *bars* (Satt, 32, 174; İEİ, 76: Özel İsim Ögesi); Başkurt : *bars* (şahıs ismi: Başkurt : 243, *yulbars* şahıs ismi şeklinde); Kırgız : *bars* (Kırgız şahıs ismi 47, 139: Özel İsim Ögesi); Özbek : *bars* (Begm.A: Özbek 8, *yolbars* şahıs ismi şeklinde); Şor : *pars* (Batm.SDE, 93: Özel İsim Ögesi).

**kaplan*'ın anlamı öncelikle mitolojiyle ilgilidir. Sonralarıysa kelime iki yönlü metaforik anlamda kullanılmıştır: '*kaplan*' → 'cesur, azgın'; on iki yıllık hayvan dairesinin üçüncü yılı → 'kaplan, pars yılında doğmuş olan'. Kelimenin birinci anlamı, bu ismi bünyesinde barındırdığı için üstün nitelikler yüzünden güzel adlandırmadır.

Şu şekildeki yapılarda bulunmaktadır: 1) Özel İsim ögesi *bars*; 2) temel öge *bars* ile yapılmış özel isimle oluşturulmuş isim modeli; fakat eski ve çağdaş Türk lehçelerinde söz konusu kelime öbeğinin dizimi farklılık göstermektedir; modelde bk. a) «bars + isim» - Orhon yazıtları: *bars beg*. Eski Uygur : *bars uruğu*, Orta Uygur : *bars buga*, Orta Kıpçak : *bars tügen* (Houtsma, 1894: 34), Tatar : *bars buga* (Satt. 43) ve model b) «isim + bars» - Orta Kıpçak : *ay bars*, *büri bars* (Houtsma, 1894: 34), Tatar, Kırgız Türkçesi : *al bars*, Kırgız : *colbars*.

bars ögesiyle yapılmış özel ismin yayılma alanı birbirinden farklı coğrafyalardadır. Volga ve Ural dolayları (Tatar, Başkurt Türkçesi), Orta Asya (Kırgız, Özbek Türkçesi), Sibirya (Şor Türkçesi).

Rus Soyadı: *barsov*.

Altay (sinonim) : *irbis* (Altay, 66: Özel İsim), Kırım Tatar : *kaplan* (XVIII. yy. başı, Kakuk, 1962: 5: Özel İsim ögesi), Tatar : *kaplan* (İEİ, 77: Özel İsim), K. Kalpak : *kaplan* (Çağdaş Özel İsim: 152, Özel İsim).

***kaban ~ kapan**

Karahanlı : *kaban*, *kapan* (DTS, 420: özel isim ögesi); Orta Kıpçak CCum.: *kaban* (Kakuk: 1962: 4: Özel İsim); Gagavuz : *kaban* (Kur.GA, 138; GRMS 607: soyadı); Tatar : *kaban* (Satt., 100: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Başkurt : *kaban* (Baskurt: Oyk., 249: Eril Özel İsim, *Kabanov* soyadında da). Kazak : *kaban* (EKL, Kazak 262, Özel İsim: 148, Eril Özel İsim, Eril Özel İsim ögesinde de).

‘Erkek yaban domuzu’ kavramının anlamı öncelikle mitoloji ile ilgilidir. Daha sonraki dönemlerde söz konusu kavram metafora uğramıştır: ‘kaban’ → ‘kudretli’, çok hızlı. Bu şekilde *kaban* şekli güzel adlandırma niteliği kazanmıştır.

Özel ad *kaban* ögesi meydana gelmiştir.

Volga ve Ural (Tatar, Başkurt Türkçesi) Kazakistan (Kazak Türkçesi) dolaylarında bu isim kullanılır; Gagavuz bölgesi izole olmuş bir coğrafyada olup burada da bu isim kullanılır.

Tarihi Rus onomastiğinde *kaban* özel isim olarak kullanılmıştır (Ves. Onomastik 129).

Çağdaş Türk lehçelerinde eş anlamlı kelime mevcuttur: Altay (özel isim) : kakay ‘domuz’ (Molç. Özel İsim Altay, 191).

***bö:ri**

Eski Uygur, Yenisey Türkçesi : *böri* (DTS, 118, 151, Batm.SDE 90: Özel İsim ögesi); Orta Kıpçak : *büri* (Houtsma, 1894: 28, 33, 34: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Türkmen : *bö:ri* (Türkmen Türkçesi Özel İsim 155: Eril Özel İsim, Özel İsim Ögesi); K. Kalpak : *böri* (Özel İsim: 153); Kazak : *böri* (Eckmann, 1976: 141, Çağdaş Özel İsim 146: Özel İsim, ve de Özel İsim ögesi); Kırgız, Kırgız folklorü : *börü* (Kırgız Türkçesi Özel İsim 105, 47, M III 325, 336: Özel İsim ögesi); Özbek : *bori* (Menaj., 8, 42: Eril Özel İsim, Kazak A 102: Eril Özel İsim, Özel İsim ögesi de, nadiren dişi cinsi Özel İsim; Şor : *pörü* (Batm. SDE, 93: Özel İsim ögesi).

Metaforik anlamı: *bö:ri* -> ‘oğul’ bk. [Karahanlı : *tilkü-mü togdı azu börü-mü* ‘tilki mi yoksa kurt mu doğdu?’ ‘Kız evlat mı? Oğul mu?’ anlamında (DTS, 118 – MKI 429)]. VI. yüzyılda kelimenin Türkler için taşıdığı çok önemli anlam için bk. Gum. 23-24. Eski bir totem niteliğindeki kurtun mitolojik rolü ve çok eskiden Türklerin dişi ana kurttan türediği ile ilgili efsanedir. **böri* temel ögesi ile özel isimlerdeki yansımasını buldu (23’de de), krş. Orta Kıpçak Türkçesi Özel İsim : *kök büri* (Houtsma, 1894: 33) ve efsanenin konusu şöyledir: «Moğol hanlarının ilki olan Bataçi, mavi kurt ve beyaz sığının oğluydu...» (Valihanov, 1961: 418). Türü başlatan ata olarak ve de destan kahramanı anlamında sıfatın işlevinde bu kelimenin kullanımı için bk. ESTYA 1978, 220-221; şuraya da bk. F. Urmançev. Bayrak üzerindeki altın kurt kafası II ST 1987, NO: 3 krş. Ancak: Trıyar.WW, 57-68.

Kelime şu şekilde meydana gelir: 1) Özel İsim ögesi: *bö:ri*; 2) birleşik isim modeli a) «bö:ri + isim (daha sık sınıf ünvanıdır)», bk. Yenisey : *çoçi böri saşun* (DTS, 151), Orta Kıpçak : *büri bars* (Houtsma, 1894: 34) ve Türkmen : *börü bay* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 155), Tatar : *büre bay, büre han* (Satt., 54), Kazak :

böri bay (Eckmann, 1976: 141), Kırgız : *börü bay* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 105), Özbek : *bori báy, bori hân* (Kazak A, 102).

Özel İsim ögesi olarak *böri* Orta Asya'da ve Kazakistan'da (Türkmen, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek Türkçesi), Volga dolay ve Ural bölgesinde (Tatar, Başkurt Türkçesi), sıkça Sibirya'da (Şor Türkçesi) yer alır.

Tipolojik bir sınıflama olarak Özel İsim *böri* ögesi, tarihî Rusça Özel İsim olan *volk* (Ves.Onomastik 70), Slavca Özel İsim : *vuk*, Beyaz Rusça soyadı: *volk – leonoviç*, Ukraynaca soyadı: *vovçok* (< *vovk* 'kurt'). Almanca Özel İsim: *wolf*, Adıgey Türkçesi Özel İsmi: *tıgıj (tuguz)* 'kurt' (Özel İsim 12) ile kıyaslanır.

***kurt**

Orta Uygur : *kurt* (DTS, 203: Özel İsim ögesi). Eski Türkçe : *kurt* (Türkiye Macaristan'dan belgeler: NPT, 7); Türkiye ağzı : *kurt* (Özel İsim Gagavuz 87: Özel İsim); Gagavuz : *kurt* (Özel İsim Gagavuz 187; GRMS, 608; Kur.GA, 107, 150, 188: Özel İsim, soyadı); Türkmen : *kurt* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 211-214, 591, 606-öge (erkek, bayan özel ismi); Tatar : *kurt* (Satt., 113: soyadı olarak: *kurtov kurtayev, kurtaşov*); Başkurt : *kurt* (Eski Kıpçak A, Başkurt 57: soyadı olarak *kızıkkurtov*); Kazak : *kurt* (EKL Kazak 264: *kurka* özel ismi şeklinde). *kurt* ismi ve bu isimle oluşturulan isimler 16.ve 17. yy. Macar kaynaklarında kullanılmıştır (NPT, 7 gibi). Ayrıca bu isim şu şekillerde Yugoslavya müslümanları tarafından kullanılmaya devam etmektedir: *kürt, kürta, kurto* (NPT, 7).

Temel öge *kurt* ile yapılan özel isimler, eski Türkler tarafından bu hayvan bir totem olarak oynadığı mitolojik rolü yansıtmaktadır, bk. Orta Uygur Türkçesi Özel İsim : *idi kurt* (DTS, 203; Usp 44) kelimesi kelimesine 'Kurt Ata' [bu yüzden bu ismin *iti kurt* olarak okunması şüphelidir (DTS, 215; Usp 44)].

Şu şekildeki oluşumlar da bulunur: 1) Özel İsim ögesi: *kurt*; 2) Birleşik Özel İsim modeli b) «isim + kurt», Orta Uygur : *idi kurt* (DTS, 203) ve Türkmen : *ogul gurt* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 606).

**kurt* ögesi ile oluşturulan özel isimler, Güney-Batı (Türkiye ağzı, Gagavuz, Türkmen Türkçesi), Kuzey-Batı, (Tatar, Başkurt Türkçesi) ve merkez bölümünde (Kazakistan) yayılma alanına sahiptir (Türkçe konuşulan topraklardan Volga, Ural ve Kazakistan'da yoğundur).

Oluşturulan özel isimlerin sinonimleri diğer «kurt isimleri»dir. Orta Kıpçak : *bäçkäm* (Houtsma, 1894: 28); Tatar : *kaşkar bay* (Satt., 106), Başkurt : *kaşkar* (Başkurt: Oyk., 254), *kuskar* (A Başkurt III, 69), K. Kalpak : *koşkar bay* (Kk.RC, 774), Kazak : *kaskır bay* ve *böltrik* (Kazak A, 102), Kırgız : *böltürük* (Kazak A, 102). Tatar soyadlarında Moğolca kökenli *çan* ~ *çon*, *çino* muhafaza edilmiştir: *çanov*, *çonov*, *çinkin*, *çinakayev*, Başkurt: Mişar : *çanışev*, *çanbarisov* (Satt., 211-212).

**tilkü*

Türkiye : *tilki* (C.T Gr.A., 44); Gagavuz : *tilki* (Kur.GA, 171: lâkap); Türkmen : *tilki* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 477; Eril Özel İsim); Başkurt : *tülkü* (Eski Kıpçak A Başkurt 57: Özel İsim ögesi); Kazak : *tülki* (Eckmann, Kazak A, 196: Özel İsim ögesi, Kazak Türkçesi'nde lâkap 102: öge. Eril lâkap); Kırgız folkloru : *tülkü* (M Ş 338: Eril Özel İsim); Altay : *tülki* (Altay 66: Özel İsim); Hakas : *tülgü* (HRS 355, Diş Özel İsim), “tilkicik” takımyıldızı ismiyle krş. (TRS, 862).

Metaforlaşma ‘tilki (totem)’ -> ‘kız evlat’ bk. [*tilkü-mü togdı azu börü-mü* ‘tilki mi yoksa kurt mu doğdu?’ şu anlamda ‘kız evlat mı yoksa oğul mu?’ (DTS, 118; MK I 429)]. Eski Türkçe eserlerde kadın özel adları yer almamıştır; bu yüzden de bu bölümde kadın özel isimleri gösterilemedi. Çağdaş Türk lehçelerinde bu leksem erkek özel ismi veya lâkap olarak kullanılmaktadır. Tilki gibi kurnaz ve akıllı anlamını taşır (Özel İsim ögesi 147).

Özel İsim ögesi olarak kullanılır: *tilkü*.

Özel İsim *tilkü* (diğer varyantlarıyla) ile merkez Asya'da ve Kazakistan'da (Türkmen, Kazak, Kırgız Türkçesi) ve Ural çevresinde (Başkurt Türkçesi) sıkça kullanılmaktadır. Altay'da (Altay Türkçesi ve Sibirya'da (Hakas Türkçesi), Küçük

Asya'da (Türkiye Türkçesi), Gagavuz topraklarında (Gagavuz Türkçesi) ile karşılaşilmektedir.

tilkü sinonimi: Orta Kıpçak: CCum. : *karsak* (Eckmann, 1976: 4: Özel İsim), K. Kalpak : *karsak* (Kk.RS, 774: Eril Özel İsim ögesi).

***kulan**

Orta Uygur : *kulan* (DTS, 465: Özel İsim); 13. yy. *kulan* (Rásonyi, 1976: 236: Bayan Özel İsim ögesi: *kulan hatun*, Cengiz Han'ın bayan eşi); Türkmen : *kulan* (Türkmen Özel İsmi 200: Eril Özel isim, Özel İsim ögesi); Kazak : *kulan* (EKL Kazak, 263: Eril Özel İsim).

Metaforik anlamı: 'vahşi Asya eşiği' -> 'dayanaklı'. Bu anlam sayesinde güzel adlandırma olmuştur.

Özel İsim ve Özel İsim ögesi olarak kullanılır: *kulan*.

Söz konusu özel isim farklı belirli coğrafyalarda kullanılır (Merkez Asya'da Türkmenistan ve Kazakistan'da (Kazak Türkçesi).

Türkmen : *kurre* 'sıpa' (Türkmen Türkçesi Eril İsim 202) ile paraleldir, Farsça'dan alıntıdır (Gaff.II, 655).

2.9.2. Evcil Hayvan İsimleri

***bugra**

Karahanlı : *bugra* (DTS, 120: Özel İsim ögesi, Mahp., 8: *bogra*); Orta Kıpçak : *bogra*, *bukra* (Arap harfleriyle yazıldığında kelime '*bogra*, *bukra*' olarak okunmaktadır. M. Houtsma, 28, 32: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Eski Türkçe : *bukra* (Muh.AON, 170: Eril Özel İsim ögesi); Türkmen : *bugra* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 155: Eril Özel İsim ögesi); K. Kalpak : *bogra* (Top. K. Kalpak, 131: patronim);

Başkurt : *bura* (Özel İsim Başkurt 243: *burakay* şeklinde); Kumuk : *bora* (Satıyb.LOK, 100, Eril Özel İsim ögesi); Kazak : *bura* (EKL Kazak 257: Eril Özel İsim ögesi); Kırgız folklorü : *bu:ra* (M III, 320: Eril Özel İsim ögesi); Altay Türkçesi miti : *bu:ra* (ORS, 36, Eril Özel İsim ögesi).

Kelimenin fonetik gelişimi için bk. ESTYA 1978, 235.

«Toprağın eski insanın gözündeki en önemli niteliği bereketli olmasıdır. Yaşayan filizlerin ölü topraktan meydana gelmesi olağanüstü bir bulmaca ve gizem olarak gözüktü. Ürün veren toprağın tanrılaştırılmasıyla paralel bir şekilde, toprağı somutlaştıran ve onun sembolü olarak kabul edilen hayvanların kültü meydana gelmiştir» (V. V. Yevsukov, Dünya hakkındaki mitler M., 1988, alıntı, Mak.56'ya göre). Özellikle evcil hayvanlar söz konusudur. Daha sonraları şu metaforik anlam çıkmış olabilir: *deve türü* (Muh.AON, 170), 'deve besleyicisi' -> 'dayanıklı', 'gururlu', 'verimli'. Bu sebeple güzel adlandırma oluşmuştur.

Şu şekildeki oluşumlarda bulunmaktadır: 1) Özel İsim ögesi: *bugra*; 2) birleşik yapılı isim modeli a) «*bugra* + isim (ünvan)»; 3) somut Özel İsim *bugra Han*, bk. Karahanlı : *bugra Han* (DTS, 120; MK I, 420) ve Eski Türkçe : *bukra Han* (Muh.AON, 170), Kırgız folklorü : *bu:ra kan* (M II, 320); Kumuk : *bora Han* (Satıyb.LOK, 100); krş. Kazak : *bura bay ~ bay bura* (Poppe, II 506; 493: patronim).

bogra Han özel isimin yayılma alanı esas olarak Merkez Asya ve Kazakistan (Türkmen, K. Kalpak, Kazak, Kırgız Türkçesi; ayrıca Ural civarı (Başkurt Türkçesi); ve de diğer bölgeler: Altay'da (Altay Türkçesi), Ön Kafkasya (Kumuk Türkçesi).

İlintili sinonimler: Azeri : *ner* (Azeri masalı 134: Özel İsim ögesi), K. Kalpak : *nar* (Kk.RS, 775; SLİ, 153: Özel İsim ögesi); Özbek : *bota* (Menaj., 42: Özel İsim) 'deve yavrusu', şu ögelere de bk. Türkmen Türkçesi Özel İsmi : *köşek* 'deve yavrusu' *ogşuk* 'bir yaşındaki deve' *torum* 'iki yaşındaki deve', *bugurçı* 'üç yaşındaki deve' develerin tür ismine ilişkin Türkmen Türkçesi Özel İsmi: *iner*, *heşte* kelimeleri vardır (Muh.LO Türkmen, 38-39).

***buka ~ buga**

Yenisey : *buga* (DTS, 120: Özel İsim (erkek), Orta Uygur DTS’de ‘*buga*’ leksemi için 1) Hindistan’dan getirilen bir ilaç (MK III, 224); 2) Özel İsim (ESOU); Özel İsim (Usr, 22-3): *buga Han*. Bu arada bu özel isimler (Orta Uygur : *er buga*, *bars buga* (DTS, 175, 84) semantik olarak ‘(damızlık) boğa’ ile bağlantılıdır; ama ilaç anlamında değildirler, çünkü son anlam Türkçe Özel İsim semantik sisteminde yer almaz - Özel İsim ögesi); Orta Uygur : *buka* (DTS, 125, 84, 210, 220, 253, 473, 479, 556: özel isim ögesi; Eski Türkçe : *bogay* (Biç.İG, 225: Özel İsim); Orta Kıpçak : *boga* (*boya*), *buga* (*buğa*), *buka* (*buqa*) (Houtsma, 1894: 28, 32, 33, 34: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Çağatay : *buga* (BN U 484, 486, 499, 506: Özel İsim ögesi); Eski Türkmen : *buka* (Kon.RT, 73: Özel İsim (erkek); Türkiye : *boğa* (C.T Gr.A, 41); Gagavuz : *buga* (Kur.GA, 124 – lâkap); Türkmen : *buga* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 155: Eril Özel İsim); Tatar : *buga ~ buka* (Catt., 50, 29, 43, 47, 110, 174, 226 – Eril Özel İsim, Eril Özel İsim ögesi); Başkurt : *buga* (A Başkurt III, 67: Eril Özel İsim), Başkurt : *buka* (Baskurt: Oyk. 270: Eril Özel İsim ögesi); Kazak : *bukı* (Eckmann, 1976: 141, EKL Kazak 257: Eril Özel İsim ögesi); Kırgız : *buku* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 106: Eril Özel İsim); Altay : *buha* (Özel İsim 25: Özel İsim ögesi) *buha* şekli ESTYA 1978, 231’de Karagas Türkçesi olarak verilmiştir, Özbek : *boka* (Begm.A Özbek 8: Özel İsim ögesi); Hakas : *puga* (HRS, 351: Eril Özel İsim), Şor : *puga* (Batm.SDE, 93: lâkap); Tuva : *buga* (Batm.SDE, 92: Özel İsim).

*‘*damızlık boğa*’. Bu ve benzeri özel isimlerde hayvan yetiştiriciliği kültürünün kalıntıları görülür (A Başkurt III, 67). Yakut destanlarından birinde (bu destanların tümünde önemli bir kısmı mitolojik motifler oynamaktadır) *ata* toteminin birçok kez tekrarlanan mitolojik öğelerin tespiti için önemli olduğu belirtilmiştir “türün başlangıcını oluşturan harika baba-oğul konusu için” (Olonho, 136). N. P. Diyrenkova (KRS Altay 249), “Altaylılar’dan bir din adamının bile kendi soyunu sayarken (CÖÖK) Kargil bakır rengindeki boğayı başlangıç olarak gösterdiğine şahittir (yâc-puga). Daha sonralarıysa metaforik anlam doğmuş olabilir: *boğa* -> ‘sağlıklı güçlü insan’ (yani bu Özel İsim özenme anlamında güzel isimlendirmedir) ve ‘sığır (öküz) astronomi’ -> sığır işareti altında doğmuş’ (sığır yılında).

Şu şekildeki oluşumlarda bulunmaktadır. 1) Özel İsim ögesi *buka ~ buga* (iki diyalekt şekli. İlki daha eski olarak ikincisi ise daha yeni olarak kabul edilmektedir: ESTYA 1978, 231); 2) söz konusu şeklin önce veya sonra kullanıldığı birleşik özel isim modelleri: a) «*buka ~ buga + isim*»; b) «*isim + buka ~ buğa*»; 3) Şu modele göre yapılan gerçek özel isimler (b): *bars buga, kutlug buka, ak buga* [bk. Orta Uygur : *kutlug buka* (DTS, 473) ve Tatar : *kotlı buga* (Satt., 110); Orta Uygur : *bars buga* (DTS, 84) ve Tatar : *bars buga* (Satt., 43)]. Kronolojik derinliği olan diğer birleşik yapıdaki isimler şu şekilde sayılabilir: a) Orta Uygur : *buka kan* (DTS, 120), Orta Başkurt : *bukam bay* (Başkurt: Oyk. 270), Kazak : *bugı bay* (Eckmann,1976: 141), Tatar : *buga arslan~ bugruslan* (Catt., 50), krş. Orta Kıpçak : *arslan boga* (Houtsma, 1894: 33); b) Orta Kıpçak : *ak boga* (Houtsma, 1894: 32); Çağatay : *ak buga bek* (BN U, 484) ve Tatar : *ak buga* (Catt., 29).

buka ~ buga ögesi Türkçe konuşulan şu bölgelerde kullanılmaktadır: Sibirya (Hakas, Şor, Tuva, Tofalar Türkçesi) ve Altay (Altay Türkçesi), Merkez Asya ve Kazakistan (Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek Türkçesi), Volga dolayları ve Ural Bölgesi (Tatar, Başkurt Türkçesi), Gagavuz bölgesi (Gagavuz Türkçesi), Küçük Asya (Türkiye Türkçesi).

Rus Tarihi Onomastiğinde *bugay, bugayeviy, bugaylo* isimleri yer almaktadır (Ves.Onomastik 51).

Sinonim – Yakut folkloru : *ogus* (Yakut Türkçesi Özel İsmi 164 - Özel İsim ögesi).

***tay**

Eski Uygur (runik), Eski Uygur, Orta Uygur Türkçesi : *tay* (DTS, 40, 527, 528: Özel İsim ögesi, Gab., 339: Eril Özel İsim); Orta Kıpçak : *tay* (Houtsma, 1894: 28, 31, 32, 34 Özel İsim, ayrıca *taylu* şeklinde, Özel İsim ögesi); Türkiye : *tay* (J.T Gr.A, 44: Özel İsim ögesi: Gordl.LO Osm. 54); Türkmen : *tay* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 469-470: Eril Özel İsim, Özel İsim ögesi); Tatar : *tay* (Catt., 34, 174: Özel İsim ögesi); Başkurt : *tay* (A Başkurt : III, 68: Özel İsim şeklinde: *taysı*, Bayan Özel İsim ögesi); Nogay : *tay* (Rásonyi, 1976: 489: Bayan Özel İsim ögesi); Kazak : *tay* (EKL

Kazak 260, 268 *taylak* şeklinde Özel İsim, Özel İsim ögesi); Kırgız, Altay folkloru: *tay* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 330-332, M III, 308, 310: Özel İsim ögesi); Hakas : *tay* (HRS, 349: Eril Özel İsim ögesi); Şor (folklorik) : *tay* (Kat.AU, 12, 26: Özel İsim ögesi).

İnsan ve hayvan arasındaki sıcak ilişki Türklerde de muhafaza edilir. Meselâ Manas destanında çocuksuz birinin gebe bir kısrakla karşılaşmasına yönelik bir bölüm vardır. Bu yakın zamanda erkek çocuk olacağına dair bir işarettir (M. kn. 1, 516, 53). V. A. Gordlevskiy *tay* ismini Osmanlıların muhafaza ettiğini tespit etti: “İslam öncesinde göçebe hayatı anlatan eski isimlerdendir” (V. A. Gordlevskiy LO Osm. 154). Daha sonraki, metaforik anlamı ‘*tay*’, iki yaşındaki büyük hayvan’ -> ‘canlı’, ‘hayatı seven’. Arzu isimleriyle bağlantılıdır. Yarı şematik *tay* ögesi ve onun Merkez Asya coğrafi isimlerindeki rolü için bk. Molç. Top. Orta Asya.

Şu şekildeki oluşumlarda bulunmaktadır: 1) Özel İsim *tay* bk. (Eski Türkçe : *tay* Gab. 339 ve Türkmen : *tay*, Türkmen Türkçesi Özel İsmi 469); 2) Özel İsim ögesi *tay*; 3) birleşik yapıli özel isim modeli a) *«*tay* + isim (ünvan)»; 4) somut Özel İsim *tay beg*. Bk. Orta Uygur : *tay beg* (DTS, 527 – Usp 672), Eski Uygur : *tay han* (DTS, 528, Uig, II, 80₆₅) ve Tatar : *tay bək, tay bikə* (Catt., 174), Orta Kırgız : *tayçi bek* - Kırgız Türkçesi Özel İsmi 332 (fakat Tatar : *alıp tay* Catt. 34). Orta Kıpçak : XIII. yy.’da *tay* ögesi ile renk göze alınarak zıt anlamli iki ögeden oluşturulmuş isim tespit edilmiştir: *ak tay* - *kara tay* (Houtsma, 1894: 32); Modern Türk lehçelerinde zıt anlamli bu ikili ismin bir kısmı muhafaza edilmiştir, bk. Tatar : *kara tay* (İEİ, 77).

tay ögesi geniş bir coğrafyada kullanılmaktadır: Sibirya’nın bir bölümü (Hakas, Şor Türkçesi), Merkez Asya ve Kazakistan (Türkmen, Kazak, Kırgız Türkçesi), Volga ve Ural’da (Tatar, Başkurt Türkçesi), Kafkasya’da (Nogay Türkçesi), Küçük Asya’da (Türkiye Türkçesi).

Bk. Rus soyadı: *karataev* (< Tatar : *kara tay*).

***kulun**

Orta Uygur : *kulun* (DTS, 465: Özel İsim ögesi); Gagavuz : *kuli* (Kur.GA, 149-150: soyadı ögesi); Kazak : *kulın* (EKL Kazak 263: Özel İsim, Özel İsim ögesi de);

Altay : *kulun* (ORS, 209: Eril Özel İsim, ve Altay I 66: Özel İsim, Molç. Özel İsim Altay 191: Eril Özel İsim). Gagavuz Türkçesi'ndeki *kuli* ile *kulumna-* 'doğurmak (at)' kıyaslanabilir.

Metaforik anlam: '*tay*' -> 'diri, canlı', 'hayatı seven'. Güzel isimlendirme ile ilintilidir. *tay*, *kulun* isimlerinde insan ve hayvan arasındaki yakın bağı izlerini tespit etmek mümkündür (M. kn. 1, 516, 53).

Özel İsim ögesi *kulun* birleşik isim şeklide yeniden teşkil edilir.

**kulun* ismi farklı coğrafi bölgelerde kullanılmaktadır: Altay'da (Altay Türkçesi), Kazakistan'da (Kazak Türkçesi), Gagavuz bölgesinde (Gagavuz Türkçesi) izole olmuş şekildedir.

Göçebe Türklerin hayatında ve destanlarında atın rolü çok büyük olmasına rağmen *at* leksemi Eski Türk antroponimisinde görülmektedir krş. (Tatar Türkçesi'ndeki *elkı bay* < 'at yılında doğan oğlan' ismindeki *elkı* ile). Eski Türklerdeki *at* kelimesi sanki söz konusu hayvanı adlandırmak için kararlaştırılmıştır. At'ın farklı yaşları için de *tay* ve *kulun* kelimeleri kullanılmaktadır.

**tekä*

Eski Uygur (runik), Orta Uygur Türkçesi : *tekä* (DTS, 119, 550: Özel İsim ögesi, ayrıca şurada da Orta Uygur : *tekäli*, USp, 72₃); Eski Uygur (runik) : *tekä* (IA, 1a₁ *tekeş* Özel İsmi şeklinde); Kazak : *teke* (Eckmann, Kazak A 196: Özel İsim ögesi, EKL Kazak 268: Eril Özel İsim ögesi); Osmanlı Türkçesi : *teke* (Kakuk, NPT, 9: Özel İsim, ve de *tekeli* lâkabında); K. Kalpak : *teke* (Özel İsim 153: Özel İsim: *tekeş*); Kırgız : *teke* (Kırgız Türkçesi Özel İsim 339, Özel İsim Kırgız 132: *tekeş* şeklindeki Özel İsim ögesinde de); Altay : *teke* (ve Altay 66: Özel İsim ögesi); Tuva folkloründe *te* (BK 130: Eril Özel İsim ögesi). XVII. yy.'da Osmanlı ve Macar kaynaklarında *teke* kelimesi bir kavim ismi (*teke-tatar*) ve de o kavme ait kişi anlamında kullanıldı; erken dönem Macar kaynaklarında *teke* şekli ile *tege*, *thege* şeklinde eskiden beri kullanılan *konkolt-tege* soyadında karşılaşılr (Kakuk, 1962: 9-

10). J. Kakuk'un tanıklığına göre *teke* antroponim olarak Türkçede günümüze dek kullanılmaktadır (Kakuk, 1962: 9).

'keçi', 'yaban keçisi'. Mademki *teke* leksemi kavim ismi olarak kullanılmaktadır. O halde eski totem kültüyle bağlantısı olduğunu varsaymak mümkündür. Özellikle bu kültle çocuğun beşiğinin üzerine asılan yaban keçisi, koç ve kuş ("şaltırak") kemikleri ilişkilidir (bu bir Altay adetidir); (Altay VO, 28). [Eski halklarda "kemik insan ve hayvan ruhlarının sembolü olarak sayıldı: Hayvanlar kesilirken kemikleri kırılmaz, ateşe atılırdı (dünyanın kirlerinden arındırmak ve de göğe yükseltmek için ...) (Mak., 136).]

Şu oluşumlarda bulunmaktadır: 1) Özel İsim ögesi *tekä*; 2) bu ögeyle oluşturulan birleşik yapılı Özel İsim modeli b) *«isim + *tekä*» bk. Orta Uygur : *buçaŋ tekä* (DTS, 119; MO 4₁₆) ve Altay : *sarı teke* (Altay İ, 66).

Özel İsim oluşturan *teke* ögesi Türkçe konuşulan şu bölgelerdedir: Altay'da (Altay Türkçesi), Merkez Asya'da (K. Kalpak, Kırgız Türkçesi) ve Kazakistan'da (Kazak Türkçesi), Küçük Asya'da (Türkiye Türkçesi).

Eski Türkçe antroponimisinde büyük ev hayvanları ve onların yavrularının isimleri alt bir grup oluşturmuştur, daha yukarıya bk. *buka ~ buga, bugra, tay, kulun* ve de Özel İsim: Orta Uygur : *tebiş* (DTS, 546; Usp 55₁₃), Eski Uygur : *buzagu* (DTS, 130; TT IX₁₀₆).

Kıyaslamalı sinonim: Gagavuz Türkçesi (lâkap) : *keçi* (< 'koza': Kur.GA, 144).

Tipolojik bir kıyaslama yapmak için kullanılacak ilginç tarihî Rus antroponimleri şunlardır: *kozel, kozlov; kozelya, kozlok; kozalya; koza, koziny; koziy rog* 'keçi boynuzu' (Vec.Onomastik 147).

***it ~ it**

Orta Uygur : *it* (DTS, 221: Özel İsim ögesi); Türkmen : *it* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 286, Muh.LO Türkmen₁, 42: Özel İsim ögesi); Tatar: Perm. : *it* (Ramstedt, APT, 64: Eril Özel İsim ögesi); Başkurt : *it, et* (Başkurt: Oyk. 246-247, 253, 291, Başkurt Türkçesi Özel İsmi 127: Özel İsim ögesi); K. Kalpak : *iyt*, (Kk.RS, 774: Eril

Özel İsim ögesi); Kazak folkloru : *it* (Sam.USİ, 194: Özel İsim ögesi: *it boldı*); Kırgız, Kırgız lehçesi : *it* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 18, 161-162, TAET, 212: Eril Özel İsim ögesi); Altay : *et, iyt* (Altay VO, 29; ORS 208: Özel İsim, Eril Özel İsim ögesi, Molç. Özel İsim Altay 193: Özel İsim ögesi); Yakut : *it* (Özel İsim Yakut 156: Özel İsim ögesi).

F. F. İlimbetova göre, “büyü törenlerinde köpek merkezi rol oynuyordu” (Başkurt, Türkmen, Çuvaş, Kazan, Tatar ve de Yakutlar için; S. P. Tolstov “köpek kültürünün meydana gelişinin kurt kültürüyle bağlantılı olduğu hipotezini ifade etmiştir” (DB Başkurt 93). V. Radlov’a göre doğumdan sonra ilk çocuklar hemen ölürse Altaylılarda oğlana *it ködön* (< ‘it kıcı’) adı verilirdi. Köpek isimlerinin anlamı köpeğin yeni doğanların koruyucusu olması rolüyle ilişkilidir (“ikincil anlam olumsuzdur” ESTYA 1974, 385; DB Başkurt 92-93). Ayrıca söz konusu isimler, Eski Türklerin kötü ruhları kovmak için yeni doğan bebeklere doğumdan 40 gün sonra köpek elbisesi giydirmesi adetiyle de bağlantılıdır: *it köylek* ‘köpek gömleği’ (OT Kaz.A 102). Orta Uygur Türkçesi Özel İsmi: *it saman* ‘köpek döşeği’ bebeği köpeğin yerine yatırmak adetiyle ilgilidir (DTS, 221). Eğer köpek bebeğe dokunmazsa kötü ruhların da bunsan sonra ona dokunmayacağı kabul edilmektedir (ONİ Başkurt 53). Yakutlar, “çocukların yaşamadığı ailelerde yeni doğan bebeğe *enik* (*it ogoto*) veya köpek ismi, köpeklere de çocuk isimleri verirlerdi” (Özel İsim Yakut 156).

Kelime şu şekildeki oluşumlarda yer almaktadır: 1) Özel İsim ögesi *it ~ it* (iki ünlünün diyalektler arasında değişimiyle) (ESTYA, 385); 2) birleşik Özel İsim modeli a) «*it* + isim» [Orta Uygur : *it saman* ve Başkurt : *et bay* (Başkurt Türkçesi Özel İsim 127), Altay : *iyt baş, iyt kulak* (Molç.Özel İsim Altay 193), bk. Kırgız : *iti bay, iti kul* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 161-162)]. İsim-fiil modeline göre oluşturulan özel isimler (v), Meselâ, Başkurt : *it almas*, K. Kalpak : *iyt jemes*, Kırgız : *it emer*, (görüldüğü kadarıyla daha sonra teşkil etmiş modellerdir).

it ~ it ögesi ile oluşturulmuş Özel İsimlerin yayılma alanı Kıpçak lehçesi konuşulan bölgelerdir (temelde doğu bölgesi: Vural ve Ural (Tatar, Başkurt Türkçesi), Merkez Asya (Türkmen, K. Kalpak, Kazak, Kırgız Türkçesi), Altay (Altay Türkçesi) ve Sibirya (Yakut Türkçesi).

Sinonim: Orta Kıpçak (CCum. Özel İsim *barak* (Kakuk, 1962: 4), Gagavuz : *tazı* (Kur.GA, 169: lâkap: < ‘tazı, zağar’), Tatar : *nugay* (< Moğol : *nokay* ‘köpek’) (Satt., 146).

2.9.3. Kuş ve Balık İsimleri

*kuş

Orta Uygur : *kuş* (DTS, 471: Özel İsim ögesi); Orta Kıpçak : *kus* (Houtsma, 1894: 28, 32, 34: Özel İsim ögesi); Türkiye, Osmanlı Türkçesi : *kuş* (Gordl.LO Osmanlı 154: *karakuş* < ‘*kartal*’ şeklinde); Türkmen : *guş* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 216: Özel İsim ögesi); Tatar : *koş* (Catt., 111: *koşçı* < ‘*kuşçu*’ Özel İsim şeklinde); Başkurt : *koş* (Kuz.Başkurt III 214: Özel İsim ögesi; A. Başkurt D. 113 - *koşçe* Özel İsim ögesi şeklinde); Kazak : *kus* (EKL Kazak 264: Eril Özel İsim ögesi şeklinde); Kırgız, Kırgız folkloru : *kuş* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 46: Özel İsim ögesi, M III 319: *baykuş* ‘baykuş’ Özel İsim şeklinde); Özbek : *kuş* (Menaj. 15: *bâykuş* şeklinde); Altay, Teleüt folkloru : *kuş* (ORS, 208, 209 Eril Özel İsim ögesi, Kat.AU, 13), Çernev. folklor: *kuş* (Kat.AU, 9: Özel İsim ögesi).

‘Kuş’, ‘av için faydalanılan doğan’ (MK II, 181). Çok eski dönemle ilgisi olan (Gordl.LO Osmanlı 154: Satt., 111), *kuş* ögesini taşıyan Özel İsimlerde totemik inançların izleri görülür (Kuz.Başkurt III 214). Yakut destanlarında çok eski mitolojik bir motiv olan “kuş suretinde doğmuş çocuk” önemli bir rol oynar (Olonho, 136).

Kelime şu şekildeki oluşumlarda bulunmaktadır: 1) *kuş* ögesiyle Özel İsim, 2) birleşik yapılı özel isim ögesi ve onun post pozisyonlu kullanımı, b) «isim + kuş»; 3) gerçek Özel İsim *kara kuş*, bk. Orta Uygur : *kara kuş* ve Orta Kıpçak : *kara kuş* (Houtsma, 1894: 32, Orada ayrıca *ak kuş*), Osmanlı : *kara kuş*; bk. dizimsel olarak ayrı tipte Başkurt : *ak koş* (Şak.Başkurt III 423), Altay : *sana kuş*, Teleüt folkloru : *yanar kuş* (Kat. AU, 13).

**kuş* ögesinin coğrafi dağılımı Merkezi Asya'daki merkez bölgelerde gerçekleşir (Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek Türkçesi), Volga ve Ural dolayları (Tatar, Başkurt Türkçesi), Altay'da تنها bölgeler (Altay, Altay lehçesi) ve Küçük Asya'da (Osmanlı Türkçesi).

****togrıl* ~ *togrul***

Eski Uygur : *togrul* (DTS, 538: Özel İsim); Karahanlı : *togrıl*, Orta Uygur : *togrıl*, *togrul* (DTS, 85, 37, 62, 163; 55: Özel İsim ögesi, MK ind. 1967, 390: Özel İsim ögesi); Orta Kıpçak : *togrul*, *dogrul* (Houtsma, 1894: 28, 34: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Eski Türkmen : *togrul* (Kon.RT, 68₁₁₁₀: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Türkiye, Osmanlı Türkçesi : *toğrul* (C.T Gr.A, 44; Gordl.LO Osmanlı 154: Özel İsim ögesi); Azeri : *togrul* (Mahm. Azeri İ 67: Eril Özel İsim); Türkmen : *togrul* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 478: Eril Özel İsim); Tatar : *togrul* (Catt., 180: *togrulov*, *tugrulov* soyadları şeklinde).

Gözlenebilen dudak uyumu ve onun bozulmasıyla lehçe varyantları eski antroponimde ve Çağdaş Türk Lehçeleri Antronomisinde düzensiz ve farklı olarak bölündüler. *togrul* DTS'de tek örnek olarak gösterilmiştir; fakat çağdaş Türkiye (Osmanlıcada da), Türkmen ve Tatar Türkçesi'nde de muhafaza edilmiştir. *togrıl* oldukça geniş bir şekilde DTS'de yer almıştır, bk. (DTS, 235, 473, 589); fakat Çağdaş Türk Antronomisinde bulunamamıştır. DTS'deki tek Orhon-Yenisey formu olan *torgul* (DTS, 578: İA b₂) *togrul* ile metatezin sonucunda oluşmuştur (Hakas : *torgay* 'toygar, tarlakuşu' şekli analogik bir uyarlamanın sonucu olamaz mı?).

'Yırtıcı kuş' (DTS, 571), 'avcı doğan' (VEWT, 484a). *togrıl* ~ *togrul* ögesiyle yapılan özel isimlerde eski totemik anlayışın ve de islamiyet öncesi hayat tarzının izleri görülür (Gordl.LO Osmanlı 154). «Atmaca ve doğan avcı kuşları, Orta Asya halkları için zenginlik sembolü olup güç, yetenek ve güzellik kavramlarıyla betimlenirler» (M kn. 1, 514, 25).

Özel İsim ögesi *togrıl* ~ *togrul* şekli vardır, *togrul* Çağdaş Türk Antroponimisinde bağımsız özel isim olmuştur.

Küçük (Osmanlı, Türkiye Türkçesi) ve Merkez Asya'da (Türkmen Türkçesi) ayrıca Volga (Tatar Türkçesi), Kafkasya'da (Azərbaycan) bu Özel İsim kullanılır.

***la:çın**

Orta Kıpçak : *laçın* (Houtsma, 1894: 28, 101: Özel İsim); Çağatay : *laçın* (BN U 494: Eril Özel İsim); Doğu Türkçesi : *laçın* (Brockelmann, 1928: 246); Türkiye : *laçın* (C.T Gr.A, 42); Azeri : *laçın* (Mahm. Az. I 62: Eril Özel İsim); Türkmen : *laçın* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 600: Bayan Özel İsim); Tatar : *laçın* (Satt., 119: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Başkurt : *ılasın* (Özel İsim Başkurt 243: Özel İsim); Özbek : *lâçın* (Menaj., 57). ESTYA VI'ya göre ilk hecenin ünlüsünün uzunluğu ile beraber bu Moğolca kökenli kelimenin fonetik olarak yeniden şekillenmiş olduğu kabul edilir.

‘Akdoğan’, ‘doğan’ (DTS, 332), ‘akdoğan’ (Houtsma, 1894: 101). Özel İsim *laçın* şeklinde çok eski totemik anlayışların izleri görülür. Daha sonraları metaforik anlam meydana gelmiş olabilir: ‘doğan’ -> ‘cesur’, ‘güçlü’, ‘gözü keskin’ (Begm. A Özbek 9), bu sayede söz konusu Özel İsim özenme anlamı kazanmıştır.

Özel İsim *la:çın* şekli meydana gelmiştir.

Şu coğrafi bölgelerde *laçın* şekli kullanılır: Küçük Asya (Türkiye Türkçesi), Güney Kafkasya (Azeri Türkçesi), Orta Asya (Türkmen, Özbek Türkçesi), Volga ve Ural (Tatar, Başkurt Türkçesi). Söz konusu şekil Moğolcaya özgü değildir (Gaf. II bu ismi Türkçe olarak niteler).

Tarihi Rus onomastiğinde *laçın*, *laçinoviy* şekilleri bulunmaktadır (Ves. Onomastik 178).

***turumtay**

Karahanlı : *turumtay* (DTS, 588; MK III 243: Özel İsim); Tatar : *torımtay* (Satt., 180: Özel İsim); Kırgız : *turumtay* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 360: Eril Özel İsim); Yakut : *turuntay* (Yakut Türkçesi Özel İsmi 157, soyadı şeklinde: *turantayev*). O. T.

Molçanova *turuntay* toponimini özel isimlerin coğrafya ismi olarak kullanılmasına örnek olarak göstermektedir (Molçanova, 1979: 84).

Metaforik anlam: ‘şahin, bozdoğan (Falko Columlarius)’ (MK III, 243), ‘atmaca’ (Satt., 180) -> ‘cesur’, ‘keskin görüşlü’.

Özel İsim olarak *turumtay* kullanılmaktadır (birinci ve ikinci hecelerdeki dar ünlülerle).

Özel İsim *turumtay* şeklinin coğrafi kullanımı ayrı yerlerde görülür: Orta Asya (Kırgız Türkçesi), Volga (Tatar, Çuvaş Türkçesi), Sibiry (Yakut Türkçesi).

Rus onomastiğinde tarihî Özel İsim ve soyadı olarak *turuntay*, *turuntayev* şekilleri görülür (Ves. Onomastik 326).

Eski ve Çağdaş Türk isimlerinde ‘yırtıcı kuş’, ‘doğan’, ‘berkut’, ‘akdoğan’ anlamındaki kıyaslamalı sinonimler kullanılmaktadır, bk. Özel İsimler: Karahanlı-Türkçesi : *çagrı* (DTS, 136), Orta Kıpçak : *çakır* (Houtsma, 1894: 28), *togan* (ESTYA, 248), Orta Kıpçak : *tugan* (Houtsma, 1894: 34), *tohan* 1297 yılı (Rásonyi, 236: Bayan Özel İsmi şeklinde -> *Tohan-cuk* [*tohan-cuk*], tarihî Macar : *toygun* (Kakuk, 1962: 10) Tatar : *tugan* (İEİ, 77), Başkurt : *toygon* (Başkurt Türkçesi Özel İsmi 243); Özbek : *togân* (Menaj., 82); Gagavuz : Kartal (Kur.GA, 143: ‘kartal’ lâkab); Türkmen : *bürgüt* (Türkmen Türkçesi Özel İsmi 156) Tatar : *börket* (Satt., 53), K. Kalpak : *bürkit* (Kk.RS, 153), Kazak : *bürkit* (Eckmann, 1976: 143), Kırgız : *bürküt* (Kırgız Türkçesi Özel İsim 107), Özbek : *burgut* (Menaj., 42); Yakut : *moshogol* (Yakut Türkçesi Özel İsmi 157); Eski Moğolca, Orta Kıpçak : *sonkor* (Houtsma, 1894: 28, 32), Çağatay : *sunkar* (BN U, 487), Tatar : *şunkar*, *şonkar* (Satt., 42, 218), Başkurt : *Şonkar* (Başkurt Türkçesi Özel İsmi 243), Kırgız folkloru : *şuŋgur* (Gaf. İİ, 156); K. Kalpak : *karşıga* (Kk.RS, 778) < ‘atmaca’, Yakut : *Harda: r:ıla:n* < ‘atmaca’ (Olonho, 136); Fars-Tatar : *şahbaz* (Satt., 216).

***karlugaç**

Çağatay : *karlugaç* (BN U, 493: Eril Özel İsim ögesi); Türkmen : *karlawaç* (Türkmen Türkçesi Özel İsim 590: Bayan Özel İsim ögesi); Tatar : *karlıgaç* (Satt.,

105: Bayan Özel İsim, Bayan Özel İsim ögesi); Kazak : *karlıgaş* (Eckmann, 1976: 448: Bayan Özel İsim); Altay : *karlagaş* (ORS, 208: Eril Özel İsim, ve Altay İsmi 66: Bayan Özel İsim).

**karlugaş* isminde diğer “kuş” isimlerindeki gibi Türklerin totemik inançlarının izleri görülebilir; daha sonraları şu yan anlam meydana geldi: ‘kırlangıç’ -> ‘güzel’, ‘çevik’.

Özel İsim ögesi *karlugaş* oluşmuştur.

Özel İsim olarak *karlugaş* ögesi farklı coğrafi bölgelerde görülür: Altay (Altay Türkçesi), Orta Asya ve Kazakistan (Türkmen, Kazak Türkçesi), Volga (Tatar Türkçesi).

Sinonim: Çuvaş : *çekeş* (DÇİ I, 74).

***ba:lıg ~ ba:lık**

Orta Uygur : *balık* (DTS, 578; Usp 91₁₆ Özel İsim ögesi); Orta Kıpçak : (CCum., *balık* (Kakuk, 1962: 4: Özel İsim); Doğu Türkiye : L. Budagov, I 378 (Özel İsim ögesi, Selçuk: *timür balıg*); Gagavuz : *bayık* (Kur.GA, 120, 181-182: Özel İsim, soyadı, soyadı şeklinde: *balıkçı*, GRMS, 604: soyadı); Türkmen : *balık* (Türkmen Türkçesi Özel İsim 137: Eril Özel İsim); Karayim : *balık* (KRPS, 674: soyadı); Başkurt : *balık* (Baskurt : İF 184: soyadı şeklinde: *balıkov*, A Başkurt D 113: Özel İsim ögesi şeklinde: *balıkçı*); Kazak : *balık* (Kazak Türkçesi lâkap 102: Eril lâkap ögesi, EKL Kazak : 256, 254: Özel İsim, Özel İsim ögesi); Kırgız, Kırgız folkloru : *balık* (Kırgız Türkçesi Özel İsmi 82, 429: Eril Özel İsim, Bayan Özel İsim M III 337: Eril Özel İsim); Teleüt folkloru: *palık* (Kat.AU, 21: Eril Özel İsim, Özel İsim ögesi); Yakut : *balık* (Skr.LN Yakut 143: Eril Özel İsim şeklinde: *balıksıt*, Yakut folkloru 145: soyadı şeklinde: *balıkov*).

**ba:lıg ~ ba:lık*’daki uzunluk ESTYA 1978, 59-60 ile uyumludur.

‘Balık’, ‘balık yılı’ (ESTYA 1978, 60). **balık* ögesiyle oluşan Özel İsim eski Türk totemik anlayışlarıyla ilişkilidir. «Balık (suda yaşayan canlı) üzerinden tanrılaştırma yapılmıştır: iyilik, merhamet, fiziki ve metafizik güçlerin sembolü

olmuştur...» (Mak., 58); bk. Slav deyiimi: balık gibi sağlıklı (N. İ. Tolstoy, S. M. Tolstaya. Eski Slavca // Slav Leksikası etnolinguistik sözlüğü oluşturma prensipleri, problemleri ve imkanları. IX. Uluslararası Slav Kongresi. Sovyet Delegasyonu'nun raporları. M., 1983, 228). Eskiden balığın iç organları gelecekte haber vermek için kullanılırdı (Mak., 40). Yan anlam daha sonraları meydana gelmiş olabilir: 'balık', 'Balık yılı' -> Balık yılında doğmuş olan.

Özel İsim ögesi *ba:lğ ~ ba:lık* meydana gelmiştir.

Bu Özel İsim ögesi farklı coğrafyalarda kullanılmaktadır (*balğ ~ balık*): Sibirya (Yakut Türkçesi) ve Altay (Altay folkloru), Orta Asya ve Kazakistan (Türkmen, Kazak, Kırgız Türkçesi), Ural (Başkurt Türkçesi), Kuzey Batı'da (Karayım Türkçesi) ve Güney-Batı'da (Gagavuz Türkçesi).

Kıyaslamalı sinonimler Yakut Türkçesi'nde Özel İsim ve lâkaplarda kullanılmaktadır: Özel İsim: *sobo* < 'sazan', lâkap: *sobohut* < 'sazan sever', lâkap: *böçö:h* < 'küçük sazan' (Yakut Türkçesi Özel İsmi 159, 165, 157); şuna da bk. , Meselâ K. Kalpak Türkçesi Özel İsmi: *şortan* < 'turna balığı' (Kk.RS, 776).

3. MALZEME

A

äcikä ~ äčki ~ kăçi ‘keçi’

keçi anlamında kullanılan yukarıdaki isimler açık bölgesel bir dağılımı meydana çıkarır: İkinci şekil kăçi Oğuz ve Bulgar lehçe gruplarında kullanılırken, ilk şekil geri kalan lehçelerde de kullanır. Halaç Türkçesi’nde çiftleşmiş ünsüze sahip bir alıntıdır. Tatar, Başkurt Türkçesi’ndeki şekiller kăcä, kăzä ikinci hecede yer alan geniş ünlünün ışığında Oğuz : kăçi şeklinden gelmez. Bu şekiller büyük olasılıkla Bulgar Türkçesi kaynaklıdır. O halde, Çuvaş : kaçaka şeklindeki son ka- hecesi Çuvaş Türkçesi’nde küçültme gösterir ve bu durum kelimelerin tümü için tespit edilmiştir (Levitskaya, 1976: 143-144). Macar : kecske ‘keçi’ şeklinin bu sufiksin erken dönemden olduğunu söylemesi de bu durumu değiştirmez. A. M. Şçerbak Volga şekli kaçă’yi Rusça : koza’dan alıntı sayar. Eğer F. E. Korşa’nın (eski) Rusça : koza şeklinin Türkçe kökenli olduğuyla ilgili görüşü doğruysa o zaman bu şekil tekrar alıntıdır bk. (İRLTYA, 118).

Türkçe şekiller äčki ve kăçi arasındaki fonetik benzerlik kăçi şeklindeki äčki şeklinden kaynaklanan fonetik benzerliği görmemize olanak tanır. Metatezin mümkün olmasına kelimenin yansıma niteliği yol açar (keçi çağırma sırasında çıkan ses yüzünden). Keçi çağırma şekilleri edebiyatta birçok kez ele alınmıştır. E. V. Sevortyan Doğu Türkistan şekli olan ve başka lehçe veya dilde görülmeyen kaçki şekline ilkesel bir önem vermiş ve söz konusu şekilde kaç-i, kaç-ki // aç-ki, aç-kü şekillerinin yapılarının doğruluğunu bulmuştur (ESTYA, 35-36).

E. V. Sevortyan bir sorunu diğeriyle değiştiriyor. T.V. Gamkrelidze ve Vyaç. Vs. İvanov her ikisi de Türkçe şekiller olan aç- ve kaç- gövdelerinin ilişkilerini en eski Hint-Avrupa alıntıları olarak araştırıyor. Bu incelemeyi tek kökün morfolojik yapısının farklı iki şekline göre yaparlar: q^[h]ok-: kăçi şekli ünsüz ses birimi k- ile krş. (Alb.Keth, Eski Slavca : koza ‘keçi’); baştaki artünlünün sıfır yansımasıyla ve

k^[h]a- sufiksiyle açkı şekli krş. (Eski Hintçe : ayikā ‘keçi’, Orta Farsça : azak, Litvanca : ojka ‘keçi’, ‘oğlak’) (Gamkrelidze, İvanov, 585-589; 939-940). O. N. Trubaçev iki Hint-Avrupa şeklinin tek kökte kurulmasına daha önceden şiddetle itiraz etti. Söz konusu Hint-Avrupa şekilleri İtalyan-Germen dilleri başta gh ile (Batı) ve Hint-İran-Baltık-slav dilleri başta ünlü içerir (Doğu). Ayrıca O. N. Trubaçev keçi şeklinin Hint-Avrupa isimlerinden on kadarının aralarında etimolojik ilişki olmadığını tespit etti (1960, 85 ve özellikle örn. 203), bu yüzden ona göre öncelikle Slavca : koza orijinal isimlerden hiçbiri ile ilişkili değildir, bu isim Türk lehçelerinden alıntıdır; ikincil olarak da keçi şeklinin (Arice ve Baltıkça) Doğu Hint-Avrupa isimleri de Türkçe kökenlidir (Trubaçev, 1960: 87-88).

Yukarıda verilen yapıların karşıtlığı Türkçe < Hint-Avrupa, veya Türkçe > Hint-Avrupa alıntılarının ikili niteliğiyle de görülür (yalnızca kendisinden hemen yukarıda alıntı yapılan yazar nedeniyle değil). Türk-Moğol dillerindeki materyalin analizi, gösterilen leksemelerin ileti sürecinin büyük olasılıkla farklı zamanlarda ve farklı topraklarda gerçekleştiğini ve farklı yönlü olabileceğini gösterir. Slavca : koza’nın Bulgar-Slav dillerinin temasının meyvesi olduğu çok açıktır. Söz konusu temas bu şeklin Slav grubunda tek örnek olarak görülmesini sağlayacak kadar erken bir zamanda gerçekleşmiştir. Kâşgarlı Mahmud’da yer alan Eski Oğuz Türkçesi : kâçi şekli sanki kaçā ~ kâçi Türkçe kökenlerini doğrular. açkı şekli kâçi şekline nispeten daha eskidir; bu durumu, ikincil şeklin ilkinden türemesinden başka şu haller de gösterir: Öncelikle açkı şeklinin Hint-İran şekilleri ile olan paralelliği, çünkü Türklerin, Hint-Avrupalılar ile mümkün olan teması bin yıl veya daha da önce gerçekleşmiştir; ikincil olarak ise büyük olasılıkla açkı ile benzer olan Moğolca şekil yüzündendir (G. J. Ramstedt’in de varsaydığı gibi), Moğolca şekiller: Yazılı Moğolca : esigen, isige, Kalmuk : işk^e ‘oğlak’, Moğolca : işig (> Karaçay-Balkar : işek ‘bir yaşındaki (keçi ve koyun için). Proto Moğolca şekil Arice yapıyı hatırlatır ve de genel Türk-Moğol dilleri proto tipine benzerdir: *äcikä, buradan Türkçe : äc(i)ki > açkı (bu durumda tüm eski Karluk-Uygur şekillerindeki ü- ilk ses değil, son sestir). Eğer İran yüksek yaylalarının keçi evcilleştirme merkezlerinden biri olduğuna dikkat edilirse äcikä kelimesinin Hint-İran dillerindeki orijinalliği ile ilgili sorunun

çözülmesi mümkündür. Türk lehçelerinden Baltık dillerine söz konusu kelimenin ne kadar zaman önce girdiğini tespit etmek güçtür (Leksika, 426).

EDPT, 24’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

ečki kelimesinin vokalizasyonunun farklı niteliği Türkçe ünlülerin kurala uygun iki şekilde gelişimiyle açıklanır:

1) Türk lehçelerinde ortak kullanılan ä sesinin dönüşmesiyle. Bu ses kapalı sese dönüşürken farklı etaplardan geçer (ä > e > ê > i), krş. Tatar : kilde ‘geldi’, Özbek : keldi ‘geldi;

2) benzeşme ile ä (e) > ö (sondaki ü’nün etkisiyle).

Ünsüzlerin arasındaki fark Türk lehçeleri için genel olan ç ~ ş ~ s uyumuyla gerçekleşir. ečki ve keçi şekillerinin ses yapıları o kadar yakındır ki bu şekilleri aynı kökten alma ve söz konusu şekillerden birini birincil sayıp, ikinci şeklin birinci kelimedeki farklı seslerin ve hecelerin metatezi sonucunda oluştuğunu varsayma arzusuna engel olmak güçtür. Ayrıca iki kelimenin aynı kökten getirilmesine bu kelimelerin benzerliği ve her ikisinin de keçi anlamında kullanılması diğer bir sebeptir (her iki kelime de alıntı olarak değerlendirilemez).

Volga bölgesi lehçelerinde keçi ismi açıkça Rusça : koza ‘keçi’ ile bağlantılıdır, bk. Başkurt : kăzä; Tatar : kăcä; Çuvaş : kaçaka (İRLTYA, 117-118).

adgır ‘aygır’

Yazılı Moğolca : acirga, Buryat : azarga, Halha : azraga(n), Kalmuk : a’ph ‘aygır’, ‘birkaç çeşit hayvanın erkeği (ayı, porsuk, horoz, kaban)’, yan anlam ‘büyük, güçlü, kuvvetli’ Halha : iri (yağmur), Kalmuk : ‘kuvvetli (ağaç)’, kelimeleri ses yönünden dikkat çekicidirler. Söz konusu kelimelerin sahip oldukları ses özellikleri Türkçeden farklıdır. Bu aygır kelimesinin ‘erkek’ anlamının Kuzey-Doğu lehçelerine Moğolca vasıtası ile girmediğini düşünmemize yol açar. Belki de her iki dilin de benzer olan semantiği arkaiktir. Arkaik şekil hakkındaki varsayımlar Moğolca c- < Türk-Moğol d’den çıkmaktadır (mademki geriye kalan Mançu-Tunguz şekilleri c- ileidir; Moğolcadaki d-’nin gerçekliğine sanki ‘adırğa’ şekli tanıklık etmektedir). rg-,

gr- metatez problemleri ve kelimenin farklı vokal dizilişleri Moğolca ve Türkçe modeller olarak kabul edilir. Bize göre Türk-Moğol arkaik şekilleri olarak adı-gı-ra > A. Türkçe : *ad(ı)-gı-(r)a > *adgır, B. Moğolca : *adıg(ı)-ra > acırğa kabul edilebilir. Türk-Moğol: bugra ‘deve’ < bug-ra morfolojik olarak benzerdir ve Türkçe modeli sağlamlaştırır. Kelimenin iç yapısının ikna edici açıklaması yoktur; ama Türkçe kelimeye benzemektedir. Bazen varsayıldığı gibi kelimenin gövdesi adı- ‘ayırarak, ayrılmak’ ise aygır kelimesini ‘sürüsünde erkek olarak ayrılmış olan’ anlamında açıklamak gerekir. Mademki evcil hayvanların diğer türlerinin damızlık erkekleri ayrı olarak tutulmuyorlar, aygır kelimesinin semantik gelişimi yukarıda olduğu gibi kısaca açıklanmalıdır: O halde aygır ilk anlam, erkek damızlık hayvan ise ikincil anlamdır. O zaman ‘erkek damızlık hayvan’ anlamı Moğolcadan yayılmışken Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde de, Türkçe şekil yaygın olarak kullanılmıştır (semantik yönden benzer durum aşağıda da yer alır, bk. *tarıg). Açıklanan Türkçe versiyonun uygunluğu ‘ayrılmış→ aygır→ ‘erkek damızlık hayvan’ şekli ile sağlanır ve adgır kelimesinin oluşumu ‘erkek damızlık hayvan’→ aygır’dan sonra gerçekleşmiştir. Ancak Türkçe ve Moğolca fonetik ve semantik gelişimin oluşması için yeterince erken bir zamandır (tahminen M. Ö. 1000 yılından daha geç değil), (Leksika, 442).

EDPT, 47’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

aygır kelimesinin temel anlamı ‘atın erkeği’dir. Yakut Türkçesi’nde (atı:r) her hayvanın erkeğini belirtir: atı:r sılğı, atı:r at ‘aygır’, atı:r ogus ‘boğa’, atı:r it ‘erkek köpek’, atı:r kuoska ‘erkek kedi’ vb. (201-202). Hemen yukarıdaki örneklerde *atı:r kelimesinin ‘güçlü’, ‘iktidarlı’ anlamında kullanıldığı açıktır.

aygır ‘damızlık erkek (hayvan)’ kelimesinin belirsiz olan genel semantiğinin izleri yalnızca Yakut Türkçesi’nde görülmez. Bu kelimeler diğer Çağdaş Türk Lehçelerinde de görülür, örn. Karakalpak Türkçesi krş. (aygır eşek ‘erkek eşek’) ve Hakas Türkçesi krş. (ashır ang ‘erkek it’), ve de Moğol lehçelerinde krş. (Buryat-Moğol : azarga gahay ‘erkek domuz, kaban’, azarga dorgon ‘erkek porsuk’, azarga şono ‘erkek kurt’, azarga hermen ‘erkek sincap’). Hemen yukarıdaki örneklerde görülen aygır kelimesinin niteleyen şeklinde olması gerçeği (‘erkek damızlık hayvan’ anlamında) söz konusu kelimenin etimolojik yapısının yeni bir şekilde açıklanmasına yol açar. E. İ. Ubiyatovaya’nın aygır kelimesini eski partisiplerden biri olarak

incelemesine mutabık olabiliriz: krş. tıngur ‘rahatlatan’, ötgür ‘geçen’, (Mabani, l-lugat, 31); kelger ‘gelen’ (Sirac al-klub, 476) krş. Çağdaş Özbek Türkçesi’nde de ũlgür, kũpgur (ima ve hakaret nüansına sahip izole şekiller). ay- < aç gövdeleri istisna olarak partisip niteliği gösteririr, yalnız başına aç- fiili ile tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde karşılaşılmamıştır. Eski ve çağdaş lehçelerde bu fiilin yerine ay- şeklini gövdelerinde bulunduran ‘yapmak’, ‘yaratmak’ anlamlarına sahip olan bir dizi kelime görülür, krş. Eski Özbek : ayla-. Türk lehçelerinde fiil yapan bir yapım eki olan aç- > ay- krş. (kutağ- ‘mutlu olmak’, kut ‘mutlu’) bağımsız fiil şeklinden gelir.

Yazılı Moğolca : acirga ‘aygır’ < Eski Türkçe *ağgırak (ağgır-ak), (İRLTYA, 88).

ağıg ‘ayı’

Moğolca : adugun ‘hayvan, hayvanlar’, söz konusu kelime Türkçede anlam daralmasına uğramıştır (Leksika, 159).

EDPT, 45’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

alabuga ‘perki, alabalık’

Geleneksel olarak kelimenin ala ‘ala’ ve buka ‘boğa’ şekillerinin birleşmesinden meydana geldiği kabul edilir. Birinci öđe ala dikkate alındığında söz konusu kelimenin birleşik kelime olduğu kesindir, ala ile Yakut : alahir ‘perki’, Çuvaş : ulankă şekillerini karşılaştırınız. Semantik ve fonetik nedenler yüzünden ikinci öğenin yorumu şüphelidir (incelenen kelimenin Tatar Türkçesi’ndeki paraleli ile: alabalık ‘alabalık’: ala-buga ‘perki’, Nogay Türkçesi’ndeki paraleli: alaşorgay ‘alabalık’ şekillerini karşılaştırınız, şorgay ‘turna balığı’ ikincil öğesinin balık ismi olduğu varsayılır), Tatar ve Başkurt Türkçesi’nde y- yerine i- gelirken, Özbek Türkçesi’nde fonetik kurallara aykırı sedalılaşıma vardır, krş. (Özbek : buga ‘boğa’).

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : *bekir ‘çıra [balığı]’ (KWb, 41) (birçok Türk lehçesinde alıntı kelime olarak yer almaktadır, bk. (ESTYA, 108). Korece : *pòk ‘yunus balığı’, Japonca : *púká ‘köpekbalığı’ (Leksika, 178).

alik ‘karaca (tür ismi ve dişi karaca)’

Altayca paralelleri: Moğolca : *ili ‘yavru geyik’; Mançu-Tunguz : *elnge-ken ‘geyiğin yavrusu’ (SSTMYA II, 457-458); ortak anlamı ‘yavru geyik, ufak geyik’ (Leksika, 153).

EDPT, 142’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

andık ‘vaşak’

Hakas : adai ‘köpek’ söz konusu kökün vokatif formu olarak incelenebilir (nd- > d- geçişiyle).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *yand3-ku ‘yırtıcı hayvan’ Proto Mançu-Tunguz : *ianda-ku ‘rekun suratlı köpek; barsık’ (Leksika, 159).

aŋ ‘av hayvanları’

Eski Uygur Türkçesi’ndeki garip şekiller G. Clauson’un aŋ kelimesinin eski metinlerde yer almadığı yorumunu yapmasına neden olmakta ve bu yüzden söz konusu kelimeyi Moğolca kökenli olarak kabul etmesine yol açmaktadır. Fakat bu görüşüne aykırı olarak Eski Uygur Türkçesi’nde aŋçı ‘avcı’ türemiş şekli, bk. (EDPT, 173) Yakut Türkçesi’nde ise kapalı a- yansıma şekli bulunur.

Dış paraleli: Moğolca : aŋ (söz konusu şeklin Türkçe kökenli olması mümkündür), (Leksika, 152).

aŋ (eŋ) ‘avcı’. Uygur Türkçesi’nde nadir bulunur; ama bu şekilde hecelenir. Aŋçı şeklinde Moğolcada alıntı bir kelimedir (Kowalawski, 18’de de *aŋçı; Haltod 4). Aynı kelimenin Kuzey-Doğu lehçelerinde ve Merkez Kuzeyde Kırgız,

Kazak Türkçesi kalıntı bir kelime mi olduğu yoksa Moğolcadan tekrar mı alındığı açık değildir (EDPT, 173).

añıt ‘yabani bir ördek türü’

Söz konusu kelime Moğolca : añgir’den alıntı olarak çağdaş lehçelere geçmiştir.

Kelimenin dış paralelleri vardır: Moğolca : *añır ‘dalgıç (kuşu), Mançu-Tunguz : *andi (Leksika, 172).

änik ‘yırtıcıların yavrusu’

yavru kelimesinin anlamını doğurmak fiilinin anlamıyla ilişkilendirmek şüphelidir bk. (daha fazla ayrıntı için: ESTYA, 282-283). Söz konusu kelime ilkel avcılardan olan tırnaklılar ailesine mensup olan tüm hayvanların yavrusu anlamı vardır (çift tırnaklılardan ayrı olarak); ayrıca bu kelime en eski leksik-semantik ilişkilere bir örnek oluşturur. Herhangi bir ihtisaslaşma çeşidine yönelim de daha sonraki bir dönemde gerçekleşmiştir (Leksika, 190).

EDPT, 183’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

änik (ünük) *änik kelimesinin krş. (Gagavuz : yänik) Türkçedeki anlamı ‘yavru’, ‘ayı yavrusu’, ‘kurt yavrusu’ ve ‘çok genç yavru yırtıcı hayvan’dır. Bu anlamda änik Eski Türk ve Eski Özbek metinlerinde yer alır (İRLTYA, 129).

a:pa ‘ayı’

Burada a:pa ‘baba, dede, yaşlı, erkek akraba’ kelimesi değişmeden yer almıştır; krş. Sibiryalı halklarına özgü totem kültü (Leksika, 159).

EDPT, 5’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

arığ ‘arı; yaban arısı; eşek arısı’

Yakut : ыргыа ‘arı’ bu kelime ile ilgili olabilir (eğer birleşik kelime ise ilk öge açık değil).

Mümkün olan dış paraleller: Korece : *pàr-, Japonca : *pátí ‘arı’ (Leksika, 186).

EDPT, 196-197’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

ärkäç ‘(iğdiş edilmiş) teke’

Kelime farklı yaşlardaki teke’yi ifade eder. Fakat bu farklı yaşları belirtmek için kelime herhangi bir ek almaz ve şeklinde bir değişiklik olmaz. Bu kelimeyi ärik- ‘rahatlamak, hafiflemek’ fiiline götürmeyi denersek (İRLTYA, 118) diğer bir işaretle bağlantısını gösteren yönergeyi görmek mümkündür.

Türkologların etimolojik çalışmalarında her zaman yer almış olan Türkçe : är ‘erkek’ ärkäk ‘hayvanın erkeği’ şekillerinin semantik kıyaslamasından kurtulma arzusunu da burada aynı zamanda tespit etmek olanaklıdır bk. (daha fazla ayrıntı için: ESTYA, 298-300; buraya da bk. VEWT, 46). Eğer E. V. Sevortyan’ın ärkä-k kelimesinin türemesi hakkındaki varsayımını geliştirirsek (ärkä- fiilinden değil, bu fiilin kökünde är ‘erkek’ bulunur, är kökünden abartma şekli ka- / kä-’den türetmek gerekir). ärkä-ç şeklini ç- ile türetilmiş (eşitlik ve erkek anlamı veren ek) olarak kabul etmek mümkündür: Bu anlamı da Kâşgarlı Mahmud ç- ile yapılan ataç oğul ‘yetişkin gibi davranan oğlan’ kullanımıyla karşılaştırınız (DTS, 66). Koyun sürüsünde tekelerin oynadığı liderlik rolü iğdiş edilmiş teke (ärkä) ile kıyaslandı ve ç- ekinin semantiği metafora denk gelmiş gibi geldi.

Fark edilebilecek kadar Türk lehçesinde ärkäç orijinal şekli Moğolca alıntı tarafından bastırılarak kullanılır. Başkurt : ырга, K. Kalpak, Kazak, Altay, Kırgız (ärkäç şeklini de muhafaza ederek), Özbek, Uygur Türkçesi : särkä, Tuva : särgä ‘iğdiş edilmiş teke’ (KWb, 325; VEWT, 412). A. M. Şçerbak ärkäç ve särkä şekillerinin aynı kökten (İRLTYA, 118) olmasının fonetik olarak şüpheli olduğunu varsaydı. Yazılı Moğolca : serke, Moğolca : serh, Kalmuk : serhe, Buryat : herhe ‘iğdiş edilmiş teke’ şekilleri Moğolcayı işaret eder (bize göre): Halha : seriy-

‘yükselmek’, Kalmuk : serke- ‘dimdik olmak (kulaklar için)’ çünkü önder tekenin kafası ve boynuzu koyunlardan daha yüksektir. Eğer varsayımsal neden doğruysa Türk ve Moğol lehçelerinde geç bir zamanda (koyun yetiştiriciliğinde) ayrı ayrı orijinal temellerinde lider teke içeriğinde temel ortaya çıktı (Leksika, 428).

EDPT, 223’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir: erkek ‘teke’.

ärkäch kelimesi ärik- (särik-?) ‘rahatlamak, hafiflemek’ fiil gövdesinden yapılmıştır. Fonetik bazda *ärkäch ve *serkă şekilleri arasındaki fark söz konusu şekilleri aynı kökten getirmeye uygun gören varsayımı ifade etmeyi dile getirir. Bu durumda benzer tipte fonetik olarak uygun düşen az sayıda kelimenin Türkçe lehçelerinde oluşturduğu gruba işaret etmek gerekir, krş. Eski Türkçe : äş ve säş- ‘almak, karmak’, ‘çözmek’ (bu durumda Yakutça dikkate alınmaz), (İRLTYA, 118).

arkar ‘yaban koçu’

Mümkün olan Altayca paralelleri: Moğolca : argali ‘yaban koçu’ Proto Mançu-Tunguz : *urik-san ‘bulan, geyik’ (Leksika, 155).

Muhtemelen her zaman arka:r ‘dağ koyunu’ anlamındadır (EDPT, 216).

arslan ‘aslan’

Çuvaş Türkçesi’ndeki şekil, eskiden Tatar Türkçesi’nden geçmiş olabilir. Tuba : arsil aba, Teleüt : arsil añ ‘aslan’, Oyrat : arsil ‘vahşi’, arslan kelimesinden türemiş görünüyorlar. Arsal ‘kızıl-sarı’ şeklinin (MK); ars- ‘dişlerini göstermek’ fiilinden türediği şüphelidir. Başka dillerdeki paralelleri henüz bulunmamıştır (Leksika, 158).

Kelime la:n- ekiyle biten bir hayvan ismidir. Erken bir dönemde Moğolcaya arslan / arsalan şekillerinde girmiş alıntı bir kelimedir (EDPT, 238).

Krş. Moğolca : arslan; Mançu : arsalan. Yirmi-otuz yıl önce kelime *ar sıfatından getirilerek parçalanmıştır: Ar (sıfat): bk. (ar ‘kestane, kestane rengi’MK, I, 80), arsil: pekiştirmeli kelime ve ang ‘vahşi hayvan’dır. Bu etimoloji fonetik ve semantik yönlerden memnun edicidir. Çağdaş Türk lehçelerindeki benzer hayvan

isimleri söz konusu etimolojiyi destekler: krş. kaplan (kapıl-an), sırtlan (sırtlı-an), turpan (turp-an) vb. (İRLTYA, 137).

at ‘at’

G. Clauson ve K. M. Musayev, ‘şu semantik nüansa dikkat çektiler: At her zaman ‘binek at, binek beygiri’ anlamındadır; türetilmiş bir fiil olan atla- ‘ata binmek’ şeklinin anlamı bu durumu doğrular. Türkçe : at isminin etimolojik kıyaslamalarının yörüngesine geleneksel olarak şu şekiller girer:

a) agta ‘iğdiş at, iğdiş hayvan’ şekli Moğolca vasıtası ile Orta Farsçadan alıntı sayılmaktadır (KWbs; İRLTYA, 86-87; ESTYA, 77; Novikova 1979: 84-97);

b) atan ‘iğdiş deve’ (KWb, 17-18; İRLTYA, 104; ESTYA, 202;) ufak varyant farklarıyla şu şema kabul edilir: Türkçe-Moğolca : akta > A. Türkçe : akt > at II B. Moğolca : agta; Türkçe : agta ortaçağ döneminde Moğolca alıntıdır. Moğolca : atan ise Türkçedir; çünkü at gövdesi Türkçede oluşmuştur: ‘ata vb. binmek’ ve ‘iğdiş’ anlamına gelen Moğolca şekiller semantik olarak tamamen Türkçe : at’a karşılık gelir: Buryat : agta, Halha : agt(an), Kalmuk : akt ‘beygir, hızlı at’, ‘iğdiş at, iğdiş beygir’, Halha : ‘sürü’, Buryat : ‘iğdiş (hayvan için [beygir, kaban, erkek köpek, iğdiş horoz, deve ve insan] için de)’, Buryat lehçesi : ‘evcil hayvan’. Bu anlamlardan şunu çıkarmak gerekir: İğdiş edilmiş beygirler binek hayvanı olarak kullanılır (o halde iğdiş edilmemiş beygirler damızlık olarak kullanılır, ama binek hayvanı olarak kullanılmaz). Mademki ilk olarak ahta şeklinin Farsçadaki durumu tartışılmaz (Çağdaş Farsça : ahta şeklinden geçmiş zamandaki ahtän fiili meydana gelir [ahtan ‘çıkarmak, almak], ‘iğdiş etmek’) ve Farsça kelime yukarıda gösterilen anlama sahip değildir. İkincil olarak da söz konusu anlamın Türk-Moğol sahasında meydana geldiği ve alıntı olarak da ‘binek amaçlı iğdiş atlar’ anlamında kullanıldığıdır. At yetiştiriciliği alanındaki Altayca ve Arice linguistik bilgilerin bağları hakkında olağan dışı yeni birşey yoktur: Hint-İranlılar ve Toharlar tanınmış at yetiştiricileridir, özellikle, onlar at besiciliğini Merkez Asya’ya getirmiştir. Tabii bu olay “Orta Fars” döneminde mi olmuştur, şüphelidir; çünkü ahta şekline göre karar verilmiştir. Fakat karanlık dönemde söz konusu şekil her grupta alıntı olarak kullanılmış ve ayrı olarak

gelişmiştir. Kelimenin eski niteliğini Mançu-Tunguz dillerindeki varlığı da gösterir. Burada hem Ortaçağ'da Moğolcadan alınan Mançu-Solon şekilleri hem de daha erken Tunguzca şekiller yer almaktadır (Evence-Evenkice), (SSTMYA I, 26). Söz konusu Tunguzca şekiller, Tunguzların Baykal-Amur'a yerleşme dönemlerinde benimsenmiştir (Leksika, 441).

EDPT, 33'de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

B

ba:kka 'kurbağa'

Oğuz lehçelerindeki vokal arası ünsüzün sedalılışması eskiden var olan uzun sese kanıttır. Kıpçak Türkçesi'nde sedalılışmanın olmayışı yüzünden ünsüz çiftleşmesi meydana gelmiştir. Eski zamanlardan beri 'kaplumbağa' anlamına gelen birleşik kelimeler ile karşılaşılır: Eski Uygur : müyüz baka, Karahanlı-Uygur : münüz baka, kelimesi kelimesine 'boynuzlu kurbağa'; Orta Kıpçak : kabırçaklı baka, kelimesi kelimesine 'kutulu bağa'; Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi : taş-baka, kelimesi kelimesine 'taş bağa'.

Kelime Altayca etimolojiye sahiptir: Moğolca : mekelei 'kurbağa' (KWb, 260); Korece : *mākūri 'karakurbağası' (Leksika, 179).

EDPT, 311'de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

ba:luk 'balık'

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *pīālu 'balık': Proto Mançu-Tunguz : *falu (>Mançu : falu 'balık (çapak balığına benzer' - SSTMYA II 298); Proto Moğolca : *bilagu 'tatlı su kefali sazan': Halha : bulū, Buryat : bulūshai; Korece : palgaŋi 'sazan', Japonca : *piramai 'kalkan' (Leksika, 177).

EDPT, 335'de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

bars ‘bars’

Bu terim alıntı olarak birçok dilde kullanılmıştır bk. (İvanov, metal adları). Eski Türkçeye özellikle Farsçadan geçmiştir: NB: Tuva, Hakas Türkçesi : par, aynı etimolojiye sahiptir (özellikle Çince kaynaklı; fakat Çincedeki kelime, söz konusu alıntı kelimenin yansıma ismidir), (Leksika, 157).

Çok önceleri bu kelime Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Fakat hangi İran dilinden alıntı olduğu belli değildir. Özellikle leopar için kullanılırken, Türkçede diğer kedigiller familyasından olan yırtıcı hayvanlar için de kullanılır. On iki yıllık hayvan döngüsünün hayvanlarından biridir. Moğolcaya da erken bir dönemde geçmiştir. Güney-Batı lehçe grubu hariç (Osmanlıca bu kelime Farsçadan alıntıdır) kelime çağdaş lehçelerin çoğunda yaşar (EDPT, 368).

baytal ‘(küçük) kısırak’

Moğolca şekillerin semantik görünüşü şöyledir: Buryat : baytaha(n) ‘birkaç yıllığına kısır’ (kısırak (üç yaş) ve inek için’ ‘kesim için beslenen’, ‘kurbanlık at’ (Yazılı Moğolca : bayıtan vb.) ayrıca Yakut : baytahn (Moğolcadan) ‘semrilmiş (evcil hayvan için)’ hayvan türü (inek, at) ve cinsiyeti fark etmez (beslenmiş evcil hayvan). Yukarıdaki söz konusu anlamlar Türkçe için de aynıdır. Moğolca : baytas(un), bay- ‘olmak’ fiilinden isim yapan ek s- ve sebep bildiren geçişli fiil şeklinde t- mümkündür; yani şu anlamı verir: ‘kısırlaştırılmış veya kendisinin yavrusu olmayan’ Türkçe : baytal, bayta- fiilinden oluşmuş özel bir şekil ya da Moğolca bir şekil olan baytals’ın kısaltılmış şekli olarak açıklanır; ama bu açıklama kesin değildir. baytal kelimesi, eski yazıtlarda, Ortaçağ Kıpçak Türkçesi’nde ve de Kuzey-Doğu ve Güney-Batı lehçelerinde bulunmadığından Türkçede yabancı bir kelimedir (Leksika, 443).

baytal şeklinin etimolojisi açık değildir (< bay-ta-l? bay- isim kökü, ta- fiil yapan ek, l- isim yapan ek). “Bayta(l)” gövdesini içinde bulunduran birçok kelime Yakut Türkçesi’nde bulunur; ama anlamları farklıdır, örn. baytahn, bāytahn ‘yazın gezinen inek veya kısırak’, ‘henüz doğurmamış olan hayvan’, ‘kısır’; *baytahır-, *baytahıy- ‘kısırlaştırmak’; baytalın- ‘olgunlaşmak, şişmanlamak’ (s. 339-340), krş. Moğolca :

baytsan ‘kısır inek, genç kısarak’, Buryat, Moğolca : baytaha(n) ‘birkaç yaşındaki kısır inek, kısarak’ (İRLTYA, 89).

be:çin ‘maymun’

Tuna Bulgar Türkçesi : behti ‘maymun yılı’ şeklinin incelenen kelime ile ilişkili olması mümkündür. Kelime göçebe kökenlidir krş. (Sami ve Hint Avrupa Maymun isimleri); kelimenin Moğolca paraleli vardır: meçin ‘maymun’ (Moğolcadan eski dönemde Türkçeye alıntı kelime olarak geçmiş olması mümkündür; kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçmesi ihtimali azdır. Çünkü Moğolca : m- açıklanamaz) ve Japonca : masi ‘maymun’; herhalde Japonca ve Moğolca şekiller Proto Altaycadan gelmektedir (Leksika, 168).

Kelime Hint-Avrupa dil ailesinden büyük bir olasılıkla da Farsçadan gelmiştir. Farsça : *bu:zina ile kıyaslayınız. Türkçeye on iki yıllık hayvan döngüsünden birini ifade etmek için girmiş olması muhtemeldir. Moğolca : *beçin şekli alıntıdır (EDPT, 295).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde nadiren kullanılır ve hayvan döngüsünün dokuzuncu yılını belirtir. Aynı anlamda Doğu Türkleri *hamguna (<?) kelimesini kullanır. “Beçin” kelimesi ile Farsça : *buzine ‘maymun’ismi benzetilir (Halevy. Nouvelles considerations sur le cycle turc des animaux, s. 293, 294). Rusçada kelime obezyana ‘maymun’ şeklindedir (İRLTYA, 140).

begä ‘kısarak’

E. V. Sevortyan’ın analizinden açık olduğu üzere verilen listede kısa ve tam şekillerin kıyaslanmasını ve Türk lehçelerindeki durumunu açıklamak güçtür. Mümkün olan açıklamalardan birini G. Clauson vermektedir: O çıkış şekli olarak yarı dar uzun é:’yi sayar. Buradan da iki heceli şekil çıkar: bé: > bee ~ bée > beye > biye (yani uzun ses iki heceye ayrıldıktan sonra iki ünlü arasına y- yardımcı ünsüzü girmiştir ve iki ünlü daralmıştır vb.); ancak kelimenin verilen bu analizinin tam

tersini de ortaya koymak kolaydır (beye'den başlayarak). G. Ramstedt ve M. Räsänen'in analizlerini kıyaslamak mümkündür:

a) bägi-m, bägi-miz 'bayan, hanım' (benim, bizim) (bäg 'prens, bey' bağımsız şeklinden ayrılır, krş. ESTYA 1978, 97-101),

b) bike ~ pike / biyke / biyçe / bikäch ~ biykäch 'evli olmayan kadın, hanımefendi, gelin', 'genç kadın', 'genç dişi', incelenen kelimelerdir,

c) be ~ biyä 'kısarak, dişi', karaçay : begedcen 'domuz (dişi), maya domuz' yan anlam 'şişman' da buraya dahildir. (KBRS, 127). Üç çeşit gelişme gösteren begä bu durumda çıkış noktasıdır:

a) Üzerinde tekrar düşünülen sahiplik ä- dar kök ünlüsüyle: begä' > begä-m(iz) > begi-m(iz);

b) begä > begä + ke > beg(ä)kä > beykä > biykä ~ bikä vb.;

c) begä > beä > be::; begä > beyä > biyä ~ biye > biy. Hem Karaçay Türkçesi'ndeki kelime hem de Kuzey-Doğu grubu şekilleri birinci hecedeki yarı geniş kök ünlüsünü gösterir. Bu sebeple Tuva, Tofalar ve Yakut Türkçesi'ndeki şekiller özellikle begä'dir; ama beyä değildir (Leksika, 443).

*bé 'kısarak' şekli Kuzey-Doğu lehçelerinde: Altay, Lebed, Teleüt Türkçesi : *pe: şeklinde yaşar R IV₁₂₁₂; Hakas, Tuva Türkçesi : be; Merkez Kuzeyde Kazak ve birkaç Kuzey-Batı lehçesinde: *biye. Bu şekiller bi:'yi değil, bé'yi işaret eder (EDPT, 291).

"biyä" şekline oranla "bi" şeklini göstermek mümkündür, krş. ak bisi 'beyaz kısarak' (Ths, 7), şunu da krş. *bi 'küçük kısarak' (MK, III, 88, 206, 310). *biya şeklinin *bikä ~ bigä 'bayan, hanımefendi' şekiliyle bağlantısı mümkündür krş. (Tatar : bikä).

Son şekiller yaygın olarak kullanılır (çoğunlukla Kıpçak lehçelerinde). Bu varsayım lehine olan iki durumu göstermek mecburidir:

1) "biyä" kelimesinin Türk lehçelerinde kullanımı uzun zaman önceye dayanmaz;

2) Türklerin kültlerinin kendine özgü yapısı hayvanlar için şu isimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur: ‘baba’, ‘anne’, ‘beyefendi’, ‘hanımefendi’, ‘yaşlı erkek’, ‘yaşlı kadın’, vb. krş. Yakut : ëbën, ëmën ‘yaşlı kadın’, ‘yaşlı kısrak’ (P, 216); ëbigë, öbügë ‘dede babası’, ‘dede annesi’, ‘ayı’ (P, 219), ëcë ‘dede’, ‘ayı’ (P, 307), (İRLTYA, 89).

bel ‘somon’

Sibirya’da kullanılan yerel bir kelimedir ve dış paralelleri ile henüz karşılaşılmamıştır (Leksika, 179).

bıñıt ‘bingit’

Kelimeye kaynaklarda az rastlanılmıştır.

Altayca proto tipleri mevcuttur: Proto Altay : *püñtı- ‘balık çeşidi’: Moğolca : bongçiliki ‘uskumru’ (> Mançu : boñçilihi ‘kalkan’ SSTMYA I 95); Proto Mançu-Tunguz : *foñti- ‘gölge balığı’ (SSTMYA II, 43, 46); Korece : piñút ‘uskumru’; Japonca : *puna ‘izmarit’ (Leksika, 177).

bıyt ‘bit, sirke’

Altayca paraleller: Mançu-Tunguz : *fanta ‘pire’ (SSTMYA II, 47, 315); Korece : *pántó, Japonca : pataru ‘ateş böceği’ (Leksika, 182).

bit orijinal olarak “bit” anlamındadır; ama diğer parazitler için de kullanılır (EDPT, 296).

bokagu ‘kursak’

Proto Moğolcaya alıntı kelime olarak girmiştir : bakagu ‘guşa, guatr’.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *poku- ‘kursak’: Proto Mançu-Tunguz : *fukugen (SSTMYA II, 342): Evenk : hūkēn, Negidal : hühēn, hūkēn, Udege : hugun’ae, Bik, Ulç : poko (Leksika, 150).

EDPT, 313-314’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir: bokuk (? bokok).

borsmık ‘porsuk’

“MK” hariç m- ile başlayan şekiller Sibiry kökenlidir.

Mümkün olan Altayca paraleller: Orta Korece : usürk ‘porsuk’. *b/porsı- ‘korkmak’ fiilinden kelimenin türediği şekilde geleneksel bir varsayım da bulunmaktadır (Leksika, 164).

Kelimenin şekli Türkçe değil, alıntıdır. Kelime Toharcadan gelmiş olabilir. Toharcada bu kelime için baş harf p- olmalıdır. Çağdaş şekiller de p- ile başlar (EDPT, 369).

Söz konusu şekil *bor ‘gri, boz’ kelimesinden gelir (Bang, ksz, xvii, s. 136). Çağdaş Türk lehçelerinde r- harfi yerine z- geldiğinden bu etimoloji doğru değildir (boz). Söz konusu kelime *borsık, bor- ‘tok, yağlı’ şeklinden türer. Korece : *borsogoi ‘tombul, şişman’ ile bu kelimeyi kıyaslayınız (İRLTYA, 139).

botu ‘deve yavrusu’

“Divan”ın eski basımlarında geçer. Kâşgarî’nin şekli *botuk’dur, bk. (örn. DTS, 115). Bu şekil müstensih hatasıdır (MK 541₂). Bir sonraki kelime de benzer bir hata yapılmıştır. Bu durum G. Klauson tarafından belirtilmiştir (EDPT, 299; D. K. II, 262). Ancak en sonra yer alan k-’li şekil vardır ve A. M. Şçerbak tarafından en eski şekil sayılır. Buna rağmen birçok araştırmacı kısa şekli ilk şekil olarak kabul eder. Bu durumda Moğolca şekilleri göz önüne almak zorunludur: Yazılı Moğolca : botugan, botugun, Buryat : botogo(n), Halha : botgo, Kalmuk : botun ‘deve yavrusu (bir yaş); bu şekiller Eski Türkçeden alıntı olarak incelenebilir. Alıntı olan gövde tek anlama sahip değildir. gan- eki Moğolcaya geçmiş olabilir (kurigan gibi). Bu durumda

“bota” şekli gövdeyi oluşturmuş olur (ikinci ünlünün değişmesiyle); ama *botuk gövdesi Moğolcaya girmiş olabilir, sonra da *n gövdesi olarak adlandırılan şekil oluşmuş olabilir. Bu sebeple şu ana dek açıklanamayan Eski Moğolca şekillerden biri olan ve eke sahip *botugun’un meydana gelmesi mümkündür (Leksika, 150).

botu: (? potu:) ‘bir yaş altındaki deve yavrusu’, Moğolcaya erken dönem geçmiş olup, Moğolca eke sahiptir: Botogan (Haenrshzo, Kow I, 181). *bota ve benzerleri şeklinde tüm çağdaş lehçelerde görülür. Sondaki a- ve Moğolca şekil kuvvetli bir şekilde sonda o-’ya işaret eder. Güney-Batı şekilleri: Osmanlı : puduk; Türkmen : pota baştaki orijinal p-’nin ipucudur, bk. G. Doerfer II, 777, (EDPT, 299).

bota. En eski şekil olarak *bontuk (~ potuk) görülür.

bögen ‘zehirli örümcek; büve’

*bögen > böye, böy-çek şeklinde yer alır. Kelimenin anlamı ‘zehirli örümcek, büve’ dir. Kelimenin ‘haşere’ anlamı tüm kaynaklarda ekli, ‘büve’ anlamıysa Türkçe ve Çuvaşçada eksizdir. Ekli şekil tabu isim olarak ‘kurt’ anlamındadır.

Anlaşılan “böy-çek” şekli diminutivdir. Çuvaşcadaki şekil fonetik sebepler yüzünden “bükel” ‘sinek’ ile ilişkilendirilemez, söz konusu şekli “böy-çek” şekli ile ilişkilendirmek daha doğru olur; (VEWT’e rağmen). Türk Dili’nin lehçelerinde farklı şekiller görülür. Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : bögesün ‘bit’ (KWb, 57); Mançu-Tunguz : *bogutu ‘sivrisinek, büve’ (SSTMYA I, 102, 123); bk. S. A. Starostin 1991, 294, (Leksika, 150).

*bö:g ‘zehirli örümcek’ (EDPT,323).

bökä ‘büyük yılan’

Kelime ‘büyük yılan’ anlamındadır. E. V. Sevortyan kelimeyi *bökelek ‘at sineği’ ile ilişkilendirir (ESTYA, 213); fakat kelimenin eski bir Altayca kökten gelmiş olması mümkündür, krş. Moğolca : *mogai ‘yılan’ (KWb, 263); Mançu-Tunguz : *mükü ‘yılan’ (SSTMYA I, 537-538); Korece : mak-kuri ‘büyük kara yılan’; Japonca : *mükätai ‘çok ayaklı’ (Starostin, 1991: 36, 293); [Leksika, 180].

(böke:). Kelimenin ‘büyük yılan’ anlamında olduğunu Kâşgarî söylemiştir; fakat kelime metaforik olarak ‘savaşçı, dövüşçü’ anlamındadır. Moğolcada erken bir dönemde bu kelimenin *bökö ‘savaşçı, dövüşçü’ olarak yer alması kanıttır. Ayrıca Kuzey-Doğu lehçelerinde de söz konusu kelime *pökö olarak aynı anlamda kullanılmıştır (EDPT, 324).

bökel, bökelek ‘at sineği, büve’

Geleneksel dış kıyaslama: Moğolca *bökügene ‘sivrisinek’ (KWb, 55).

EDPT’de kelime “böke:” olarak yer almıştır bk. (hemen yukarıdaki *bökä maddesi).

bö:ri ‘kurt’

Kelimenin Doğu Farsça kökenli olduğu varsayımını (Saka : birgga veya Osetçe : biraeg) ‘k-’ şekli tespit edilemediğinden kabul etmek güçtür, (sadece Tuva lehçesinde ve varsayılan Bulgarca kaynakta, Rusça : biryuk ‘yalnız kurt’) ‘k-’ şekli ikincil sufiks yapısı olabilir. Doğu Farsça kelime, Eski Türkçe değil midir? (bu ihtimal için bk. Ab I, 263). Diğer taraftan, Türkçe olağan kelimeler Altayca paralellere sahiptirler: Moğolca : belteneg < *berte - leg, berte çinua bk. (KWb, 42), ‘kurt yavrusu’, Mançu-Tunguz : *birin ‘ayı (dişi kaplan (dişi)’, (SSTMYA I, 84-85); [Leksika, 159].

*böri: ‘kurt’ (EDPT, 356).

G. Bamberi “börü kelimesini *bör, *bor şeklini köken göstererek açıklar. Bu açıklama fonetik ve semantik bağlamda büyük itirazlara yol açmaz. Bu duruma rağmen Eski Türkçeye çok yakın olan “kurt” için kullanılan Soğudça ismi göstermek gerekebilir: krş. Soğudça : wyrk, Sanskritçe : vikah, Avestçe : wəhrko: (İRLTYA, 131).

budur, bildur ‘bıldırcın’

Türkçe > Moğolca : bulduragun (KWb, 59) yer almıştır. Bu kelime iki kökün karışmasından birleşik isim meydana gelmiş olmasının mümkün olduğu Leksika’da yer almıştır; iki grup Altayca paralelin kıyaslanması istenmiştir: *budur- için: Moğolca : bödene ‘keklik’, Evenk : badara ‘dalğıç [kuşu]’; Korece : *pituri ‘güvercin’, Japonca : *patua ‘güvercin’; *bildur- içinse: Moğolca : bolcur ‘toygar’, Mançu : baldargan ‘küçük kuş’, Japonca : *(b)untura ‘keklik (Leksika, 173).

budursı:n ‘bıldırcın’. Kâşgarî altı sessiz ve uzun bir sesliye sahip olan Türkçe bir kelimenin varlığını kabul etmez. Orijinal formun daha sonraki dönemdeki şekiller arasında bağlantı kuran ve Hakaniyede nadiren bulunan vokaller arasındaki d-’yi belki de açıklayan *buldursı:n olması mümkündür, sı:n- ekiyse çok nadir kullanılan çın- ekiyle ilişkili olabilir. *çın- eki kuş isimlerinde işlek bir yapım eki olarak sıl- ve çıl- şeklinde yer alır. Azeri : bildircin; Osmanlı : bıldırcın şekilleri dışında tüm çağdaş lehçelerde “büdüne” kelimesinin şekilleri kullanılır (EDPT, 309).

bugra - bugur ‘Erkek deve, damızlık deve’

bugurçı, hayvan besiciliği terminolojisinde kullanılan yaşla ilgili ça- / çı- küçültme ekine sahiptir (Türkmen : öküzçä ‘iki yaşındaki ufak boğa’). O halde bu kelimenin semantiği ‘üç yaşındaki erkek’ (Kırgız Türkçesi’ndeki şeklin notu ışığında) ve de henüz “damızlık deve” olacak kadar büyümemiş anlamında yorumlanabilir. Bu şekilde ayrılabilen *bugur ‘(büyümüş) damızlık deve’ (bu şekil Azeri lehçesinde metaforik anlamında kullanılır) gövdesi daha yaygın bir şekil olan *bugra ile ilişkilidir. *bugur ve *bugra arasındaki morfolojik ilişki tam olarak açıklanamaz; ama ilk şeklin daha eski olduğu açıktır. Çünkü ilk şekil vahşi hayvanlarla da semantik açıdan ilişkilidir. O halde son olarak da *bugur şekli *bugu ile yani “erkek Avrupa musu, Sibiry geyiği, geyik adlarıyla ilişkilendirilebilir ve «bugu, bugur, bugra ve buka (belirli varsayımlarda) aynı kökten kabul edilir (yukarıda söylendiği gibi bk. «boğa». Söz konusu ortak kök *bug olup büyük ihtimalle av esnasında kovalanan çift tırnaklı yabani erkek hayvanların çıkarttığı yansıma sestir. *r- / ra- partisip şekilleri ile gövdelerin oluşturulması şüphesiz *bugu

şeklinden daha geç zamanları işaret eder ve vahşi hayvan türlerinden evcil hayvan türlerine semantik açıdan geçişe karşılık gelir (Leksika, 446).

“Bugra” kelimesi Karakhan sülalesi tarafından şahıs ismi olarak kullanılmıştır ve *bu’ura şeklinde Moğolcaya erken dönemde alıntılanmıştır (Haenisch, 24) / bugura . Sadece Güney-Doğu Türk lehçelerinde kelime yaşar. Merkez Kuzey lehçesi Kırgız : bu:ra (belki Moğolcadan tekrar alıntıdır) ve son zamanlara kadar da Güney-Batı lehçesi Osmanlı : *buğur şeklindedir (EDPT, 317).

*bugra’dan (uygun fonetik şekilde) Kazak : buırşın ve Kırgız : būryın ‘erkek deve, damızlık erkek deve’ şekilleri oluşmuştur. *buırşın ve *būryın kendi oluşumlarına göre semantik açıdan yaş farklarını ifade eden küçültme şekilleridir (İRLTYA, 104).

bugu ‘geyik’

Daha geç dönemlerdeki kaynaklar ve onların sınırlı yayılma alanı göz önüne alındığında kelime erken dönem Moğolcadır (Moğolca : *bugu ‘erkek geyik’, menkıbeden). Altayca paraleli de var: Mançu-Tunguz : *fegu-len ‘Avrupa musu yavrusu’, Proto Türkçe : *buka ‘boğa’), (Leksika, 152).

İncelenen kelimenin “buka” ile bağlantısı vardır. İlk olarak “erkek geyik” için “buka” kelimesinin kullanıldığını varsaymak mümkündür. Daha sonra da “buka” kelimesinin farklı söylenişlerinden biri sadece “boğa” anlamında kullanılmaya başlanmıştır (İRLTYA, 134).

buka ‘boğa’

Büyükbaş hayvanın (*buka), Avrupa musunun, geyiğin, daha yukarıya bk. *bugu ve erkek devenin, bk. (daha aşağıya *bugra / bugur) isimlerinin anlam ve fonetik şekillerinin sisteminin tespit edilmiş olduğunu varsaymak mümkündür. Bu sayede araştırmacılar *bug kökünü görür (bu kök büyük ihtimalle şairsel yansıma niteliğine sahiptir: Avrupa musu ve geyik avı esnasında bu hayvanların çıkardığı böğürtüdür). Bu kökün eskiliği Hint-Avrupa zemininde Slavca “buk” şeklinin

mümkün olan etimolojisiyle kuvvetlenir (Trubaçev 1960: 41-42). Tabii ki bu ihtimal bu kelimenin Türk lehçelerinden alıntı olduğuyla ilgili daha önce ifade edilen fikirlere aykırıdır. ‘Geyik ve Avrupa musunun ‘erkeği’ ve ‘büyükbaş hayvanın erkeği’ anlamları söz konusu kelime için eskiden kullanılırken, hayvan besiciliğiyle birlikte bu kelime “evcil boğa” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu sonuç Altayca paralallerle sağlam şekilde doğrulanır: Eğer Moğol lehçelerinde de Türk lehçelerinde olduğu gibi söz konusu şekil yer alıyorsa (bugu ‘geyik’ [Yazılı Moğolca : bugu, Halha, Buryat : buga, Kalmuk : buh] ve *buka ‘damızlık boğa’ [Yazılı Moğolca : buka, Buryat : buha, Halha : buh, Kalmuk : buh]) *bugu Mançu-Tunguzda görülür. Bu şekil, Cürcenceden başlayarak söz konusu grubun tüm lehçelerinde yer alır. İkinci şekil *buka için karar verirken bu şeklin öncelikle Evenkicenin Baykal civarındaki ağızlarında, Mançucada ve Soloncada kullanıldığını göz önüne almak gerekir. Söz konusu şeklin Moğolca alıntı olduğu açıktır. Türkçe (Moğola) şekiller için, g- ve k- leksemlerinin değişimi üzerine olan sorun aydınlatılmamış olarak durmaktadır. g- ile oluşturulan Kıpçak ve Oğuz Türkçesi’ndeki şekiller ikincil olarak değerlendirilir. Bu gelişimin kaynağı en çok Oğuz lehçesidir. Birleştirilmiş olan iki şekil mantıki şekilde hemen hemen her yerde görülür. Şimdi *bugu şekli kullanılmaz; (g)’nin Gagavuz Türkçesi’ndeki ‘Avrupa musu’ veya geyik avlarken çıkartılan ıslık sesiyle ilgili anlamını tespit etmek gerekir. Eski Doğu edebi dilinde yazılmış olan eski yazıtlar ve doğunun çağdaş lehçeleri (söz konusu yazıtlardan sonra gelir) k-’yi muhafaza eder. O halde *buka şekli dilin karanlık dönemlerine ait olup onunla kıyaslanabilecek bir şekil başlangıçta yoktur. Buradan şu varsayımı yapmak mümkündür: Belirli şartlarda eski Türkçe konuşulan (Doğu) bölgelerinden birinde geyiğin erkeğinin ismi evcil olan bir tür hayvan ismi olarak kullanılmaya başlandı. Fakat açık olarak bu kelimenin içsesi sedasızlaşmıştır. Sonradan *buka kelimesi eski lehçelere geçti (özellikle de Eski Oğuz lehçelerine). “Tonyukuk”da yer alan *buka (8. yy. başı) kaydı ve “Kâşgarî”de özel bir Oğuz Türkçesi şeklinin yer almaması Oğuz Türkçesi’ndeki ünsüz yumuşamasının XI. yy.’dan sonra gerçekleştiğini gösterir. XII., XIII. yy.’da Türk dünyasında Oğuz Türkçesinin kuvvetlenmesinin hissedildiği dönemde *buga şekli Kıpçak lehçelerinde eski orijinal şekil olan *buka olarak değişmiştir (Leksika, 437).

EDPT, 312’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

Tatar ve Nogay Türkçesi : *bugay dış şekile göre Rusçadan alıntıdır. *buga şekli eskiden Türk lehçelerinden veya Moğollardan Rusçaya alıntı olarak geçerken bir de y- sesi eklenmiştir (İRLTYA, 1999).

bulan ‘Avrupa musu’

Altayca proto tipi: Proto Altay : *mul-han: Moğolca : *maral (standart r/l metateziyle); Mançu-Tunguz : *mul-kan ‘vahşi erkek geyik’ yaklaşık üç yaşındaki “bulan” (Leksika, 154).

EDPT, 343’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir: bula:n ‘avrupa musu’.

Tuva Türkçesi’nde “bulan” için “dişi Avrupa musu” anlamına gelen özel bir kelime vardır: bu:r; Yakut : bu:r; krş. Moğolca : bu:r ‘damızlık deve’.

“Bulan” (*bolan) kelimesinin etimolojik açıklaması için birkaç varyant vardır. Bunlardan en yaygın ve olası olanı bu kelimedeki Çince öğelerin bölünmesi üzerine temellendirilmiştir: Çince : p’au ‘tek boynuzlu geyik’ ve Eski Çince : liën ‘tek boynuz’, krş. Uygur : kälän, kilän ‘tek boynuz’ (*b’au-liën > *baulän > bolän), (İRLTYA, 141).

buñgak ‘dişi maral’

Altayca paralelleri: Proto Altay : muñka-; Moğolca : *mindi ‘dişi maral; dişi kunduz’; Mançu-Tunguz : *monka ‘vahşi geyik’ (Leksika, 153).

muygak (buñgak) ikincil şekil mi? KB Viyana nüshasında “muygak” kelimesi iki kez yer alır. Bu nüshada sıkça tekrarlanmış hatalardan biri sonucunda kelime “muygak” olarak yazılmış olabilir. Morfolojik olarak fiilden türemiş isim / sıfat olan orijinal şekil (yapılması alışkanlık haline gelmiş eylemi işaret eden), belki de “muygak” sayesinde çıkartılabilir, krş. muyga:. Kuzey-Doğu lehçelerinde Teleüt :

muygak R IV₂₁₇₀; Hakas : muygah; diğer lehçelerde de Moğolca alıntı olan maral kullanılır (EDPT, 772).

İRLTYA, 134’de kelime, G. Clauson’daki şekliyle yer almıştır: muygak.

buyɣuz ‘boynuz’

Ön ses olmayan varyant y-’li gelişime sebep olmuştur.

Kelime kuvvetli Altayca etimolojiye sahiptir: Moğolca : möger-sun ‘kıkırdak’ (KWb, 268; VGAS 73), Proto Mançu-Tunguz : *muŋi ‘kas kirişi, kiriş’ (SSTMYA I, 557), Korece : miŋim ‘köpek dişleri’ (Leksika, 148).

büñüz kelimesinin yer aldığı çeşitli şekiller orijinal bir ñ- varlığına işaret eder, krş. béñi: (EDPT, 352).

buzagı - buzagu

*Buza-gu şeklinin görünen yapısı (buqa-gu ‘paranga: zincirler’, *bosa-ga ‘eşik’ vb.) kelimenin etimolojisini Türkçe olarak da değerlendirmemize olanak tanır. W. Bang da kelimeyi *buzla- ~ bozla ‘böğürmek, bağırmak (hayvanlar için) fiili ile ilişkilendirmiştir. E. V. Sevortyan birçok evcil hayvanın bağırdığını, böğürdüğünü ve de bu niteliğin “buzagının” anlamı için ayırıcı olabileceğini fark ettikten sonra *buzagu şeklini, Türk lehçelerinde kullanılan buza- ‘doğurmak’ fiilinden gelen sonuç anlamında kullanılan isim olarak görmek gerektiğini ileri sürdü (ESTYA, 241). Doğan her yavrunun bağırdığı düşünülürse bunun ayırt edici bir yönü yoktur. Böğürmenin sebebi Merkez Asya’nın hayvan yetiştiricilerinin sürüyü besleme tarzıyla ilişkilidir: süt inekleri otlamak için serbest bırakılır, ama onlar kendi kendine ağullarda tutulan ve devamlı annelerine gitmek için böğüren yavrularına geri döner. O halde, süt ineklerinden oluşan sürüde bir yaşındaki danaların ‘böğürtölmeleri’ özel olarak planlanmış ver gerçekleştirilmiştir. Fiil gövdesi *buza- olup, ikincil şekli la- → *buz(a)la- (bir şeyin tekrar tekrar yapıldığı anlamına sahiptir ve Başkurt Türkçesi’nde buşla- ‘sesli uzunca ağlamak, (yan anlam) kötü sesle uzunca şarkı söylemek’ şeklinde görülür) fiilidir (BRS 116). E. V. Sevortyan bu durumu fark

etmeyip *boz(u)la- şeklini isimden türeyen fiil olarak incelemiştir ve varsayımsal bir kelime olan *bozu ~ bozo (dana kelimeyi anlamında) şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu şekli reddetmek gerekir. *Bz yansıma sesinde keskin ‘şangırdayan’ bir nitelik vardır (Başkurt “kötü ses” nüansıya da bu ses ayırt edilmiştir) ve bu ses *bug şeklinde erkeğin çıkardığı böğürtü sesinden ayırt edicidir. Açık hece yapılı bir arkaik niteliğe sahip kelime yapan ek gı- / gu- dışında *buzagu şeklinin çok eski zamanlardan olduğuna Moğol lehçelerinde kökleşmiş Eski Bulgar şekil tanıklık eder: Yazılı Moğolca : biragu, Halha : byaruu, Buryat : buruu ‘bir yaşındaki dana’, ayrıca Buryatçada ‘bir yaşa kadar (ayı, vaşak, Avrupa musu, geyik)’ anlamı da vardır (Leksika, 438).

EDPT, 391’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

Buzağı bir yaşına kadar olan “dana” anlamına gelir. Sondaki ünlü ve önden önce gelen art dil sesi g- çok eskidir.

B. Munkaçi, bu kelimenin kökenini Hint-Avrupa dillerinden çıkarmaya çalıştı, krş. Eski Hintçe : paçu, Avestçe : pasu, Hint-Avrupa dili : *peku (Nuk, XXIV, 404, Ksz, VI, 377). A. İoki, B. Munkaçi’nin etimolojisinin fonetik bazda tatmin edici olmadığını haklı olarak gösterdi (MSFOu, S III, 111). *Buzagı (buzov) kelimesinin Sümerce bir ‘hayvan’ ile ilişkisi için, G. Ramstedt’in kendi Kalmuk sözlüğünde (s. 69a) gösterdiği varsayımsal şekil tartışmalıdır.

İncelenen kelimenin bilinen tüm çeşitlerinin karşılaştırılması *buzagu ~ *buragu Eski Türkçe şekline ulaşmamıza olanak sağlar (buz ~ bur ‘koyu’, krş. ‘gri’, krş. Eski Türkçe buz, Yazılı Moğolca : bora, boru). Yazılı Moğolca : biragu ‘iki yaşındaki dana’ < Eski Çuvaş : *buragu (Çuvaş : năru). O halde, *buzagu kelimesini hayvanın deri tüyünün değişimi ve derisinin renginin koyulaşması anlamında ele almak gerekir, krş. Yakut : borvosku ‘derisi koyulaşmış dana’, ‘4-5 ayı geçmiş dana’. Son olarak da E. Pekarskiy *borvor- ‘kararmak’, ‘koyulaşmak’ ile söz konusu kelimeyi karşılaştırır (P, 506). Yakut lehçesinin araştırmacılarına göre, Yakut Türkçesi’ndeki şekil *boruosku’daki uosku- son ekini küçültme eki olarak; borōn’daki ōn- son ekiniyse fiilden isim yapan bir ek olarak değerlendirmek gerekir, krş. ān ~ gan- (İRLTYA, 100).

bürge ‘pire’

Kelimedeki artdamak ünsüzü Oğuz lehçelerinde düşmüştür.

Dış paralelleri: Moğolca : *bürge ‘pire, bit’ (KWb, 71); Korece : *pyərók (SKE, 198), [Leksika, 192].

Kelime eski bir yapım eki olan ge- ile biterek *bürge: şeklini oluşturur. Ayrıca (XIV) Moğolcada alıntı kelime olarak yer alır bk. (Haenisch, 1939: s. 13, no: 179; ADAW, 1957), [EDPT, 362].

bürküt ‘altın kartal, kartal’

Moğolca : bürgüt kelimesinin Türkçeden alıntı olduğu açıktır. Söz konusu kelimenin Altayca paralelleri vardır: Moğolca merkit ‘doğan’, Mançu-Tunguz : *muri ‘kartal’ (SSTMYA, 558), [Leksika, 169].

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

Ç

çağan ‘Akrep’

Geleneksel kıyaslama şu şekildedir: Moğolca : çaya ‘haşere’ (KWb, 420) O. A. Mudrakom tarafından önerilen Altayca kelimeye karşılık olarak gelmektedir (Mudrak, 1993: Dokt. Diss. 102): Türkçe d-, Moğolca y-’ye dönüşür, krş. Mançu-Tunguz : *çeye-ne ‘karides’ kelimeyi de bu kelime ile ilişkilidir (SSTMYA II, 419), Korece : *çyàn-kár ‘akrep’ (Leksika, 184).

EDPT, 403’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

çapak ‘ufak bir nehir balığı’

Leksika, s. 177’de kelimenin etimolojik açıklaması şu şekildedir:

Mümkün olan dış paraleller: Mançu-Tunguz : *sifa: Evenk : ceve ‘tatlısu balığı’, Ulç : siva’ ‘süzgeç’, Nanya : sinergin ‘yüzgeç’, Mançu : sifa ‘yayın’ (SSTMYA II, 74, 103, 990); Japonca : saba ‘uskumru’(Leksika, 177).

G. Clauson, s. 395’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

çätük ‘kedi’

“Çät-ük” yapısının “piş-ik” ile benzer olması yüksek ihtimaldir. *Çät gövdesi yansıtma niteliği taşıyabilir; ancak yansıma kelimelerin sonunda olan patlayıcı ünsüzler daha fazla belirgin ve keskin ses verirler: “Çat” darbe, çarpma ile ilgili bir yansıma kelimedir, bu yüzden bu durumda «kedi» adı için somut gerekçeler bulmak zordur. L. S. Levitskaya Türkçe kelime ile Nahçıvan-Dağıstan kökenli kelime ileri, Laksça : *ççitu ve diğerlerini kıyaslamıştır (ESTYA, el yazması). Hayvan yetiştiriciliği bölümüne bk. (Leksika, 193).

EDPT, 402’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

çekürtke ‘çayır çekirgesi’

Tatar lehçesi : *siikärtkä’ gibi şekiller, fiil kökü sek- ‘sıçramak’ ile birleşerek birleşik kelime oluşturmuştur, bk. VEWT 408. Dış paralellerle henüz karşılaşılmamıştır (Leksika, 187).

Çekürge:. Söz konusu kelime *ge:- eki ile biten birkaç eski hayvan ve böcek isminden biridir. Çağdaş lehçelerde kelime yaşar; ayrıca büyük miktarda fonetik değişiklikler meydana gelmiştir: k- / g- / w-, vb... Söz konusu değişiklik Güney-Batı lehçelerinde Osmanlı : rg- yerine rtk- kullanılarak meydana gelmiştir (Azeri ve Türkmen Türkçesi hariç) ve bu durum en eski kayıtlarda olmamasına rağmen orijinal telaffuz olabilir (EDPT, 416).

çıb/mçuk ‘pufla; ördek’

Kelime kıyaslama, benzetme veya yoğunluk anlamı veren lak- ekiyle yapılmış bir isimdir, bk. (Sev. Aİ., 220). *Kaşka ‘kellik, alındaki beyaz leke’ kelimesinden meydana gelmiştir, krş. Başkurt lehçesi : kaşkabaş ‘ördek (kel), kaşkabaş, dazlay’ (BYAYA II, 141). Ayrıca Başkurt lehçesi : tazbaş ‘ördek (kel)’ < taz ‘kel’ + baş ‘baş’ (BYAYA II, 238).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

çı:bun ‘eşek arısı, arı’

Kelimenin başındaki sedasızlaşma belirsizdir. Altayca proto tipleri: Proto Altay : *cebu- ‘yabanarısı; arı’: Mançu-Tunguz : *ceβu ‘yabanarısı’ (SSTMYA I, 268); Proto Moğol : *cöyei > cögei (B. Vladimirtsov’un kuralına göre, ikinci hecedeki *γ’nin düşmemesi diftong varlığıyla açıklanır) ‘arı’: Yazılı Moğolca : cögei, Kalmuk : zögö, zöge (KWb, 477), Halha : zogiy, Buryat : zygıy (Leksika, 186).

EDPT, 397 ve 838’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

çortan ‘turna balığı’

Leksika, s. 178’de kelimenin etimolojik açıklaması şu şekildedir:

Mümkün olan dış paraleller birçok Türk lehçesinde alıntı kelime olarak bulunmaktadır. Moğolca : *çurkay ‘turna balığı’, bk. KWb 434, (Leksika, 178).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

çümeli ‘karınca’

Sibiryaya lehçelerindeki kalın ünlüler fonetik dışı gelişmeler tarafından ortaya çıkmış olabilir. Mümkün olan dış paraleller: Korece : *çòm ‘bir tür haşere’; Japonca : *simi (Leksika, 184).

EDPT, 423’de kelimenin etimolojik açıklaması şu şekildedir:

Çüme:li: Bu kelime tuhaf şekilli olduğundan ve de “karınca” için iki eski kelime bulunduğundan dolayı (kumursga: ve karınçga) alıntı olabilir.

D

degiŋ ‘sincap’

Eski Türkçe *degiŋ’i *teyin ‘madeni bozuk para’dan ayrı tutmak gereklidir (Kıpçak, Türkmen Türkçesi). İncelenen kelimenin Fin-Ugor dillerinden alıntı olduğu hakkındaki varsayım şüphelidir (VEWT, 470). Kelime açıkça genel Türkçe nitelik taşır. Demek ki kelimenin çok erken bir dönemden olduğu söylenilebilir: Fakat K. Rédei’ye göre Ugorca şekiller (Kantice : läŋk, ŋaŋki, tänkə; Mansice : läŋın, l’əgən) läŋke kelimesinden gelir. Läŋke şeklindeki ilk ünsüzün d- olarak değiştirilmesiyle yapılan alıntının Güney Hant dilinden olması mümkündür, krş. (anlaşılan Evenkice : dŋkē ‘samur’ kelimeyi de bu şekil bir alıntıdır). Kelimenin başındaki ilk sessiz harf yüzünden, incelenen şeklin Fin-Ugor dillerinde kullanılan alıntı bir kelime olduğu da şüphelidir. Ayrıca aşağıdaki şu sebepler de bu şüpheyi destekler: Fin-Ugor : läŋke ‘sincap’ ile Marice : lum-šo ‘samur’ şekillerini kıyaslamak mümkündür, bu kıyaslamanın sonucunda Fin-Ugor : loŋa/ä proto şekli elde edilir (Altay : l/noŋ-; Proto Mançu-Tunguz : noŋso ‘kutup tilkisi, vaşak, samur’ ile kıyaslanabilir), (SSTMYA I, 605). Mançu : ninuri ‘kedi’, Korece : nənuri ‘kedi’ şeklinden alıntılanmıştır (SSTMYA II, 598); Hint-Avrupa : lunk- ‘vaşak’ şeklini de dikkate almak gerekir, krş. (OSNYA II, 34-35).

Altayca proto tip: Proto Altay : *çegun ‘tüylü hayvan’: Mançu-Tunguz : *cukun ‘su samuru’ (SSTMYA I, 271); Proto Moğol : (Kuzey-Batı) cegeken (< cigekeken daha önceleri meydana gelmiş şekille mi?) ‘obur’: Yazılı Moğolca : cegeken, Kalmuk : zēkn (KWb, 474), Halha : zeeh(en).

Birbirleriyle bağlantısı olan Moğolca ve Türkçe şekillerin bir kısmı Moğolca kökenliyen (Yakut : siägän), bir kısmı da başka bir dilden gelir: *yepke VEWT 195 (Tuva : çekpe ve Koybal : yäkpä ‘obur’ kelimelerinin dağlarda kullanılan Altayca

şekillerden alıntı olması mümkündür: Lebed : yäbäkäi (P IV, 386). *yemek > Teleüt : yimek ‘yemek’den, Teleüt : yimäkkäi (PIV 533) ‘obur’ (Leksika, 264).

Teying (?teyiŋ) ‘sincap’ ve ‘madeni bozuk para’ anlamındadır. Kâşgarî’nin verdiği şekil ve çeviri yanlış bir anlama yüzünden olabilir. Kelime tüm çağdaş lehçelerde yaşar. Güney-Batı lehçeleri hariç genelde *tiyiŋ / tiyin / ti:n şekillerindedir. Eskiden Rusya’da madeni paralar azken sincap derisi para birimi yerine kullanılmıştır ve *ti:n kelimeyi hâlâ Güney-Batı Türkmen : ‘köpek’ gibi bazı lehçelerde yaşar. Ayrıca para anlamında Farsçada da alıntılanmıştır (EDPT, 569).

durŋya ‘turna’

Geleneksel Altayca kıyaslamalar: Korece : turum, Japonca : *turû ‘turna’ (Polivanov, 1968: 1203; Starostin 1991: 71). Moğolca : togurigin (KWb, 397) kelimesinin söz konusu kelime ile ilişkisi açık değildir (Leksika, 173).

EDPT, 551’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

E

ebürdek ‘ördek’

Kelime dış paralellere sahiptir: Mançu-Tunguz : *awu-ŋga ‘deniz ördeği’ (SSTMYA I, 10), Japonca : *û ‘karabatak’ (Leksika, 172).

Ördek; sıfat ve isim şekillerinde kullanılır. Farklı olarak Kâşgarî *ördek kelimesini ‘kaz’, ka:z kelimesini ise ‘ördek’ şeklinde çevirir. Fakat bu bir hata olmalıdır. Morfolojik olarak kelime belki de fiilden gelen isim şeklindedir: ö:r- (kuş) ‘yükselen (sudan), (EDPT, 205).

G

ga:z ‘kaz’

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *gaf₃ ‘kaz, kuğu’: Mançu-Tunguz : *gāru (SSTMYA I, 142-143): Even: Ald : gāre, Even : gār, Mançu : garu, Korece : kirəki ‘kaz’, Japonca : kari ‘kuğu, yaban kazı’, bk. G. Ramstedt, SKE 97, Pop. VGAS 18, 120, S. A. Starostin 1991, 80 (Moğolca : galagu(n) ‘kaz’ ile ilgisi yoktur), (Leksika, 171).

Bir ön ek mi? Tüm çağdaş dillerde *ka:z ‘kaz’ şekli yaşar; M. Kâşgarî ka:z ismini al-batt ‘ördek’ ve ördek ismini de al-iwazz ‘kaz’ şeklinde çevirir. Fakat bu bir hata olmalıdır. Kelime bir türe aittir, önde gelen niteleyici isimler belirli türlerin ismini belirlemek amacıyla kullanılır.

G. Doerfer’e göre söz konusu kelime erken dönemde Hint-Avrupa dillerinin birinden alıntılanmış olan, muhtemelen Toharca bir kelimedir, krş. (Sanskritçe : hamsa; Eski İngilizce : gös; Almanca : gans). İncelenen kelime Farsçada alıntı kelime olarak yer alır, Doerfer, 1967: 1389, (EDPT, 679).

ge:ne ‘kene’

Farsçadan alıntı bir kelime olduğu varsayılır; fakat Farsça : ‘känä’ İran etimolojisine sahip değildir. Bu yüzden kelime Türkçe kökenli olabilir. Halaçça şekil Farsçadan ters alıntıdır. Mümkün dış paraleller: Korece : *kăi, Japonca : *kání ‘yengeç’ (Leksika, 183).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

göykenek ‘kerkenez’

Altayca proto tipler: Proto Altay : *giaxoyn- ‘atmaca’: Mançu-Tunguz : *giaxuy-n (SSTMYA I, 146). Eski Uygur : kekük, Karahanlı-Uygur : kekük’ün ‘bir çeşit doğan’ söz konusu kelime ile ilgisi olabilir, bk. (EDPT, 710); [Leksika, 170].

G. Clauson'da kelime yer almamıştır.

güñä / guña 'güve'

Ortada yer alan ñ- rekonstruksiyonu sadece Yakut Türkçesine dayandırılabilir (belki de Moğolca kökenlidir). Anlaşılan Kırgız Türkçesi'ndeki şekil Moğolca : kibe 'güve' ile birleştirilerek oluşturulmuştur. Bu rekonstruksiyon doğruysa, o zaman kelime şu dış paralellere sahiptir: Moğolca : kigursın 'sirke', Mançu-Tunguz : *kuni-kta 'atsineğindeki kurtçuklar'; Korece : *kəñui 'solucan, kurt'. Mamafih, Türkçede söz konusu Altayca kökün *kepelek 'kelebek' ile birleşik isim oluşturması mümkündür (Leksika, 186).

EDPT, 754'de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

H

(h)ökez 'öküz'

Türk lehçelerinde ve daha geniş planda Altay dillerinde incelenen kelimenin birkaç versiyonu yer alır:

a) söz konusu kelimenin özellikle Eski Türkçe (Altayca) kökenli olduğu hakkındaki versiyon;

b) Hint-Avrupa dillerinden söz konusu kelimenin alıntılandığı hakkındaki versiyon.

Baştaki h~y'nin yorumu birçok bakımdan çok önemlidir: Söz konusu fonemler protez midir; yoksa orijinal (kök) p^h'yi mi yansıtır. Prof. V. Vinter'in araştırmasından elde ettiği bulguya atıfta bulunan G. Clauson'a göre Türkçe öküz veya ököz "hemen hemen büyük olasılıkla Toharcadan alıntıdır", hem de özellikle Toharca B. şekli okso şeklinden değil, Toharca A. ökeş şeklinden alıntılanmıştır. A şekli ökeş eski şekil olarak tespit edilip, Türkçe ökez ~ ököz şekilleri söz konusu şekilden türemiştir (EDPT, 120). Mademki Toharca ve Türkçe dillerinin karşılıklı

etkileşimleri Orta Asya'nın veya Merkez Asya'nın doğusunda ya da Kuzey-Doğusunda başlamıştır (V. Vinter'e göre), o halde kayıtları VI-VIII yüzyıla kadar dayanan Tohar lehçelerinden birine söz konusu kelimeyi dayandırmak yanıltıcı olmamalıdır (tahminen söz konusu ilişkilerin başlangıç tarihî Proto Türkçe devrine kadar gider M. Ö. 1000 yılı).

G. Ramstedt'de "birleştirici" bir varsayımda bulundu. Bu varsayıma göre söz konusu kelime Genel Altayca olarak kabul edilir; Eski Altaycaya bu kelime Hint-Avrupa dillerinden alıntı olarak geçmiştir. Hint-Avrupa : peku 'hayvan', 'mal' > Altayca : pökü-r > Moğolca : hüker, Çuvaşça : vākär > Türkçe : öküz. Bu fikir T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanoviy tarafından desteklenir. Söz konusu kişiler, Altay dillerine uygun şekillerle açıklanan fonetik kaidelere uygun olan fonetik ilişkilerin Hint-Avrupa p[h]ek[h]u- şeklinin alıntılanmasının çok eski dönemlerde "Altay Dil Birliği"nde gerçekleştiğini gösterdiğini varsayar. Hemen yukarıdaki araştırmacıların gösterdiği rotasyona uğramış veya uğramamış şekiller arasındaki ilişkiler, G. Ramstedt'in açıklamalarıyla karşıttır. Öncelikle Türkçe z- şekilleri, sonra da Moğolca : r- şekilleri adlandırılır (aynı yerde). Bu yapıda Mançu-Tunguz şekillerin Altayca statüsü için belirli şüpheler bulunur: r- akıcı ünsüzünün Evenk ve Even şivelerinde düşmesiyle gövdesinin değiştiği göz önüne alınmasına rağmen bu şekillerin Moğolca alıntı olduğu düşünülür. Bu durumda Türkçe ve Moğolca dillerinin çok eskiden ayrı birer dil olduğunu ve birbirleriyle karşılıklı ilişkileri olduğunu açıklayan genel şema daha fazla yerine oturmuş olur: İncelenen kelime Proto Türkçeye z- şeklinde başta h veya h'siz alıntı olarak geçmiştir: (h)ökez; Eski Bulgar lehçelerindeyse r- şekli yayılmıştır: (h)öker. R- şekilleri Moğol lehçeleri tarafından alıntılanmıştır. Sonra da Mançu-Tunguz dilleri bu şekilleri Moğolcadan alıntılanmıştır. Türkçe ve Moğolca ekseninde söz konusu kelimenin yayılmasının ve hareketinin her yorumu şu sonucu çıkarır: söz konusu kelimenin varlığı Proto Türkçe ve Proto Moğolcaya kadar uzanır (Leksika, 439).

Öküz, (?ököz) sığır için kullanılan kelime ilerden biri, 'öküz'. *u:d ve *sığır şekillerine oranla daha spesifik bir kelimedir; fakat *buka: 'boğa', kadar spesifik değildir. Moğolcada erken dönemde alıntı olarak *hüker (Haenisch, 1939: 78) veya üker (Kowalewski, 1841: 562) şeklinde yer aldı. İncelenen kelime, çağdaş dillerin

çoğunda “öküz” anlamında yaşar. Ama genelde bu günkü anlamı iğdiş edilmiş boğa’dır, bk. (İRLTYA, 98). Toharcadan alıntı olduğu hemen hemen kesindir; Prof. Werner Winter bana kaynağın Toharca şekil *okso’dan ziyade, Toharca şekil A olmasının daha muhtemel olduğunu söyledi. Çok zarar görmüş bir metinde A şekli o (açıklık) olarak yer aldı (Sieg ve Siegling A_{459b}, I) fakat A şekli güvenilir bir şekilde *okäs olarak tekrar oluşturulabilir. Bu bağlamda da *okäs şekli standart Türkçede “ökez / öküz ve de ilk dönem Moğolca alıntı kelimelerin alıntılandığı l / r dilinde “öker” olarak yer alır (EDPT, 120).

Oguz (~ ögüz) fonetik bazda daha fazla eski bir şekildir. Bu kelimenin Çuvaş Türkçesi’nde *vākär şeklinde farklı olmasının nedeni Eski Türkçenin iki farklı büyük lehçe grubuna ayrılmasıdır: “r” grubu ve “z” grubu. Yazılı Moğolca : üher, Moğolcanın “r” grubuyla karşılıklı etkileşiminin sonucudur. *Oguz kelimesinde baştaki sesliden önce gelen ek sessizler başka lisanların etkisiyle meydana gelmiştir. *Oguz (~ögüz) şekillerinin Hint-Avrupa dillerinden yapılan en eski alıntılardan olması muhtemeldir (İRLTYA, 98).

I

ıvık ‘dağ keçisi, ceylan (dişi)’

Altayca paraleli: Moğolca : ivi ‘kuzey geyiği’ olabilir, Tuva Türkçesine ‘ivi’ olarak geçmiştir, krş. (fakat Samoyedçede de *ivi), (Leksika, 153).

ıvık ‘dişi ceylan’ anlamında olup erkeğine sukak denir. Orta Türkçe devrinde ayrak ve benzeri olarak yazılan kelimeler araştırılan kelimenin yanlış bir okunuşu olabilir. Fakat söz konusu kelime ayır- (adır-) şeklinden türemiş bir isim de olabilir (EDPT, 8).

ıyt ‘köpek’

E. V. Sevortyan g ~ i vokalizm değişimini eski dönemde lehçeler arasındaki alternasyonun bir yansıması olarak değerlendirir (ESTYA, 385); bu durumu başka

türlü değerlendirmek de mümkündür: Özellikle ön i ünlüsü kendisinden sonra gelen y sesi etkisiyle oluşmuştur (ayrıca kısaltma da meydana gelmiştir): ıyt > iyt > it. Karayimce dubletlerde aynı şeklin birbirinden farklı evrelerinde Oğuz Türkçesi it ve Kıpçak Türkçesi (Karayimce şekil buradan gelir) yit < iyt metatezi bulunmaktadır. Uygur Türkçesi'ndeki ş-, ıch sesinin (Çağdaş Almanca ile benzer durum) fonetik gerçekliğini gösterir. Salar ve Sarı Uygur Türkçesi şekilleri Uygur Türkçesi'nden, Özbek Türkçesi'ndeki şekilse Oğuz Türkçesi'nden alıntıdır.

Kelime tüm Türk lehçeleri gruplarında ve en eski yazıtlarda tespit edilmiş olmasına rağmen (Orhon yazıtları 'Bilge Kağan'da VIII yy. ve Eski Bulgar isimleri listesinde (VEWT, 174) Türkçe gibi görünmemektedir. Iyt şekli proto dil devresine aittir ve olasılıkla kökeni tarihî Doğu lehçelerine kadar uzanır. Bu lehçelerin mirasçıları ı artdamak ünlüsünü muhafaza eder; kelime Doğu'dan takvim işaretlemesi yoluyla Batı lehçelerine geçmiştir. Verilen kelimenin çok eski döneme ait olduğu y- metatezli (Karayimcedeki gibi) ve küçültme ekli (iki heceli çağdaş Çuvaşçadaki yita da böyledir) Eski Bulgarca şekil yethă (< yıtıh) ile onaylanır.

Önce A. M. Şçerbak tarafından önerilen ıyt şekli (en eski şekil) anadil evresine ait olarak kabul edilirse (SF, 194), söz konusu şeklin anadil konuşulan topraklarda tamamen yayılmış olmasına veya kullanımının belirli bir bölgeyle sınırlı kalmış olmasına bağlı olmaksızın, kelimenin pek genel olmayan fonetik yapısı mümkün olan imitativ şekile işaret eder. Türkmen : yit 'köpek ve insanı kovmak için söylenen haykırış', ıyt kelimesinde şu anlamın bulunmasına neden olur: insanın hayvana karşı seslenişi (sonuncunun yani hayvanın nitelikleriyle değil). Bu bağlamda özellikle hayvanı ürkütmek için değil, çağırmak için kullanılır. Fonetik olarak ıyt-ıyt-ıyt tamamıyla köpeğe çalınan ısığın imitasyonuna benzer.

M. Räsänen, Eski Bulgarca şekiller ve ıt ~ it ~ išt ile yapılan Yakutça samur ismi itiä, ıtı'yı göz önüne alarak Eski Türkçe itexi'yi buldu. Bu kelimeyi Mançu-Tunguz indaxun şekliyle kıyasladı (VEWT, 174). K. A. Novikova her yönden bu kıyaslamayı temellendirmeyi denedi. Kendisine göre, eskiden var olan ön ünsüzü içeren Çuvaşça şekile dayanarak Eski Türkçe yita kelimesini açıkladı. Köpeğin Mançu-Tunguz dillerindeki ismi için Evenkice : ɥınakun; Oroç : ɥınaku; Mançu : ɥındahın kelimeleri bulunmaktadır. İmitativ gövdeden ('çığlık atmak, çenilemek' anlamında) fiilden isim

yapan ekle türemiş giñ- + da- + kiñ- şekline ulaşıldı (bir önceki cümledeki lehçeleri göz önüne alarak). Daha sonra K. A. Novikova, Eski Türkçe y- sesinde Altayca g-’nin yansımasını, Eski Türkçe ta-’da ise fiil yapan da-/la- eklerini görüp zorlukla her iki sırayı birbirine yaklaştırdı. Bu yüzden Eski Türkçe kök morfemi giñ’deki ikinci ünsüzün ve kiñ- morfeminin tümünün kaderleri hiçbir zaman açıklanamamıştır, (Novikova 1971: 178-184; 1979: 60-63), [Leksika, 188].

EDPT, 34’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

İ

iars ‘kakım’

E. V. Sevortyan’a göre, söz konusu kelime Arapça kökenlidir. Başlangıç diftonglu rekonstrüksiyon Çuvaşça şekilden gelir; kelimenin sonu rs- şeklinde farklı bir şekilde bitmiştir. Kelimenin dış paralelleri ile henüz karşılaşılmamıştır (Leksika, 163).

EDPT, 240’da kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

Çuvaş ve Yakut lehçelerinin materyalleri “kakım”ın Eski Türkçedeki ilk ismi olan uzun sesliye sahip “ās” şeklini bulmamıza olanak tanır (İRLTYA, 142).

ingän ‘dişi deve’

Yukarıda gösterilen kelimesin, semantik çizgideki anlamı “yabani hayvanların dişisi”dir, söz konusu anlam şu varsayımı doğrular: Dişi deve ve inek isimleri yabani çift toynaklıların dişisi anlamındaki tek bir gövdeden gelir: inig veya farklı versiyonu in(i). İnek ve dişi deve anlamındaki şekiller farklı eklerin yardımıyla farklı zamanlarda oluşmuştur: ingäk şekli Moğolca şekil ile karşılıklı ilişkilerin uzun bir sürecinin gösterdiği verilere göre ingän şeklinden daha önce ortaya çıkmıştır. Bu durum dişi devenin Moğol isimleriyle de doğrulanır: Yazılı Moğol : ingen; Halha : inge(n); Kalmuk : ingn; Buryat : engi(n) vb. her yerde ‘dişi deve anlamındadır. Daha

eski anlamların yokluğu (yabani hayvanlarla bağlantılı) ve hemen yukarıdaki Moğolca şekillerin fonetik görünüşlerinin Türkçe şekillere olan özdeşliği sebebiyle söz konusu şekiller Türkçeden alıntı gibi gözükür (Leksika, 447).

İnge:n ‘dişi deve’. Görünüşe göre kelime isim kökenlidir (?) *İn şeklinden isim, bk. ingek. (EDPT, 184).

“inäk” kelimesi tür anlamı ifade etmez krş. (Yazılı Moğolca : *ünigen), hayvanın dişisini belirtir. *inğän ‘dişi deve’ şeklinin şu kelimelerle oluşumu aynıdır: inçäk ‘dişi köpek’, änäk ‘dişi’. Bu kelimelerin gövdesi *inä, *änä ‘anne’dir (İRLTYA, 97).

in(i)gäk ‘inek’

E. V. Sevortyan’ın Karaim Türkçesi : yinäk şeklinin ilk olduğu hükmü (ve bu hükmün üzerine yapılmış etimoloji: yeni- ‘doğurmak’ fiilinden yinäk) yanlıştır. Bu yanlışlığı tespit etmek için Karaim Türkçesi : yinäk ile Karaim Türkçesi : yinä ‘igne’ şekillerini karşılaştırmak yeterlidir (sonuncu şekil şu şekilde açıklanabilir: yinä < iynä < ignä), ineği isimlendirmede kullanılan y- ile oluşan Kıpçak Türkçesi şekillerinin öyküsü böylece anlaşılmış olur: yinäk < iynäk < ignäk < ingäk. *ng- (η-değil) sesinin gerçekliği runik el yazmalarıyla onaylanır. Çünkü runik yazıda η- için özel işaret bulunur.

Eski şekillerde ng- sesinin η- sesi içindeki bağdaşmazlığı varlığı mümkün olan bir ünlüyü bildirmektedir: in¹gäk ~ inigäk; n- ile kurulan Oğuz Türkçesi şekilleri şu gelişimi açıklamayı gerektirir: ng- > η- > n-. Birkaç etimolojik versiyon vardır bk. (daha ayrıntılı bilgi için: ESTYA 1974, 359-360). Ortak nokta kelimenin morfolojik olarak yapısındadır. Bazı yapılara göre kelimedeki gak- / gäk- ekleri fiil, nadiren isim köklerine gelir, bu da en eski kelime yapımı metodunun kullanıldığının işaretidir (DTS, 652, 653); ancak fonetik ve semantik olarak kabul edilen fiil veya isim kökü in veya yukarıdaki söylendiği gibi, ini’yi bulmak mümkün değildir. Kelimenin baş ünlüsünün e ~ i şeklinde değişimi dikkate alındığında V. Şotta’nın varsayımına dönmek mümkündür. Bu varsayıma göre inek ismi enä ‘ana’ ile ilişkilendirilir (E. V. Sevortyan’da bu varsayıma meyillidir: ESTYA 1974, 360). Morfolojik olarak bu

durum ärkäk ‘erkek’ şekline paralel olabilir (< är ‘erkek’ + kāk- / gāk-); e- > i- geçişi benzeşmeyi etkileyebilmiştir (Halk Etimolojisi): indä- şeklindeki in ‘ses’ ve inlä- ~ inrä ‘inlemek, ıhlamak, nefes almak, böğürmek, hüngür hüngür ağlamak vb.’ şekillerindeki in bk. (daha fazla ayrıntı için ESTYA 1974, 356, 366), burada düzenli aralıklarla ineklerin yaptığı soluk alıp vermeyi de dikkate almak gerekir. Tuva, Tofalar Türkçesi : inig ‘Avrupa musunun dişisi’ gibi kelimeler kıyaslanırsa, bu durumda äk- ek olabilirdi (ilk kök ünlüsüne ilişkin problemlerle). Bu kökün ingen ‘dişi deve’ isminde de bulunduğu varsayılır.

Birçok kez Türkçe ingäk ile ineğin Moğolca isimlerinin kıyaslanması teklif edilmiştir: Yazılı Moğolca : ünigen; Buryat : uneä(n); Halha : unää(n); Monguor : uniē; Bonan : unaŋ vb.). Moğolca da inig şeklinden n- gövdesinin oluşması morfolojik açıdan belki de özel bir durum olarak açıklanabilir. Büyük ihtimalle Buryat : unägä(n); Halha : unäg(än) ‘tilki’ kelimeleri vahşi hayvanların dişileri anlamını taşıyan bir kelimenin iki şeklidir. Kalmukça şekil her iki şekli birleştirir ve açıklar: Kalmuk : ungn [ungen] ‘dişi (vahşi hayvanlar için)’, ‘arkeik anlam: bir yağındaki dana’, ‘tilki’. Türkçe (inig-äk > ingäk) ve Moğolca (inig-än > ünigän) şekillerindeki kullanılan ekler arasındaki fark gösterilen türeyici gövdenin (her iki dil grubu için) çok eskiden beri kullanılmakta olduğunu ve incelenen şekillerin oluşumunun çok eski bir zamanda gerçekleşmiş olduğunu ifade eder. Açıklanan şekil hemen yukarıdaki şekillerden çok daha önce ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü Eski Türkçede ve Eski Moğolcada aynı gövdeden tek ismin türetilmiş olması için, söz konusu orijinal gövdenin eski bir zamanda kelime olarak kullanılması gerekirdi; bu şu anlama gelir: inig kelimeyi (veya başka bir birincil gövde), çift toynaklı yabancı hayvanın dişisi anlamında kullanılırken evcil hayvan türü için kullanılmaya başlandı ve daha sonra da çok daha fazla sınırlı olan erken temasın kopması zamanında (genetik veya bölgesel temas olması kelimenin tarihî için önemli değil) her dil ailesinde özel bir ikincil gövde meydana geldi (Leksika, 436).

İnge ‘inek’ isim kökenli mi (?) *in’den isim, krş. inge:n; bu iki kelime uzak geçmişte büyük olasılıkla aynı kökten gelir; tüm çağdaş lehçelerde ‘inek’ vb. olarak bulunur (EDPT, 184).

İňäk. Eski şekillerde çağdaş şekiller arasındaki fark artılsil ‘ŋ’nin düşmesidir. *İňäk kelimeyi krş. (Yazılı Moğolca : *ünigen) belirli bir türü belirtmez sadece ‘dişi’yi belirtir. *İňän ‘dişi deve’ inçäk ‘dişi köpek’ änäk ‘dişi’ gibi kelimelerle aynı kökten gelir. Bu kelimelerin gövdesi *inä, änä ‘ana’ olabilir (İRLTYA, 97).

irbiş ‘panter, leopar’

G. Clauson’un yorumu daha ikna edici gözükmetedir. Ona göre çağdaş dillerdeki ‘irbiz, irbis’ şekilleri Moğolcadan ters alıntıdır: ESTYA’da yer almış ‘ilbirs’ gibi modern şekiller özellikle incelenen kelime ve “yo:l-bars”ın birleştirilmesi sonucunda oluşturulmuş birleşik isimlerdir. E. V. Sevortyan’ın yukarıda bahsedilen eserindeki Kumuk Türkçesi : ilbis ‘iblis, şeytan’ şeklinin incelenen kelime ile ilişkisi yoktur, bu kelime Arapça : iblis ‘şeytan’ kelimesinin metatezidir.

Mümkün olan Türk lehçeleri dışındaki paraleller şunlardır: Moğolca : *elbenki ‘rekun’ KWb 201 (TM’de alıntı), (Leksika, 156).

İrbiş ‘Sibirya panteri’. “Felis irbis”, “irbis” şeklinde Moğolcada alıntı kelimedir (Kowalewski, 1841: 324; Haltod, 1949-1953: 72). Buradan kelime Avrupa zooloji terminolojisine girdi ve Kuzey-Doğu Lebed lehçesinden tekrar alıntı yapıldı, Teleüt : irbis R I 1471. Kuzey-Doğu Tuva : irbiş büyük ihtimalle orijinal telaffuza sahiptir, fakat *irpiş de olabilir. Erken zamandaki tüm şekiller Uygur Türkçesidir, fakat bu lehçedeki şekillerde alfabe açık değildir; çünkü son ses kesin değildir: s- olmadığı kesin, ç- ve z-’de olamaz (EDPT, 199).

Altayca : irbis, Tuva : irbiş < Moğolca : irväs (İRLTYA, 139).

K

kä:kilik ‘keklik’

Farsçadan ters alıntı olan Halaçça şekil. Geleneksel olarak kelime yansıma isim olarak kabul edilir. Henüz dış paralelleri ile karşılaşılmamıştır (Leksika, 173).

EDPT, 710-711’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

kama, kamlaug ‘su samuru’

Kelime daha sonraları tespit edildi; ancak bu kelimenin Altayca paralelleri de olduğu kesindir: Proto Altay : *kuama ‘sudaki yabancı hayvan’: Mançu-Tunguz : *kuma ‘fok’ (SSTMYA I, 430), Korece : *kōm ‘ayı’, Japonca : *kuma ‘ayı’, bk. SKE 122-123.

◇ Sibirya Türk lehçelerindeki Hakas : xamnos; Kaçin : kamnu:ş; Şor : kandus; Çulim : kamnots şekillerinin kökenlerinin kamduz şeklinden geldikleri, kama ‘su samuru’ ve kunduz ‘kunduz’ kelimelerinin birleşmesiyle oluştukları veya kunduz şeklinden çıkan değişmeyen tabu şekiller vasıtası ile meydana geldikleri yorumu yapılır bk. (Doerfer, 1967: No: 1534); Altayca sözlüğün yorumunu da karşılaştırınız: “kam-tuş, < kama + utış ‘su samuru’ şeklinden oluşan birleşik bir isimdir. İkinci bölümdeki utuş, Çuvaşçada : ӳdӳr ‘su samuru’; Yakut Türkçesi’nde : itii ‘şeklinde, karşılaştırınız : Japoncada : itati ‘samur’. Ancak anlaşılan, gerçekte bu şekiller kamluç şeklinden gelir, söz konusu şekil kam-lug şeklindeki lug- yapım ekinin atılıp ç- diminutivinin gövdeye eklenmesiyle oluşmuştur (Leksika, 161).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

kamtala ‘tahta kurusu’

Kelime *kan ile benzeşmeye girerek fonetik kurallarına aykırı olarak yeniden düzenlendi; Yakut lehçesi şekli *hapta- ‘düz’ < Moğolca ile benzeşti, bk. (Kalużyński, 1961: 40).

Mümkün olan dış paralel: Mançu-Tunguz : *kiamfi- ‘kerevit, kene’ (SSTMYA I, 388), [Leksika, 183].

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

kañçık ‘dişi köpek’

G. Clauson’un belirttiği gibi kelimenin Kuzey-Doğu lehçelerinde bulunmayışı göze batmaktadır (EDPT, 634): Diğer Türk lehçelerindeyse kelime ‘dişi köpek’ anlamında yer alır. G. J. Ramstedt ve M. Räsänen kan-çık gövdesini Hint-Avrupa kan (Latince : canis) ile kıyasladılar, kıyaslanan kelime kan Doğu Hint-Avrupa dillerinde diş sessizleri vasıtası ile eski şekil kuon’dan gelmiştir: Eski Hintçe : śuva; Avest : span; Farsça : sag ve de Toharca : ku (T. V. Gamkrelidze, V. V. İvanov 1984, 1041, 590). Bu durumda da eğer Hint-Avrupa lehçeleri Türkçe kan- şeklinin kökeniyse, o zaman bu lehçeler çok eskiden beri gırtlaksıl sesi muhafaza etmiştir. Dişi köpeğin Türkçe isminin kañ ~ goeñ / gieñ ‘çenileme, ciyak ciyak bağırma’ imitativ kökünden gelmesi mümkündür. Söz konusu kök Mançu-Tunguz ve Moğol dillerinde sıkça yer almaktadır (SSTMYA I, 146), ayrıca Türk lehçelerinde de sıkça muhafaza edilmektedir: Kırgız : kañk ‘keskin çınlama, keskin köpek havlaması’; kañkşıla- ‘çenilemek, keskin çığlıklar atmak’; Hakas : hañ ‘cıvıltı, ciyak ciyak bağırma’, haıla- ‘ciyak ciyak bağırma, çenilemek’; qan-çiq ~ kan-çık’daki ŋ- > n- geçişini pozisyonel olarak açıklamak gereklidir: ŋ-’ç- > n-’ç-, yani verilen morfolojik türev, özellikle bölgesel olarak sınırlandırılmıştır (Leksika, 190).

EDPT, 634’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

ka:pan ‘erkek yaban domuzu’

Moğolcada kelime geç dönemde yer aldığından büyük ihtimalle kökeni eski Türkçedir. Kelimedeki ses değerinin uzunluğunun sonradan kısaltılmış olduğunu Güney-Batı Türk lehçelerinde ortada yer alan sedalı b- sesi göstermektedir.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Altay : *k’iapa-: Türk lehçeleri : *ka:pan; Moğolca : *kabtaga ‘yabani deve’; Proto Mançu-Tunguz : *hiafu ‘geyik yavrusu’ (Leksika, 156).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

kaplan

İncelenen kelimenin la- kuvvetlendirme ekiyle kap- ‘karmak’ fiilinden türemiş olması en yüksek ihtimaldir. Türkmen : gaplaŋ ismindeki son ŋ-, Türkmen : peleŋ ‘kaplan’ etkisinde oluşmuş olabilir (Leksika, 157).

Kapla:n ‘kedigillerden olan büyük bir hayvan’, büyük olasılıkla ‘kaplan’ anlamında değil, ‘leopar’ anlamındadır; fakat doğu terminolojisinin bu konudaki zenginliği anlamı hakkında emin olmayı engeller. *la:n- ile biten hayvan isimlerinden biridir. Tüm ağdaş dillerde yaşar (Kuzey-Doğu hariç), (EDPT, 584).

“Kaplan” kelimesindeki son sessiz ‘arslan’da olduğu gibi ‘ŋ’den gelir. Bu ‘ŋ’ sesinin varlığı da bu kelimelerin ikinci unsurlarının özdeşliği hakkında konuşmamıza neden olur. *kapl veya *kapıl şekillerinin ilk anlamı belli değildir, ancak bu kelimenin al(a) (W. Bang. [KSz, XVII, 127) kaplan < *kapa, kaba + ılan) kelimesine yakın olduğu veya sinonim olduğu varsayılabilir. Kırgız Türkçesi’nde ‘b’ sedalı nsznin ‘p’ yerine *kabılan kelimesinde bulunması *kan’dan yapılan *kapıl (kabil) şeklini işaret eder. *Kapıl kelimesinin *kan’la olan bağı, *yaş kelimesinin *yaşıl ‘yeşil’ ile olan bağı gibidir (IRLTYA, 138).

karga

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *kari ~ *kari ‘karga, kuzgun’: Proto Mançu-Tunguz : *kari ‘mitolojik bir kuş’ (SSTMYA I, 415); Proto Moğolca : *keriyen < *keri-gen ‘kuzgun’: Orta Moğolca : kere’e, keri’e ‘kuzgun, karga’ (SH 99), Yazılı Moğolca : keriyen, Kalmuk : ker  (KWb, 226), Halha : heree(n), Buryat : huree, Mongour : k’eri y (Leksika, 171).

EDPT, 653’deki açıklama farklı değildir.

karınça ‘karınca’

Kelimenin yayılma şekli göz önüne alındığında, bölgesel olarak Oğuz Türkçesiyle sınırlı olduğu görülür. karın kelimesinden türemiş olması mümkündür (Brockelmann, 1954: 25a), [Leksika, 184].

Karınçga: ‘karınca’ özellikle bir Batı kelimesidir, ga:- ile biten eski bir hayvan ismidir; Kâşgarlı’daki şekil hatalıdır (EDPT, 662).

karlıg-aç ‘kırlangıç’

İki kelimenin birleşmesiyle yapılan oluşum şüphelidir, daha doğrusu ikincil bir kelime ile incelenen şekil meydana gelmiştir.

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : karagaçai ‘kırlangıç’ (KWb, 168), Türk lehçelerinde alıntıdır (Kaçın, Kızıl : hara:şhay, Rassadin, 1980: 35; Hakas : haçaçhay; Tuva, Tofalar Türkçesi : hara:çıgay), bk. (VEWT, 235b; Rassadin, 1980: 35-36, 67; buraya da bk. Joki, 1953: 162-163), [Leksika, 175].

Kargıla:c ‘kırlangıç’ ve benzer küçük kuşlar; diğer kuş isimlerinde de görülen laç- son ekinin bulunduğu *kargıla:c en eski şeklidir. Yakın bir zamanda göçüşmeyle *karlıga:ç oldu. Çünkü büyük olasılıkla ga:ç- benzer bir Türkçe ek olduğu için (bu ek birçok Türkçe lehçesinde büyük fonetik değişimlerle yaşar), (EDPT, 657).

karsak ‘dişi bozkır tilkisi’

Sibirya Türk lehçelerinde alıntı olan Eski Türkçe kelimenin, Moğolca : kirsas ‘dişi iri bozkır tilkisi’ şeklinden gelmesi mümkündür. Buradan da Mançu-Tunguz dillerine geçmiştir.

C. Brockelmann’a göre ise, söz konusu hayvanın ismi karsağın çıkardığı sestten gelir (Leksika, 161).

EDPT, 663’deki açıklama farklı değildir.

ka:rt-ı ‘kartal’

Karahanlı Türkçesi : kartal şeklinin ‘benekli koç; parçalara ayrılmış et’ incelenen kelime ile olan ilişkisi açık değildir. Kelime farklı eklerle oluşmuştur; bu eklerden biri vasıtası ile söz konusu kelime Moğolcaya karçigai şeklinde alıntılanmıştır. Daha

sonra da incelenen kelime tekrar Türk lehçelerine geçmiştir. O halde Moğolcadaki kelime Eski Türkçedeki şeklin eski paraleli olmuş olabilir.

G. Clauson’a göre, karta:l şekli ilk bakışta edilgen çatılı fiil kökenli olup hem isim hem de sıfat fonksiyonundadır ve karta:- fiilinden gelir. Bu doğruysa belki de orijinal olarak ‘lekeli, çizgili’ ve benzeri anlamındadır (Leksika, 169).

“Karta:l”, ilk bakışta pasif, fiil kökenli hem isim hem de sıfat fonksiyonundadır ve *karta:- fiilinden gelir. Bu doğruysa belki de orijinal olarak ‘lekeli, çizgili’ ve benzeri anlamındadır (Kâşgarlı hariç). Kâşgarî’de ‘kartal’ın veya ‘akbaba’nın bir çeşidi anlamındadır, belki de orijinal olarak ‘benekli, çizgili kuş’ anlamındadır (EDPT, 648).

kaşkal-tag ‘pufla; su tavuğu’

Kelime kıyaslama, benzetme veya yoğunluk anlamı veren lak- ekiyle yapılmış bir isimdir ve kaşka ‘kellik, alındaki beyaz leke’ şeklinden meydana gelmiştir. Başkurt lehçesi : kaşkabaş ‘(kel) ördek ve kaşkabaş ‘dazlak’; tazbaş ‘(kel) ördek’ < taz ‘kel’ + baş ‘baş’ şekilleriyle karşılaştırınız (Leksika, 172).

EDPT, 672’deki açıklama farklı değildir.

kayna-t ‘kanat’

Çuvaş Türkçesi’nde baştaki art damaktan çıkan sesin tamamen damaksıllaşmamasının düşen diftongu göstermesi mümkündür. Kelimenin eski şeklinde yer almış olan diftongla karşılaştırınız : Çuvaş : uır ‘kar’ < kiar, uın ‘kan’ < kian. G. Doerfer Türk lehçelerinde kullanılan kanat şeklini t- çoğul ekli şekil olarak yorumlar (Doerfer, 1965: No 771). Bu yorum yeterince gerçeği yansıtır, söz konusu şekli Teleüt, Altay Türkçesi : kana-r ‘balık yüzgeci’ şekli ile de karşılaştırınız. KWb 165a’da Eski Türkçe kelime, Kalmuk : han^a ‘kanattaki büyük tüyler, kanadın düzlüğü’ ile kıyaslanır; sadece Kalmukçada bulunan bu şekil özellikle Türkçeden alıntıdır; Moğolca : kana ‘duvar, bölme; birşeyin yan yüzeyi’ şeklinden anlam genişlemesi de mümkündür. Yazılı Moğolca : han-a(n) ‘yurtanın [bir çeşit göçebe

çadırı] duvarlarındaki parmaklıkların bulunduğu bölüm' (Lessing, 1960: 927); Moğol lehçesi : hana, hayä 'yurtanın parmaklıklı duvarı' (Todayeva, 1981: 229); Buryat : hana 'duvar'; Halha : hana(n) 'yurtanın parmaklıklı duvarı' (Hakas : hana 'duvar'; Abakan : kana 'yurtanın parmaklığı; tahta perde; 'duvar' (Verbitskiy, 1884: 125); Tuva : hana 'duvar; yurtanın parmaklığı' şekillerinde alıntılanmıştır, bk. (Rassadin, 1980: 35-36). kaynat kelimesinin Türk lehçelerindeki yansımalarının anlam gelişimini krş. (Oyratça tipi Moğol lehçeleriyle temas bölgesinde): Kırgız, Kazak, K. Kalpak, Altay, Kuman, Lebed, Tuba, Hakas, Çağatay Türkçesi : 'bez/yurtanın parmaklığının olduğu bölüm' (Couerteille, 1820: 420); Türkmen lehçesi : 'çamur harçlı evin bölümü'.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *kayn-: Proto Moğolca : *kai 'hayvanın ön ayağı (kürek kemiğiyle) (Proto Moğolca y- < n-), *kan-çui 'kol [gömlek, nehir]' (Leksika, 149).

EDPT, 635'deki açıklama farklı değildir.

käyik 'toynaklı av hayvanları; geyik'

Çağdaş lehçelerde kelime yabancı av hayvanı anlamında belirli kelime öbeklerinde yer alır: örneğin : Karayim : kiyik at 'yabancı aygır'; kiyik kiçi 'ceylan' (kelimesi kelimesine 'yabancı keçi'); Nogay : kiyik biyday 'yabancı buğday'; Tatar lehçesi : kik kaz 'yaban kazı' (DST, 245) vb. Niteleyiciden sonra kiyik kelimesinin gelebilmesi ilgi çekicidir, örneğin: Kırgız : to kiyik 'yabancı deve' Tarj. 110: sagır käyik 'yabancı inek'. Yabancı (evcil değil) anlamı temelinde anlam genişlemesi oluşmuştur: 'katı yürekli, amansız' (Karayim), 'ıssız' (Nogay) vb.

Çift toynaklı hayvanların ismi olarak keyik bazen renk anlamındaki niteleyicilerle kullanılır, örneğin : Kırgız : kızıl kiyik 'erkek ve dişi karacalar'; boz kiyik 'yabancı iri boynuzlu dağ keçisi, dağ keçisi; (erkek ve dişi) saygalar ve antiloplar; ak kiyik 'erkek ve dişi yaban koyunu, Kumuk : kuba giyik 'geyik; verb.176; ak kiyik 'sayga'; Şor : 'geyik', sar kiyik 'sayga'.

Çuvaş ve Hakas Türkçesi şekillerinde y- iç sesi bulunur; d-’li şekiller (Kutadgu Bilig’in Namangan nüshasında, Kutub “Hüsrev ve Şirin”) çok fazla miktarda düzeltilmiştir.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Mançu-Tunguz : *giw-çen ‘karaca’ SSTMYA I 148 (İRLTYA 120’de Şçerbak tarafından belirtilmiştir), (Leksika, 151).

Kéyik (?g) ‘dört ayaklı her tür av hayvanı’ için kullanılan bir terimdir. Bu yüzden belirli yabani hayvanlar, geyik, yaban keçisi, vb. için söz konusu kelime ‘yabani, evcilleştirilmemiş’ anlamında sıfat olarak kullanılır. Bu yüzden bazı yerlerde tam anlamını tespit etmek genelde güçtür. Tüm çağdaş lehçelerde yaşar. Çağdaş lehçelerde e- ve i- arasında ilk hecede olan aliterasyon orijinal é-’nin varlığını onaylar. Bu é- Eski Kırgız yazısında bulunur (EDPT, 755).

kedi

A. M. Şçerbak incelenen şeklin Hint-Avrupa dil ailesindeki kelimelerle ilişkisini belirtmiştir: Latince : catte; Almanca : katze... T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanov, kedi için kullanılan Hint-Avrupa dillerine ait kelimelerin kadis ‘kedi’ (Kuzey Afrika’dan) şeklinden geldiğini, Yakındoğu’dan yayıldıklarını ve Kuzey Afrika’nın kedi türlerinin başlangıcı olduğunu kabul etmektedirler. Türkçe kelime için en yakın proto tiplerin Kuzey-Kafkas dillerinden olması ilginçtir. M. Räsänen, Fin-Ugor dillerinden kökeni Türkçe olmayan paraleller göstermiştir (Leksika, 192).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

Kelime Hint-Avrupa dillerinden gelir krş. (Latince : catta, Almanca : katze, Litvanca : katé ‘kedi’). O. Şrader kelimenin Eski Keltçede : kattâ, katto olduğunu söyler (İRLTYA, 130).

keler ‘kertenkele’

G. Clauson’a göre iki kök mümkündür: kes- ve kel-. Birçok kez bu köklerle birleşik kelimeler elde edilmiş ya da tabu etkisi altında söz konusu şekiller oluşmuştur: Orta Kırgız : kelemiş, keler, keles ‘tarla faresi’, buradaki kelemiş

kelimesindeki miş- Farsça : muş ‘fare’ kelimesi ile aynıdır. kele ise kelāgü ‘tarla faresinin farklı bir türü’ ve Türkmen lehçesi : kelengi, keleni ‘iri fare’ kelimeleri ile kıyaslanabilir. Yakut Türkçesi : kulyeri ‘kertenkele’ Moğolcadan alıntıdır (Leksika, 180).

EDPT, 719’daki açıklama farklı değildir.

kelesken ‘kertenkele’

“Keler” maddesinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır (Leksika, 181).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

“Kältä” ‘kısa’ (> Farsça), kelimesinin yeniden kavranmasıyla oluşmuştur. ‘kertenkele’ ile ‘yılan’ı kıyaslarken kältä özel bir anlam kazanır, krş. Tatar : kältä yılan ‘kertenkele’ (RSI, II, 1121).

*Kéléskän kelimesi, Azeri : kærtänkälä ve K. Kalpak : kälti käläs kelimelerinin ikinci ögesiyle ortak kökene sahiptir (Leksika, 152).

keleski ‘kertenkele’

“Keler” ve “Kelesken” kelimelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır (Leksika, 180).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

kelez ‘kertenkele’

“Keler, kelesken ve keleski” kelimelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır (Leksika, 180).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

kepelek ‘kelebek’

Halk etimolojisi ve farklı yasaklar yüzünden, incelenen kelimenin fonetik değişimlere uğradığına ihtimal verilmektedir.

Önerilen dış paraleller: Moğolca : kibe ‘güve’, Japonca : *kàpàránkí ‘ocak çekirgesi, cırlak’ (Leksika, 187).

EDPT, 689’deki açıklama farklı değildir.

keskeldirik ‘kertenkele’

“Keler, kelesken, keleski, kelez” maddelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime ile aynıdır (Leksika, 181).

G. Clauson’da kelime yer almamıştır.

keslinç ‘kertenkele’

“Keler, kelesken, keleski, kelez, keskeldirik” maddelerinin etimolojik açıklaması incelenen kelime için de geçerlidir (Leksika, 181).

Keskinçü: ‘kertenkele’ alıntı kelime midir? krş. keler. Bu kelime morfolojik olarak fiilden türeyen isim olmasına rağmen (keslin- fiilinden çü- ekiyle isim) bu durum aldatıcıdır. Çünkü burada yabancı bir kelimeye Türkçe şekli verme çabası mevcuttur (EDPT, 750).

kirpi / tirpi ‘kirpi’

Başkurt ve Çuvaş Türkçesi şekilleri baş harf olarak t-’yi gösterir; ayrıca Özbek : tipratikân (İRLTYA’da tipra-tikân < tippa tikân ‘her yanda iğne ve diken var’ olarak halk etimolojisi yorumu yapılmıştır; fakat Özbek ve K. Kalpak Türkçesi’nde kirpi, kirpitikân ~ kirpitiken şekilleriyle adlandırılır), Tatar lehçesi : (DST, 408) tîrpä ‘iğneli sözler söyleyen kişi’ k-’lı şekiller, kirpik ‘kirpik, dikenler’ veya kirpiş- ‘tüyleri diken diken olmak, kabarmak’, kirpilän- ‘yüzünü buruşturmak, büzülmek’ fiilleri etkisiyle meydana gelir, bk. (ESTYA; eğer bu fiiller kirpi isminden

türemeyişler); o halde Proto Türkçe : tirpi şeklini kabul etmek ve bu şekli Moğolca : caraga ‘kirpi’ ile bağdaştırmak mümkündür (< dirβa; O. A. Mudrak’ın etimolojisi).

Kırgız : kirpiçeçen (kirpi + çeçen ‘çenesi düşük, geveze’); Kazak, K. Kalpak Türkçesi : kirpişeşen; Tuva : çara:çeçen (çara: ‘kirpi’ < Moğolca : cara: < caraga ‘kirpi’ + çeçen ‘iyi konuşan kişi’) birleşik isimleri, kirpi-tiken şeklinden kafiye olarak yapılır ve Türk masallarında kirpinin oynadığı standart rollerin çerçevesinde anlamları saptanır. Kirpi nitelenen öge olarak sıfat tamlamalarına oklu (kirpi) şeklinde girer: Türkiye Türkçesi : oklu kirpi; Azeri : ohlu kirpi; Türkmen : oklu kirpi; Karahanlı-Uygur : (MK) oklug kirpi (DTS, 369) kelimesi kelimesine ‘oklu kirpi’ (Leksika, 166).

EDPT, 737’deki açıklama farklı değildir.

ki:ş ‘samur’

Türk ve Samoyed lehçelerinin hangisinde kelimenin önce yer aldığı belirlenememiştir (Kamas : şili; Koybal : ssile ‘samur’). Metinlerde farklı yorumlar yapılmıştır. Türkçe kelime kesin Altayca paralellere sahiptir; bu yüzden Türkçe → Samoyedçe lehine karar vermek gerekir (Leksika, 162).

EDPT, 752’deki açıklama farklı değildir.

koçngar // koç ‘koç’

“Koç” kısa şekli için, ɲar- / gar- / kar-’lı iki heceli şekil genelde çıkış noktası sayılır, ancak, A. M. Şçerbak ’ın da haklı olarak belirttiği gibi “koç, en son oluşmuş bir yapı değildir”. Eğer söz konusu kelime Türkçe fiilden geliyorsa (Türkçe : koç- ‘sarılmak, kucaklamak, sarmak’, ‘koyunla çiftleşmek (koç için) gibi’, bu durumda koçnar “doğru” fiilden teşkil şekil olarak gözüktür (tahsis edilmiş, uygun semantikle). *Koç ise “konuşma şekli” olarak fiilden oluşmuş bir şekildir. Özellikle Kâşgarlı Mahmud’u hemen yukarıdaki açıklamalara göre anlamak gerekir: O koçnar şeklinin Oğuz Türkçesi : koç için çıkış noktası olduğunu belirtir (D-K I, 257). koçnar şekli Kâşgarlı Mahmud tarafından Türk lehçesi (Karahanlı Uygurcası) olarak

betimlenmiştir. Ancak Türkçe için verilen örneklerden birinde o qoç'u işaret eder (D-K II, 54), bu şekil sadece Oğuz Türkçesi'nde olmamış fakat stilistik olarak kullanımının bu lehçeye indirgendiği hissedilmiştir. Kısa şeklin Doğu-Türk lehçelerindeki varlığının delili Moğol lehçeleridir. Moğolcada kısa şeklin Oğuz lehçeleriyle kurulan temas sonucu meydana geldiği şüphelidir. Moğollar, diğer tek heceli gövdelerde olduğu gibi ünlü harf eklemeli olarak “konuşma” şeklini alıntılادılar: Yazılı Moğolca : kuça, Buryat : husa, Halha, Kalmuk : huts. Hakas, Altay ve Kırgız Türkçesi i-a telaffuz şekilleri dikkate alındığında Moğolcadan bu lehçelere tekrar alıntı yoluyla söz konusu kısa şeklin girdiği tespit edilir; Kırgız Türkçesi'ndeki semantik hareketi şu varsayımla açıklamak mümkündür: kuça kelimesi ile iğdiş edilmemiş yeni doğan kuzular adlandırıldı (damızlık olarak ayrılanlar); sözlükteki erkek notu sanki bu durumdan bahsetmektedir (Leksika, 432).

EDPT, 592'deki açıklama farklı değildir.

Eski yazıtlarda sıkça tam şekille karşılaşılr: koç(u)ngar (MK, I, 321; II, 101; III, 102, 381; Arat, 1932: II, 195-196). Koçkar (Usp, 36). *Koçngar şeklini Türk lehçeleri divanının yazarı temel olarak adlandırır. Bu yazar tarafından kısaltılmış şekil olarak Oğuz (koç, MK, I, 321; II, 184) verilir. Sanki tüm bunlar kısa şeklin tam şekilden daha sonraki bir zamanda değişerek geldiğini anlatır. Yalnız farklı Türk lehçelerindeki kaynakların karşılaştırılması *koç şeklinin çok yeni olmadığını gösterir. G. Rahmati tarafından basılan metinlerdeki örnekler ve de M. Kâşgarî'nin sözlüğü incelendiğinde *koç şeklinin proto tipinin *koçun olduğu görülür. Bu bağlamda *koç ve *koç'un arasındaki, bağ morfolojik niteliğe sahiptir. Yani *koi (kon) şeklinin *koyuj (konun) şekline olan bağı gibidir (IRLTYA, 111).

koğan ‘tavşan’

Tüm kaynaklarda tavşan anlamındadır.

Dış paraleli: Moğolca : *küderi ‘misk geyiği’ olabilir (KWb, 244), [Leksika, 164].

*Koyan (koğan) ‘tavşan’ orta dönemden önce kelime not edilmemiştir; fakat çok daha eski bir kelime olması için iki sebep vardır: (1) bazı Kuzey-Doğu şekilleri

*koğan’a kadar gider (bu kelime eski olmalıdır); (2) Çuvaş Türkçesi’nde *kuyan son zamanlarda kullanılan bir kelimedir, bu lehçede çok eski bir kelime olan *horan (ḡ- ‘den r- ile) şeklinin varlığına, *kuyan kelimesi bir kanıttır, bk. (Egorov, 1964: 122). *koyun / köyön olarak Kuzey Doğu lehçeleri: Altay, Lebed ve Teleüt Türkçesi’nde yaşar (EDPT, 678).

Altayca : koyon, Türkmen : koyan, Tuva : kodan, koigun ve Hakas : hozan şekillerinin kıyaslaması, *koğgan, *koğgun şekillerinin fonetik bağlamda köken olarak değerlendirilmesine olanak tanır (çağdaş lehçe şekilleri için). Bu iki çıkış noktası olan şekilden dış arası *ḡ sesinin farklı yansımalarıyla ve artdilsil *g’nin ünsüzün ardından düşmesiyle fonetik farklılıklar meydana gelmiştir: krş. ingäk > inäk ‘inek’, kulgak > kulak ‘kulak’. Bu bağlamda Mari diline giren Eski Çuvaş *horan’ı göz önüne almak gereklidir, Tatar : *kuyan kelimesi, *horan kelimesinin yerine Çuvaş Türkçesi’nde kullanılmaktadır (İRLTYA, 136).

kogu ‘kuğu’

Yakut : kuba, farklı bir kökle incelenen ismin değiştirilmesi sonucu oluşmuştur: kuba ‘solgun, açık’ (VEWT, 295). Tatar, Başkurt Türkçesi : akküş, Kıpçak Türkçesi’nde ak kuw şeklinden oluşmuş ikincil bir adlandırmadır; akâş ve hurakâş şekilleri (hur ‘kaz’ ile yapılmıştır) Tatar Türkçesi’nden Çuvaş Türkçesi’ne geçmiştir.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : (?) k'ogu ‘kuğu’: Proto Mançu-Tunguz : *hūkuy (ksi-) (Güney *kūkuy, Kuzey *hūki-ksi > *hūksi) *kuğu’ (SSTMYA I, 426-427, II 336): Evenk : üksi, ekşi, ūkçe, Solon : otçël, Even : hūsı, Negidal : hūksı, Oroç : kūkku, Udege : kūhi hor (kūksiden mi?) Ulç : kuku, Orok : kūkku, kūku, Nanya : kūku Nh, hos’a (K-U) krş. (Proto Moğolca : *kogi-laß: Halha : hoylog, Yazılı Moğolca : koyiluß ‘kaplan’), (Leksika, 171).

EDPT, 609’daki açıklama farklı değildir.

koni (> *koñ) ‘koyun’

Tüm Moğol ve Mançu-Tunguz lehçe gruplarında söz konusu leksemin varlığıyla bağlantılı şu şekiller mevcuttur: Yazılı Moğolca : konin Buryat : honi, Halha : hon, Kalmuk : hñn; Evenk : konin, Ulç, Orok, Nanya : honi(n), Mançu : honin, Çj. : honi. Bu kelimenin çok eski olduğu şüphe götürmez. Çünkü içses olarak herhangi bir nazal ses, patlayıcı veya sızıcı ses dikkati çeker. Genelde erken dönemde Moğolcaya buradan da Mançu-Tunguz dillerine geçen Türkçe şekiller köken olarak değerlendirilir. Türk lehçeleri için sorun şudur: Oğuz lehçesinde ikinci hece in-, köken gövdesi olan koñ şeklini karmaşık hale getiren bir morfem midir (Örn.: A. M. Şçerbak in-’i küçültme anlamında bir ek olarak almaktadır), yoksa söz konusu hece ñ-’nin parçalanması sonucunda fonetik olarak yayılmış mıdır: ñ- > yn- > yin- ~ yun- (Räsänen, 1949: 177-179). Bu bağlamda ikinci hecenin Moğol-Tunguz ve Türkçe şekillerde tek bir kökene mi sahip olduğu kesin değildir. Bu hece parçalandıktan sonra fonetik olarak Oğuz lehçelerinde geç bir zamanda yayılmışa benzemektedir, bu durumda Moğol-Tunguz-Mançu (i)n-’de n- gövdesi oluşumu unsuru bulunmaktadır (yani semantik-dilbilgisel planda morfem). Bu açıklamaların tatmin etmemesi durumunda daha zor kabul edilebilecek olan açıklamalara yer vermek gerekecektir. Bunların başında Moğolca iki heceli gövdeyi, Mançu-Tunguz ve Türkçe şekiller için köken olarak almak gerekir. Bu durumdan kaçınmak için G. Doerfer Eski Türkçe koñan şeklini köken olarak ifade etmiştir, bu şekil Proto Moğolcaya Eski Türkçeden alıntılanmıştır; Türk lehçelerinde Eski Türkçe devrinde bu şekil qoñ şekline indirgenmiş ve tüm Türkçe şekiller ñ’nin gelişimiyle açıklanmıştır: Türk lehçelerinin çoğunda koy, Argu : kon, Oğuz Türkçesi’nde : koyn ve takip eden vokalizasyonla koyın, koyun. Çıkış kısmı hariç bu şema geleneksel bakış açısıyla yakınlık gösterir, söz konusu şema alternatif yapı olarak eski şekli düzeltmek şartıyla kabul edilebilir: G. Doerfer’in önerdiği gibi qoñan değil koni şekli doğrudur. Bu şekilden kabul edilen Türkçe şekiller (koni > koñ; koñ > kon; koñ > koyn > koyın, koyun; koñ > koy) ve de Mançu-Tunguz ile Moğolca şekiller gelişmiştir (koni > koni+n-), (Leksika, 431).

EDPT, 631’deki açıklama farklı değildir.

konguz ‘böcek’

Çuvaş Türkçesi hariç tüm kaynaklarda böcek anlamındadır; Çuvaş Türkçesi’nde ise birleşik kelimedir: hurt-hāmār ‘arılar’.

İki Altayca proto tipten oluşan yansıma kelime olabilir: a) Proto Altay : (?) *goŋu-f ‘atsineği’: Proto Mançu-Tunguz : *guŋu ‘büyük sinek, cırlak’ (SSTMYA I, 172); Proto Moğolca : *gugur ‘at sineği kurtçuğu’: Kalmuk : βūr (KWb, 157), Halha : guur, Buryat : guur, Ordos : gūr (DO 315); b) Proto Altay : (?) k'oŋu-f ‘haşere, parazit (kurtçuk)’: Proto Mançu-Tunguz : *huŋu-li ‘sinek kurtçuğu’ (SSTMYA II, 280); Proto Moğolca : *kugur-sun ‘sirke’: Yazılı Moğolca : kaβursun, Kalmuk : hūrsn (KWb, 202), Halha : huurs (Leksika, 187).

EDPT, 641’deki açıklama farklı değildir.

korday (korm-day?) ‘pelikan, balıkçıl’

Eski Türkçe > Moğolca : korda ‘pelikan’ (KWb, 187).

Dış paralelleri: Korece : kǎrmyákí, Japonca : kāmámái ‘martı’, Proto Mançu-Tunguz : *kompari ‘balıkçıl’ kelimesi ile karşılaştırınız (SSTMYA I, 413), [Leksika, 173].

EDPT, 649’daki açıklama farklı değildir.

kozi ‘kuzu’

Tüm kaynaklarda kuzu, (6 aya kadar) kuzu anlamındadır, Kırgız : (evcil ve yabani) kuzu; b) Türkiye : olgunlaşan meyvelerden ufağı; c) Karahanlı-Uygur : değerli, sevilen, Türkiye : irin, Azeri : sessiz.

Moğol lehçelerinde kelimenin uzun tarihîne tanıklık yapan morfolojik eklemeli rotatif şekiller yer alır: Yazılı Moğolca : kurigan; Buryat : hurga(n), Halha : hurga(n), Kalmuk : hurhn, ‘kuzu’, ‘müşfik’. Gerçek şuki Çuvaşçada Bulgar : r- şekli muhafaza edilmemiştir; Kuzey-Doğu lehçelerinde daha sonraları Moğolca alıntı olarak yer almıştır (Tunguz-Mançu dillerindeki gibi, Evenk : kurken, Baykal civarındaki ağız).

Lehçelerde karşılaşılan fiil kuzla- ~ kozla- ‘kuzulamak’, koz’dan ikincil şekil olarak yorumlanabilir. Özellikle bu isimden teşkil yapıdır; ama dikkat çekecek kadar geniş bir semantiğe sahiptir, örn. Karaçay-Balkar : kozla- ‘doğurmak (kısarak, inek, koyun için)’, ‘yuva yapmak (kuşlar için). Bu durum daha da geniş başlangıç semantiğine kozı ‘birkaç evcil hayvanın yavrusu’ şekli için tanıklık etmektedir. Söz konusu şekil daha sonra anlam daralmasıyla kuzu anlamını ifade etmiştir (Leksika, 433).

“Kuzı:” ‘kuzu’ çok eski, birinci dönem alıntı kelime olarak Moğolcada yer almıştır: *kuriga şeklinde (Haenisch, 1939: 72; Clauson, 1962: 235). Tüm çağdaş lehçelerde yaşar. Güney-Doğu, Merkez-Kuzey, Kuzey-Batı lehçelerinde büyük olasılıkla ikincil yaşam olan *kozı olarak yer alır (EDPT, 681).

Fonetik bağlamda en eski şekil *kozı veya *kuzı’dır. Bu kelimenin rotatif çeşitliliği hiçbir yazılı kaynakta yer almamıştır ve çağdaş Türk. lehçelerinde de belli değildir. Bu yüzden Altayca : kuragan, Tuva ve Hakas Türkçesi : huragan şekilleri Moğolcadan alıntı olarak değerlendirilmelidir, krş. Yazılı Moğolca : kuragan. Bu bağlamda yazılı Moğolca : *kuragan’ın Türkçe kökenli olduğu açıktır.

Eski dönemde Türkçe iki büyük lehçe grubuna ayrıldı, bunlardan birinde *z sesi kelimenin ortasında ve sonunda *r sesiyle yer değiştirdi. r- grubunu Çuvaşça tipindeki lehçeler z- grubunu ise diğer tüm lehçeler oluşturur. Eski Türklerin ve Moğolların birbirinden etkilenme sürecinin uzun olduğu açıktır. Bu süreçte farklı periyotlarda, farklı Türk ve Moğol kavimleri yakınlaşmıştır. Bu yüzden alıntı kelimeler iki yönlü olarak her iki dilde de yer almıştır. Bir lehçe grubundan Moğollar rotatif tipteki kelimeyi alıntılarken, diğer lehçe grubundan da *z sesinin yerine *r sesini koyarak alıntı yapmışlardır. O halde, *kuragan kelimeyi Eski Çuvaş lehçesinden veya Çuvaş lehçesine benzer lehçelerden alıntılanmış olabilir.

Ayrıca diğer Türk lehçelerinde karşılaşılmayan birçok kelimenin Moğolca ve Çuvaşçada yer alması da dikkat çekicidir (İRLTYA, 113).

kö:kegün ‘at sineği’

Kelime, kö:k ‘koyu mavi’ kelimesinden türemiştir; bu yüzden ilk anlam atsineği, büve olmayıp koyu mavi et sineğidir (MK’daki gibi), (Leksika, 185).

“Köke:gün” ‘at sineği vb.’. Köke:- fiilinden türemiş isim olabilir, bu fiil ise kö:k ‘gök mavi renginde olan herhangi birşey’ isminden türemiştir. Bazı çağdaş lehçelerde *kökü:n / kögü:n olarak bulunur: Kuzey-Doğu, Merkez-Kuzey, Kuzey-Batı (EDPT, 710).

kö:kerç-gen ‘güvercin’

Kelime *kö:k ‘mavi’den türemiş veya kö:k şeklinden halk etimolojisi benzeşmesi yoluyla oluşmuştur, krş. (Eski Romence bir alıntı olan Latince : columbus ile Slavca : golob).

Mümkün olan Altayca paraleller: Moğolca : kögürcigene (KWb, 236), Proto Mançu-Tunguz : *kukeki ‘alakarga’ (SSTMYA I, 427), [Leksika, 174].

EDPT, 713’deki açıklama farklı değildir.

köpäk ‘köpek’

Kırgız Türkçesi’ndeki köpök şekli (köp⁰k) ‘zayıf, güçsüz’ (insan için) ve K. Kalpak Türkçesi’ndeki şeklin semantiği ışığında köpäk kelimesi, köpä- ‘bölünmek, bir çok parçaya ayrılmak’ (isim ve fiil kökünden köp ~ köp- ‘çok’~‘çoğalmak’) fiil gövdesinden türüyerek isimleşmiştir diye yorumlanabilir. Bu yüzden eyleme bağlı her nesne/sonuç, anlam minimizasyonuna uğrar. Eğer ‘zayıf, güçlü değil’ anlamı ‘büyük olmayan köpek’ için birincil değil, yan anlamsa, türemiş gövde gav-gav şeklinde yansıma olarak yorumlanabilir. Bu durumda kökün imitativ yapısına açıklama olarak artdamaksıl telaffuz edilen varyantın varlığı gösterilebilir: Türkiye, Gagavuz Türkçesi : kopay ~ kopoy ‘iz, av köpeği’. köp kelimesindeki damaksıl telaffuz kop şeklinden daha düşük tonda bir havlama anlamına gelir. köpäk (kopay gibi) şekli tarihî ve çağdaş lehçelerde sınırlı olarak yer almış olmasına rağmen, kelimenin imitativ yapısı söz konusu leksemin ıyt şekli kadar eski olduğunun tespit edilmesine olanak sağlar. Muhtemelen incelenen kelime Karluk-Uygur bölgesinden eski bir lehçeye ait olup anlam kaymasıyla Oğuz lehçelerine geçmiştir: büyük olmayan köpek > köpek (Leksika, 189).

G. Clauson'da kelime yer almamıştır.

kös-kü 'fare; sıçan'

Yukarıdaki her iki şekilde farklı sufiks şekilleriyle meydana gelmiş aynı köke sahip kelimelerdir, bk. (Joki, 1952: 103). Eski Türkçe kelime Macarcaya alıntı olarak girmiştir (→ güzü 'tarla faresi'), bk. (MNYTESz I, 1113).

Kelimenin dış paralelleri henüz tespit edilememiştir (Leksika, 167).

*Küskü: 'sıçan, fare' (EDPT, 750).

*Küs(k)e 'sıçan, fare (tarla)'. *Küske kelimesinin başlangıcı görüldüğü kadarıyla yansımadır. B. Munkaçi *küs(k)e kelimesi ile, Hint-Avrupa kökünden kelimeler krş. (Sanskritçe : kaça, kaçikā 'gelincik' arasında bağlantı kurmayı denedi (KSz VI, 378). Bu bağlantı şüpheli gözükür (Leksika, 150).

kös-ürtke 'fare; sıçan'

"Kös-kü" kelimesi ile aynı etimolojik açıklamaya sahiptir (Leksika, 167).

"Kösürge:" / "kösürge:n" 'köstebek'. Her iki şekilde kaynaklarda bir kez yer almıştır; ge:- / gen- hayvan isimlerinde kullanılan eski bir ektir. Türkçede 'köstebek' için çok yayılmış bir kelime yoktur (EDPT, 752).

kös-tebek 'köstebek'

Özellikle birleşik kelimedir. Kelimenin ilk kısmının bir önceki kelimenin köküyle aynı olduğu açıktır; ikinci kısma açık değildir. köstebek kelimesinin Orta Kıpçak ve Eski Osmanlı Türkçesi eserlerdeki anlamlarını krş. : közsiz sebek (AbûH), kössüz tāmāk (Blg), gössüz tebek (TTS): EDPT 762. Farsçadan alıntı kör kelimesinin etkisiyle gelişen, halk etimolojisi yoluyla yayılan birçok varyantı karşılaştırınız, bk. (ESTYA), [Leksika, 167].

G. Clauson'da kelime yer almamıştır.

L. Budagov'un sözlüğünde (BSI II, 148) W. Radlov'un *köstā şābāk (RSI II, 1266) kelime öbeğiyle özdeş saydığı Türkçe körşebek kelimesi ile karşılaştırılır. *şābāk Türkçede küçük maymun anlamındadır ve bu yüzden *köstābāk kelimesinin etimolojik açıklamasına tastamam uyar. İncelenen kelimenin ilk bölümü Kâşgarî'de de aynı anlama gelen *kösürge, *kösürken kelimelerinin ilk hecesiyle kıyaslamak mümkündür (MK I, 490, 522), [İRLTYA, 151].

kudru-k 'kuyruk'

Altayca proto tipleri: Proto Altay : k'udur-g- 'kuyruk': Proto Mançu-Tunguz : huyrguy- (SSTMYA I, 325), Proto Moğolca : kudur-ga- 'kuyrukaltı kayışı': Orta Moğolca : hudurha (SH, 70), kudurga (MA, 308); IM (MA, 445), Yazılı Moğolca : kudurβa, Kalmuk : hudrga ~ hudsga (< *kudur-ska), (KWb, 195), Halha : hudraga, Buryat : hudarga, Ordos : hudurβa (DO, 363), Dagur : hırdırğa (Leksika, 145).

Morfolojik olarak edilgen fiil kudur-'dan isimdir, krş. kudurga:k, kudurgu:n; Moğolca köken *kudurga 'kuskun' (EDPT, 604).

kulan 'yaban eşiği'

Anlaşılyorki *kulan 'yaban eşiği' Moğolcadan daha önceleri alınmıştır (Kutsal Hikayelerden).

Söz konusu Moğolca kelimenin Altayca proto tipleri: çağdaş Türk lehçelerinde : *kulun 'aygır' ve Proto Mançu-Tunguz : gulu-ke-çen 'yaban geyiğinin ve Avrupa musunun dişisi, üreme yaşındaki bulan' (Leksika, 155).

EDPT, 622'deki açıklama farklı değildir.

*Kulan 'vahşi at', 'yabani eşek'. Etimolojik olarak *kulan, *kula 'sarımsı gri; 'açık sarı', 'doru' sıfatıyla bağlantılıdır bk. (RSI II, 967-968), [İRLTYA, 95].

kumır-ska ‘karınca’

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *kumı- ‘haşere türü’: Proto Mançu-Tunguz : *kumi-r- haşere, karınca’ (SSTMYA I, 430, 431): Evenk : kumikēn, kumirkēn, kumir ‘haşere, küçük böcek’; Solon : humine ‘karınca’, Even : kumnilen ‘ateşböceğinin adı’; burayla *kumke ‘bit’ kelimesinin de ilgili olması mümkündür (SSTMYA I, 430), [Leksika, 183].

EDPT, 628’deki etimolojik açıklama farklı değildir.

kunduz

*Kunu + utır ‘su samuru’ birleşimi mümkündür, krş. (kama yorumu); eğer hemen aşağıdaki son şekiller Hint-Avrupa [Slavca?] alıntı değillerse, birinci kısım şu şekillerden meydana gelir: Şor : kunu, kunuçak, Hakas : hunu, Tatar: Tob lehçesi : kunu ‘obur’, Başkurt : kono, Karayım G. : kuna ‘sansar’ (VEWT, 300). Ugor dillerinden de alıntı olması olanak dışı değildir bk. (VEWT, 301), [Leksika, 162].

EDPT, 635’deki etimolojik açıklama farklı değildir.

kur-baka ‘kurbağa’

*Baka ‘kurbağa’ ile yapılan birleşik kelime. G. Clauson’a göre ilk öge *kur ‘kemer’dir; fakat bunun başka bir kök olması da mümkündür, krş. Orta Korece : kòrò’an ‘salyangoz’. Tatar Türkçesi’nde kır ‘kır’ ile başlayan birleşik kelime olarak yer alır (Leksika, 180).

Kurbaka: ‘bir çeşit kurbağa veya kara kurbağası’, olasılıkla ikinci anlam geçerli; baka: ‘kurbağa’ anlamındadır ve M. Kâşgarî bu kelimenin *kur ‘kuru (kurug kelimesinin kısaltılmışı) ile baka: kelime ilerinden oluşan birleşik bir kelime olduğunu söyler; fakat *kur’un yukarıda verilen anlamı ve açıklaması incelenen kelime için şüphelidir. Büyük ihtimalle *kur bu birleşik isimde ‘kemer’ anlamındadır, böylece *kurbaka: ‘kemerli kurbağa veya vb. anlamına gelir (EDPT, 646-647).

ku:r-t ‘kurt (haşere)’

Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda “kurt, haşere” (ortak isim); Yakut : ufak sürüngenler. Tabulaşmış isim olarak kurt anlamında kullanılır.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *k’ur- ‘kurt’: Proto Kuzey Mançu-Tunguz : *(h)ure (STMYA I, 289), Proto Moğolca : *kor-kai (KWb, 188), [Leksika, 181].

EDPT, 648’deki etimolojik açıklama farklı değildir.

ku:rt ‘kurt (yırtıcı hayvan)’

Kelimenin kullanımı bölgeseldir (Oğuz Türkçesi); önceleri kurt ‘kurt (parazit), böcek’ anlamında kullanılırken, tabuya bağlı olarak anlam değişikliğine uğramıştır.

*Kurt için Oğuz Türkçesi bir örtmece daha: Türkmen : mö:cek, Türkiye ağızları : böcü, böcük (Aksoy, 1946: 11); bk. bögen > böye, böy-çek ‘örümcek, akrep, ısırın (sokan) böcek’ (Leksika, 160).

EDPT, 670’deki kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

külmüz ‘erkek yaban keçisi’

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Mançu-Tunguz : *gulu-ke-çen ‘vahşi geyiğin dişisi, doğurgan çağdaki Avrupa musu’ (eğer kulun ‘tay’ değilse), (Leksika, 153).

*Külmiz ‘dişi karaca, erkek karacanın dişisi’ (EDPT, 718).

küzen ‘karaca’

Macarca : görény ‘kokarca’ Eski Çuvaş : kürän şeklini yansıtmaktadır bk. (Gombocz, t.y.: 103; MNyTESz I, 1089).

Altayca paralelleri: Moğolca : *kürene ‘kokarca’; Proto Mançu-Tunguz : *hurgu-li ‘ayı’, huri-ke ‘dağ sıçanı, fok’ (SSTMYA II, 251, 285, 286). Geleneksel olarak Moğolcayla kıyaslama bk. (VGAS, 82, 112); ancak genelde Moğolca : küren

‘koyu kahverengi’ bu kökle ilintilidir. Eski Türkçe : kızıl ‘kızıl’ burayla ilgili değildir bk. (Starostin, 1991: 283). Bu yüzden hayvan isminin renk anlamına gelen bir kelimeden türediği kabul edilmez (Leksika, 163).

Çok eski bir kelime, Moğolcaya ilk dönem giren alıntı bir kelime: *kürene şeklinde (Kowalewski, 1841: 263b; Haltod, 1949-1953: 237). Macarcaya *göre’ny olarak girmiştir. Bu kelime Moğolca *küren / kürenj ‘kahverengi’ (bu şekil daha sonra bazı Türk lehçelerinde alıntı olarak yer almıştır. Alıntılama fonetik bazda olmamıştır, ama böyle bir ihtimal de vardır) ile bağlantılıdır, bk. (Doerfer, 1963: 328). Güney-Doğu hariç tüm çağdaş lehçelerde yaşar, bk. (İRLTYA, 146).

*Küzän ‘kokarca’ incelenen kelimeye görülen fonetik farklar çağdaş Türk lehçeleri çerçevesinde önemli değildir. Bu şeklin Macarcadaki varlığı (görény), aynı şeklin Eski Çuvaşçada da bulunduğu hakkında varsayımda bulunmak için gerekli temeli sağlar (Çuvaşçadan önemli miktarda kelime alıntılanmıştır). G. Ramstedt’in Genel Altayca eski bir şeklin yansıması olarak incelediği yazılı Moğolca : küreng ‘koyu kahverengi’de anlaşılan Eski Çuvaşçadan gelir (EDPT, 761).

L

la:çın ‘doğan’

Kelimenin baş harfi olan l- alıntı kelime olduğunu gösterir. Eski Türkçe : laçın, Moğolca : naçın ile Korece : naçen ‘şahin’ ile karşılaştırılır (SKE, 135). Korece kelime açıkça Moğolca kökenlidir; Türkçe ve Moğolca kelimelerin birbirine oranı açık değildir. İncelenen şekil kökeni belli olmayan göçebe kelime niteliği gösterir (Leksika, 170).

*l- ile başlayan kelimelerin içinde en uzun süreden beri kullanılan *laçın / *laşın şeklidir. Bu şekil tüm çağdaş lehçelerde yaşar. Muhtemelen Toharcadan alıntı bir kelime olduğu hemen hemen kesindir (EDPT, 763).

M

maçı ‘kedi’

Güney ve Batı Slav dillerinde bu kelime için paralel kelime bulunur: Slovence, Sırpça, Hırvatça, Bulgarca, Slovakça. mačka şekli morfolojik olarak Almanca : matz; Fransızca : matou kelimelerine göre karmaşıktır (Trubaçev, 1960: 98) ve Türkçe maçı için de aynı durum geçerlidir. Şu halde Slav lehçeleri bu kelimeyi güney Hazar-Bulgar yoluyla almış olabilir. Söz konusu kelimenin bir önceki cümlede bahsedilen yönde alıntı kelime olması, açıkça Bulgarcadan Macarcaya geçmiş olan macska şeklinin varlığıyla kanıtlanabilir. Ancak Bulgar ve Hazarlar da bu kelimeyi Doğu Avrupa’nın güneyinden veya yakın Kafkas’tan bir yerden almış olmalı; çünkü Türk dünyasının Asya bölümünde bu leksem görülmez (Leksika, 192).

*Maçı: ‘kedi’ (EDPT, 765).

O

og(ı)lak ‘oğlak’

Bazı lehçelerde 6 aydan-1 yaşa kadar çäbiç ~ çäbiş vb. kelimeyi muhafaza edildiğine göre oğlak için semantik olarak çıkış noktası doğumdan altı aylık süreye kadar olan zamandır. Kelimenin önsesiyle ilgili indirgenmiş süreçler, özellikle Kıpçak Türkçesi şekilleri, kelimenin eskiliğini gösterir. Hemen yukarıdaki açıklama için Bulgar Türkçesi : oğlag’dan gelen Macarca : olló ‘oğlak’ kanıttır bk. (ESTYA, 405). Söz konusu Bulgar Türkçesi şekil Çuvaşçada yer almaz.

Etimologlar oğlak ile ogul ve oğlan arasındaki farka dikkat ettiler. Bu bağlamda n- ve k- seslerini ilişkilendiren her iki şeklin gövdesinde ogul bulunur. ogul ve oğlan şekillerinin anlamlarının yaklaşık aynı olması ogul ‘oğul’ (çoğu hallerde), oğlan ‘çocuk’ anlamlarını örter. Bu yüzden belki, söz konusu kelimeleri şu şekilde geliştirmek doğru olacaktır: ogul < og ‘soy’. “Oğlan ve oğlak” şekilleri ise Hakas

Türkçesi : ogla- ‘bağırmaq, çağırmaq (çocuklar için), ogur-, okla-, okra- ‘bağırmaq, (acıklı) ses çıkarmak, böğürmek, anırmak’ vs. fiilleri ile bağlantılıdır; bu şekillerin tümü okı- ‘bağırmaq, çağırmaq’ fiilinden gelir. og(ı)la- fiilindeki la-, fiil yapan ek olarak yorumlanmaz, bu ek bir şeyin çok defalar (yoğunlukla) gerçekleştiğini gösterir. og(ı)lak ise ‘belemek’, ‘melemek’ anlamındadır (Leksika, 429).

*Oğ:lak ‘oğlak’ herhangi bir yaş grubu ile ilgisi yoktur, *çepiş şekli karşıttır. *oğul’dan küçültme eki ile oluşmuştur (EDPT, 84-85).

Ö

öyek ‘hayvan derisinin karın kısmı’

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *ñöye- ‘boyun altı tüyü’: Proto Mançu-Tunguz : *ñoye-lte (SSTMYA I, 129, 551): Evenk : muyālre, Even : ñöyelre, möyelre, (?) Oroç : vaya ‘boynun altındaki beyaz leke’, Orok : ñivelte (Leksika, 146).

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

P

pırış ‘kedi’

*Pırıs ve *mırış şekilleri, hemen aşağıda pişik şeklinde yapılan açıklamalara uymaktadır. Bu şekillerde p- ~ m- ve s- ~ ş- ses değişiklikleri görülüp Rusçada brıys ‘pişt!’ olarak yer almış olan yansıma köküdürler. Aynı kök karşıt anlamlara sahiptir: kis ‘kış’ ve brıys ‘pışt’ hayvanı çağırmaq / kovmaq. mırıt şeklinin verilen kelime adlarıyla özdeş olup olmadığı anlaşılamamaktadır (Leksika, 192).

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

pişik ‘kedi’

Yukarıda gösterilen kelimelerin bir kısmının veya tümünün aynı olması ve kökeninde kedi çağırma anlamına gelen yansıma kelime bulunması mümkündür. Burada yansımaların difüzyonu ses geçişlerini önceden belirlemiştir veya verilen durum için p- ~ b- ~ m- ve s- ~ ş- ses değişimleri görülmüştür; görülen şu ki bu şekildeki morfolojik kökler (dudak + sibilant ‘ıslık ünsüzü’) ünlü harf içermemişlerdir: ps gibi (/bz gibi, daha yukarıdaki dana ile krş.). Bu yüzden kökün ortasında ünlü çeşitliliği meydana gelmektedir: i, g, ü, u. Hemen yukarıda yer almış olan şekiller p (+ünlü harf) s kökünü ve onu izleyen eki içermektedir:

a) müş;

b) pisi daha çok çocuklar tarafından kullanılır. Söz konusu kelime yansıma kelime ve isim arasındaki sınırdadır. Bu kelimedeki i- gramer olarak somut bir anlama sahipmiş gibi durmamaktadır. Genel nominativ kategorisinde i-’yi değerlendirmek mümkündür;

c) pişik temel şekil olarak nesneyi oluşturur. k- ekini pisi gövdesinde veya ik- ekini pis gövdesinde, en eski şekil olarak veren k- partisip eki veya küçültme eki olarak yorumlamak mümkündür bk. (Doerfer, Tezcan, 1980: 172);

d) mişkiç şekline mişik gibi bakmak mümkündür. Söz konusu şekilde benzetme veya küçültme eki (i)ç- bulunur, bk. (daha aşağıya). Gösterilen yansıma kökü yayılmış olup Türk lehçelerinden başka dillerde de kullanılmaktadır. Bu kökün alıntı sayılmasının nedeni aynı kategoride yer alan kelimelerden oldukça farklı olmasıdır. Söz konusu kelime birçok dil ailesinde ortaktır ve temel kelime varlığında yer alır. Bu kelimenin eskiden beri yapılan semantiği için karşılaştırınız: K. Kalpak : mış-mış ~ mıs-mıs ‘lakırdı, dedikodu’. Buradan da söz konusu kelimenin ilk anlamının hayvanlar için kullanılmadığı ve ‘sessiz konuşma, fısıltı’ anlamına geldiği tespit edilir. Kırgız Türkçesi : mış yalnızca bir çağrı ifade etmez, bu yüzden bir örnek olarak kabul edilir (Leksika, 191).

EDPT, 772’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

*Pışık ‘kedi’ anlaşılan *pışık, vokatif kelime *pış’tan türemiştir, krş. K. Kalpak : pış-pış (=kis-kis) ‘kedi’yi çağırma sesi; Rusça (çocuk üslubu) kiska < kis-kis ile krş.

*Pışık şeklinin *pış ile açıklanması, iki tane *kedi ismini daha *pışık ile benzeşmesine olanak tanır: pesi (Başkurt : besäi, Tatar : pesi, Türkçe : pisi) ve mäche (Tatar : maçê, Tatar lehçesi : maçı). Bu iki şekilde önemli derecede fonetik değişikliğe rağmen vokatif kelime *pış'ı içerir. Son kelimenin Türkçe kökenli olmaması ihtimali vardır krş. (Farsça), (İRLTYA, 129).

S

sagısgan ‘saksağan’

Mümkün olan Altayca proto tipleri: Proto Altay : sakıs/c- ‘saksağan’: Proto Mançu-Tunguz : *saksa-ki ‘saksağan; ördek-saksağan’ (SSTMYA I, 56); Proto Moğolca : *sigaca-gai ‘saksağan’: Orta Moğolca : sayigai (Hua-i i-iu), yazılı Moğolca : siḅacaḅai, Kalmuk : şāz^agä (KWb, 354), Halha, Buryat : şaazgay; Mongour : sad’ziäge: (SM, 317).

Yansıma kökenli kelime olması da olasıdır (Genel Altayca seviyesinde mi?), krş. sakra- ‘cırıldamak’ (AbûH), Moğolca : şagşih (Leksika, 175).

*Sağızğa:n ‘saksağan’ (EDPT, 818).

sakırtka ‘kene’

Kıpçak lehçelerinde yer alan *kısır- ‘sıkıştırmak’ fiil gövdesinin etkisiyle, Tatar lehçesi : kızartkı, Kumuk, Nogay Türkçesi : kasartkı şekilleri oluşur.

Mümkün olan dış paraleller: Moğolca : *sag ‘haşere yumurtaları’, Proto Mançu-Tunguz : *şaku- ‘iki kanatlı küçük bir böcek’, Eski Japonca : *sugaru ‘yaban arısı’ (Leksika, 183).

*Sakırku: ‘kene’ (EDPT, 816).

sandığaç ‘bülbül’

Kelime Soğutçadan eski alıntıdır: znt’wç, kelimesi kelimesine anlamı ‘melodik bir sese sahip olan’dır. Soğudça : znt’wçh’mrı’ ‘şarkı söyleyen kuş’ şekli ile krş., bk. (Benveniste, 1948: 184), [Leksika, 176].

*Sanduma:ç ‘bülbül’ (EDPT, 837).

saŋk ‘kuş gübresi’

Geleneksel Altayca kıyaslama: Moğolca : sanga-sun ‘kuş gübresi’ (KWb, 313), Proto Mançu-Tunguz : *saŋan (Leksika, 150).

EDPT, 831’de kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

sar(ı) ‘atmaca türü’

Yakut Türkçesi’ndeki şekil Tuva Türkçesi’nden alıntıdır (rt- < rk-). Dış benzerleri için bk. (KWb, 313; Starostin, 1991: 295), Moğolca : sar ‘yırtıcı kuş’ (özellikle Türkçe kökenlidir), Korece : *sāy ‘kuş’ (Leksika, 170).

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

sarınçga ‘çekirge’

Orta çağdaki Kıpçak lehçelerinden birinden Rusça : sarança kelimeyi alıntılanmıştır, kelime (Tatar, Başkurt, Çuvaş lehçelerine de girmiştir). M. Räsänen’in sarıg ‘sarı’ kelimesinden, söz konusu kelimenin türemiş olduğu hakkındaki varsayımı, C. Brockelmann’ın Karahanlı-Uygur Türkçesi’ndeki şekli yanlış okuması üzerine temellendirilmiştir, bk. (ESTYA).

Kelimenin Altayca etimolojisi sağlamdır: Moğolca : *çarçaga ‘çekirge, ocak çekirgesi’ (KWb, 422). Mançu : *çaçaraku ‘çekirge’, Korece : *çānčári ‘yusufçuk’, Japonca : *sunsu-musi ‘ocak çekirgesi, cırlak’ (Leksika, 187).

EDPT, 845’deki etimolojik açıklama farklı değildir.

sa:zgan ‘sazan’

Tarihî ve tüm modern kaynaklarda sazan anlamındadır. H. Vámbéry, *ĆSpr.* : Amu Derya’da turna balığına benzer bir balıktır; sazgan şekli ise tarihî kaynaklarda ‘ejderha’ anlamındadır.

“Ejderha” ismi anlaşılan, Karahanlı-Uygur Türkçesi’nden alıntı olarak kaynaklarda yer almaktadır; ayrıca Macarcada da sárkánı ‘ejderha’ şeklinde alıntı kelimedir krş. (Almanca etimolojiye sahip olmayan İngilizce : shark ‘köpek balığı’). Anlaşılan öncelikle kılçıklı bir balık adıdır.

Kelimenin dış paralelleri: Moğolca : *sirüge ‘hani balığı’ (KWb, 366), Proto Mançu-Tunguz : *sarga ‘perki, gölge balığı’ alabalık’ (SSTMYA II, 65, 67), Japonca: *sakai ‘somon’ (Leksika, 179).

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

sebrük ‘mersin balığı’

*Sevryuga ‘mersin balığı’ olarak Rusçaya, söreg şeklindeyse Macarcaya geçmiştir, (MNYTESz III 581). Geleneksel olarak *sibri- ‘keskin olmak’ fiilinden türediği kabul edilmektedir krş. (Çuvaş Türkçesi’nde mersin balığının ismi şëvër sãmsa, kelimesi kelimesine ‘sivri burun’ anlamındadır), ama ikincil bir benzeşme de mümkündür (Leksika, 178).

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

serçe ‘serçe’

Kelimenin seç- ‘seçmek’ fiilinden türediği varsayımı halk etimolojisidir.

Mümkün olan dış paralel: Japonca : *süzúmé ‘serçe’ (Leksika, 187).

Seçe: ‘serçe’ (EDPT, 795).

sıçgan ‘sıçan; fare’

Tuva : şınğan, Sarı Uygur : şıgan (ESTYA’da geçen) kelimelerinin bu maddedeki sıçgan şekliyle ilgisi yoktur. Çünkü bu kelimeler ayrı olarak Sayan-Altay Tunguzcası’na aittir (Proto Mançu-Tunguz : *siñere ‘fare’ SSTMYA II, 92). Kelime sıç- ‘sıçmak’ fiilinden türemiş olabilir; ancak Altay Türkçesi’nden gelen bir hayvan ismi de olabilir, krş. Proto Mançu-Tunguz : *şolçihi ‘kokarca’ (SSTMYA II, 455), Korece : *sàskì (Leksika, 167).

Sıçga:n ‘sıçan, fare’ (EDPT, 796).

Anlaşılan ses benzeşmesi süreçlerinin yayılmasına yardım eden özel pozisyonel şartların varlığı sıçgan kelimesindeki baştaki ünsüzün çeşitli gelişim sebeplerini ortaya çıkarmıştır.

Çuvaş lehçesindeki țăți şeklinin varlığı, diğer tüm Türk lehçelerinde, incelenen kelimeye yer alan “gan, kan, han” eklerinin morfolojik ekleme olduğunu göstermeye yardım edebilir. Azeri Türkçesi’nde yer alan sıçovul (birincil gövde sıç [sıç-] ile) kelimeyi sayesinde hemen yukarıdaki çıkarım daha da kuvvetli olur (İRLTYA, 148-149).

sıgır ‘sığır’

Farklı hayvan kategorilerinin cinsiyete göre oluşmuş anlamları arasındaki ilişki, Oğuz lehçelerinde görülen ud kelimesinde olduğu gibi kökende bulunan genel anlamı gösterir. y- iç sesinin yer aldığı Kıpçak Türkçesi şekli anlam darlaşması sonucunda inek anlamına gelmiştir. Bu özelliklerden dolayı diğer lehçelerden alıntı bir şekildir, özellikle de Oğuz lehçesinden alıntı olabilir. Diğer taraftan da sıgır kelimesinde Oğuz Türkçesi özellikleri bulmak mümkün değildir. Çünkü kelime Kâşgarlı Mahmud’un kullandığı Türk lehçesine aittir.

A. M. Şçerbak tarafından desteklenen G. Bamberi sağ- ‘sağmak’ fiilinden sıgır şeklinin meydana geldiğini varsaydı. Belki de ikincil şekillerde yer alan gövdeyi dikkate almak gerekir: Tuva Türkçesi : sıır- ‘yutmak; çok aç halde yemek’; Türkmen : sıgna- ‘yemek, tıkmak’; genel olarak hareket ifade eden ır partisibi ‘genellikle

devamlı olarak yiyen’ anlamına gelen sığır şeklini oluşturur. Bu bağlamda, anlaşılan, incelenen türün biyolojik bir özelliğinden bahsedilmektedir: yani ineklerin geniş getirmesinden. verilen her gövdede sığır orijinal Türkçe kelime olarak görünür (Leksika, 435).

EDPT, 814’deki açıklama farklı değildir.

sıgun ‘bir tür iri geyik’

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *segi ‘geyik, antilop’: Proto Mançu-Tunguz : *seg-cen ‘geyik, büyük Sibiry geyiği’ (SSTMYA II, 136), Proto Moğolca : *seyinek < segi-nek ‘iki yaşındaki keçi’: Yazılı Moğolca : segeneg, Kalmuk : sinag (KWb, 328); geleneksel olarak Moğolca ile kıyaslanır: Moğolca : *sogug, aşağıdaki *sukak maddesiyle karşılaştırınız (Leksika, 152).

*Sı:gun ‘bir tür iri erkek geyik’ (EDPT, 811).

sıngr(g)a-k ‘toynak’

Sıynra’dan türemiştir bk. (vücut bölümleri sıynra ‘baldırdaki çift kemik’). Kâşgarlı Mahmud’un şekli sıdırgak ‘çatal toynak’ anlaşılan sıdñr- ‘tırmalamak, kazımak’ fiilinden yapılan halk etimolojisi etkisiyle sıyırgak şeklinden türemiştir (Clauson’un açıklamasına göre ‘toynak’ = (‘toprağı kazıyan’). Temel anlamdan ‘baldırdaki iki kemik (artı çift toynağın iki kemiği)’, şu anlam kolayca ortaya çıkar: ‘parmaklar arasındaki boşluk’ (özellikle, çift toynağın kemikleri ve parmak kemikleri). Bu semantik, fonetik olarak yakın fiil gövdelerinden oluşan şu anlamlarla desteklenebilir: ‘parçalanmak, parçalamak, bölmek, bölünmek’. Krş. Yakut : ıyır- ‘ayırarak, koparmak (genelde iki kısımdan oluşan nesne için)’; Türkiye, Türkmen, Tatar Türkçesi : sıyn- ‘kırılmak, parçalanmak’ (sıy- fiilinden dönüşlü fiildir), (Leksika, 147).

EDPT, 803’deki açıklama farklı değildir.

sırt-lan

Türemiş olan gövdenin semantiği için yapılan hipotezlerden daha fazla kabul edilebileni şudur: sırt- ‘sırttaki kalın tüy’. Bu kelime bölgesel nitelik taşır (Kıpçak Türkçesi).

*Büyük yırtıcı hayvanların üç ismiyle karşılaştık. Bunlar isim yapma eki lan- ile meydana gelmiştir. Başka dillerde paralelleri olmayan gövdenin nasıl meydana geldiği belirsizdir. Söz konusu kelimeler genel olarak Eski Türkçede kullanılır; yani Eski Uygur Türkçesi’nde bu kelimeler mevcuttur, ama Runik yazılardaysa görülmemişlerdir. Yakut ve Çuvaş Türkçesi’ndeki en eski şekillerin yansıma isimleri olarak da söz konusu kelimelerle karşılaşılmamıştır. Daha sonraki dönemlere ait tabulaşmış isimlerden olmaları mümkündür. Morfolojik oluşumlarıysa belli değildir (Leksika, 158).

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

Türkologlar sırtlan kelimesinin gövdesini sırt olarak gösteriyor. Fakat bu kelimeye somut bir anlam verirken türkologlar anlaşıyor. Bize göre sırtlan kelimesini etimolojik açıklamak için bu kelime arslan ve kaplan kelimeleri ile kıyaslanmalıdır. Bu kıyaslanmanın sonucu her üç kelimede de bulunan an (<aŋ) ‘vahşi hayvan’ ögesini ayırmak olabilir. *An ayrıldığında *sırtlı kalır, kalan şeklin mümkün olan anlamlarından biri ‘yeleğe (tüye) sahip olan’dır (sırt ‘tüy, kıl’, MK, I, 342; TRk. sırt ‘sırt’, ‘sıradağ, dağ sırtı’), (İRLTYA, 144-145).

sialık ‘bir sincap türü’

Kelime sıklıkla tesbit edilmemiştir; fakat Türkçe kökenli olabilir. Söz konusu kelime ile Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesi’nde de karşılaşılmıştır.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : şiol-k- ‘ufak kürklü hayvan’: Proto Mançu-Tunguz : *şolçi-ki ‘yanağı keseli hayvan, (bir tür) kokarca, Sibiry vizonu’ (SSTMYA II 405): Negidal : çolçihı, Oroç : çokçoi, Udege : çokçi, Ulç : çölçı, Nanya : çölçoy, Mançu : şosiki; Proto Moğolca : *silegü-sün ‘vaşak’: Yazılı Moğolca :

silegüsün, Kalmuk : şülüsñ (KWb, 371), Halha : şiluus(en), Mongour : sēlie SM 374, Dagur : şılı:s (Todayeva, 1986: 184), [Leksika, 165].

EDPT’de kelime yer almamaktadır.

siṅek ‘sinek’

Yansıma yoluyla oluşması mümkündür, krş. siṅ ‘yansıma (vızıltı)’ (EDPT 832).

Mümkün olan dış paraleller: krş. Moğolca : *simagul ‘sivrisinek’, Proto Mançu-Tunguz : *sünke ‘böcek’ (SSTMYA II, 91), [Leksika, 185].

Yansıma kelime siṅ şeklinden oluşmuş küçültme şekli (EDPT, 838).

sirkä ‘sirke’

Dış paraleller: Moğolca : *sirke ‘büyükbaş hayvandaki bit’ (KWb, 360); Proto Mançu-Tunguz : *su:ra ‘pire’ (SSTMYA II, 112); Korece : *hya ‘sirke’, Japonca : *sírámùi ‘bit’- bk. (Starostin 1991: 276), [Leksika, 182].

*Sirke: ‘sirke’ (Leksika, 850).

sukak ‘erkek ceylan’

Moğolca : *sogu ‘büyük Sibirya geyiği’ incelenen kelimenin dış paraleli olabilir (Leksika, 153).

*Suk- ‘vurmak, itmek (boynuzlarıyla)’ fiilinden türemiş isim olarak etimolojik açıklaması yapılır (EDPT, 808).

sülük

Bazı lehçelerde bulunan baştaki ünsüz harf kelimedeki yansıma gelişmelerini belli eder (Leksika, 185).

Mümkün olan dış paraleller: Proto Mançu-Tunguz : *silu- ‘kurt’ (SSTMYA II, 95).

Eğer yazımı doğruysa soyut isim olabilir (sü: ‘ordu atları’ şeklinden), (EDPT, 827).

T

tawış-gan < tawıl-gan ‘tavşan’

Altayca proto tipleri: Proto Altay : t’awl’ : Proto Mançu-Tunguz : *tu-ksa < *taul-ksa (SSTMYA II, 208): Evenk : tutsakī, Solon : turçahi, Negidal : toksakī, Oroç : tuksan, Udege : tuksa, Ulç : toksa, Orok : tuksa, Nanya : toksa, Mançu : toksaka; Proto Moğolca : *taul-ai: Orta Moğolca : ta’ulai (SH, 146), Yazılı Moğolca : taulai, Kalmuk : tülä (KWb, 413), Halha : tūlay, Mongour : t’üli (SM, 430), Dagur : maul’ä: (Todayeva, 1986: 166), bk. (VGAS, 13, 34, 47).

Söz konusu kelimenin tabra- ‘acele etmek’ fiili ile bağlantısı halk etimolojisi niteliği taşır (Leksika, 164).

*Tavişga:n ‘tavşan’; ga:n- ile biten eski bir hayvan adıdır. Bu kelimenin çok uzun bir tarihî vardır, tadi (telafuzu kesin değil) şeklinde Çince 8. yy. öncesinden alıntı bir kelimedir, bk. (Starikov, Nedelyaev, 1964: 10), Çince de kelime Moğolcaya taolai olarak geçmiştir (Haenisch, 1939: 145); bu kelimeler kesin olarak L / R Türkçe şekli tavişga:n’ı temsil eder (EDPT, 447).

Halevy, tavişkan kelimesini Arapça ve Aramca “tafza” ile benzetir. Biz bu kelimesi, tabış ‘sıçramak’, ‘atlamak’ fiil gövdesinden türemiş Türkçeye özgü varsayıyoruz; bk. Eski Özbek : taviş- ‘koşmak’, ‘sıçramak’ (BSI, I, 338), (İRLTYA, 136).

teg^we ‘deve’

a) Tüm kaynaklarda deve (genel isim; b) Nogay, Kırgız Türkçesi : devasal, (uzun) boylu, Gagavuz : doymamış, obur; c) Yakut : taba ‘Avrupa musu’.

“Deve” şekli için köken olarak genelde *teve kabul edilir (söz konusu şekle yakın olan täve ~ tävä varyantlarıyla), G. Ramstedt, M. Räsänen, A. M. Şçerbak, E.V. Sevortyan vb. gibi; G. Doerfer tebän şeklini, G. Clauson ise tevey şeklini köken olarak önerdiler. Her zamanki gibi, kelimenin kayıtlı şekilleri arasındaki tarihî ilişki araştırmacıların en eski şekle bakış açılarında görülür. Kâşgarlı Mahmud’un kelimeye yer vermesi ve kelimeyi okuması ile son ünsüz harfle oluşturulan eski şekiller oluştu: (MK 544₁₂) (transkripsiyonu täwäy)’dir. Buna karşın, söz konusu şekil ünsüz - ünlü - ünsüz - ünlü (tapa, tapı vs.) şeklinde yer almış olan kelime sınıflamasında bulunur; bu durumu G. Clauson farkettiler; ama sonda yer alan elifli Oğuz Türkçesi’ndeki şeklin yazımını دوا [deve] ‘gerçeğe aykırı ve tutarsız’ varsaydı (EDPT, 447). Oysa ki, sondaki elif ve vav, burada daha uygun olan, açık (ä) ve daha kapalı bir (e) sesini destekler. R. Dankoff ve J. Kelly yeni yayınlarında kararlı bir şekil de sahte şekillerden vazgeçti: täwäy ve täwi (son şekil تقي ikinci fethanın kaçırılması sonucunda ortaya çıktı) bk. (D-K II, 267; III, 168).

Kelime içindeki ünsüzün belirlenmesiyle arkaik şekil meselesi daha da karmaşık hale gelmiştir: -b- ~ -g- ~ -y- ~ -v- ~ -w- şeklindeki tüm alternatiflerin serisi farklı değişimlerin sonucu olarak görülebilir. Eğer w > g (W. Bang’a göre ög ‘ev’ < äwü), ve w > y (E. D. Polivanov’a göre ew > öy) mümkünse, o halde E. V. Sevortyan’ın da yaptığı gibi şeklin her iki zincirini de birleştirici olarak w’yu görmek mantıklı olacaktır (ESTYA, 315). Ancak g- ~ v- çiftinde birincil olarak g-’yi görmek gerekir (död- ~ döv- ‘vurmak, dövmek; kırmak’ ve tag ~ taw ‘dağ’ şekillerinde olduğu gibi), -y- Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde birçok durumda -g- yerine kullanılır (beg ~ bey ‘prens, bey’ gibi), -b- ise -g- ile yer değiştirmez (E. V. Sevortyan’a göre sub ~ sug ‘su’); ‘w’ yani -b- < -w- < -g-. Eğer böyleyse, o halde merkezi konuma gırtlaksıl şekiller sahiptir, bu görüşe yakın olan E. V. Sevortyan, bu bağlamda bir de mümkün olan eski şekil tege’yi gösterir; söz konusu bilim adamı tögö şeklini “tek şekil” sayıp Kırgız-Altay Türkçesi töö şeklini kelime içindeki g- sesine en büyük tanık olarak incelemek gerektiği varsayımından vazgeçti.

Yukarıda bahsedilen görüşün daha da ileriye götürülmesi şu temele bağlıdır: Önümüzde genel tonlu (zayıf) g- değil; çok zayıf bir g- durmaktadır. *ag- / aγ- (çok zayıf g-), eg- / eγ- (çok zayıf g-) fiillerinin analizi sonucunda Türk (ve bütünde Altay lehçeleri) üçlü seri olarak patlayıcı ünsüzlere (t, d, d; k, g, γ; p, b, β) hem ilk sese, V. M. İliç-Svitiç'in ilk tespit ettiği gibi (İliç-Svitiç, 1963), hem de içsele sahip olması mümkündür bk. (Kormuşin 1978: 17-19, 76). Tarafımızca varsayılan içses gırtlaksıl ünsüzü dudaksıllaştırmış olabilir (dudak, gırtlak veya dudak-artdamak ünsüzüne dönüşme) g^w. Bu süreç gerçekleşirken ünlüden önce dudaksıl sesin olup olmaması veya yalnızca ünsüzün yer alması da dikkate alındı: teg^we 'deve' > töge // tewe, ve sonra töge > töye > tüye; tewe > teve > dävä; tewe > tebe; benzer olarak da: eg^w > ög (öy, üy) // ew (>eb; ev); veya: sev- ~ süy- 'sevmek' < seg^w vb.

Bazen runik kayıtlarda b- yerine w- kullanıldığına ihtimal verilir. Anlaşılan, bu durum Uygur metinleri için geçerlidir, Yenisey metinleri için geçerli değildir (Eski Kırgız); çünkü Kuzey-Doğu lehçeleri b-'li şekli muhafaza etmiştir. Hakas Türkçesi : tibe şekli, kendine özgü i- sesiyle köken olarak kabul edilir, çünkü Hakasya'daki Yenisey yazıtları açıkça bu duruma tanıklık eder (Yenisey, 46). Tofalar : tābe şekli, ünlülerin arasındaki pozisyonda /b/ foneminin fonetik olarak gerçekleşmiş şekli olan v-'li Tuva Türkçesi teve tarafından desteklenir. Yakut Türkçesi'nde de artdamaksıl telaffuzlu taba orijinal şeklinin anlamı 'Avrupa musu' olarak değişirken (bazı Yakutça kelimelerde bu durum kaydedilmiştir), Moğolca bir alıntı olan tābiān şeklindeyse anlam 'deve' olarak değişmiştir (İRLTYA, 104).

"Deve" kelimesinin ortaya çıkarılan karmaşık fonetik tarihî, «ev», «sevmek» vb. gibi Eski Türkçe devrinden beri kullanılan kelimelerin tarihîne benzer. Bu bağlamda da teg^we lekseminin kökenlerinin Proto Türkçeye kadar uzandığı açıkça kanıtlanmış olur.

Moğolca şekiller: Yazılı Moğolca : temegen, Buryat, Halha : tāmāā(n) Kalmuk : memün, Monguor : timie:n'deki içses m-, son n- etkisiyle sadece b-'den gelişebilmiştir; böylece Moğollar diğer isimlerde de olduğu gibi Moğolca : gan- / gen- eklerini ekleyerek deve ismi olan tebe şeklini alıntılادılar bk. (kurigan 'kuzu', botogan 'deve yavrusu'). Yakut Türkçesi'nden alıntılanmış olan şeklin, b-'nin gerçekliğine Moğolcada da tanıklık etmiş olması mümkündür. Mançu-Tunguz m-'li

şekiller daha sonraki bir zamanda Moğolcadan alıntılanmıştır. Söz konusu şekiller daha önceleri yazılmış olan ve anlaşılan içinde tewä'nin gizlenmiş olduğu Cürçen lehçesi şekli t'éh-óh ile karşılaştığında daha yenidir (Leksika, 455).

*Tevey (d-) 'deve'. Bu kelimenin kökeni hakkında büyük bir şüphe vardır; en eski kayıtlı şekil teve: 'dir, ama bu kelime Moğolcada erken birinci dönemde temeyen / teme'n olarak alıntılандı (Haenisch, 1939: 148; Clauson, 1963: 234). Bu alıntı şekilde son bir y- varsayılır. Kâşgarî'de (III 225) tevey olarak kelime yazılır ve bu kelime ikinci ünsüzün üzerindeki farklı sesli harflerle 'fa' al, fa'il, fa'ul' başlıklı bölümde yer alır. Burada üçüncü harf elif, vav veya ye'dir. Bölümdeki kelimelerin yaklaşık tümü uzun açık seslilerle biter, örn. tapa:, tapı: ve teve: şeklinin Arapça yazımının tevey olarak kararlaştırıldığı tartışılabilir; örn. sonunda bir yā'ya sahip olan *ma'nā gibi. Fakat bu durumun kendisi ihtimal dahilinde değildir ve Oğuz Türkçesi şekli olan sonunda elif bulunan *deve: 'nin yazımı ile uyumsuzdur. Bu yüzden Kâşgarî'nin kelimenin [tevey] olarak telaffuz edildiğini söylediği ve bu telaffuzun olasılıkla orijinal şekil olduğu açıktır (EDPT, 447).

tākā 'yabani teke'

"Erkek keçi" tüm kaynaklarda; erkek yaban keçisi, Türkmen, Altay, Tuva, Tofalar Türkçesi : evcil keçi, Türk lehçelerinde erkek (bk) sinonimiyle de adlandırılır.

Bk. (VEWT, 470; EDPT, 477 Moğolca : teke Türk lehçelerinden alıntıdır).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *t'ak'ui 'bulan, geyik': Proto Mançu-Tunguz : *to:hui 'bulan' (SSTMYA II, 191-192); Proto Moğolca : *taki 'at': Yazılı Moğolca : taki, Kalmuk : tak^a (KWb, 375), Halha : tah (Leksika, 154).

*Teke: 'teke' (EDPT, 477).

tākā ‘(iğdiş edilmemiş) teke’

a) Altay, Tofalar, Çuvaş Türkçesi hariç tüm kaynaklarda iğdiş edilmemiş teke anlamındadır; b) Altay, Tofalar Türkçesi : yabani dağ keçisi; c) Çuvaş : koç; d) Çuvaş : erkek.

Türk lehçe gruplarının hepsinde ve Moğol lehçelerinde (burada semantik uyuşmazlık görülür) incelenen kelime bulunur, bu yüzden de söz konusu kelime eskidir. Eğer Kalmuk : tāke; Buryat : tāhā ‘(iğdiş edilmemiş) teke’, Türk lehçelerinde olduğu gibi evcil bir hayvan türü anlamına geliyorsa, o zaman Halha : tāhā ‘(yabani) teke’ anlamındadır. Mançu-Solon : tāhā ‘(yabani) teke’ açıkça Moğolcadan alıntıdır. Kelimenin anlamını Altay Türkçesi’ndeki Moğolca etkisini hesaba katarak hesaplamak gereklidir (ama ses çerçevesinde değil), bu durumda söz konusu kelime Tofalar Türkçesi’ndeki gibi tamamen Moğolca alıntıdır. Eğer Moğol-Halha dillerinin anlamı daha da eski bir zamanı yansıtıyorsa, o zaman Moğollar ve Türklerin (veya bunlardan birinin) bağımsız olarak yabani hayvan türü olan tākā ismini evcil hayvan anlamında kullanmaya başladıklarını düşünmek mümkündür. Ayrıca şu tipolojik kural da geçerli olur: Yabani tür ve evcil tür anlamları karşılaştırıldığında daha eski olanı ilkidir (eğer herhangi bir şey veya durum tam tersini göstermiyorsa). T. V. Gamkrelidze ve V. V. İvanov Türk-Moğol dillerindeki kelimeyi Hint-Avrupa t’ig^[h] ile (Eski Almanca : ziga; Norveç lehçesi : tikka ‘keçi’) ve genel Kartvelce : dka (Gürcüce : tha ‘keçi’) ile kıyaslar (T. V. Gamkrelidze, V. V. İvanov 1984, 586, örn. 1). Eğer evcil tür anlamıyla kelimenin alıntılandığı varsayılırsa, Moğol-Halha dillerindeki anlam, özel bir alanda anlam kayması sonucu oluşmuş olur; söz konusu anlam kayması yüzünden verilen tipolojik kural bozulmuş olur. Ayrıca Eski Türkçe ile Hint-Avrupa : t’ig^[h]- veya digh- (Germence ve Ermenice > genel Kartvelce) şekillerine sahip olan Hint-Avrupa dillerinin yayılma alanlarının temas etmiş olması şüpheli ve problemlidir (Leksika, 428).

*Teke: ‘teke’(EDPT, 477).

tilkü ‘tilki’

Tüm kaynaklarda tilki; (metaforik) Türkmen, Kumuk, Tatar, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Çuvaş Türkçesi : kurnaz.

İncelenen kelime sağlam Altayca paralellere sahiptir, bu yüzden (tük-lü metateziyle) түк ‘tüy’ şeklinden türediği şüphelidir: Proto Mançu-Tunguz : *tül- ‘kurt, ayı’ (SSTMYA II, 181, 210); Japonca : tuará ‘kaplan’ (Starostin, 1991: 70), [Leksika, 161].

Tilkü: ‘tilki’ (EDPT, 498-499).

togça ‘dişi keçi’

a) K. Kalpak, Kazak Türkçesi : dişi keçi (1-2 yaş arası); b) Başkurt : evcil hayvanların henüz yavrulamayan dişisi; c) Kırgız: Tyanş : üç yaşındaki kısır kısarak; d) Türkmen : yeşil, ham (meyve, çilek için).

İncelenen kelime Türk lehçelerinde sıkça görülmez ve eski yazıtlarda yer almaz. Bu duruma rağmen bu kelime dar ve özel bir anlamda açıklanabilir. Togça şeklini Eski Türkçe bağlamında, gerekçeli gövdesinin sahip olduğu arkaik semantiği gözönüne alarak köken açısından incelemek gerekir. A. M. Şçerbak incelenen kelimesi tog ‘doğurmak’ fiili ile ilişkili olarak yorumladı, çünkü onun tarafından kelimenin anlamı olarak gösterilen ifadesinin çıkış noktası kısır şeklidir; burada ayrıca “soyun devamı için ilk yavruyu doğuramamak” anlamı vardır (İRLTYA, 103).

Aynı zamanda, gerekçeli gövde tog, bize göre, Başkurt : tıw, Hakas : tug, Kırgız : tu: ‘kısır’, Karaçay-Balkar : tuw ‘bakir toprak’, Kazak : tuw ‘dişi at, inek ve diğer hayvanların dişisi (bir veya birkaç yıl yavrulamayan hayvanlar)’ şeklinde ve anlamında olup ça- eki de benzetme (ekvativ) niteliğinde değerlendirilmelidir: togça yavrusuz kalmış bir yaşındaki genç dişi “kısır olarak nitelenen” krş. (daha yukarıdaki *ärkäç ile). Benzetmenin kaynağı, söz konusu dişilerin yavrulamayı düzenli olarak yapmadığını ve yavrulamak zorunda olmadığını ifade eder. Tog ile Türk lehçelerinde yer alan tog- açıkça benzerdir, ‘kısır; bakir toprak; olmamış’ anlamlarına gelen tog şeklinin anlamını; ‘doğmak ~ doğurmak’ anlamındaki tog- fiilinden çıkarmak

mümkün değildir. E. V. Sevortyan'ın listesinde tog- fiilinin anlamları arasında 'doğmak, doğurmak' yer almaz (ESTYA, 246). Söz konusu gövdelerin semantik bağları açıkça dilin karanlık dönemine uzanır (Leksika, 430).

EDPT'de kelime yer almamaktadır.

toklı '(bir yaşındaki) koyun'

a) Karaçay-Balkar : (altı aydan bir yaşa kadar) kuzu, Karahanlı-Uygur, Kumuk Türkçesi : (altı aylık) kuzu, Türkiye, Türkmen, Karayim, Tatar, Başkurt, Nogay, Tuva Türkçesi : koyun (bir yaş); b) Gagavuz, Azeri Türkçesi : memeden kesilmiş koyundan ayrılmış kuzu; c) K. Kalpak, Kırgız, Tuva Türkçesi : genç kuzulamamış koyun.

İncelenen kelime Türk lehçelerinde çeşitli anlamlara sahiptir: "altı aylık" ve "bir yaş" veya "altı aydan bir yaşa kadar"; söz konusu anlamların kökeni ve farklılıkları "koyundan ayrılmış kuzu" ve "sütten kesilmiş kuzu" şeklindedir.

C. Brockelmann ve A. M. Şçerbak incelenen kelimenin eski partisip şeklinin kısaltılması sonucunda oluştuğunu varsayımıştır: tog- 'doğmak, doğurmak' fiilinden togıglı > toglı "henüz yeni doğmuş" anlamındadır. G. J. Ramstedt Moğolca "dana, buzağı" isimlerinin kıyaslamasını genişletti ve Türkçe tog- ile aynı köke sahip tug- varsayımsal köküne l- eki eklenerek şu şekillerin oluşmuş olduğunu gördü: Yazılı Moğolca : tugul; Halha, Buryat : tugal; Kalmuk : tuhl 'dana', 'buzağı', 'sütten kesilmemiş' (birkaç çift toynaklı için). G. Doerfer toklı şeklindeki ünsüzün tog- fiilinde olduğu gibi sedalı olmadığını sedasız olduğunu, semantik olaraksa toklı şeklinin yeni doğmuş kuzuyu değil, iki yaş grubuna ait kuzuyu belirttiğini gösterdikten sonra bu versiyonu ayrıntılı olarak eleştirdi.

İncelenen kelimedeki lı- ekini zorunluluk anlamında açıklamak ve söz konusu kelimesi tok 'tok' ile ilişkilendirmek daha fazla uygun olabilir. toklı 'annesinden alınan ve kendi kendine beslenmek zorunda kalan kuzu'. Bu durumda lı- semantik olarak gelecek zaman niteliği taşıyan bir dizi formun yerine kullanılmaktadır: Bir semantik eylemin gerundiumu olan galı- ve niyet ifade eden gelecek zaman partisipi glı- eski şekillerde kullanılırken (DTS, 652, 653), Çulum Türkçesi'nde luk-,

Karaçay-Balkar Türkçesi'nde lık- / gık- / nık- gelecek zamandaki fiillerde çağdaş şekiller için kullanılır (Kormuşin 1984: 26). Mademki lı- bu birleşik isimlerde açıkça fiil, tok ise isim (sıfat) niteliğindedir, o halde benzer şekil teşkilinin çok uzak bir geçmişte gerçekleştiğini varsaymak gereklidir. Her durumda, kelimenin morfolojik yapısına ve kelimenin öğelerini oluşturan fonetik görünüşüne göre toklı şekli orijinal olarak Türkçe leksem olarak görünür (Leksika, 433).

*Toklı: 'birkaç aylık kuzu' (EDPT, 469).

tongur-tka 'ağaçkakan'

Anlam bakımından uyumlu köklerin etkisiyle bazen şekiller fonetik kurallarına aykırı gelişmeler gösterirler: 'oymak, delmek' (Yakut Türkçesi : toŋsoy- 'vurmak', Hakas Türkçesi : tobir- 'tamamıyla delinmek ve benzerleri)... Tatar Türkçesi : tukran; Kazak, K. Kalpak Türkçesi : tokıldak kelimelerin kökünün hemen yukarıda gösterilen fiillerin köküyle aynı olması mümkündür, fakat bu kelimeler tok- 'vurmak, çarpmak' fiilinden türedikten sonra etimolojik olarak izlenememiştir. Yakut Türkçesi şekli toŋsogoy Moğolca kökenli olabilir (Moğolca : toŋsi-gul, toŋsi- 'vurmak, çarpmak' fiilinden türemiştir), (Leksika, 175).

EDPT'de kelime yer almaz.

torıgay 'toygar; tarla kuşu'

Türkiye > Kalmuk : torgä: (KWb, 401).

Altayca proto tipleri: Proto Altay *t'urag 'karga': Proto Mançu-Tunguz : *turakay 'küçük karga, karga' (SSTMYA II, 218): Evenk : turākī; Solon : turāki; Even : turakı; Negidal : torāhi; Oroç : tuakı; Udegey : tua'i; Orok : tuva; Nanya : torākı; Mançu : turaki; Proto Moğolca : *turagun: Orta Moğol, Yazılı Moğolca : turağun; Kalmuk : tor°ğ ~ torlağ 'karga' (KWb, 402-403); Halha : turag 'iri kuş' (*torug 'iri' ile birleştirilerek yapılmıştır. Yazılı Moğolca : toruğ; Buryat : turag 'iri hayvan için'; Ordos : t'uruk (DO, 682), turliag 'küçük karga'; Buryat : turlāğ 'karga'; Ordos : t'urū 'karga' (DO, 682), [Leksika, 176].

*Torīgā “tarlakuşu”; ga:- ile biten eski bir hayvan ismidir. Farsça, Moğolca ve diğer lisanlarda alıntı bir kelimedir, her zaman ‘tarla kuşu’ anlamında değil. G. Doerfer (II, 887) tolgay, Farsçadan tekrar alıntı yoluyla Moğolcaya geçmiş Moğolca bir şekildir derken haklı olabilir (EDPT, 541).

toy(g) ‘toy kuşu’

*yg- ile yapılan yansıma kelimeler; krş. tuyñak ‘toynak’. MK’da düzeltme yapıldığı görülür.

Mümkün olan dış paraleller: Türk lehçeleri : toy(g); Moğolca : toga-day (KWb, 404), (?) Proto Mançu-Tunguz : toyta > Mançu : toyton ‘kuş adı’ (SSTMYA II, 191), (Proto Altay : *toyga-). Sıkça Eski Türkçe kelime ile birleştirilen Moğolca kelime Türk lehçelerine geniş bir oranda alıntılanmıştır, krş. (Özbek Türkçesi : tuvalâk ve tugdâk kelime çifti, ikinci kelime Moğolcadan alıntılanmıştır), (Leksika, 174).

*To:d: ‘toy kuşu’ (EDPT, 449).

toygan ‘doğan, atmaca’

Hakas, Yakut Türkçesi hariç tüm kaynaklarda doğan, atmaca anlamındadır; Hakas : küçük karga, Yakut : kartal.

Eski Türkçe > Kalmuk : tügan ‘beyaz doğan’ (KWb, 413). togrıl ‘avcı doğan’ın aynı kökten olması mümkündür (MK; çağdaş lehçelerde özel isim olarak geçer. Türk lehçelerinde yer alan togan, toygan kelimelerinin ayrı fiillerden türediğini kabul etmek şüphelidir; çünkü söz konusu şekiller düzgün diftong yansımalarına sahiptir.

İncelenen kelime dış paralellere sahiptir: Korece : *tawàki; Japonca : *táká ‘doğan’ (Leksika, 169).

EDPT, 470-471’deki açıklama farklı değildir.

tuyngak ‘toynak’

Kelimenin ortasında meydana gelmiş olan kombinasyon refleksleri fonetik kurala göredir.

Geleneksel dış kıyaslama: Moğolca : tugur- ‘toynak’ (Leksika, 147).

*Tuña:g ‘toynak’. Orta dönem ve çağdaş şekiller merkez ünsüzün ñ- olduğunun kanıtıdır, Türkçede bile bu sessiz y- olmasına rağmen bk. (tuya:gılg); Eski Türkçe ve Tuva Türkçesi şekilleri ikinci seslinin orijinal olarak o- olduğu izlenimini verir (EDPT, 519).

U

ud ‘büyükbaş hayvan, boğa, inek’

a) Eski Uygur, Karahanlı-Uygur, Orta Uygur, Harezmi, Kırgız Türkçesi : büyükbaş hayvan, boğa / inek, tür olarak inek, b) Altay : inek, c) Çağatay, Uygur, Sarı Uygur Türkçesi : boğa; d) Kırgız, Uygur Türkçesi : boğa / inek [yılı].

Anlaşılan, türle ilişkisi olmayan incelenen hayvanın genel isminin ud ~ uy olduğu haklıdır, çünkü boğa ve inek için çeşitli terimler benzer işlev görür. Kelimenin eski metinlerdeki işlevliği ve Eski Doğu lehçelerinin mirasçısı olan çağdaş lehçelerdeki varlığı açıktır. Söz konusu kelime Batı lehçelerinde yer almaz, bu yüzden ud şekli dilin eski döneminde belirli bir bölgeye ait olarak değerlendirilebilir.

Özellikle bu kelimenin anlamları (G. Clauson’un da farketdiği gibi) sığır şeklinin semantiğiyle sinonimdir bk. (daha aşağıya). C. Brockelmann ve sonra D. Sinor’da bk. (daha fazla ayrıntı için ESTYA, 1974: 573) ud şeklinin kökeninin Türkçe olmadığı (gövde için) varsayımında bulundular. Eğer sığır Türkçeye özgü bir kelime ise, o halde yukarıdaki olguları şu şekilde bağlamak mümkündür: ud kelimesi (gelişimini koruyan temiz olmayan patlayıcı ünsüz niteliğindeki herhangi bir diş ünsüzüyle birlikte d- > d- > z; d- > y-; Sarı Uygur : uj < uz - ?) Proto Türkçe konuşulan bölgenin Doğu kısmından alıntılanmış olabilir; söz konusu kelime, Batı

lehçelerinde hızlı bir şekilde sığır ile yer değiştirdi. İncelenen kelimenin Türkçe kökene sahip olup olmadığı açık olmadığından, G. Ramstedt'in öne sürdüğü (Ramstedt, 1957: 53) ve G. Doerfer'in yapmış olduğu gibi ud kelimesinin şu anda Moğolca : udu-s 'yaban sığırı, yak' ile kıyaslanmasını kategorik olarak reddetmek gerekmez (Leksika, 434-435).

*u:d 'büyükbaş hayvan, sığır'. Kelime cinsiyet ifade etmez, boğa veya öküz değil; bu anlamlarda öküz ve buka: kelimeleri vardı. İnek değil, bu kelime ingek olarak kullanıldı; sığır ile incelenen kelime sinonimdir. Tek tük görülen d- ile yazılmış şekiller hatadır, bk. (Doerfer, 1963: 584), [EDPT, 34].

ulhar 'findık tavuğu'

Tüm kaynaklarda findık tavuğu, yabani hindi anlamındadır.

Moğolcada alıntı kelimedir: ularu.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *ulg3: Proto Mançu-Tunguz : *ulgu-mi/a 'sülün' (SSTMYA II, 283), Korece : *órhäi 'ördek' (Leksika, 173).

*Ula:r 'findık tavuğu' (EDPT, 150).

üdpik 'çavuş kuşu; hüthüt'

Kazak Türkçesi'nde yer alan üdüt, Türkiye Türkçesi'ndeki hüthüt şekli gibidir. Her ikisi de VEWT'deki sözlük maddesinde yer almıştır (anlaşılan Arapçadan). Fonem ve morfemlere ayırma yoluyla söz konusu şeklin fonetik gelişimi gerçekleşmiştir. Ayrıca farklı dillerde yer alan şu kökle de krş. (Latince : upupa vb.). Ancak incelenen kelimenin çeşitli şekillerini ayırarak Proto Türkçe şekil Altayca paraleli ile tekrar elde edilebilir: Moğolca : öbüg (KWb, 302), [Leksika, 174].

EDPT, 9'daki açıklama farklı değildir.

ügi / ükki ‘puhu kuşu; baykuş’

Kelime yansıma seslere sahiptir; bu yüzden yansıma kelime olarak açıklanabilir (veya takip eden yansıma sesin etkisiyle), düşmüş olan ön soluklu ünsüzün de etkisi de vardır krş. (Türkmen).

Dış paralelleri: Moğolca : *(h)uguli ‘puhu kuşu’ (KWb, 454); Korece : *púhàn; Japonca : *puku da (Leksika, 170).

*Ü:gi: ‘baykuş’ (EDPT, 101).

ü-ş-ek ‘vaşak’

Tuva Türkçesi’ndeki şeklin Yakut Türkçesi’nden alındığı anlaşılmaktadır krş. (s < ş).

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Altay : *ülg3k ‘yabani hayvan kürkü’: Proto Mançu-Tunguz : *ulguki ‘yanağı keseli sincap’ (SSTMYA II, 258), [Leksika, 159].

EDPT’de kelime yer almaz.

*as ‘kakım’.

Çuvaş ve Yakut lehçeleri materyalleri Eski Türkçede kakımın ilk ismi olan uzun ünlüye sahip ās şekline ulaşmamızı sağlar. Hakas Türkçesi’nde as ‘gelincik’, Yakut Türkçesi’nde üs ‘samur, sansar, vaşak’ demektir (İRLTYA, 142).

Y

ya:l ‘cıdav, yele’

Kuman, Çağatay, Eski Osmanlı Türkçesi şekilleri fosilleşmiş aitlik bildiren eklere sahiptir. Çuvaş Türkçesi’ndeki kelimeye yer alan h ise arka sırayı gösterir; ancak ünlü harfin yansıması açık değildir; çilki (< yelke) şeklinin türevi olması mümkündür.

Mümkün olan Altayca paralelleri: Proto Altay : *dalu: Proto Türkçe : *ya:l ‘atın yeleği altındaki yağ’; Proto Moğolca : *dalu ‘kürek kemiği, omzun arka kısmı’; *dalu-n (sıfat şekli) ‘atın yeleğinin altındaki yağ’ (Leksika, 146).

EDPT, 916’da kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

yang-gan ‘fil’

Çağatay Türkçesi hariç tüm kaynaklarda fil anlamındadır; Çağatay : gergedan.

Anlaşıldığı üzere egzotik hayvan adları Çince’den alıntıdır: hian (Kuzey Çin’de M.Ö. ilk bin yılda vahşi fillerle karşılaşılır. İnskiy yazıtlarındaki fil ve gergedan avı anılarını krş. (Kryukov, 1978: 56), [Leksika, 156].

*yaga:n ‘fil’ (EDPT, 904).

*yaņa: ‘fil; Uygur Türkçesi’ne özgüdür. Bilinmeyen kökenden gelen açık bir alıntıdır (EDPT, 943).

*yaņa:n ‘fil’; bilinmeyen kökenden gelen açık alıntı bir kelimedir (EDPT, 952).

*yagan ‘fil’ kelimesinin bilinen tüm farklı fonetik şekilleri ilk harfi d olan dagan şeklini köken olarak kabul etmemize olanak tanır. Dagan şeklinin Türkçeye özgü mü olduğu yoksa Moğol lehçelerinden mi alıntı olduğu sorununun, Türk-Moğol dillerinin karşılıklı ilişkilerini inceleyen araştırmaların günümüzde ulaştığı seviyeye bakarak çözmek mümkün değildir (İRLTYA, 139-140).

yapalak ‘baykuş’

Anlaşılan kelime yapaku kulak ‘tüylü kulak’ sıfat tamlamasına kadar uzanır (Leksika, 170).

*Yapa:kulak. Kâşgarî’de bu kelime lehçelere özgü olarak iki şekilde açıklanır: yapa:ku: ve yeme:k. Bu açıklama incelenen kelimenin isim kökenli fiil yapa:ku: şeklinden, fiil kökenli isim olduğunu kesin olarak gösterir. Ayrıca söz konusu kelimenin bir kabile ismi olduğu, kelimesi kelimesine de (felaket veya kuş) anlamına geldiğini (yapa:ku: ülkesine özgü) ifade eder. Bu durum neden kelimenin farklı iki

anlamı olduğunu açıklayabilir: İlk anlam yalnızca bir yerde geçer, ikincil anlamsa “baykuş”u ifade eden bir terim değildir. “Baykuş” anlamına “ügi” sahiptir, fakat bazı özel baykuş türlerinin ismi her zaman aynı değildir. Kelimenin ya:pakulak şeklinde yazılması açık bir hatadır, çünkü bu yazımda uzatma işareti ikinci heceden sonra gelmelidir (EDPT, 875).

yarı-(sa) ‘yarasa’

*yarı ‘ince tabaka, deri, cilt’ ile olan bağlantının halk etimolojisi niteliği taşıdığı görülür. Kelime kesin Altayca paralellere sahiptir: Moğolca : *cirke, Proto Mançu-Tunguz : *curki ‘yanağı keseli sincap’, Korece : *tārāmí ‘beyaz uçan sincap’, Japonca : *(d)itāti ‘Sibirya vizonu’ (Leksika, 168).

*yersigü: ‘yarasa (hayvan); bir kez gözüken Çigilce şekil kesin değildir; eğer uya: yersigü: şeklinde değiştirilirse yersi:- krş. (yérsin-) ‘bir yuvada evini yapmak’ şeklinden fiilden türemiş olan bir isimdir, fakat incelenen kelimeyi ifade eden birçok isim alıntı kelimenin çeşitli şekilleridir. Yar kanat şekli, tahminen ‘ayrık durumda (iki ya:r) kanatlar’ anlamında olup kelimeye Türkçe etimoloji kazandırma çabasının sonucudur (EDPT, 972).

*yarasa (yarkanat) ‘yarasa’. yarasa kelimesi Güney lehçelerinde yer alırken, yarkanat kelimesi Kuzey-Batı grubunda ve Özbek Türkçesi’nde bulunur. Her iki kelimedede de yar(ı) ‘ince tabaka’, ‘zar, perde’den türeyen ortak öge yar bulunur. Bu durumda, yarkanat kelimesi kelimesine ‘perdeli kanat’ anlamını taşır. yarasa kelimesindeki asa’nın anlamı açıklanamamaktadır (İRLTYA, 149-150).

yavl/l’çak > yavşak ‘sirke’

a) Sirke - tüm kaynaklarda; b) Azeri lehçesi : bit, Türkmen : çok ufak bit.

*p-’li yansıma şekilleri, yapış- ‘yapışmak’ fiili ile yapılmış birleşik kelimelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *n/ñawl'c- 'sirke': Proto Mançu-Tunguz : *n'el'ci-ke (SSTMYA I, 616): Evenk : neyke, Udege : n'ecige, Ulç : n'ilekte, Orok : nelige, Nanya : n'ileke (Leksika, 182).

EDPT'de kelime yer almaz.

ya:yın

*Yayın - tüm kaynaklarda, Türkiye ve Çağatay Türkçesi hariç; Türkiye : somon, Çağatay : turna balığı.

Mümkün olan Altayca paraleller: Proto Türkçe : *yayın 'yayın', Proto Moğolca : *ciga-sun 'balık', Proto Mançu-Tunguz : *coyo 'bingit' (SSTMYA I, 262). Proto Altay : *dioyga? bk. (Dybo, 1996: 46), [Leksika, 178].

EDPT'de kelime yer almaz.

yavru 'yavru, kuş yavrusu'

a) Yavru, kuş yavrusu - tüm kaynaklarda; b) Orta Kıpçak : balık yavrusu; c) Çuvaş : yavru (arı), yavru (erkek arı).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *dewru 'kuş yavrusu': Proto Mançu-Tunguz : *deβerun (SSTMYA I, 239), [Leksika, 168].

EDPT'de kelime yer almaz.

yegeren 'antilop'

Burada geçen şekiller Eski Türkçe : yegeren'in türevleridir; diğer şekiller ise Moğolca : cegeren kelimesinden dolaysız veya Farsça üzerinden alıntıdır. Moğolca ve Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler hayvan postunun kızıla çalan ismi olabilir: Türk lehçeleri : yegren; Moğolca : cegeren (Leksika, 154).

EDPT'de kelime yer almaz.

*Yeiran ‘antilop’. İncelenen kelime için Eski Türkçe şeklin tekrar elde edilmesi hemen hemen mümkün değildir.

Ceyran’ın tüm Türkçe isimleri iki çeşit fonetik şekilde ifade edilir: yeiran ve ye:ren. Bu şekillerden ilki doğrudan Farsça proto tipten, ikincisi ise Yazılı Moğolca vasıtası ile açıkça yegeren şeklinden gelir (İRLTYA, 133).

yel(e) ‘yele’

*Ye:l geleneksel Altayca kıyaslamada Moğolca : del ‘yelek’, Tunguzca : dēlin ‘yelek’ ile ilişkilendirilir (sonuncusu gerçekte Moğolcadan alıntıdır, bk. (SSTMYA I, 232; VGAS, 97, 75).

*Mademki Kuzey-Doğu lehçelerinde semantik olarak ye:l ve ya:l kıyaslanmıştır, her ikisinin de farklı iki kökten meydana geldiği açıktır. Görüldüğü kadarıyla ye:l(ä) ile oluşturulan birleşik isim yüzünden ya:l ‘yelek’ anlamında söz konusu bölgede yoğun olarak kullanılır. Kelimenin ilk anlamı ise ‘cıdav’ veya daha dar olarak da ‘atın yeleşinin altındaki yağ’ olabilir (Leksika, 147).

Yalıg (ȡ). Ya:l ile sinonim ve kökteştir, ama morfolojik olarak belirsizdir; çünkü ıg- isim kökeni gösteren bir ek olarak kabul edilmez (EDPT, 924).

yelin ‘hayvan memesi’

Geleneksel dış paraleller: Moğolca : deleŋ ‘hayvan memesi’; Proto Mançu-Tunguz : *diliŋa ‘memebaşı’ (Leksika, 148).

*yélin ‘hayvan memesi’ (EDPT, 930).

yılan

Tüm kaynaklarda yılan (hayvan devresine göre düzenlenmiş yıl adı).

M. Räsänen’in varsaydığı gibi, kelime yıl- ‘kaymak, sürünmek’ fiilinden türemiş olabilir (VEWT, 200; ESTYA, 40-41). Halk etimolojisi yolu ile fiille bir benzeşme

meydana gelmiş olabilir, alternatif olarak krş. Proto Mançu-Tunguz : *sulama ‘yılan’ (SSTMYA II, 57), bk. (Starostin, 1991: 285), [Leksika, 180].

EDPT, 930’da kelimenin etimolojik açıklaması farklı değildir.

yılkı ‘at sürüsü, büyük hayvan’

a) Karahanlı-Uygur (diğer eski kaynaklarda mümkün) : büyük hayvan; b) Orta Kıpçak, Başkurt, Nogay, K. Kalpak, Kazak, Kırgız, Yakut Türkçesi : at (genel isim); c) Altay : (henüz üzerlerine binilmemiş) at, at sürüsü (V. Verbitskiy, 108); d) Türkiye, Azeri, Karayim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Hakas, Tuva Türkçesi : sürü; Türkmen : at sürüsü; e) Türkmen, Karayim, Nogay, K. Kalpak, Kırgız, Hakas Türkçesi : at yılı.

Kelimenin iki etimolojisi vardır, her ikisine göre de kelime Türkçe kökenlidir. Birinciye göre, ilk anlam “sürü”dür ve yıl- gövdesinde yığıl- ‘toplamak, yığılmak’ fiili vardır. Söz konusu kelime fonetik olarak şüphelidir ve kı- ekini morfolojik olarak açıklamak güçtür. M. Räsänen’in etimolojisine göre yılkı ‘bir yıllık’ sıfattır, birincil olarak genç hayvan yavrularından oluşan grup anlamında kullanılmıştır; V. Verbitskiy de kelimeyi bu şekilde anlamlandırmıştır. Kelime Moğol-Tunguz dillerinde paralellere sahip değildir, bu yüzden de daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır; ancak bu kelimenin gerçekte Bulgar Türkçesi hariç tüm lehçelerde bulunması Eski Türkçenin son dönemlerindeki varlığına işaret sayılabilir (belki, sadece belli bir bölgede), (Leksika, 444).

*Yılkı: ‘çiftlik hayvanları, dört ayaklı (memeli) hayvanlar (ufak bir sayıyı ifade etmez, vb.)’. Fakat Budist terminolojisinde ‘hayvan’, ‘insan’ın karşıtıdır ve bazen biraz daha erken bir tarihte koyunlar, develer vb. ile bağlantılı olarak kullanılmıştır; yani ‘büyükbaş hayvanlar ve atlar’ için denilebilir. İncelenen kelimenin yılkı: ‘yıllık artış meydana gelme ve benzeri’ kelimesinin özel bir kullanımı olması çok mümkündür (EDPT, 925-926).

“Yılkı” eski metinlerde diğer tüm evcil hayvanlarla birlikte kullanıldığından (at hariç), onun at olgusu ile başlıca ilişkisi hakkında yargıya varmak mümkündür: İncelenen kelime özellikle çağdaş lehçe materyallerinde de görüldüğü için krş.

(Hakas : çilgi ‘sürü’), geçmişte genel olarak tür ifade eden at kelimesinden farklı olarak birincil olarak “sürü” anlamındadır. Bu anlamda da sürü halindeki hayvanlar belirtilir. Bu hayvanlar arasında da en önemli yere at sahiptir. Bu durumda uygun olan şu semantik gelişme meydana gelir: ‘sürü (çoğu hâllerde at)’ < ‘sürüdeki (at)’ > ‘at’ (istisna).

Son açıklamayı da dikkate alarak G. Bamberi’nin teklif ettiği etimolojiyi kabul etmek gerekir: yılkı (yıl- ‘toplamak’, ‘birleştirmek’ şeklinden). Yıl- (~ al-) fiili ile eski genel belirleyici zamir alku, alkugun açıkça bağlantılıdır. G. Bamberi’nin etimolojisinin semantik yönünü Halha-Moğol : adu: (< adagu ~ adugu) ‘at sürüsü’, ‘at’, ‘aygır’, yazılı Moğolca : adugusun ‘hayvan’ şekilleri gösterir (İRLTYA, 84).

yımg ‘dişi dağ keçisi’

a) Karahanlı, Altay Türkçesi : dişi yaban dağ keçisi (DTS, 267); Karahanlı, Eski Osmanlı Türkçesi : keçi (DTS, 218); b) Orta Oğuz, Çağatay, Tuva Türkçesi : keçi boynuzu, yaban dağ keçisi (genel isim), (Melioranskiy, 1900); Türkmen : sakallı dağ keçisi; Yakut : dana.

İncelenen kelimenin başında gerçekleşen y ~ ø (sıfır) kullanımı dikkat çekicidir, dudak ünsüzü önündeki ilk hecedeki ı ~ u metatezi ve asimilasyonu Tuva Türkçesi’nde çuŋma ~ çugma şeklindedir. Yakut Türkçesi : ımg, içindeki a- sesine ve de semantiğine göre incelendiğinde Evenkiceden alıntı olduğu anlaşılır krş. (Evenk : imagan ‘keçi; geyik yavrusu’ ← Moğolca.

Altay lehçelerinde yer alan ve kıyaslanan teke ‘erkek dağ keçisi’, yumga ve d’umga ‘dişi dağ keçisi’ bk. (Verbitskiy, 1884) şekilleri söz konusu kelimenin ilk anlamının dişi dağ keçisi olduğunu kesinleştirir. Bu kelime, Moğol ve Mançu-Tunguz lehçelerinde paralellere sahiptir bk. (Ramstedt, 1957: 78, 116, 143; Poppe, 1960: 32; Oruçov, 1976: 115; POAYA, 245-246; SSTMYA I, 312).

ımg şeklinin yapı olarak Türk lehçelerindeki ima ‘büyük, çatallı geyik boynuzu’ ile bağlantılı olması mümkündür (DS VII, 2533); ‘ovada yaşayan büyük geyik’; ime ‘boynuzları birbirine düz ve paralel olan koç veya geyik’ (DS VII, 2534), imali ‘büyük boynuzları olan geyik’ (DS VII, 2533), (Batı Oğuz Türkçesi’nde

gerçekleşen g- düşmesiyle oluşan Eski Osmanlı Türkçesi şekillerini krş.); [Leksika, 154-155]

*ınga: ‘yabani dağ keçisi’, ga- eki ile biten eski bir kelimedir. Eski Türkçede amga: şeklinde yazılmıştır, çünkü runik mga: güçlkle ınga: şeklinde okunur. İmaga(n) / ima’a(n) ‘erkek yabani keçi’ şeklinde çok önceleri Moğolcada alıntı bir kelime olarak yer almıştır (Kowalski, 1841: 309; Haltod, 1949-1953: 69); Moğolca : ima’at xııı. yy. Secret History (Haenisch, 1939: 82). Bu kelimenin yer aldığı hemen aşağıdaki kaynaklarda ufak hatalar bulunur: Meselâ Kutadgu Bilig’in Viyanada bulunan Herat nüshasında yanlış yazıma dayanan başta bir y- harfî bulunması (Clason, 1963: 235; İRLTYA, 118; Bazin, 1957: 28 ve izleyen sayfalar).

Kelime sadece Güney-Batı lehçelerinde ima / ime ‘yaban keçisinin bazı türleri’ şeklinde yaşar (EDPT, 158).

Yazılı Moğolca : imagan ~ nimagan (Moğolcada y-, n- olmuştur) < Eski Türkçe : yimga < Proto Türkçe : dınga; Proto Türkçe : dınga şeklinden Altay : yuñma, Tuva : çuñma ‘dişi dağ keçisi’ türemiştir (İRLTYA, 118).

(y)inçgek ‘süt, yumurta’

Tatar lehçesi : süt, yumurta; Yakut : balık yumurtası.

Kelime ile sınırlı olarak karşılaşılmasına rağmen, iki dil grubu var olduğundan, kelime Altayca paralellere sahiptir. Moğolca : *nümcege ‘koyun yağı’, Proto Mançu-Tunguz : *nümkse ‘iç yağı’ (SSTMYA I, 594-595), (?) Japonca : *mısá ‘soya ekşimeği’ (Leksika, 151).

EDPT’de kelime yer almamıştır.

yıng ‘sıvı dışkı, sümük’

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *núnga ‘ters gübre’: Proto Mançu-Tunguz : *ñońga (SSTMYA I, 643, 644) ‘ters gübre, bağırsakların içindekiler’: Evenk : ñõña, Even : ñõña, ñõñña, Udege : ñoño ‘sıvı yapıştırıcı’; Proto Moğolca : *cunga-g ‘genç

hayvanların gübresi': Orta Moğolca : (?) yun-da'ul 'kuru hayvani gübre' (SH 94), Yazılı Moğolca : cuŋβaβ, Kalmuk : zungag 'kir (elbise veya saç üzerinde)' (KWb, 480), Halha : zungag 'genç hayvanların gübresi, sümük; yünden elde edilen yağ', Buryat : zungag 'genç hayvanların gübresi, sümük; yıkanmamış yündeki kir', Ordos : djuŋgaβ id (Leksika, 148).

EDPT, 941'deki açıklama farklı değildir.

yo:l-bars 'panter, leopar; kaplan'

Özellikle, Altayca paralellere sahip olan eski kök yolbar- şeklinden türeyen birleşik isimdir (söz konusu kelime ilk öge olarak yo:l ikinci öge olarak da bars unsurlarından oluşmuş halk etimolojisidir, bars için hemen yukarıya bk.).

Altayca proto tipleri : Moğolca : *cılar 'yaban kedisi'; Proto Mançu-Tunguz : *dolbi 'dişi tilki' (Leksika, 157).

EDPT, 368'deki açıklama farklı değildir.

yumran 'tarla sincabı'

Erken bir dönemde Moğolcaya alıntılanmıştır: *curum, *curuma 'tarla sincabı'. Orta Moğolca : cumuran (Hua-i- i-yu I 7r); Yazılı Moğolca : curum, curuma (Lessing, 1960: 1080), cumran, curman, Kalmuk : zurmın sü:l 'Archillea Millefolium' (kelimesi kelimesine 'tarla sincabının kuyruğu') isim tamlamasındaki zurm ve de zurmn (KWb, 481), Halha : zuram, Buryat : zumara, zumbara (son şekil cabara / cäbärä (Pekarskiy, 1959: 764) Yakut Türkçesi'nde alıntıdır, Mançu : cumara 'köstebek, gelincik', Solon : cumbra 'tarla sincabı' (SSTMYA I, 275), buradan da Dagurcaya cumbra 'tarla sincabı' (Todayeva, 1986: 145), Ordos : djurma (DO, 220).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *ç'iumr3 'kemirici': Proto Mançu-Tunguz : çuyndu-ki 'tarla faresi' (SSTMYA II, 390): Even : çıdaga, Oroç : çunduki 'küçük fare', Udege : çundihe 'fare (toprağı kazan)'; Kuzey Moğol : *cindaβa: Yazılı Moğolca : çindaβan, Halha : çandaga 'kışın koyu renkten beyaza dönüşen tavşan', Buryat : şandaga(n) 'iri tavşan', Kalmuk : tşin d^agan 'beyaz tavşan, evcil tavşan'

(KWb, 441), Ordos : tʃ'indaβa 'beyaz tavşan' (DO, 706). (Evenk : çindakān, Mançu : çindahun 'kutup tavşanı' Moğolcadan alıntıdır, SSTMYA II, 396). Türk lehçelerindeki yumran 'tarla sincabı' kelimesinin başındaki sedalılaşıma açık değildir, diftongun etkisiyle mi sedalılaşıma olmuştur? (Leksika, 165).

EDPT'de kelime yer almaz.

Türkçe : yumran, Moğolca : zuram ve Buryat-Moğol : zumbarān şekilleri varsayımsal olarak d'umbaragan şeklinden türemiştir. *ba hecesi hemen hemen tüm Türk lehçelerinde düşmüştür, krş. Yakut : d'abarāskı, d'abara.

d'umbaragan şeklinin Türk ve Moğolca lehçelerinde birincil olarak hangi anlama sahip olduğu şimdilik bilinmemektedir (İRLTYA, 148).

yumur-tka 'yumurta'

*Yumur 'yuvarlak' şeklinin etkisi altında oluşmuş bir kelimedir.

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *ömur- 'yumurta': Proto Mançu-Tunguz : *umu-kta < *umur-kta (SSTMYA II, 269) (kısmen *umu-n 'yuva, in, delik' ile oluşturulmuş); Proto Moğolca : *ömde-gen < *ömre-: Orta Moğolca : omdegen, ondegen (SH, 124), ömdügen (MA, 276), *öndüge IM (MA, 443), Yazılı Moğolca : ömdegen, öndegen, ömdögen, öndögen, Kalmuk : önd^ögn, önd^öga (KWb, 296), Halha : ondog (ondgon), Buryat : undege(n), Ordos : öndögö (DO, 533), Mongour : ndige (Leksika, 149).

*yumurtga: 'yumurta' (EDPT, 938).

yung 'yün'

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *nuṇa- 'yün': Proto Mançu-Tunguz : *nuṇa- 'tüy' > Mançu : nungari (SSTMYA I, 611); Proto Moğolca : *noṇ/ga(r)-sun 'yün': Orta Moğolca : nunghasu (SN, 120). Yazılı Moğolca : noṇusun, Kalmuk : nōsn (KWb, 279), Halha : noos(on) 'yün' nooroh (< *nogari-ku 'sürtmek (dökülmüş yün için)', noors 'kuş tüyü', nooluur (< *nogari-gul) 'hayvan tüyü' (MHTTT, 382)

[verilen kelimeler, Halhaca kökenli olup gösterilen sözlükte yer almış eski yazılı kayıttır (vokaller arası gırtlak seslerini ifade eden bir anlam yoktur]. Buryat : nooho(n) ‘yün’, nooluur ‘tüy’, Ordos : nos ‘yün’, nölür ‘tüy’ (DO, 496-497), Dunsyan : nogosun (Todayeva, 1961: 130), Bonan : nogsoŋ (Leksika, 146).

*Yuŋ (ñ-) gerçekte ‘yün’, fakat sınırlı bir bölgede erken bir zamanda ‘pamuk’ ve bazı çağdaş lehçelerde ‘tüy’ anlamındadır. Eski bir dönemde muŋgasun şeklinde Moğolcaya girmiş bir alıntıdır, sun- Moğolca ektir; (Haenisch, 1939: 120; Clauson, 1962: 234), [EDPT, 941].

yuŋgak ‘kaz, bir çeşit su kuşu’

Karahanlı : bir çeşit su kuşu (MK; KB).

Altayca proto tipleri: Proto Altay : *nónga- ‘kaz’: Proto Mançu-Tunguz : *ñońŋa-ki (SSTMYA I, 646-647), Korece : *nāñi ‘büyük toykuşu’ (Leksika, 171).

*Yuga:k, (tekrarlanan eylemleri çağrıştırır) yu:- birincil anlam ‘devamlı yıkamak’; pratikteki anlamı ‘su kuşunun bazı çeşitleri’, muhtemelen dalıcı bir kuş (EDPT, 901).

yüg ‘kuş tüyü’

M. Räsänen (VEWT, 211b) bu kökü yuŋ ‘yün’ ile karıştırmıştır, ama G. Clauson gibi biz de bu iki kökün birbiriyle ilişkili olduğuna ihtimal vermiyoruz (bazen bu kökler ile türetilmiş isimler olmasına rağmen).

Altayca proto tipleri: Moğolca : cigür ‘kanat’, Proto Mançu-Tunguz : *dekte ‘kanat, tüy’ (Leksika, 150).

*yü:g ‘kuş tüyü’ (EDPT, 910).

SONUÇ

“Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi” adlı doktora tezimin sonunda ulaştığımız sonuçları, maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

I. Rusça “Leksika, 1997” ile, İngilizce “EDPT, 1972” ve yine Rusça “İRLTYA, 1961”de ortak bulunan Eski ve Orta Türkçe hayvan isimleri tespit edildi ve söz konusu isimlerin dil olarak kökenleri belirlenmeye çalışıldı.

II. Yabancı hayvan isimlerinin tespiti ve hangi dilden geldiği belirlenmeye çalışıldı.

III. “Leksika, 1997”, “EDPT, 1972”, “İRLTYA, 1961” ve “TDES, 1999” adlı eserler taranarak hayvan isimlerinin Tarihî Türk lehçelerindeki ve Çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları gösterilmeye çalışıldı.

IV. “Leksika, 1997” isimli Rusça eserdeki hayvan isimleri ile ilgili bölüm, Türkiye Türkçesi’ne çevirildi

V. “Leksika, 1997”, “EDPT, 1972”, “İRLTYA, 1961” ve “TDES, 1999” adlı eserlerin taranması sonucunda elde edilen malzemedен yararlanarak mümkün olduğunca Eski ve Orta Türkçe hayvan isimlerinin etimolojik açıklamaları yapılmaya çalışıldı. Çalışmamızın sonucunda yüz elli beş maddeden oluşan “Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojik Sözlüğü” hazırlandı.

BİBLİYOGRAFYA

- Arat, Reşit R.: 1979 **Kutadgu Bilig** (İndeks), İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları Enstitüsü, C.III.
- 2007 **Kutadgu Bilig** (Metin), Ankara, TDK Yayınları, C.I.
- Bang, W.: 1917 **Über die Türkischen Namen einiger Grosskatzen**, KSz.
- Bang, W., Gabain A.: 1929 **Türkische Turfan Texte**, SPAW, C.I.
- 1929 **Türkische Turfan Texte**, SPAW, C.II.
- 1930 **Türkische Turfan Texte**, SPAW, C.III.
- Baskakov, N.A.: 1972 **Dialekt Kumandintsev: Grammatičeskiy Oçerk, Tekstı, Perevodı i Slovar’**, Moskva, Nauka.
- 1975 **Dialekt Lebedinskih Tatar-Çalkantsev (Kuukiji): Grammatičeskiy Oçerk, Tekstı, Perevodı i Slovar’**, Moskva, Nauka.
- 1981 **Altayskaya Sem’ya Yazıkov i Eyo İzüçeniye**, Moskva, Nauka.
- 1985 **Tyurkskaya Leksika v "Slove o Polku İgoreve"**, Moskva, Nauka.
- Başkirskiy İstitut İstorii Yazıka i Literaturı: 1958 **Başkirsko-Russkiy Slovar’**, Moskva, Akademiya Nauk.
- Brem, A.: 2008 **Žizn Životnyh**, Moskva, Eksmo.
- Brockelmann, C.: 1954 **Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Müstakil, Leiden.
- Caferoğlu, A.: 1968 **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, TDK Yayınları.
- Clauson, G.: 1962 **Turkish and Mongolian Studies**, London, Royal Asiatic Society Prize Publication Fund, Vol. XX.
- 1972 **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford, The Clarendon Press.
- Devellioğlu, F.: 2004 **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 21. bs., Ankara, Aydın Kitabevi.

- Dilaçar, A.: 1995 **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, C.: 1983 **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G.: 1963 **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, CAJ, C.I.
- 1965 **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, CAJ, C.II.
- 1967 **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, CAJ, C.III.
- Doerfer, G, Tezcan, S.: 1980 **Wörterbuch des Chaladsch** (Dialekt von Charrab), Budapest, Müstakil.
- Egorov, V. G.: 1964 **Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı**, Çeboksarı, Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Ercilasun, A.B., v.d.: 1992 **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H.: 1999 **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara, Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M.: 1963 **Dede Korkut Kitabı, İndeks-Gramer**, Ankara, TDK, C.II.
- Ersoylu, H.: Mayıs 1993 "Batı Kökenli Ön Ek'lerin Türk Dilinde Kelime Olarak Kullanılması," **Türk Dili**, s. 497, s. 326-333.
- Gamkrelidze T.V., İvanov, V.V.: 1984 **İndoyevrapeyskiy Yazık i İndoyevrapetsı: Rekonstruktsiya i İstorika-tipologičeskiy Analiz Prayazıkı i Protokol'turı**, Tbilisi, İzdatel'stvo Tbilisskogo Universiteta, C.I-II.
- Goçiyayeva, S.A., Süyünçev, H.İ.: 1989 **Karaçayev-Balkarsko-Russkiy Slovar'** Moskva, Russkiy Yazık.
- Gortsevskaya V.A., v.d.: 1975 **Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'çjurskih Yazıkov**, Lenindrad, Nauka, C.I.

- 1977 **Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Man'čjurskih**
Yazıkov, Lenindrad, Nauka, C.II.
- Gülensoy, T.: 2007 **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin**
Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara, TDK.
- Haenisch, E.: 1939 **Worterbuch zu Manghol un Niuča Tobçaan**,
Geheime Geschichte der Mongolen, Leipzig.
- Haltod, M.: 1949-1953 **The Mongol-English Practical Dictionary**,
Evangelican Alliance Mission, Chicago.
- Hatipoğlu, V.: 1972 "Türkçedeki Eklerin Kökeni ," **Türk Dili**
Araştırmaları Yıllığı, s. 267-273.
- Hatipoğlu, V.: 1981 **Türkçedeki Eklerin Kökeni**, Ankara, TDK.
- İlliç-Svitiç, V. M.: 1963 **Altayskiye Dental'nyye: t, d, ḍ**, VYa.
- 1971 **Sravnitel'nyy Slovar (b-k)'**, Moskva, Akademiya
Nauk, C.I.
- 1976 **Sravnitel'nyy Slovar (l-z)'**, Moskva, Akademiya
Nauk, C.II.
- 1984 **Sravnitel'nyy Slovar (r-q)'**, Moskva, Akademiya
Nauk, C.III.
- İvanov, V.V.: 1976 "Nazvaniya Metallov," **İstoriko-Filologičeskiy**
Jurnal, No:4, s. 75.
- Janukazov, T.: 1999 **Kazak Tilinin Sözdigi**, Almatı, Dayk Press.
- Joki W.: 1953 **Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache**,
Helsinki, Helsinki Publication.
- Kakuk. S.: 1962 **Sur le Phonétique de la Langue Salar**, Budapest,
AO, T. XV, Fasc. 1-3.
- Kâşgarlı, M.: 2006 **Divanü Lûgat-it-Türk**, Ankara, TDK, C.I-II-III-IV.
- Kononov A.N.: 1956 **Grammatika Tyuretskogo Literaturnogo**
Yazıka, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo AN.
- 1980 **Grammatika Tyurkskih Runičeskih**
Pamyatnikov VII-IX. vv., Leningrad, Nauka.

- Kowalewski, J. E.: 1844-1849 **Dictionnaire Mongol-Russe-Français**, Kazan,
Paragon Book Reprint Corporation, Fac. I-III.
- Lessing, F.D.: 2003 **Moğolca-Türkçe Sözlük**, Çev. Günay Karaağaç,
Ankara, TDK.
- Levitskaya, L.S.: 1976 **İstoričeskaya Morfologiya Čuvaşskogo Yazıka**,
Nauka, Moskva.
- Ligeti, L.: 1966 **Un Vocabulaire Sino-Ouigour des Ming**, “Le
Kao-tch’ang-kouan yi-chou” du Bureau des
Traducteurs, Budapest, Acta Orientalia Academiae
Scientiarum Hungaricae.
- 1963 **Notes sur le Vocabulaire Mongol d’Istanboul.**
- 1933 **Regib Török jövevényaszavaink Magyarázatához**,
MNY.
- Malov, S.E.: 1952 **Yeniseyskaya Pismennost’ Tyurkov. Teksti i**
Perevodi, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo AN.
- Melioranskiy, P.M.: 1900 **Arab-Filolog o Turetskom Yazıke**, SPb.
- Mudrak, O.A.: 1993 **İstoričeskiye Sootvetstviya Čuvaşskih i Tyurskih**
Glasnih: Opıt Rekonstruksii i İnterpretatsii,
Moskva, Ran.
- Musayev, K.M.: 1985 **Leksika Tyurskih Yazıkov v Sravnitel’nom**
Osveşenii (Zapadno Kıpçaks kaya Gruppy), Moskva,
Nauka.
- Nadelyayev, V.M., v.d.: 1969 **Drevnetyurskiy Slovar’**, Leningrad, Nauka.
- Novikova, K.A.: 1984 “Nazvaniya jivotnih v Tunguso-Man’çjurskih Yazıkah”,
Altayskiye Etimologiyi, Leningrad, s. 189-218.
- Ojegov, S.İ., Şvedova, N.: 1992 **Tolkoviı Slovar’ Russkogo Yazıka**, Moskva,
Akademiya Nauk.
- Panov, M. V.: 1984 **Entsiklopediçeskiy Slovar’ Yunugo Filologa**,
Moskva, Pedagogika.

- Poppe, N.N.: 1938 **Mongol'ckiy Slovar' Mukkadimat al-adab**, Moskva-Leningrad, Trudı İn-ta Vostokovedeniya, C.I.II.
- Radloff, W. (ed.): 1887 **Codex Comanicus**, St. Petersburg, Commisionnaires de l'Académie Impériale des sciences.
- Ramstedt, G.J.: 1935 **Kalmückisches Wörterbuch**, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M.: 1949 **Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen**, Helsinki, Studio Oriantele.
- 1969 **Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen**, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen.
- Rassadin, V.İ.: 1980 **Mongolo-Buryatskie Zaimstvovaniya v Sibirskih Tyurskih Yazıkah**, Moskva, Nauka.
- Redhouse, J.: 1999 **Türkçe/Osmanlıca/İngilizce Sözlük**, 17. bs., İstanbul, Sev Matbaacılık.
- Rozental, D., Telenkova, M.: 1985 **Spravočnik Lingvističeskih Terminov**, Moskva, Prosveščeniye.
- Sevortyan, A.V.: 1974-1980 **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasniye**, Moskva, Nauka, C.I-III.
- Sevortyan, A.V., Levitskaya, L.S.: 1989 **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Bukvi "j", "y"**, Moskva, Akademiya, Nauk.
- Smedt, A. de, Mostaet A.: 1933 **Le Dialect Mongour Parle par les Mongols du Kansou Occidental: Dictionnaire Mongour-Français**, Pei-ping, Imprimerie de l'Université Catholique, C.III.
- Starostin, S.A.: 1991 **Altayskaya Problema i Proishojdeniye Yaponskogo Yazıka**, Moskva, Nauka.

- Şçerbak, A.M.: 1961 “Nazvaniya Domaşnih i Dikih Jivotnih v Tyurskih Yazıkah,” **İstoričeskoye Razvitiye Leksiki Tyurskih Yazıkov**, Moskva, Akademiya Nauk, s. 82-172.
- 1970 **Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov**, Leningrad, Nauka.
- Şçerbinin, V.G.: 1989 **Russko-Turetskiy Slovar’**, Moskva, Russkiy Yazık.
- Tavkul, U.: 2000 **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK.
- Tenişev, E., v.d.: 1997 **Sravnitel’no-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika**, Moskva, Nauka.
- Toparlı, R., v.d.: 2003 **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., v.d.: 2004 **Resimli Türkçe Kâmus**, Ankara, TDK.
- Trubaçev, O.N.: 1960 **Proishojdeniye Nazvaniy Domaşnih Jivotnih v Slavyanskih Yazıkah**, Moskva, AH.
- Türk Dil Kurumu: 2008 **Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü**, TDK, (Çevrimiçi) <http://www.tdk.gov.tr/> 2008.
- Türk Dil Kurumu: 2009 **Güncel Türkçe Sözlük**, 10. bs., Ankara, TDK.

ÖZGEÇMİŞ

Ertan Besli 12 Aralık 1970 tarihinde Çanakkale’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da tamamladıktan sonra, 1992 tarihinde İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne girdi. Lisans eğitimini 1996 yılında tamamladı. Ek olarak da Anadolu Üniversitesi’nden İngilizce Öğretmenliği ve İktisat lisans derecelerine sahiptir.

1996 yılında İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda yüksek lisansa başlayan Ertan Besli, 2000 yılında mezun oldu. Hazırladığı yüksek lisans tezi “Rus Dilindeki “kotorıy Bağlacının Türkçe Karşılıkları” adını taşımaktadır.

2005 yılında İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalında doktora eğitimine başladı ve Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya’nın danışmanlığında “Eski ve Orta Türkçedeki Hayvan İsimlerinin Etimolojisi” adlı doktora tezini hazırladı.

“Pratik Rus Dili Grameri” adını taşıyan yayımlanmış bir kitabı bulunmaktadır. İngilizce ve Rusça bilmektedir.

e-posta: ertanraveup@hotmail.com

telefon: (0532) 637 54 14